Ára: 950,– Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrássy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www. eszmelet.hu „Korábbi számok" menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.
Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események" menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezzék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés" menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: https://www.patreon.com/eszmelet.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradhasson –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

9 770865 213006 20127

ESZMÉLET/127–128

eszmélet

127–128

- Mészáros István 90
- Az államon túl
- Afrika a globális kapitalizmusban
- A bandungi szellem
- Fehér felsőbbrendűség az USA-ban

Dylan Thomas

Csöndben ne lépj az éjszakába át

Csöndben ne lépj az éjszakába át,
Szikrázzon vén korod, ha hull a nap.
Dúlj-fúlj, ha megszakad a napvilág.

A bölcs bár végül rendjén lát homályt,
Mert nem volt villám-cikázó ajak,
Csöndben nem lép az éjszakába át.

A jó, ki hullám-üttön jajt kiált,
Hogy zöld öblön csepp tett is lángra kap,
Dúl-fúl, ha megszakad a napvilág.

A vad, ki naphoz kapkod s búg imát,
S ím késve eszmél: csupa kín a nap,
Csöndben nem lép az éjszakába át.

A zord tudja, bár verje vaksiság,
Hogy lehet meteor-szemű ki vak,
Dúl-fúl, ha megszakad a napvilág.

Apám, míg lábad bús oromra hág,
Düh s könny között átkozd vagy áldd fiad.
Csöndbe ne lépj az éjszakába át,
Dúlj-fúlj, ha megszakad a napvilág.

Nagy László fordítása

E számunk szerzői

Antunes, Ricardo – szociológus, filozófus, Universidade Estadual de Campinas (São Paulo, Brazília)

Bronner, Stephen Eric – politológus, irodalomtörténész, Rutgers University (New Brunswick, USA)

Búr Gábor – történész, afrikanista, ELTE BTK (Budapest)

Cabral, Amílcar (1924–1973) – szabadságharcos, teoretikus, Guinea és a Zöld-foki-szigetek Afrikai Függetlenségi Pártja (PAIGC) megalapítója

Chimonetti, Federico – újságíró, blogger, https://fedechimo.home.blog/author/federicochimo/

Éber Márk Áron – szociológus, ELTE TáTK (Budapest), a *Helyzet Műhely* egyik alapítója

Ehrenreich, Barbara – újságíró, politikai elemző, szocialista politikai aktivista (USA)

Ehrenreich, John – klinikai pszichológus, politikai elemző (USA)

Foster, John Bellamy – szociológus, University of Oregon (USA), a *Monthly Review* főszerkesztője

Földes László (1919–1980) – közgazdász, ELTE BTK (Budapest)

García, Gsus – aktivista, szószóló, Comuna Socialista Altos de Lídice (Caracas, Venezuela)

Kabai Domokos Lajos – újságíró, blogger, a *Bekiáltás* blog szerkesztője (Budapest)

Mészáros István (1930–2017) – marxista filozófus, az első *Eszmélet* alapítója

Musto, Marcello – szociológus, Marx-kutató, York University (Toronto, Kanada)

Sárkány Mihály – néprajzkutató, szociálantropológus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (Budapest)

Tütő László – marxista filozófus, az *Eszmélet* alapító szerkesztője (Budapest)

Veres András – irodalomtörténész, esztéta, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet (Budapest)

Zsigmond Anna – ny. neveléstudományi kutató, ELTE BTK (Budapest), Pécsi Tudományegyetem BTK

Eszmélet

Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

Mészáros István – Krausz Tamás 7

John Bellamy Foster: **Bevezetés Mészáros István: *A Leviatánon túl* c. művéhez** (részletek) 9

Analízis

Mészáros István: **Előszó a *Leviatánon túl*-hoz**

A szerző posztumusz művének előszava nem szűkebb perspektívát állít elénk, mint az állam meghaladhatóságának igényét. A Hobbes által feltételezett természeti állapotban az államisággal még „csak" a mindenki harca mindenki ellen állapotát kellene az újkori természetjog alapján meghaladni. Az elmúlt közel négy évszázadban azonban az államisággal nem sikerült a béke és biztonság természetes állapotaiba jutnunk, az államok azóta is háborúznak egymással. Külső és belső, elnyomó erőszakával inkább egy Leviatán-állam törvényei között élünk 27

Ricardo Antunes: **Mészáros István és a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamata. A normál működés – a rombolás**

Mészáros István életművének különösen aktuális aspektusa a tőke társadalmi anyagcsere-folyamata elkerülhetetlenül destruktív jellegének bemutatása. Ez szembetűnővé vált az utóbbi évtizedek során a munka elértéktelenedésével és a természet pusztításával, amit erősödő rasszizmus, nemi elnyomás és tudományellenesség kísért. Mészáros hangsúlyozta, hogy e rendszeren végérvényesen túllépni csak valamennyi pillére – a tőke, a bérmunka és az állam – együttes felszámolásán keresztül lehetséges..... 41

Szigeti Péter: **Az államtípusok, az államfejlődési utak és az államelhalás kérdéseiről**

A tanulmány bemutatja a társadalmi formák és az államtípusok kapcsolatát, majd az államfejlődési utak sémáját taglalja, amivel szembeállítható az állam elhalásának klasszikus problémája. Az önkormányzás két felfogása reflektálódik: a polgári államon belüli törekvések relevanciája és a marxista elmélet eltérő útkeresése. Az utóbbi feltételrendszerében a „félállami" megoldások négy javaslata fogalmazódik meg: 1. deliberatív közgyűlések a szövetkezeti köztulajdon népességeltartó képességének bázisán; 2. racionalizált visszahívhatóság; 3. országos népszavazás e-demokratikus előkészítéssel; 4. közösségek, szakmák önszabályozó társadalmi normái..... 49

John Bellamy Foster: **A szocialista eszme megújítása**
A tanulmány Marx és néhány követőjének munkái, mindenekelőtt Mészáros István filozófiai műve alapján rekonstruálja a szocializmus-kommunizmus fogalmát, lényegét: eszerint a kiindulópontot a társadalmi-közösségi tulajdon, a bérmunkások által ellenőrzött munka, munkavégzés és a szociális egyenlőtlenségeket előidéző egyéb strukturális okok felszámolása képezi. Mindennek az ad közvetlen aktualitást, hogy a modern kapitalizmus olyan gazdasági-szervezeti, környezeti és politikai katasztrófát zúdít az emberiségre, amelyek az adott rend keretei között megoldhatatlanok. A trumpizmus igazán fényesen megmutatta a rendszer szerkezeti válságának összes tünetét. A szocializmus megvalósítása az egyetlen reális alternatíva, ami az emberiséget megmentheti..... 62

Marcello Musto: **Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról**
Az 1870-es évek végén Marx a Nyugat-Európán kívüli régiók gazdasági-politikai viszonyainak mélyebb vizsgálatába fogott. Kutatásai során egyre markánsabban hangsúlyozta a gyarmatosítás destruktív hatásait, a „civilizáló" hatásra való hivatkozások képmutató voltát. Hangsúlyosan felvetette a nyugati kapitalista fejlődéstől eltérő fejlődési utak lehetőségének problémáját. Mindez megkérdőjelezi Marx eurocentrikus, gazdasági determinista gondolkodóként való beállítását..... 81

Interjú

A község a szocializmus területi sejtje. *Gsus Garcíával, Altos de Lídice község szószólójával Federico Chimonetti argentin blogger beszélget*..... 106

Asszociációk

Lugosi Győző: **A bandungi szellem**
A cikk a Bandungi Konferencia 65. évfordulójának apropóján egyrészt felvázolja a posztkoloniális afro-ázsiai térség államainak a hidegháborús államközi rendszerben betöltött strukturális szerepét, másrészt bemutatja e társadalmak három fő, belső fejlődési alternatíváját, különös tekintettel a konfuciánus ideológiába ágyazott, nem kapitalista intenciójú kelet-ázsiai társadalmi-gazdasági rendszerekre, jelesül Észak-Koreára. A szerző végül kitér a „bandungi szellem" mai, a neoliberális globalizáció korában érvényes(ítendő) jelentéstartalmára is..... 120

Tényről tényre

Búr Gábor: **A szubszaharai Afrika a globális kapitalizmus rendszerében**
A Szaharától délre elterülő Afrika Földünk legszegényebb, legelmaradottabb része. Erőszakos világgazdasági integrációja a kezdetektől kiszolgáltatott, alávetett helyzetbe kényszerítette a kontinenst. A dekolonizáció roppant várakozásokat ébresztett, ám a térség pozíciója ezek teljesülése helyett tovább erodálódott a globális kapitalizmus rendszerében. Az új évezred az új „versenyfutás" révén változást hozott, ma még azonban kérdéses, hogy a természeti kincsek iránti növekvő igények hátán Afrika képes lesz-e régről öröklött és újonnan keletkezett problémáit megoldani, az egyenrangú világgazdasági partnerség irányába mozdulni..... 143

Dokumentum

Amílcar Cabral: **Az elmélet fegyvere.** *Beszéd Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeinek első Trikontinentális Szolidaritási Értekezletén.* Havanna, 1966. január 6. 161

Másképp – más kép

Tütő László: **Meddig tart a dúr-korszak? Tűnődés kettős és hármas hatalmakról**
Néhány elméleti dilemma, amivel a cikk foglalkozik: Mi a politikai és a társadalmi forradalmak viszonya, illetve mit jelent alternativitásuk? Igazolhat-e bármilyen helyzet bürokratikus politikai centralizálást? Létrejöhet-e szocialista rendszer önszervező civil társadalom (mint harmadik hatalom) kialakulása nélkül? Vádolható-e történelmi mulasztással a kádári politika? 182

Arcok

Földes László (1919–1980) – Veres András; Sárkány Mihály 205

Földes László: **Hagyományos gazdálkodás és ésszerűség**. *Világosság*, XV. évf. 1. sz., 1974. január, 1–9.
A közgazdaságtan megszokott fogalmai a modern társadalmak viszonyainak termékei, és e társadalmak gazdasági folyamatainak leírását szolgálják. A közgazdaságtan gazdaságon, gazdálkodáson olyan tervszerű cselekvést ért, amelynek alapja a rendelkezésre álló eszközök szűkössége és sokféle cél elérésére való alkalmasságuk, ami a gazdálkodó egyént vagy egységet alternatív választás elé állítja. Ezzel szemben a tradicionális társadalmakban nincsenek tiszta, elkülönült gazdasági folyamatok, s a gazdálkodás nem kifejezetten gazdasági jellegű szervezetben folyik, hanem többé-kevésbé természetadta közösségekben, amik a közösségi („társadalmi") élet egészét átfogó szervezetek. Emiatt a gazdasági racionalitás a modern (kapitalista) és a hagyományos társadalmakban gyakran nem ugyanazt jelenti. Utóbbiakban a gazdálkodást az ezer és ezer szállal átszövő vallási rituálék és tabuk, hagyományként rögződött erkölcsi, jogi stb. szokások más tevékenységektől szinte elkülöníthetetlenekké teszik 215

Éber Márk Áron: **Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyzeteit?** *Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról*
Hogyan egyeztethető össze az osztályok polarizációjának marxi tézise a középosztályosodás ennek látszólag ellentmondó folyamatával? Hogyan lehet baloldali radikális, antikapitalista politikai mozgalmat építeni, ha a szervezetből jószerivel hiányoznak a kékgalléros bérmunkások? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról e kettős ellentmondásra keres egyformán meggyőző megoldást. E rövid bevezető tanulmány Ehrenreichék magyarázatainak értelmezésén túl arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként segíthet ez a koncepció a mai Magyarországra vonatkozó hasonló problémák megoldásában 234

Barbara Ehrenreich – John Ehrenreich: **A professzionális-menedzseri osztály**
A szerzők az Egyesült Államokban a II. világháború után kiteljesedő középosztályosodási folyamatra keresnek marxista magyarázatot. Az eredetileg 1977-ben megjelent elemzés eme osztályszerkezeti kérdést egy politikai probléma megoldásával kapcsolja össze. A korabeli radikális baloldalt legnagyobbrészt olyanok népesítették be, akik magukat „középosztálybelieknek" gondolták. Hogyan értelmezhető e képzett politikai aktivisták osztályhelyzete, és milyen viszonyban állnak a tőkés, illetve a munkásosztállyal? 249

Történelem

Zsigmond Anna: **Egyetlen afrikai sem szabad akaratából érkezett az Újvilágba**
A dolgozat célja: bemutatni az Egyesült Államok színes bőrű lakosságának afrikai gyökereit, az oktatás, a vallás, az abolicionista (a rabszolgák felszabadítását támogató) közvélemény és a civilszervezetek szerepét a rabszolgák felszabadításában. A rabszolgaság megszüntetését követő történelmi jelentőségű esélyteremtési törvények, köztük az amerikai Legfelső Bíróság döntései, a bíróság befolyása, hatalma a XXI. században nem bizonyultak elégségesnek. Az amerikai civilizáció szétrombolta a korábbi afrikai kultúrákat, helyreállíthatatlanul elpusztított minden értéket, amelyek korábban e civilizációt és társadalmaikat éltették. Amerika teljes fekete lakossága a mindennél rettentőbb hajóutak túlélőinek leszármazottja. Bebizonyosodott, hogy az iskolai esélyegyenlőség biztosítására hozott törvények nem elegendők a pozitív diszkrimináció mechanikus alkalmazására és a deszegregáció rendeleti formában történő kikényszerítésére..... 265

Stephen Eric Bronner: **Meghasonlott ház.** *A fehér nacionalizmus és az amerikai társadalom*
A fehér nacionalizmus nem fog eltűnni Trump veresége után. Támogatói bázisa megmarad: a vesztesekből a belátható jövőben nem lesznek nyertesek. Ragaszkodni fognak a sosemvolt aranykorról szóló ábrándjaikhoz és elképzelt közösségükhöz, ami ugyanúgy sosem létezett. A fehér nacionalizmusnak, amíg osztályalapja megvan, amíg a munkásosztályban jelen vannak agrárius, kispolgári és anakronisztikus csoportok, meglesz a vonzereje, mert olyan privilégiumokat hirdet, amiket az emberek szeretnének visszakapni..... 278

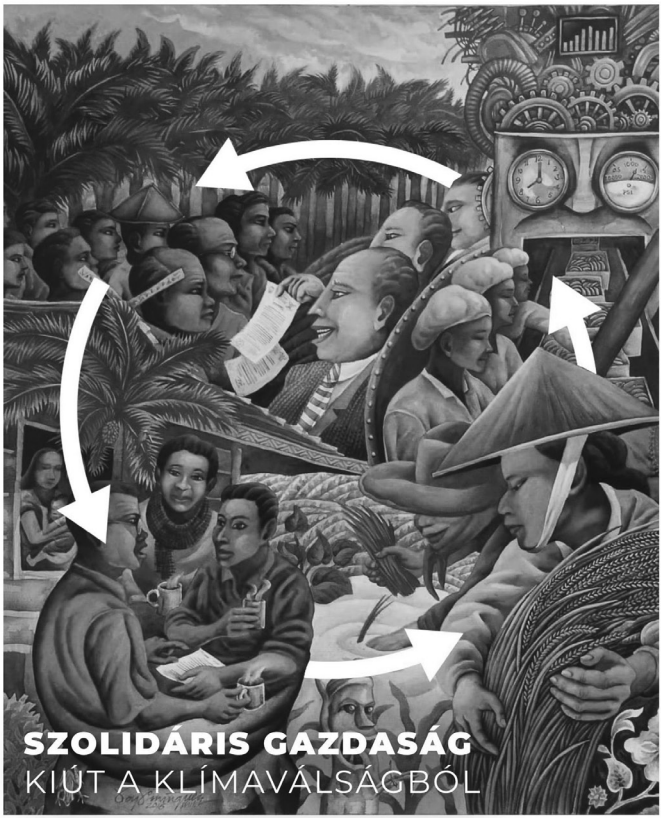
Olvasójel

Kabai Domokos Lajos: **Putyinnak van-e Oroszországa vagy Oroszországnak Putyinja?**
Sz. Bíró Zoltán: *Putyin Oroszországa.* Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019. 301

Borítókép: Abraham Bosse-nak (1602/1604–1676) vagy Wenceslas Hollarnak (1607–1677) tulajdoníttott metszet Thomas Hobbes *Leviathan* c. műve első kiadásának címlapján (1651).

FORDULAT 27

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG
KIÚT A KLÍMAVÁLSÁGBÓL

Következő számunk tartalmából

- Engels 200
- 75 éve kezdődött a nürnbergi per
- A NER és a kultúra hanyatlása
- Kuba, liberalizálás, szocializmus
- A MAS visszatérése a hatalomba Bolíviában
- Rojava: demokratikus konföderalizmus, ökoszocializmus, feminizmus

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Mészáros István

Goethe mondta Eckermann-nal beszélgetve: „Ahhoz, hogy valakiből nagy ember váljék, nagy örökséget kell kapnia". Mészáros István idén lenne 90 éves, és elmondhatjuk: ő maga is már a „nagy örökség" része. Marx, Luxemburg, Lenin és az orosz forradalom, Gramsci, Lukács nyomán Mészáros István a szocializmus klasszikusává vált. Nevét magyar létére kevesen ismerik Magyarországon, noha az MTA tiszteleti tagja lett egy olyan időszakban, amikor a rendszer még slendriánul működött. Hogy neve itthon alig ismert, azokat a provinciális viszonyokat jellemzi, amiknek történelmi gyökereit régiónkban ismerjük. Tudjuk, e gyökerekből sokfelé van, lehet elágazás… Senki nem látta előre sem az orosz szocialista forradalom kitörését 1917-ben, sem a Szovjetunió, az államszocializmus összeomlását 1989–91-ben. Ebből következően is, a szocialisták-kommunisták, régiesen szólva, a marxisták számára az intellektuális felkészülés még a legsötétebb korszakokban is kötelező.

Ezért fontos, hogy Mészáros István munkásságának jelentős része, hála szerkesztőtársaimnak és az *Eszmélet* barátainak, magyarul is olvasható. *A tőkén túl* (2009–2010), a *Beyond Capital* (1995) apró betűvel is 1000 oldalon alapozza meg az új szocializmus filozófiáját. Mészáros tudta, hogy az *Eszmélet* érti filozófiai munkásságának helyi és globális jelentőségét. A *Beyond Capital*-nak olyan angol példánya van a birtokomban, amelybe István ezt az ajánlást írta: *„Az Eszmélet szerkesztőinek és munkatársainak meleg barátsággal és a követhető szocializmus irányában történő közös munkához sok jót kívánva, Mészáros István."*

Ez a mű, amely Angliában született, akárcsak Marx *A tőke* című műve, a XXI. század, a posztszovjet korszak egyelőre legnépszerűbb marxista műve. Hatására jellemző, hogy csupán Latin-Amerikában több százezer példányban adták ki az elmúlt negyedszázadban. A forradalmi elmélet ott találkozott ismét a forradalmi gyakorlattal – legalábbis egy időre… A fejlődés „egyenes vonalúságáról" a mi generációnknak már nincsenek illúziói: Mészáros „tanítója", Lukács György nyomdokain is haladva, régen szakítottunk a vulgármarxista

megközelítésekkel. Mészáros István nagyon nem szerette a forradalmakat imádó, de a forradalmárokat és a valódi cselekvést megvető, finnyáskodó szalonforradalmárokat, akik, Lenin kifejezésével, „szentképként" fogják fel a szocializmust, és irtóznak attól, hogy a forradalmárok is csak a készen talált eszközrendszerrel védhetik meg a forradalmat. Ami nem felmentés a bitorlóknak. Mivel az igazsághoz nem hazudhatjuk át magunkat, tudjuk, ismerjük a filozófia, az elmélet történelmi felelősségét, ami azonban mégsem az elgyávulás felé lök bennünket, hanem az emberi képességek szabad kibontakoztatása irányába ösztönöz. A társadalmi emancipáció iránti elkötelezettség szellemi előfeltétele, hogy a dolgoknak, folyamatoknak nemcsak a jogi-politikai felszínét látjuk, vizsgáljuk, hanem mindenekelőtt gazdasági és társadalmi mozgatóikat – az osztályérdekeket, mert bizony vannak ilyenek. Az első erkölcsi tett, hogy legalább ne toljuk a „sátán" szekerét. Ez is Mészáros István humanista üzenete: merni kell cselekedni. Gyakran mondta hallgatóságának, utalva az ellentmondásokra: „Barátaim, nem babra megy a játék!" Barátaim, mögöttünk a Volga.

Krausz Tamás

Bevezetés Mészáros István: *A Leviatánon túl* c. művéhez
(részletek)

Mészáros élete

Mészáros István 1930. december 19-én született Magyarországon, Horthy Miklós diktatúrája idején.[1] Édesanyja egyedül nevelte, anyai nagyanyja támogatásával. Az anya egy repülőgépgyárban dolgozott, motorok összeszerelésénél segédkezett. A fiatal Mészáros meghamisította születési dátumát, s már 12 évesen dolgozni kezdett ugyanebben a gyárban, csavarmeneteket készített a gépek falemezeihez. Mivel tizenhat évesnek adta ki magát, felnőtt férfimunkásnak számított, s így sokkal többet keresett, mint régóta gyári munkásként dolgozó édesanyja – ez az igazságtalanság Mészárosban elültette az élethossziglani, erős elkötelezettséget a társadalmi nemek közötti egyenlőség ügye iránt. A gyárban embertelen körülmények uralkodtak. Egy alkalommal az ifjú Mészárosnak nem fizették ki a bérét, hanem helyette egy darab disznósajtot kapott, ami tele volt szőrrel, s ezért kihányta a hóba. E percben, ezen élmény hatására határozta el Mészáros, hogy egész életét az egyenlőtlenség és az igazságtalanság elleni harcnak fogja szentelni.

Mészáros ifjúkorához hozzátartozott egy meghallgatás is a Magyar Állami Operaházban, ahol nem más, mint Otto Klemperer tanácsolta neki, hogy menjen operaénekesnek, valamint egy olyan időszak is, amelyben együtt futballozott a híres Puskás Ferenccel, akit sokan minden idők legnagyobb futballistájának tartanak.

Mészáros ifjúkorától kezdve vonzódott a szocializmushoz, amiről sokat tanult az antikváriumokból megszerzett könyvekből. Különösen vonzotta őt Lukács György munkássága. 1949-ben, amikor Magyarországon szovjet típusú rendszer jött létre, ösztöndíjat nyert a híres Eötvös Loránd Egyetemre, Budapesten, ahol Lukács az esztétika professzora volt. Néhány hónap múlva Mészárost hajszál híján

kizárták az egyetemről, amiért nyilvánosan megvédte Lukácsot, aki akkorra, a korszak szélsőségesen sztálinista atmoszférájában, kiesett a hatalom kegyeiből, s Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára keményen támadta. A kollégium igazgatójának javaslatát Mészáros kizárására azonban a diáktanács elvetette. 1950-ben Mészáros bírálatot írt a kormányzat döntéséről, amely megtiltotta, hogy a Nemzeti Színház színpadra vigye Vörösmarty Mihály klasszikus, 1830-ban írt drámáját, a *Csongor és Tündé*t, amit a hatóságok „túlságosan pesszimista" műnek ítéltek.[2] Mészáros gondosan kidolgozott védelme a darabról a *Csillag* c. irodalmi folyóirat két egymást követő számában jelent meg. Az esszé 1951-ben megkapta a nagy presztizsű József Attila-díjat, ami odavezetett, hogy Vörösmarty darabját újra felvették a Nemzeti Színház műsorába, Lukácsot pedig arra késztette, hogy Mészárost kinevezze tanársegédjének a budapesti egyetem esztétika tanszékén.

1950-től 1956-ig Mészáros a Magyar Írószövetség tagjaként aktív szerepet vállalt az ország kulturális és irodalmi vitáiban. „A művészet és irodalom nemzeti jellegéről" c., 1956-ban írt esszéjét választották a Petőfi Körnek – a zeneszerző, Kodály Zoltán elnökletével lezajlott – plenáris ülése központi témájának. Ez volt az az értelmiségi csoportosulás, amely a közfelfogás szerint, lefektette az év október–novemberében lezajlott magyar felkelés szellemi-politikai alapjait. Mészáros szerkesztette a Kodály, Lukács és más vezető kulturális figurák által [1956 nyarán] alapított *Eszmélet* c. folyóiratot is.

Mészáros 1955-ben, Párizsban megismerkedett egy olasz hölggyel, Donatella Morisivel. 1956. február 14-én összeházasodtak, s a ceremónián Lukács György is jelen volt. (Istvánnak és Donatellának, közös életük során, három gyermekük született: Laura, 1956-ban, Susie, 1960-ban, és Giorgio 1962-ben.) Mészáros 1955-ben szerezte meg doktori fokozatát filozófiából. Disszertációjának, amelynek témavezetője Lukács György volt, ez volt a címe: *Szatíra és valóság*. Lukács Mészárost jelölte ki utódjának az Esztétikai Tanszéken, s felkérte, hogy mint docens, tartsa meg székfoglaló előadását az esztétikáról. Ám Mészárosnak 1956 végén, a szovjet megszállást követőn, családjával együtt el kellett hagynia Magyarországot. Sietve indultak el, csak néhány holmit vihettek magukkal, köztük mindössze két könyvet, az egyik Mészáros saját könyve volt az esztétikáról, a másik Goethe *Faust*ja. Mészáros és Lukács azonban közel maradtak egymáshoz, s gyakran érintkeztek egészen az utóbbi 1971-ben bekövetkezett haláláig.[3]

Mészárosék, miután elhagyták Magyarországot, Olaszországban laktak, ahol Mészáros a turini egyetemen tanított (1956–1959 között). Ezalatt az idő alatt jelentette meg (olaszul) *Az értelmiségiek lázadása Magyarországon* (1958) című kötetét. Ezt követőn egy sor különböző állást kapott az Egyesült Királyságban, a *Bedford College*-ban (1959–1961), az *University of St. Andrews*-on (Skóciában), 1961–1966-ban, és az *Sussex University*n (1966–1972; 1976–1995), ahol a filozófiai tanszék vezetője volt.[4] Mészáros 1971-ben megkapta az *Isaac Deutscher Emlékdíj*at *Marx's Theory of Alienation* c. művéért. A következő évben tanszékvezetői állást nyert el a *York University*n, Torontóban, ahol három évig maradt, mielőtt visszatért volna Sussexbe. Kanadában Mészáros egy elhíresült eset középpontjába került, miután a kanadai hatóságok megtagadták tőle a vízumot, arra hivatkozva, hogy Kanadába utazása „nemzetbiztonsági kockázatot" jelent. A politikai spektrum minden oldalán számos befolyásos figura tiltakozott érdekében, mind Kanadában, mind az Egyesült Királyságban. Végül megkapta a vízumot, a kanadai külügyminiszter pedig lemondott tisztségéről.[5]

1995-ben, négy évvel azután, hogy a Sussex Universityről visszavonult, Mészáros megjelentette nagy művét, *A tőkén túl*-t, a maga erőteljes üzenetével, ami szerint – Daniel Singer szavaival – „amit el kell törölni, az nemcsak a klasszikus kapitalista társadalom, hanem a tőkének mint olyannak az uralma", ami radikálisabb és alapvetőbb társadalmi átalakulást követel meg.[6] E könyvet követte egy sor munka, amik elemzését továbbfejlesztették, köztük a *The Challenge and Burden of Historical Time,* amivel elnyerte a sokak által áhított, *Bolivár Díj*ként is ismert *Libertador Award for Critical Thinking* díjat. Ezt egy nemzetközi bizottság ítélte oda neki, s Hugo Chávez személyesen adta át 2009. szeptember 14-én, aki ebből az alkalomból úgy utalt Mészárosra, mint „világunk egyik legragyogóbb gondolkodójára".[7]

2007-ben Donatella Mészáros (Morisi), akivel Mészáros István „szoros szövetségben" élt le 52 évet, s akinek legtöbb könyvét ajánlotta, rákbetegségben meghalt. A következő évben Mészárost magát is agresszív, „hármas fokozatú" hólyagrákkal diagnosztizálták.[8] Harca a rákkal – jobbulások és rosszabbodások közepette – egész hátralévő életében folytatódott, de nem akadályozta meg abban, hogy rendkívüli bőségben produkálja kreatív társadalomkritikai munkáit, amiket betetőzött befejezetlenül maradt *Beyond Leviathan* c. munkája, amin halála idején is dolgozott. Mészáros nagy becsben tartotta Dylan Thomas „Do not go gentle into that good night" („Csöndben ne lépj

az éjszakába át") c. költeményét, s benne az ismétlődő sort: „Dúl-fúl, ha megszakad a napvilág." *[9] Mészáros számára e sornak *társadalmi* jelentősége volt.

Egy 2017. július 25-én, éppen két hónappal halála előtt írott levelében, beszámolva a jó hírekről, arról, hogy megjelent a *Beyond Capital* olasz fordítása, a következőket írta nekem: „nálunk Magyarországon van egy olyan közmondás, amely azt mondja: »egy fecske nem csinál nyarat«, remélem, hogy sok fecske fogja követni az én olasz *Beyond Capital*omat."[10]

Mészáros és Chávez

Mészáros erősen el volt kötelezve az antiimperialista küzdelmeknek, s ebben a vonatkozásban összefogott azokkal, akik a szocialista átalakulásért küzdenek a Fülöp-szigeteken, Nicaraguában, Venezuelában, Brazíliában és másutt… Amellett érvelt, hogy a kapitalizmus hanyatló szakaszában „a kizsákmányolási ráta lefelé egyenlítődik ki" (a különböző régiók és országok között), amin azt értette, hogy a kapitalisták egymással versengve nyomják le a béreket és teremtenek rosszabb munkafeltételeket, amit a monopolisztikus verseny globális rendszere kényszerít rájuk.[11] 1978-ban szerkesztett és bevezetőt írt egy könyvhöz, a nagy Fülöp-szigeteki történész és politológus, Renato Constantino tizenhárom esszéjéhez, ami ezt a címet viselte: *Neo-Colonial Identity and Counter-Consciousness: Essays in Cultural Decolonisation,* s amelyben Constantino az „ellenálló öntudat" koncepcióját a kulturális felszabadítás erőteljes filozófiájává fejlesztette.[12] Mészáros komoly érdeklődéssel fordult a brazíliai fejlődés és az államhatalomért folytatott küzdelmek felé is, támogatta az ottani különböző szocialista mozgalmakat. De legjelentősebb hozzájárulása a világ déli felének harcaihoz a venezuelai bolivári forradalom erős stratégiai támogatásában betöltött szerepe volt.

Miután befejezte a *Beyond Capital* végső változatát, Mészáros annak „The Historical Actuality of the Socialist Offensive" („A szocialista offenzíva történelmi aktualitása") c. fejezetében kiterjedt kommentárokat fűzött Chávez 1993-as, *Pueblo, Sufragio y Democracia* (A nép,

* Nagy László fordítása – *a ford.*

a választójog és a demokrácia) c. brosúrájához.[13] Chávez akkor börtönben volt, miután válaszként az 1989-es caracazo-i eseményekre, amelyek során a kormányzat tiltakozók ezreit gyilkolta meg, egy sikertelen puccskísérlet élére állt. Egy emlékezetes politikai elemzésében Chávez azt írta: „A szuverén népnek át kell alakítania magát a hatalom objektumává *és szubjektumává*. Ez a döntés nem lehet alku tárgya a forradalmárok számára." Chávez amellett érvelt, hogy a választói hatalom forradalmi célokra is felhasználható, ha erőteljes társadalmi mozgalmak támogatják, s biztosíthatja, hogy erőteljesen megjelenjen „az a népszuverenitás, aminek gyakorlása valóban a nép kezében marad." Ez azonban „a hatalom policentrikus megosztását" követeli meg, ami „a hatalmat a centrumtól áthelyezi a perifériára". Itt hangsúlyt kell fektetni arra, hogy a döntéshozatalt úgy kell átalakítani, hogy megalapozzuk vele „az egyes közösségek és helyi önkormányzatok autonómiáját", ezzel életre keltve a közvetlen demokrácia összes fő intézményét, úgy, hogy a „népi demokrácia akként hozza létre önmagát, mint a hatalom *protagonistája*. Pontosan e vonalak mentén kell megvonnunk a bolivári demokrácia előrehaladásának határait. Ekkor már nagyon közel leszünk az *utópia* területéhez."

Mészáros azonnal felismerte az állam Chávez-féle kritikájának forradalmi, rousseau-i jellegét, ami, Mészáros szavaival, „(a politikai szféra) olyan radikális átalakítását célozta, amely kezdettől »az állam elhalását« vetítette előre", s így a »munka szuverenitása« felé mutatott."[14]

Mészáros *Beyond Capital*-jának Chávezre vonatkozó oldalait lefordították ez utóbbinak, miközben börtönben ült. Chávez meg volt döbbenve, hogy Angliában bárki ilyen éleslátón írhat az ő politikai nézeteiről. A köztük kialakult viszonyt a legjobban Mészáros saját szavai fejezik ki. Egy hozzám írt, 2015. február 16-án kelt levelében ez áll:

> Nem volt egyéb személyes kapcsolatom vele (Chávezzel) 2001-ig, azon a „bolivári" karácsonyi üdvözlőlapon kívül, amit 1995-ben küldött nekem, amikor már szabad volt. Különös egybeesés folytán ez a kártya – az ő kézírásával – az 1995. december 19-i dátumot viselte, ami történetesen az én 65. születésnapom volt. Ebben az időben, persze, Cháveznek nem volt spanyol nyelvű példánya a *Beyond Capital*-ból, de tudhatott angol kiadásáról (azaz némileg ismerhette az angol kiadás egyes részleteit). Ugyanis a caracasi egyetemen a Chávez mozgalmával szimpatizáló professzorok egy csoportja, akik rendszeresen találkoztak és megvitatták a könyvet, találtak egy kis

baloldali kiadót, Vadell Hermanost, aki hajlandó volt azt publikálni, de akinek, persze, nem volt pénze fordítóra. Úgyhogy elkezdték ők maguk spanyolra fordítani, úgy, ahogy tudták. Azt mondták nekem, hogy az ő fordításuk „jó szándékkal készült, de nem sikerült túl jól", kivéve egyikükét (Eduardo Gascáét), aki irodalomprofesszor volt és egyszersmind nagyon jó költő is, mindkét nyelvet uralta. 1997-ben ez a professzor (akinek régi, harcos szocialista apja éppen akkor halt meg) azt mondta a többieknek: „Ez a könyv visszaadta a hitemet a szocializmusban; le fogom fordítani teljes egészében, apám számára is – ingyen", és meg is tette.[15] 1999-ben amikor ez a csodálatos fordítás végleg elkészült, megkértek rá, hogy írjak egy külön bevezetőt spanyolul a latin-amerikai kiadáshoz. Ezt a csaknem tízezer szavas szöveget, amely angolul nem jelent meg, 2000 januárjában fejeztem be. Így publikálta a művet Vadel Hermanos 2002-ben, s azután a Boitemponál a brazíliai portugál fordítás is napvilágot látott 2002-ben.

Amikor 2000-ben Chávezt, hatalmas választási győzelme után, beiktatták az elnökségbe, még mindig nem volt személyes kapcsolatom vele. Én soha nem törekedtem ilyesmire nagyhatalmú politikusokkal. Ám 2001-ben Chávez kormányának kulturális minisztere – abban az időben a nagy festő (Manuel Espinosa), akinek szavait, József Attila ránk, „a törvények hű meghallóira" (a természethez való viszonyunkra) vonatkozó sorairól nemrég idéztem neked e-mailben – meghívott egy konferenciára, amit elfogadtam. A konferencia Caracasban zajlott, a „latin-amerikai parlament kulturális fórumának a társadalmi adósságról és a latin-amerikai integrációról" tartott csúcstalálkozóján, 2001. július 10–13. között. Megtartottam előadásomat „A fenntartható fejlődés kihívásai és a lényegi egyenlőség kultúrája" témájáról, amely, mint tudod, a *The Necessity of Social Control* 12–29. oldalán is megtalálható. Chávez megtudta, hogy ott vagyok, és háromszor is küldött egy kocsit ahhoz a teremhez, ahol előadtam vagy vitákban részt vettem. Csak a harmadik alkalommal mentem el hozzá, amikor részvételem a konferencián már véget ért. Ez volt az az alkalom, amikor először találkoztam vele a Miraflores Palotában, és így kezdődött a mi személyes barátságunk.

Ugyanezen év szeptemberében egy válogatott tudományos testület meghívott, hogy tartsak előadást caracasi nemzetközi konferenciájukon. Megtartottam az előadást a világgazdasági válságról, amely megjelent a *The Challenge and Burden of Historical Time.* c. kötetemben. Ebből az alkalomból Chávez és én sokkal több időt (sok-sok órát) töltöttünk együtt. Erre az időre Cháveznek már nemcsak, hogy volt spanyol példánya a *Beyond Capital*-ból, hanem el is olvasta annak

legnagyobb részét, úgy, hogy teletűzdelte a szöveget széljegyzetekkel és aláhúzásokkal. Ez volt az az időszak, amikor átadta nekem Bolívar tanítója, Simon Rodríguez összegyűjtött írásait. Van neked is képed róla. Miután jó néhányszor találkoztunk, nemcsak Caracasban, de egy alkalommal Londonban is, amikor egy állami szintű látogatáson – az egész napos tárgyalások után – egy hosszú estét töltöttünk együtt egy elegáns hotelben, ahol ő meg a stábja lakott, több órán át beszélgettünk és elfogyasztottunk közösen még egy rettentő rossz (ráadásul kétségkívül nagyon drága) luxusvacsorát is. Hotelszobájának ajtajánál, amikor elbúcsúztam tőle, megölelt és azt mondta: „István, nagyon vigyázz az egészségedre, mert szükségünk van rád." A legtöbb ilyen alkalomnál Donatella is velem volt, s ő is nagyon kedvelte Chávezt, amihez hozzájárult, hogy nagyon csodálta emberi integritását és odaadását népe iránt. Amikor Donatella 2007 júniusában meghalt, véletlenül ugyanazokban a napokban, mint Raul Castro felesége, akkor Chávez egy nagyon megindító, nyilvános beszédben szólt kettőjükről, mint igazi forradalmár-feleségekről, s férjeik élethossziglani elvtársairól.

A Venezuelába már Donatella halála után tett összes látogatásaim alatt is sok időt töltöttünk együtt, órákon át beszélgetve, amihez rendszerint vacsora társult Chávez lakásában, a Mirafloresben. Az utolsó alkalommal azt mondta: „a következő alkalommal el fogunk utazni két hétre". De még egy pár nap is csodálatos lett volna. Mint tudod, 2013 januárjában megkért rá, hogy menjek és látogassam meg, s megígértem, hogy ezt meg is fogom tenni 2013 novemberében, összekötve azzal, hogy teljesítem már korábban tett ígéretemet, hogy ellátogatok Brazíliába, ahogy néhány korábbi alkalommal is tettem. Válaszként küldött nekem egy üzenetet, hogy nagyon örülne ennek. De, mint te is tudod, egészsége gyorsan hanyatlott, s 2013 márciusában meghalt, ami nagy tragédia volt mindannyiunk számára. Halála mélyebben érintett, mint bármi más Donatella halála óta.

Nagyon röviden így foglalnám össze azt a csodálatos, baráti és szolidáris kapcsolatot, amelyet az emberi történelem eme kritikus korszakában volt szerencsém Chávezzel ápolni."[16]

Mészáros munkájának két stratégiai fontosságú eleme döntőnek bizonyult Chávez és a bolivári forradalom számára.[17] Az első ezek közül az a Marxtól merített koncepció volt, hogy a tőke mint a társadalmi anyagcsere önmagát újratermelő rendszere nem más, mint a komplex reprodukciós viszonyok önmagát erősítő, integrált rendszere – amit nem lehet egyszerűen „eltörölni", vagy kis lépésekben

megváltoztatni, hanem a maga egészében fel kell váltani egy közösségi viszonyokon alapuló, másfajta, organikus társadalmi anyagcsererendszerrel.[18] A második a „A közösségi gazdálkodás rendszere és az értéktörvény" szükséges keretelmélete volt, ahogyan Mészáros azt *A tőkén túl* 19. fejezetében bemutatta, ahol a „közösségi társadalmi viszonyok" rendszere forradalmi intézményesülésének stratégiai alapjairól adott számot, arról a folyamatról, aminek során a népesség visszaolvasztja önmagába az elidegenült szuverén államhatalmat: ez az újfajta közösségi állam vagy rendszer jelenti a szocializmusba való átmenet kulcsát. A hatalom ilyen átadása az embereknek ugyanakkor a forradalom – Mészáros szavaival – „visszafordíthatatlanná" tételének útja, mivel az emberek életük árán is megvédik azt, ami az övék.[19] A Közösségi Szervezet Törvénye szerint, amit Venezuelában 2010-ben elfogadtak, azok, akiket a közösségek gyűlései megválasztanak, nem „képviselők", mint a polgári képviseleti kormányzatban, hanem egyszerű „delegátusok" vagy „szószólók" *(voceros)*.[20] A közösségi cserék kérdését tárgyalva, Mészáros aláhúzza a használati értékekre vagy alapszükségletekre irányuló csere megteremtését, szembe állítva azt a kapitalista árucserével: ez az útja annak, hogy közösségek közötti kapcsolatokat teremtsünk. Ezt a gondolatot terjesztette ki azután nemzetközi síkra is az ALBA (Amerikánk Népeinek Bolivári Szövetsége).

2005-ben, a huszonegyedik századi szocializmus venezuelai építésének kulcsfontosságú pillanatában történt, hogy Chávez – elemzését Mészáros munkásságára alapozva – arra kezdte el felhívni a dolgozókat, hogy haladéktalanul fogjanak bele a közösségi gazdaság és állam felépítésébe. „Az »arkhimédeszi pont« – e kifejezés István Mészáros csodálatos könyvéből származik – a termelés és fogyasztás közösségi rendszere, ez az, amit most megteremtünk, tudjuk, hogy ezt építjük most Venezuelában. A termelés és fogyasztás közösségi rendszerét kell megteremtenünk, egy új rendszert… Emlékezzünk rá, hogy Arkhimédesz azt mondta: »adjatok nekem egy pontot (egy helyet, ahol megállhatok), és kimozdítom sarkaiból a világot.« Ez az a pont, amelyből kiindulva ma meg kell változtatnunk a világot."[21]

Mészáros és Chávez számára ez a folyamatos társadalmi forradalom volt az eszköze annak, hogy új, kreatív, társult emberi lényeket hozzunk létre, olyanokat, akik képesek megteremteni saját kultúrájukat, saját gazdaságukat, saját történelmüket és saját kollektív és egyéni szükségleteiket. Amint Mészáros 2007-ben „Bolivar and Chávez: The Spirit of Radical Determination" c. cikkében megfogalmazta: „ma is igaz az, hogy nem képzelhetjük el az emberiség társadalmi *makrokoz-*

moszának fenntartható működését anélkül, hogy meg ne haladnánk *mikrokozmoszainak* belső antagonizmusait: a társadalmunkat alkotó sejtek ellenségeskedő és konfliktusos működését a tőke uralma, a tőke által megszabott társadalmi anyagcsere-vezérlés alatt. Mert egy koherens és társadalmilag működőképes makrokozmosz csak a személyközi viszonyok megfelelő és emberi kiteljesedést nyújtó alkotósejtjeinek bázisán képzelhető el."[22] Ez lényegi egyenlőséget követel meg abban a struktúrában, amelybe a társadalom alkotósejtjei: a családok, a közösségek és a közösségi struktúrák illeszkednek.[23]

2007 januárjában Chávez úgy mutatta be a XXI. századi szocializmus általános stratégiáját a venezuelai bolivári forradalom kontextusában, hogy bevezette „»a szocializmus elemi hármasságának«, tehát a társadalmi tulajdon, a társadalmi termelés és a társadalmi (közösségi) szükségletek szerves egyesítésének" fogalmát. Mint Michael Lebowitz kifejtette:

> Megint egyszer arról van szó, hogy Chávez elméleti előrelépése visszavezethető Mészáros *Beyond Capital*-jának gondolatmenetére. Mészáros, Marxra alapozva, amellett érvelt, hogy a kapitalizmust mint organikus rendszert kell felfognunk, mint a termelés–elosztás–fogyasztás specifikus kombinációját, amelyben az összes elem együtt létezik és egymást alapozza meg. A huszadik századi szocialista kísérletek kudarca – állította Mészáros – azért következett be, mert ezek a társadalmak nem tudtak túljutni „a tőkeviszony ördögi körén", „az egymással összefonódott és egymást kölcsönösen erősítő" társadalmi körfolyamatok kombinációján, amely ezáltal felerősítette „a javíthatatlanul pazarló tőkerendszer perverz dialektikáját". Röviden: az, hogy ezeknek a rendszereknek nem sikerült (vagy nem próbálták meg) meghaladni „a létező reprodukciós viszonyok totalitásának" összes részét, azt jelentette, hogy nem tudnak „a tőkén túllépni".[24]

Mészáros felfogásában a venezuelai és a bolíviai politikai forradalmak kezdeti sikerei annak voltak betudhatók, hogy szakítottak a Leviatán-féle állammal, azzal, hogy olyan alkotmánymódosításokat kezdeményeztek, amelyek országaik alkotmányait a nép hatalmának növelése érdekében írták át. Még mielőtt Mészáros munkájával találkozott, Chávez visszanyúlt a bolivári hagyományhoz, s Bolívar mesterén, Simón Rodríguezen keresztül Rousseau-ig, megkérdőjelezve a képviseleti kormányzat jellegzetes, uralkodó formáját.[25] Cháveznek ez a kritikája a parlamentáris demokrácia felett elmélyült

azáltal, hogy megismerte Mészáros olvasatát Rousseau érveiről, azt a mészárosi olvasatot, amely azt hangsúlyozza, hogy a végrehajtó hatalom bizonyos aspektusait rá lehet bízni egyes tisztségviselőkre, a törvényhozó hatalomnak azonban a nép egészénél kell maradnia. Ahogyan Chávez kifejezte: „szocializmuson mi korlátlan demokráciát értünk – ebből következik szilárd meggyőződésünk arról, hogy a bürokrácia legyőzésének legjobb és legradikálisabb demokratikus útja az, ha megalkotunk egy olyan közösségi államot, amely képes folyamatosan, a gyakorlatban kipróbálni egy alternatív intézményi struktúrát, miközben folyamatosan újraalkotja önmagát."[26]

E gondolatmenet öltötte a gyakorlatban, 2010-ben, a „közösségi szervezeti törvény" formáját, amit azután követett Chávez sürgető felhívása, utolsó beszédében, a 2012. október 20-án tartott „El Golpe de Tímón" („Kormányt igazíts!")-ban* a közösségek megerősítésére és elterjesztésére, mint ami a forradalom lényege és visszafordíthatatlanságának záloga.[27]

2010-ben Chávez és Mészáros hosszú vitát folytattak egy Új Internacionálé szükségességéről, amely nélkülözhetetlen a szocializmus globális előrehaladásához, ahhoz, hogy szembeszáljunk az Egyesült Államoknak és európai szövetségeseinek „a világ újra gyarmatosítására" irányuló folyamatos kísérleteivel. Egyetértettek abban, hogy ezt az új szervezetet Új Internacionálénak kellene nevezni, nem pedig „Ötödik Internacionálé"-nak, ezzel is jelezve: az új kezdeményezés megtöri az eddigi „internacionálék" sorát, amelyek túlzottan hangsúlyozták a kötelező, egységes doktrína szerepét, s ami kárára volt a szocializmus ügyének. Chávez arra kérte Mészárost, hogy fogalmazzon meg diszkusszióik mentén egy cikket, amit Mészáros meg is tett még abban az évben, és amelynek ez lett a címe: „Reflections on the New International".[28] Cháveznek szándékában állt elindítani ebben az irányban egy világméretű kezdeményezést, miután újra elnökké választják. Ám betegsége a következő évben, és 2013-ban bekövetkezett halála megakadályozott bármilyen tényleges akciót. Mészáros a „Reflections on the New International"-t, a 2015-ben megjelent *The Necessity of Social Control*-ban szándékozott publikálni. A tanulmány, amellett, hogy kifejtette a társadalmi anyagcsere reprodukciója alternatív, a tőkén túllépő rendszerének egész dialektikáját, úgy mutatta

* Lásd J. Bellamy Foster tanulmányát: *Eszmélet*, 107. sz. (2015. ősz), 12–31.

be az Új Internacionálét, mint olyan szervezetet „amelynek *átfogó általános elve és alapvető emancipációs célja a társadalom szocialista átalakítása*", miközben elvetett bármilyen *„doktrínaszerű receptet* arra vonatkozólag, hogyan kellene a szocialista mozgalmaknak konkrét, járható utakon intézményesíteni *a politikai cselekvés gyakorlati eszközeit és módjait.*" Mészáros célja ezzel az volt, hogy a konkrét történelmi feltételekre válaszoló egyes népi forradalmi hagyományok maximálisan kifejthessék a maguk hatását a különböző országokban, „s ezzel olyan működésmódot hozzanak létre", *„amelyben az együttműködés során az egyes forradalmi mozgalmak ereje összeadódik és a mozgalom egyre egységesebbé válik*, ahelyett, hogy fragmentálódna."[29]

A forradalmi küzdelemnek ebben a kontextusában, figyelembe véve, milyen szerepet tölt be az állam Venezuelában és másutt, kezdte el Mészáros 2012 szeptemberében energiáit és minden idejét hatalmas munkájának, a *Beyond Leviathan: Critique of State*-nek szentelni.

A Leviatán-kritika kategóriái

A *Leviatánon túl* okfejtése értelemszerűen egy sor olyan kategóriára támaszkodik, amelyek lehetővé teszik Mészáros számára, hogy foglalkozzék azokkal az alapvető – a tőke meghaladásának (*A tőkén túl* kérdéskörének) problémáitól alapvetően különböző – problémákkal, amelyek az állam kritikájához, az állam forradalmi meghaladására irányuló elmélethez kapcsolódnak. E problémák némelyikét Mészáros eredetileg *A tőkén túl*-ban fejtette ki. Ilyen például az, hogy (1) hangsúlyozza a *tőke rendszerének* fogalmát, mint egy szélesebb kategóriát, ami túlnyúlik a kapitalista rendszeren mint olyanon, mert beletartozik minden olyan társadalom, amelyben a tőkeviszony (beleértve a munkaerő kizsákmányolását) az állam révén megtartja a maga uralmát a társadalom felett, még a poszt-forradalmi társadalmakban is. (2) Ilyen továbbá Mészáros *társadalmi anyagcsere-újratermelés* fogalma, amely úgy láttatja a viszonylag stabil társadalmi rendszereket, mint organikus (jóllehet elidegenedett) rendszereket, amelyekben az összes elemek egymást erősítik. Végül (3) ilyen a *másodrendű közvetítések* mészárosi fogalma, amely megmagyarázza, hogy – jóllehet ellentmondásos és destruktív módon – hogyan strukturálódnak a *társadalmi anyagcsere-újratermelés* elidegenült rendszerei, hogy létrehozzanak egy úgy-ahogy működő társadalomegészt. Mészáros ezek mindegyikét elmagyarázta máshol is.[30]

Mészáros egész munkásságának központi fogalma a *lényegi egyenlőség*, szembeállítva a pusztán formális egyenlőséggel és a részleges egyenlőség mindenfajta (belsőleg ellentmondásos) fogalmával. A lényegi egyenlőség az, ami Mészáros számára a szocializmusnak, mint a társadalmi anyagcsere-reprodukció rendszerének meghatározó jellemvonása, amelynek megvalósítása megkövetel egy, a tőkén, a Leviatánon és az elidegenedett munkán túllépő társadalmi rendet. A lényegi egyenlőség kérdése így átjárja Mészáros egész elemzését, és különösen nyilvánvaló módon lép elénk a *Beyond Leviathan*-ban, amikor Arisztotelész, Hobbes, Babeuf, Kant és Marx rendszerét tárgyalja. A *Beyond Leviathan*-ban a lényegi egyenlőség fogalmát közvetlenül a *II. Függelék* tárgyalja, amely „A lényegi egyenlőség és a lényegi demokrácia" kérdésköréről szól. Azonban a fogalmat legteljesebben Mészáros – kiterjesztve a munka, a nők elnyomása, és a nemzetközi egyenlőtlenségek/konfliktusok kérdéseire is – a *Beyond Capital* 5. fejezetében dolgozta ki, amely „A tőke határainak abszolút aktiválódásával" foglalkozik. [31]

Az állam nem más, mint annak a szükséges *átfogó politikai irányítási struktúrának* az elnyomó és represszív formája, amellyel valamilyen formában minden társadalomnak rendelkeznie kell. Az állam esetében arról van szó, hogy az osztálytársadalmakban, ahol az emberi lények – a termelésben, a termelés révén és az osztályviszonyok miatt – elidegenednek egymástól, hiányzik a kohézió a társadalom *alapsejtjeiben*, s ezt kell biztosítani egy ilyen, a társadalom felett álló és attól elidegenedett, hierarchikus politikai irányítási rendszerrel. Ezzel szemben egy, a lényegi egyenlőségen alapuló, szocialista társadalom működése megköveteli az azt alkotó sejtek egy másfajta *mikrokozmoszának* vagy halmazának létezését, amely organikusan kapcsolódik egy, ugyancsak a tőkés társadalométól különböző *makrokozmoszhoz,* vagyis egy átfogó politikai irányítási struktúrához, amely közösségi viszonyokon, tehát a társult termelők együttműködésén, a társadalmat megszervező hatalmán és közösségi csereformáin alapszik.

Mészáros egész elemzése során az *állam materiális valóságának* nézőpontjából indul ki, felismerve, hogy az államot úgy kell megértenünk, mint amelynek történelmi helyzetét a termeléshez és a társadalmi anyagcsere-reprodukció egészéhez való viszonya határozza meg.[32] Mint az osztálytársadalom terméke, az állam szükségképpen az osztályhatalom felülről lefelé irányító rendszere. Mégis, amit Marx „jogi és politikai felépítménynek" nevezett, az nem azonosítható pusztán az állammal, hanem magába foglalja a civil társadalomnak,

azaz a politikai közösségnek mint egésznek is bizonyos elemeit.[33] Semmilyen társadalom sem lehet meg valamiféle politikai irányító struktúra nélkül, jóllehet az emberek lényegi egyenlőségén alapuló, szocialista társadalomban a Leviatánon túllépett, újfajta politikai irányítási rendszer szükséges alapjai belülről, a társadalomban mikrokozmoszt formáló közösségi-kollektív alkotósejtekből bontakoznak ki, a társadalom mint makrokozmosz irányítása ezeken az alapsejteken alapul.

Viszont a tőke rendszere esetében a társadalom alkotósejtjei az egyes tőkék, a cégek és a vagyonos tőketulajdonosok, akik a tőkés–bérmunkás-viszony révén uralkodnak a munkásosztályon (és más alávetett osztályokon és csoportokon), miközben szüntelen versengésben állnak egymással is. Ebből fakadnak a kapitalizmus meghaladhatatlan *centrifugális tendenciái*, amelyek irányíthatatlanná, ellenőrizhetetlenné teszik a rendszer működését. Habár az állam az az erő, amelynek rendeltetése, hogy stabilitást adjon a tőkés rendnek, a tőke marad a társadalom mint egész fölött uralkodó elsődleges államon kívüli erő, amely gyakran a maga hatalmi dinamikájának rendeli alá az államot. A monopóliumok növekedése és a termelés globalizálódása csak elmélyíti ezeknek a viszonyoknak az *ellenőrizhetetlenségét* a tőkés fejlődés lefelé szálló ágában, ami a tőke strukturális válságához vezet.

Miközben az egyes nemzetállamokban az állam időlegesen sikerrel tudja áthidalni – a koordinált osztályuralom bizonyos paraméterein belül – a centrifugális tendenciákból, a tőke ellenőrizhetetlen folyamataiból fakadó válságokat, a tőke globalizálódása egyre egyértelműbbé teszi a tőke kontrollálhatatlanságát. Ezenfelül – amit mindenekelőtt Hegel ismert fel – nincs történelmi lehetőség arra, hogy a tőke megteremtsen egy transznacionális tőkésállamot, amely meghaladná az egyes államok közötti versengést – ennek pedig az a következménye, hogy a kapitalizmus az egyre rombolóbb háborúk felé tart. A politikai és gazdasági erők közötti ellentmondások az egyes államokon belül és a globális politikai hatalmi viszonyok között egyszerre vezetnek a kapitalista államon belüli és külső, az államok közötti konfliktusokhoz, s ahhoz, hogy a „jogrendre" való hivatkozás ellenére újra és újra az „erősebb jogát" érvényesítik.

A tőkerendszer fejlődésének felfelé szálló ágában ezek az ellentmondások még korrigálhatók, azaz a rendszerben benne van a korrigálhatóság, illetve a lehetőség a *korrektív igazodásra*, még ha csak az elidegenült másodrendű közvetítések formájában is. A tőkés fejlődés lefelé ívelő szakaszában viszont az állam képessége arra, hogy

korrekciókat hajtson végre a tőkés gazdaságon, egyre inkább eltűnik, aminek az eredménye az egyre katasztrofálisabb antagonizmusokra irányuló tendencia.[34]

Az állam története során, a különböző osztálytársadalmakban számos hiábavaló kísérletet tettek arra, hogy *megrendíthetetlen* alapokra állítsák az államot, lett légyen ez Platón törvényeinek rendszere (amelyek, mint megannyi újra és újra kinövő hidrafő, folyamatosan reprodukálják önmagukat), Arisztotelész *erény* fogalma, amely mindig „közép", Machiavelli *republikanizmus*a, Hobbes *abszolút szuverenitás*-fogalma, Kant *örök béké*je vagy Hegel *univerzális osztály* fogalma. Ámde az állam osztályszerkezete, amely az állam voltaképpeni alapját alkotja, mindig ellene szegül minden ilyen a visszavonhatatlanul megszilárdult államról szóló elképzelésnek, és a folyamatos osztályharc és háború irányába mutat. Mészáros azt írja, hogy: „az emberek gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy az állam szuverenitásának (hamisan hirdetett demokratikus jellegének) alapfeltétele a munkásosztály szükségszerű elnyomatása."[35] A kapitalizmusban a modern állam célkitűzése „a már ezen a ponton életbevágóan fontos minőségi meghatározottsága: történelmileg irreverzibilissé válni."[36] Ugyanakkor, tekintettel a tőkerendszer antagonisztikus jellegére, az a fajta „irreverzibilitás", amely a tőke határain belül elérhető, csak azt jelenti, hogy hierarchikus, elnyomó struktúrája (amit hidrafejekként burjánzó törvényei legitimálnak), a növekvő ellentmondások ellenére, szüntelenül önmagát erősíti – amennyiben nem következik be alulról jövő, korszakos változás. Sehol nem nyilvánvalóbb ez, mint az igazságosság fogalma esetében, mivel „a régi Görögországtól fogva" az igazságosság kérdését még a nagy filozófusok is úgy kezelték, hogy az *igazolhatatlant igazolják* vele. Innét a váltás náluk „az *egyenlőségtől* (annak vizsgálatától) az »*igazságosság*« felé."[37]

Csakis egy alternatív anyagcsere-rendszer, túl a tőkén, túl az osztályokon, túl az (elidegenedett) munkán, és túl a Leviatánon, érheti el azt, amit a különböző államszervezetek nem tudtak soha elérni: nevezetesen a társadalmi anyagcsere-reprodukció egy olyan rendszerét, amely valóban *irreverzibilisen* megszilárdul, mert a valódi egyenlőségre való törekvésben gyökerezik.[38] Ebben az esetben a társadalom alkotósejtjeinek nincs szükségük egy, a társadalom felett álló államra, amely egy lehatárolt időszakra garantálja a történelmi szilárdságot, hanem a politikai közösség egységének és tartósságának garantálói maguk a közösségi alapon megszerveződő emberek. Egy ilyen társadalomban az emberek nagy tömege meg fogja védeni, amit

végre elnyertek, a társult termelési módot, ami a tőkének és Leviatán-államának eltörlésén alapszik. Szükségtelen elmondani, hogy ez a történelmi cél nem érhető el egyszerre a maga egészében. Sok hágót kell megmászni és vereséget elviselni az úton. Mégis, ha nem a valódi egyenlőségért folytatott harc áll a mozgás középpontjában, az emberiség egyáltalán nem haladhat előre.

Ez az a pont, ahol Mészáros felveti az *időbeliség* kérdését. Hegel *Jogfilozófiájá*ban – abban a „szándéktalan hattyúdalban", amivel dialektikus rendszerét lezárta – az időbeliség, vagy a történelmi változás szigorúan a múltba utalódott, összhangban a liberális politikai gazdaságtan követelményeivel. Mészárosnál, miként Marxnál is, nincs lehetőség arra, hogy túllépjünk „a történelmi idő kihívásán és terhén".[39] Az időbeliség teljesen ellentmondásos módokon mozoghat egy adott történelmi pillanatban, és nagyon különböző történelmi időskálákat jeleníthet meg: a kozmikus időt és az emberi időt, a forradalmi és a nem forradalmi korok idejét, a rövid távú és a hosszú távú imperatívuszok váltakozását, és a társadalmi viszonyok és a termelőerők által diktált változások egymástól eltérő ritmusát.[40] A tőkerendszer állama minden időben a forradalmi időütem ellenében akarta érvényesíteni a maga erejét, összhangban azzal, hogy ez a rendszer, Marx szavaival, mindig az „idő megtestesülésévé"[41] akarta lefokozni az emberiséget. A tőkerendszer elleni harc így, Mészáros szemében, minden szinten harc a tőke korlátozott időbelisége ellen, végső soron harc az ellen, hogy a tőke diszponál az emberek rendelkezésre álló ideje felett. Ez a harc végső soron „korszakos változást"[42] követel meg. A társult termelők társadalma, a szocializmus nélkül nem lehetséges valóban megvalósítani a minőségi változások szükséges megtervezését az egymást követő jövendő nemzedékek érdekében, túllépve „azon, ahogy a tőke szükségképpen, bármi áron és minden területen elpazarolja és rosszul használja fel az emberiség idejét."[43]

„Az állam elhalása", ahogyan közismertté vált a marxista elméletben, vagyis az államnak mint a társadalom fölött álló hierarchikus, irányító struktúrának az eltörlése, Mészáros számára egy tagadó terminusokban való megfogalmazása volt a marxizmus voltaképpeni céljának: az elidegenedett tőkerendszer elleni következetes forradalomnak és a társult termelők közössége eljövendő hatalmának.[44]

[1] Ezek a Mészárosról szóló életrajzi megjegyzések közvetlenül John Bellamy Foster „István Mészáros (1930–2017)" c. írására támaszkodnak: Notes from the Editors, *Monthly Review* 69. no.7 (december 2017). Lásd még Terry Brotherstone: A Tribute to István Mészáros (1930–2017), *Critique*, no. 2. (2018), 327–337; Terry Brotherstone: Obytuary: István Mészáros, Hungarian Marxist Political Philosopher Who Taught at St. Andrews, *The Scotsman,* Nov. 18, 2017; Joseph Mc Carney és Chris Arthus interjúja Mészáros Istvánnal: *Radical Philosophy* 62. (Autumn, 1992:1), 27–34.

[2] Mihály Vörösmarty Csongor és Tünde (Csongor and Tunde): The quest: a fairytale play in verse. Translated by Peter Zollman. Budapest, Merlin International Theatre, Budapest, 1996.

[3] Az esztétikáról szóló könyv, amiről azt mondta, hogy magával vitte, amikor elhagyta Magyarországot, valószínűleg disszertációja, a *Szatíra és valóság* volt.

[4] 1964-ban írta művét József Attiláról, amely szintén olaszul jelent meg: István Mészáros: *Attila József e l'arte moderna*. Milano, Lerici Editori.

[5] Donald C. Savage: Keeping Professors Out. *Dalhousie Review* 69. no. 4. (1990), 511–512; Profs Might Help Mészáros. *The Ubyssey* 54, no. 8. (October 6. 1972). https:// open. library.ubc. ca/collections/ubcpublications/ubysseynews/ items/1. 0126452# p2z-3r0f: meszaros.

[6] Daniel Singer: After Alienation. *The Nation,* 1996. június 10. https://www.thenation, com/ article/archive/after-alienation/.

[7] Hugo Chávez elnök szavai, abból az alkalomból, hogy 2009. szeptember 14-én a *Kritikai Gondolkodás Felszabadítási Díját* (*Premio Libertador al Pensamiento Crítico*) Mészáros Istvánnak átadta.

[8] Mészáros István John Bellamy Fosternek, 2007. július 28., 2008 május 12., magánlevelezés. A rákon túl ott volt még szívbetegségének problémája is. 2012-ben írt levelében, amelyben azt mondta, hogy teljes idejét annak a kéziratnak a megírására fordítja, amelyből azután a *Beyond Leviathan* lett, így írt: „Sok bajom van az egészségemmel (mostanában). Ezúttal főleg a szívemmel, mert a vérerek, amikből négyet 1998-ban egy nagy műtéttel mesterségesekkel helyettesítettek, újból eltömődtek, és természetesen egy újabb szívműtétről az én koromban nem lehet szó. Szerencsére a rák orvosi kontroll alatt van, és haladok tovább a munkával, ameddig csak bírom." Mészáros Fosterhez, 2012. szeptember 19-én.

[9] István Mészáros Uncatalogued Archival Notes. Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection, block 5;6; Dylan Thomas: Do not go gentle into that good night. https://poets.org/poem/do-not-go-gentle-good-night.

[10] Mészáros István John Bellamy Fosternek, 2017. július 25.

[11] Mészáros: Barbarism on the Horizon.

[12] Lásd Renato Constantino: *Neo-Colonial Identity and Counter-Consciousness* (szerk. Mészáros István). London, Merlin Press, 1978; újra megjelent István Mészáros: Neo-Colonial Identity and Counter-Conscousness", *Journal of Contemporary Asia* 30, no.3 (2000), 308–321.

[13] Hugo Chávez: *Pueblo, Sufragio y Democracia.* Yara: Ediciones, MBR-200,1993, 5–6; Mészáros: *Beyond Capital,* 710–711.

[14] Mészáros: *Beyond Capital,* 711.

[15] István Mészáros: *Más allá del capital* (trad. Eduardo Gaska). Caracas, Vadell Hermanos, 2001.

[16] Mészáros István John Bellamy Fosternek, 2015. február 16.

[17] A következő három bekezdés John Bellamy Foster: Chávez és a kommünállam – A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában c. cikkéből van átvéve: *Monthly Review* 66. no. 11., April, 2015: 9-10.; magyarul: *Eszmélet*, 107. sz. (2015. ősz), 12–31.

[18] Mészáros gondolkodása eme aspektusának összefoglalását illetően lásd: John Bellamy Foster: Foreword in: Mészáros: *The Necessity of Social Change* (2015), 1–21.

[19] Mészáros: *Beyond Capital* 758–768. Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time* 251–253. Ez a meglátás, annak a megértése, hogy a nép meg fogja védeni a forradalmat, volt az, ami lehetővé tette Cháveznak, hogy felfegyverezze a népet, fegyveres milíciák széleskörű hálózatát teremtve meg, amely átfogja a népesség egy nagyon jelentős hányadát. Lásd: Misión Verdad: Civic-Military Union, *Internationalist 360º*, May 7., 2020, https://libya360.wordpress.com/2020/05/07/civic-military-union-the-chavista-paradigm-that-defined-the-latest-events-in-the-war-against-venezuela/.

[20] Marta Harnecker: *A World to Build.* New York, Monthly Review Press, 2015, 74–77; *Leyes del Poder Popular* 57 (Ley Organica De Las Comunas, Articulo 35), https://mronline. org/wpcontent/uploads/2018/07=Ley_Organica_de las Comunas.pdf.

[21] Idézi Michael A: Lebowitz: *The Socialist Alternative.* New York, Monthly Review Press, 2010, 80–81; Mészáros: *Marx's Theory of Alienation* 76–77.

[22] Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*, 124.

[23] Mészáros: *Beyond Capital*, 187–223.

[24] Lebowitz: *The Socialist Alternative*, 24–25, 85. Lebowitz – Chávez kérésére – kulcsfontosságú szerepet játszott Mészáros elemzése eme aspektusának Chávez számára való értelmezésében. Ezt a történetet Michael Lebowitz a *The Socialist Imperative* (New York, Monthly Review Press, 2015), című, Cháveznek ajánlott könyvében beszéli el, 111–133.

[25] Lásd: Mészáros: *Beyond Capital,* 710; Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*, 126–130.

[26] Hugo Chávez: Onwards Toward a Communal State February 21. 2010. http://venezuelanalysis.com; Mészáros: *Beyond Capital*, 709.

[27] Hugo Chávez: Strike at the Helm, October 20. 2012. https://monthlyreview.org/commentary/strike-at-the-helm/

[28] Mészáros: *The Necessity of Social Control,* 199, 215, 314. Az itt kifejtettek részben azokon a beszélgetéseken alapulnak, amelyeket erről Mészárossal folytattam.

[29] Mészáros: *The Necessity of Social Control,* 215–217. A népnyelvben továbbfejlődő hagyományokat illetően, lásd: Theodor Shanin (ed.): *Late Marx and the Russian Road.* New York, Monthly Review Press, 1983, 234–275.

[30] Ezekről a fogalmakról lásd: J.-B. Foster: Foreword, in: Mészáros: *The Necessity of Social Control,* 9–21; J.-B. Foster: Foreword, in: Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time*, 11–16. Mészáros egy ponton jelezte, hogy felfogása szerint, a tőke – amelyet mint a vagyon felhalmozására irányuló társadalomvezérlési struktúrát fog fel – „évezredekkel megelőzte a kapitalizmust". Ebben a

megközelítésben „a kapitalizmus viszonylag »kisebb falat« az emancipáció eme történelmi vállalkozása során, mert egy bizonyos értelemben eltörölhetjük a kapitalizmust a politika szintjén végrehajtott forradalmi átalakulással és beavatkozással, a kapitalisták kisajátításával. Ezzel véget vetettünk a kapitalizmusnak, de még csak nem is érintettük a tőke hatalmát." Mészáros: Marxism Today; lásd: Brotherstone: *A Tribute to István Mészáros,* 335–336.

[31] Mészáros: *Beyond Capital,* 187–210.

[32] Mészáros Fosterhez 2015. december 23. *Beyond Capital,* 109–110.

[33] Mészáros Fosterhez, 2015. december 23. Karl Marx: Előszó a politikai gazdaság bírálatához in: Marx-Engels: *Válogatott Művek*. Budapest, Szikra Kiadás, 1949, 338.

[34] Mészáros a maga érvelését a rendszer *önkorrigálásra* vagy *korrektív alkalmazkodásra* való képességéről csak a „második vázlatváltozatban" dolgozta ki *(Critique of Leviathan: Reflections on the State),* jóllehet ez kulcsfontosságú egész felfogását illetően. Jegyzeteiben jelzi, hogy a „korrigálhatóság" szorosan kapcsolódik a tervezéshez. Összekapcsolódik a „(dialektikus) összefüggéssel az anyagcserejellegű, materiális fejlődés és a korrekciós állami döntések között". István Mészáros: Uncatalogued Archival Notes, Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection, block 2: 10. Megjegyzés: George Mészáros, amikor elrendezte a *Beyond Leviathan*-hoz készített archivált, legnagyobb részt kézírásos jegyzetek kilencvenkét lefotózott oldalát, ezeket nyolc blokkba osztotta, s úgy küldte el számomra. Itt ezt a felosztást használtuk annak a hivatkozás-rendszernek az alapjául, amit a Mészáros-papírok gyűjteményének eme része és a különböző alrészek megkülönböztetésére alkalmazni fogunk.

[35] Mészáros István John Bellamy Fosternek, 2017. jún. 11. magánlevelezés.

[36] István Mészáros: Uncatalogued Archival Notes, Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection, block 2:7.

[37] István Mészáros: Uncatalogued Archival Notes, Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection, block 1:6.

[38] Chávez, Mészáros elemzésével összhangban, arra törekedett, hogy visszafordíthatatlanná tegye a bolivári forradalmat, azáltal, hogy a községek működésének előmozdításával a nép kezébe adja át a hatalmat. Lásd: J. B. Foster: Chávez és kommünállam, i. m.

[39] Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time*, 366–380.

[40] István Mészáros: Uncatalogued Archival Notes, Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection, block 1:10, 2:9.

[41] Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*. MEM. 4. köt. 82.

[42] István Mészáros: Uncatalogued Archival Notes, Mészáros Family Papers, George Mészáros Collection block 2:9.

[43] Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time,* 269.

[44] Mészáros: *The Necessity of Social Control,* 180.

Előszó a *Leviatán*on túl-hoz

Miért épp Leviatán? E könyv olvasói joggal vethetik fel ezt a kérdést. A választ megadni egyszerre nagyon könnyű és ugyanakkor fájdalmasan nehéz is. Nagyon könnyű azért, mert az állam – bármilyen sokféle formát is öltött a történelemben, kezdve az úgynevezett keleti despotizmustól vagy a modern liberális állam előzményét jelentő korai birodalmaktól – nem volt és nem lehet más, mint Leviatán, amely a maga strukturálisan beágyazott hatalmát kényszeríti rá a társadalom döntéshozatali folyamataira. Nyilvánvalóan a társadalmi reprodukció alapvető feladatainak ez a fajta, a társadalomtól elkülönült, az állam által kikényszerített megoldása azt jelenti, hogy az állam a valóságban kisajátítja és elbitorolja a társadalomtesttől mint egésztől a döntéshozatali hatalmat.

De a válasz ugyanakkor fájdalmasan nehéz is, mert az össztársadalmi döntéshozatalnak ez a régóta megszilárdult, elidegenült formája alapvető kihívást jelent a jövőre nézve, mert az emberiség jövőjének biztosítása abszolúte, elkerülhetetlenül megköveteli, hogy szembe szegüljünk az állam tartós uralmával a társadalom felett. Mégpedig azért, mert – figyelembe véve ama objektív változásokat, melyek a történelem során mostanra az egész világ elpusztítására alkalmas, s a nagyhatalmak számára könnyen hozzáférhető erőket hoztak létre – meg kell találnunk a módját annak, hogy kiszabadítsuk az emberiséget a Leviatán-állam egyre veszélyesebb – ténylegesen és szó szerint önmegsemmisítő – döntéshozatali rendszeréből. Enélkül nincs remény az emberiség túlélésére.

Bizonyos, hogy ilyen típusú és ilyen horderejű kihívással még soha nem került szembe az emberiség a történelem során. Mert az emberi lényeknek ahhoz, hogy ne csak megállítsák a destruktív, antagonisztikus ellentéteket hordozó fejlődést, hanem azt pozitív irányba is fordítsák, egy történelmileg fenntartható jövőbeli létforma irányába, Karl Marx szavaival, „meg kell változtatniok az alapoktól a csúcsig ipari és politikai létfeltételeiket, következésképpen egész létezési módjukat", s ez a változás elképzelhetetlen egy, a változás céljának

megfelelő, tudatosan irányított, a jelenlegi társadalmi rendtől a tőle minőségileg különböző új rendhez vezető, átmeneti korszak nélkül.*

Ez pedig olyan feladat, amely nem valósítható meg a politikai/katonai szférának a szabad emberi cselekvést megbénító, szükségképpen hierarchikus és antagonisztikus korlátjain belül, ahogyan gyakran tévesen elképzelik. Egy ilyen, történelmileg és hosszú távon megvalósítható végcél eléréséhez gyökeresen kell átalakítani magának a társadalmi anyagcserének a folyamatát. Azaz olyan radikális társadalmi átalakulásnak kell végbe mennie, amely mélyen érinti a döntéshozatal módját, a társadalmi reprodukció rendszerének elemi sejtjeiben vagy mikrokozmoszaiban éppúgy, mint a globális, kölcsönös függési viszonyok legátfogóbb szintjén.

Éppen ez az elválaszthatatlan, kölcsönös összekapcsolódás a társadalmi reprodukció elemi alkotórészei és a legátfogóbb globális meghatározottságok között az, ami miatt lehetetlen az átmenet a politikai/katonai szférában a „Leviatánon túl", anélkül, hogy egyidejűleg globális szinten meg ne haladjuk magának a tőkének a társadalmi anyagcsere-folyamat fölötti uralmát. Ugyanez a meghatározottság érvényesül az ellenkező irányban is. Ez pedig azt jelenti, hogy lehetetlenség továbblépni „A tőkén túl"[1] a társadalom materiális reprodukciós rendszerében, anélkül, hogy le ne győzzük azt az életbevágó kihívást, amelyet a Leviatán jelent a maga strukturálisan beágyazott és az emberi élet egészére rákényszerített döntéshozatali hatalmával, ahogy az a történelem során államalakulatainak sokféleségében kialakult, ma pedig jobban érvényesül, mint valaha. Más szavakkal: elválaszthatatlan egymástól ez a két strukturális imperatívusz: túlmenni a tőkén mint a társadalom anyagi önújratermelésének szabályozóján, és túlmenni a Leviatánon, mint átfogó politikai-katonai döntéshozón.

Az emberek szeretik idézni a Thomas Hobbes által írt Leviatánból azokat a megdöbbentő szavakat, amelyekkel Hobbes az emberiség feltételezett „természeti állapotát" akarta leírni – amelynek problémáira maga a politikai-katonai államszervezet jelentené a megfelelő, egyetemes választ. A *bellum omnium contra omnes* – a mindenki harca mindenki ellen – szavakkal szorosan összefügg egy másik mondat, amely így hangzik: „s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid (volt)".[2]

* Utalás Mészáros István: *A tőkén túl* c. művére (I–IV. kötet, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2009–2010.) (*A ford.*)

Azonban, amint maga Hobbes nagyon világossá teszi: „Valaki talán úgy vélekedik, hogy oly idő és oly háborús állapot, amilyet leírtam, sose létezett, s én magam sem mondanám, hogy valaha is az egész világon általában ilyesmi lett volna. De még ma is vannak helyek, ahol az emberek így élnek."[3]

Továbbá: „Jóllehet sose volt olyan idő, amikor az egyes emberek kölcsönösen hadiállapotban lettek volna egymással, mégis a királyok és a szuverén hatalmasságok függetlenségük következtében minden időben szakadatlanul féltékenykednek egymásra, gladiátorok módjára viselkednek, fegyvereiket egymásra szegezik, és egyik a másikat figyeli, vagyis birodalmuk határain erődítményeiket, helyőrségeket meg ágyúkat állítanak fel és szomszédaik nyakára állandóan kémeket küldenek. Ez pedig háborús magatartás."[4]

Persze, Hobbes a maga saját vízióját kínálja nekünk megoldásként: víziót egy olyan mindenható államalakulatról, a Leviatánról, amelynek hatalma az egyedüli legitim ellenerő összes elődjeivel (a korábbi államszerű képződményekkel) és potenciális vetélytársaival szemben. A maguk helyén meg fogjuk vizsgálni ennek a nagy politikafilozófiai műnek az érdemeit éppúgy, mint problematikus aspektusait. Ami azonban itt számunkra érdekes, az az, hogy Hobbes milyen erőteljesen elítélte a történelemből jól ismert, örökös háborúskodást az emberek között, amelyet az ő korában még súlyosbított a polgárháború, s amellyel szemben alternatívát remélt találni. Hobbes tehát a béke érdekében írta, hogy: „A természeti törvények megváltoztathatatlan és örök törvények, mert az igazságtalanságot, hálátlanságot, jogbitorlást, gőgöt, méltánytalanságot, részrehajlást és a többit sosem lehet törvényessé tenni. Olyan helyzet ugyanis sosem következhetik be, hogy a háború megóvja az életet, a béke pedig elpusztítsa."[5] S a nagyobb hangsúly kedvéért, kicsit később még hozzáteszi, hogy „minden embernek egyet kell értenie abban, hogy a béke jó, s így a béke útjai és eszközei, vagyis (amint ezt már bebizonyítottam) az igazságosság, hála, szerénység, méltányosság, szánalom és a többi természeti törvények mind jók, tehát erkölcsi erények, ellentétük pedig, a vétek, rossz. Már most az erény és a vétek tudománya erkölcsfilozófia, s ezért a természeti törvények igazi elmélete az igazi erkölcsfilozófia."[6]

Ily módon tehát a Hobbes által 1651-ben megjelentetett radikális államelméletről szerzője azt hirdette, hogy a lehető legbiztosabb filozófiai alapon nyugszik, azon az erkölcsileg legmagasztosabb, legjobban igazolt, morális intuíciónkon, hogy mindnyájan ellenezzük a háborút. S a háborúról Hobbes kimondja: kategorikusan ellentétes a

természet törvényeivel. Az a tény, hogy közel háromszázhetven évvel a *Leviatán* után az emberiségnek még mindig folyamatosan szembe kell néznie a háború, méghozzá egy potenciálisan megsemmisítő, az egész emberiséget elpusztító háború veszélyével, csak aláhúzza, mennyire súlyosak a Hobbes által taglalt problémák.

Ha kronológiai szempontból nézzük a dolgot, akkor láthatjuk, hogy az összes fontosabb államelmélet a nagy történelmi kataklizmák korszakaiban jött létre: Platóntól, Arisztotelésztől és Ágostontól kezdve Machiavellin és Hobbeson keresztül egészen Jean Jacques Rousseau-ig és G. W. F. Hegelig, s persze Marxig, Leninig és olyan elvtársaikig, mint Rosa Luxemburg és Antonio Gramsci. Ez teljesen érthető. Mert az állam összes jelentős elméletei, beleértve azokat is, amelyek teljesen elfogadták, meg akarták tartani az állam ellentmondásokkal terhelt, önlegitimáló, az egész társadalmat önmagának alávető szerepét, javítani akartak az állam hatékonyságán, és az volt a céljuk, hogy az állam jobban meg tudjon birkózni azokkal a súlyos történelmi krízisekkel, amelyekre ezek az elméletek választ akartak adni.[7] Úgyhogy, legalábbis társadalmaik fejlődésének felfelé ívelő szakaszában, még az uralkodó rend álláspontjáról megírt államelméletek is – ebben a lehatárolt, mégis világosan megragadható, történelmileg specifikus értelemben – *kritikai* elméletek voltak, annak ellenére, hogy – problematikus módon – közben védelmezték saját társadalmuk osztály-kizsákmányoláson alapuló, antagonisztikus társadalmi döntéshozatali rendszerét. Ugyanez vonatkozik a politika és a társadalom különböző utópisztikus elméleteire is, amelyek a maguk módján – még ha gyakran teljesen burkolt módon is – egészében azt ajánlották, hogy a társadalom tartson meg valamilyen, a társadalom életére felülről rákényszerített, jóllehet a társadalomkritika alapján módosított uralmi struktúrát. Ezzel szemben a marxi ihletésű megközelítés egy ettől radikálisan különböző kritikai hozzáállást követett: az „állam elhalását" képzelte el, vagyis az állam teljes eltávolítását a társadalmi anyagcsere-folyamat önreprodukciós rendszeréből, a megszüntetését annak, hogy egy elkülönült tényező folyamatosan kisajátítja magának a döntéshozatali hatalmat az emberiség ügyeiben.

Ebben a vonatkozásban a kulcsfontosságú problémák egyike azzal kapcsolatos, hogy az államok életében időszakonként elkerülhetetlenül megrázkódtatások következnek be, s ezt követőn érvényét veszti a létező állami törvényesség. Nyilvánvalóan, minden lehetséges államelméletnek nagyon is foglalkoznia kell az ilyen kataklizmákkal és a jogrend összeomlásával. Mert hiszen, ha nem sikerül valamiképpen

biztosítani az össztársadalmi politikai döntéshozatal folyamatosságát, akkor a társadalmi reprodukció fenntartása – az egész történelmen végig vonuló és a mi korunkban is érvényesülő anyagi és kulturális ellentétek viszonyai között – lehetetlenné válna.

Évezredekkel ezelőtt Platón egyik legfontosabb, nagy felismerése volt, hogy az államelméletnek a szóban forgó szükséges jogfolytonosság, a kontinuitás biztosítására kell összpontosítania. Mindenki másnál előbb megértette, hogy a törvény csak akkor tekinthető „törvénynek", a szó voltaképpeni értelmében, ha egyetemes érvényű, s ha legitim módon nem sérthető meg. Platón arra vállalkozott, hogy megalapozza és kidolgozza ezt az alapvető filozófiai követelményt a törvénnyel szemben, egyik legfontosabb és messze legterjedelmesebb dialógusában, a *Törvények*ben.

A munka vége felé, midőn Platón aprólékos részletességgel leírja Magnesia utópikus államának tervét, a dialógus fő résztvevője azt az önkritikus megállapítást teszi, hogy „éppen ez hiányzik még törvényeinkhez, hogy kimódoljuk, hogyan kell számukra természetszerű, megmásíthatatlan érvényességet biztosítanunk."[8] Ez – a jogrend szilárdságának biztosítása – abszolút életbevágó követelmény lett a korábbi államelméletekben, teljesen függetlenül attól, hogy menynyire sikeresen valósították meg egyes gondolkodók a maguk adott történelmi körülményei között. Platón semmiképpen sem áll egyedül, amikor erőteljesen védelmezi a jog valamiféle sérthetetlenségét. Sok évszázaddal később Machiavelli is aláhúzza ezt a követelményt, amikor ragaszkodik hozzá, hogy egy fejedelmet nem az tesz igazán naggyá, ha életében hatalmas volt, hanem ha az általa teremtett politikai keretek maradandónak bizonyulnak halála után is.[9]

Platón a *Törvények*ben saját megoldásaként azt javasolja Magnesia városa számára, hogy hozzák létre az általa Éjszakai Tanácsnak nevezett szervezetet a törvény őreiből, biztosítandó az általa elképzelt ideális állam és törvényei állandóságát. Azt mondja a létező államokról – amelyek berendezkedését elveti –, hogy „ahol nincsenek olyan őrök, kik az erényt illetőleg kellő belátással rendelkezve szóval és tettel megfelelnének tisztüknek, a kellő őrizet hiányában olyan bajok következnek, amelyekben sok mai (elbukott) városállam szenved."[10] Ugyanakkor Platón az államrend eredményes védelmezéshez szükségesnek tartja, hogy az Éjszakai Tanács – amelyet egyfajta, az alkotmányt biztosító szervként képzel el – úgy álljon össze, hogy „e férfiakat gondosan válogatják ki, és megfelelő nevelésben részesülnek, s azután az ország citadellájában foglalják el székhelyüket", s ezáltal

„olyan őreik lesznek, aminőket eddig még nem láttunk, a megőrzés képességét illetőleg."[11] Egyszersmind Platón kiköti, hogy az állam őreinek meg kell találniuk „az egy ősképet (ideát)" (az erény sokszínű területén) „a sok különböző jelenség alapján".[12]

Ám a történelem nagy iróniája az, hogy Platón elképzelése mindig csak elképzelés maradt. Platón soha nem mondta el nekünk – s figyelembe véve, mennyire nehezen megfogható az a követelmény, hogy a jog sérthetetlenségét saját maga garantálja – nem is *mondhatta el,* hogy mi lenne ama „egyedüli központi fogalom". Csak a formális eljárás részleteit kapjuk – ez egy mindig visszatérő, meglehetősen problematikus vonása az államelméleteknek, melyek Platón óta, egészen napjainkig, még sokkal több elismerést igényelnek maguknak azért, hogy ilyen szabályokat dolgoztak ki; leírást arról, hogy hogyan kellene a tanács tagjait kiválogatni, képezni, elszállásolni, milyen napszakban találkozzanak stb. De soha nem kapunk Platóntól még egy távoli utalást sem arra az „egyetlen központi fogalomra", amely gyakorlati vezérfonalul szolgálna a fenntartható államirányításhoz „beépülve a törvényekbe és garantálva sérthetetlenségüket".

Természetesen nem kell ezen a történelmi kudarcon meglepődnünk, annak ellenére sem, hogy Platón pontosan tudatában volt annak, milyen nagy jelentősége van az általa lefektetett elvnek. Ugyanis egyetlen antagonisztikus társadalmi reprodukciós rendszerben sem lehet – egy rabszolgatartó társadalomról, amilyen az ókori Görögország volt, nem is szólva – beépíteni a törvények rendszerébe sérthetetlenségük garanciáit. Nemcsak az ókori Görögország, de számtalan utána született alkotmány sorsa is, amelyeket előbb vagy utóbb szükségképpen eltöröltek, bőségesen bizonyítja ezt az egyszerű igazságát a történelemnek. Ennek megfelelően, még nagyon sokáig kell arra várnunk, hogy a valóságos történelemben ténylegesen létrejöjjenek a valóban egyetemes érvényű jog feltételei. Azért vagyunk ilyen hosszú várakozásra ítélve, mert e feltételek csak az önrendelkező emberi lények cselekvése révén válhatnak valóra, olyan emberi lények cselekvése révén, akik autonóm módon maguk hoznak törvényeket a maguk számára, túllépve azokon az antagonisztikus meghatározottságokon, amelyeket a társadalmi anyagcsere-folyamat ősidők óta létező rendje, s az annak megfelelő államalakulatok rájuk kényszerítettek.

A valóságos emberi történelem során a jog egyik legproblematikusabb aspektusa az volt – s az maradt ma is, jobban, mint valaha –, hogy szabályai és rendelkezései a végtelenségig szaporodnak. Kö-

vetkezésképpen napjainkban annak lehetünk tanúi, hogy az államelméletben a jogszabályok mindig sűrűbb dzsungele burjánzik, teljes összhangban a létező antagonisztikus társadalmi renddel és annak politikai intézményeivel. A jog maga nem akadályozhatja meg ezt. Ugyanis a jog intézményesen biztosított és szentesített pszeudolegitimációjának világában a jog minden „esetével" szemben egy sor „ellenpéldát" lehet felhozni, amelyekre megint új jogszabályokat kell alkotni, s ez elvileg így megy a végtelenségig.

Amikor a polgári társadalom jogalkotása a szükséges állami eljárásokat a jogszabályok mind sűrűbb dzsungelével önti fogalmi formába, akkor ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom politikai értelemben vett önreprodukciója mindig bonyolultabb folyamat lesz – s történik ez sokszor éppen a nagyobb átláthatóságra hivatkozva! Ám a társadalom ezt a gyakorlatot valójában mindig az emberek között évezredek óta fennálló lényegi egyenlőtlenségek megőrzése érdekében követte, ahelyett, hogy elősegítené ennek az egyenlőtlenségnek az értelmes és kritikus értékelését, s végül száműzését a múltba. Ma ez a trend tovább folytatódik, s félreérthetetlenül abba az irányba tart, hogy oly sűrűvé tegye a jog dzsungelét, amelyet csak a jogtudomány szakemberei tudnak átlátni, akiknek szakmaként őzött és intézményesen szentesített hivatása ennek a dzsungelnek a mindig sűrűbbé tétele. A parlamentek működése ma az egész világon, ahogyan ezt mindnyájan tudjuk, nyilvánvalóan bizonyítja ezt.

Ennek a problémának a nyilvánvalóan leküzdhetetlen nehézsége abban áll, hogy nem oldható meg magának a jognak a fogalmaival, a jog saját fogalmi keretein belül. Ugyanis annak, hogy az emberi együttélés problémáinak kezelésében a jog szükségképpen kudarcot vall, az az oka, hogy az intézményesített jogot úgy alkották meg – és alkotmányosan, körben forgó módon és önmagát erősítőn úgy legitimálták és ágyazták be a társadalom életébe –, hogy a társadalom alsóbb osztályait kezdettől fogva kizárták a törvényhozásból, a jogalkotásból, s a társadalmi rendszer azóta is ugyanígy reprodukálja és erősíti a jogot.

Az egyedüli kivétel ez alól az, amikor – súlyos társadalmi veszélyhelyzetben, vagy egy nagy forradalmi válság idején – átmenetileg létrehoznak valamilyen „alkotmányozó nemzetgyűlés"-t. Ámde, jóllehet az ilyen intézmények némely országokban időlegesen javítani tudtak a népesség legszegényebb részének anyagi helyzetén, mindezidáig az efféle intézmények nagyon kevés, ha egyáltalán valamennyi tartós sikert tudtak felmutatni az osztálytársadalmak

strukturális meghatározottságainak megváltoztatása terén. Ebben a vonatkozásban az ilyen intézmények számára a legnagyobb veszélyforrást, amelyet a meglévő társadalmi rend a legkönnyebben kiaknázhat a saját céljaira, érthető módon magának az „alkotmányosságnak" a követelménye jelenti, amelyhez az ilyen alkotmányozó gyűlések mindig kötelességszerűen igazodnak – annak ellenére, hogy a hagyományos alkotmányok a maguk elsődlegesen önmagukat legitimáló, körben forgó törvényfelfogásával mindig a meglévő társadalmi anyagcsererendszer fenntartásához járulnak hozzá. Hogy csak egyetlen fontos példát hozzunk napjainkból: a venezuelai „alkotmányos ellenzék" az ország forradalmár elnökének, Hugo Cháveznek a halála óta a maga kifejezetten jogsértő és gyakran akár erőszakos eszközöket is igénybe vevő, felforgató tevékenysége céljaira cinikusan kihasználja az állítólagos „legalitás", a törvényesség jogcímeit. S az mutatja meg legnyilvánvalóbban a jognak a fennálló uralmi viszonyok fenntartásában betöltött szerepét, hogy ezeket az „alkotmányos" felforgató erőket minden módon támogatja az észak-amerikai – a világ számos országában távolról sem „alkotmányos", jogszerű módon viselkedő, s mindenütt erőszakkal beavatkozó – Leviatán-állam, amiről ékesszólón tanúskodik több más latin-amerikai ország története is – miként azt Simón Bolívar és José Marti prófétaként egyszer megjövendölte.

Az ellentmondásos módon önmagukat legitimáló jogszabályok és jogi szabályozó eszközök végeláthatatlan szaporodása a történelemben annál is inkább problematikus, és árulkodón mutatja az osztálytársadalmak ellentmondásait, mert a jelenséget már évezredekkel ezelőtt, az antik Görögországban beazonosították és kritizálták a filozófusok – minden eredmény nélkül. Megint csak Platón volt az, aki felemelte a maga kritikus hangját a *hidrá*nak – a mitikus teremtménynek, aki mindig több új fejet tudott növeszteni, amikor az egyiket levágták – a jogba való betolakodása ellen, az ellen, hogy az államok természetellenes módon sokasítják és állandóan kiegészítik a maguk felesleges törvényeit és jogszabályait. Platón erőteljesen elítélte ezt a gyakorlatot, a betegséghez hasonlítva, ezekkel a szavakkal: „állandóan gyógyíttatják magukat, pedig mit sem érnek el vele, legfeljebb még bonyolultabbá és súlyosabbá teszik a betegségüket, és ha valaki orvosságot ajánl nekik, állandóan reménykednek, hogy attól majd meggyógyulnak […], hiszen ők a világ legkedvesebb emberei: szabályokat alkotnak az imént felsoroltakról, ezeket örökösen javítgatják, abban reménykedve, hogy majdcsak véget vetnek vala-

hogyan a jogügyekben adódó gazságoknak és mindannak, amiről az előbb beszéltem. Közben nem is sejtik, hogy lényegében csak hidrát metélnek."[13]

A Platón kora óta eltelt évezredekben számtalan hidrafejet vágtak le, és vágnak le ma is úgy, hogy mindegyiket csak tovább szaporítják a levágással, ahogyan ez már az ókori Görögországban is történt. Nem meglepő ezért, hogy korunk rendkívül elbürokratizálódott államaiban a jog működése mindig nehézkesebb és átláthatatlanabb lesz. Persze, ez szolgálja legjobban az alárendelt osztályok kirekesztését a Leviatán-állam autoriter, átfogó döntéshozatali rendszeréből, ahol a kirekesztésnek ez a gyakorlata a társadalmi valóság minden területén hierarchikusan beágyazódik, a politika szférájában pedig önkényesen legitimálja önmagát.

A meghatározottságoknak ez a rendszere nagyon súlyos problémát jelent a jövőre nézve. Mert miként az imént említettük, az emberiség emancipációjának megvalósítása elgondolhatatlan a létező rendből egy tőle minőségileg különböző rendbe való tudatosan irányított átmenet megfelelő korszaka nélkül. S ennek szükségszerű következményei vannak arra a történelmi vállalkozásra nézve, hogy a mi jelenlegi társadalmunkból, a maga Leviatán-államával és törvényeivel, amelyet a maga apologetikus jogtudománya is támogat, átlépjünk abba az alapvetően különböző társadalmi rendbe, amelyet Marx és elvtársai elképzeltek.

Az állam évezredek óta létezik és uralja a társadalom reprodukcióját. Ezért nagyon naiv dolog lenne azt képzelni, hogy az állam eltörölhető, vagy rövid idő alatt eltűnhet (nem is szólva arról az elképzelésről, hogy a szocialista forradalom után azonnal felszámolható lenne). Feladatunk nem is az, hogy elhalásának vagy eltörlésének pontos időrendjét előre meghatározzuk, hanem hogy jelezzük: milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy elérjük a szükséges változást, azáltal, hogy korunk történelmi realitásaival összhangban, minőségileg átstrukturáljuk a társadalmi anyagcsere-folyamat rendszerét.

E történelmi feladat megvalósításában szükségképpen jelentős szerepet játszik az, hogy a jelenlegi, az állam apologetikáját jelentő jogtudománnyal szemben kidolgozzuk a kritikai jogtudományt. Ugyanis az állam elhalásának marxi eszméjét megalkotói nem úgy képzelték el, mint valamiféle spontán módon megvalósuló eseményt, hanem mint a dolgozó emberek aktív és következetesen végig vitt tevékenységét, stratégiai beavatkozását a társadalom rendjébe, amely kezdettől fogva a radikális változás, a kritika szükségképpeni célpontjának tekinti a

létező államgépezetet, az emberek közötti lényegi egyenlőtlenség megörökítését szolgáló törvényeivel együtt.

Ez azt jelenti, hogy a hatalmaknak összességét, amelyet a történelem során a Leviatán-állam a maga számára kisajátított, át kell adni a társadalomtest egészének. Ehhez a kritikus fontosságú feladathoz az átmenet – kikerülhetetlen – korszaka során a kritikai jogtudomány jelentősen hozzájárulhat, de semmiképpen sem tölthet be domináló szerepet, amilyent a hagyományos jogtudomány a múltban mindig magának igényelt. Ugyanis az imént említett minőségi átstrukturálás feladata csakis a nagy tömegek – vagyis a társadalom tényleges és lehetséges termelői – mozgósítását igényli, hogy teljesen irányításuk alá vonják a társadalom ön-újratermelési mechanizmusait, az ilyen módon létrejött szocialista rendszer elemi alkotórészeitől, „sejtjeitől" kezdve egészen a legbonyolultabb és legátfogóbb, valóságosan működtethető, globális együttműködési mechanizmusokig. Ebben az értelemben, a kritikai jogtudománynak az az objektív hivatása, hogy a maga sajátos módján segítse elő a társadalmi anyagcserefolyamat olyannyira szükséges radikális átalakítását. Más szavakkal: a tudatosan irányított stratégiai beavatkozás a társadalom életébe a kritikai jogtudományt illetőn csak azt jelentheti, hogy a jognak elő kell segítenie az állam fokozatos eltávolítását – együtt a maga összes dimenzióival és intézményi megtestesüléseivel – a társadalom ön-újratermelési folyamatából.

A „globalizáció" ellentmondásos módon, de elkerülhetetlenül kibontakozó, valóságos vonása az anyagi termelés szférájának. Ám teljesen fenntarthatatlan a politika síkján. Ugyanis a tőke történelmileg kialakult nemzetállamai továbbra is egymás ellen harcolnak, még akkor is, amikor apologéta ideológusaik idealizálják a globalizációt, mintha a globalizáció előre haladhatna a maga harmonikus, az egész emberiséget összekapcsoló végpontjáig, a tőkerendszer antagonisztikus keretein belül. Korunk letagadhatatlan valósága azonban az, hogy a nemzetállamok egymás ellen harcolnak, közvetlenül, vagy „megbízottjaik" révén. Olyankor fogadják el a „megbízott" államok révén folytatott háború módszerét, amikor a világ domináns hatalmai – például az Egyesült Államok és Oroszország – közötti nyílt konfrontáció a harcoló országok – és velük együtt az emberiség többi része – teljes megsemmisülésével járna. Jelenleg a leghatalmasabb nemzetállam, Kína is viszonylag kevéssé vesz részt ilyen antagonisztikus konfliktusokban. De mi történik majd akkor, amikor a bolygónk korlátozottan rendelkezésre álló anyagi erőforrásainak felhasználása

körüli, szükségképpen bekövetkező konfliktus élesebbé válik? Ki garantálhatná, hogy ilyen, távolról sem csak hipotetikus körülmények között a „megbízottak" révén folyó háborúk nem mennek-e át egy közvetlenül a nagyhatalmak között folyó, az egész emberiséget elpusztító világháborúba?

Annak ellenére, hogy mindig újra megpróbálják elfogadtatni velünk, a tőke antagonizmusainak bázisán megvalósuló, harmonikus globalizáció eszméje önellentmondásos fikció. Nem csoda, hogy időnként összepárosítják, mint a jelen tanulmány során még megtárgyaljuk, a teljes komolysággal védelmezett „globális kényszert gyakorló állam" fantáziaképével, lidércálmával.

Hozzá kell tennünk az eddigiekhez az antagonisztikus etnikai konfliktusok problémáját, amely időnként még a régóta létező vallási ellentétek újjáéledésével is összekapcsolódik. De az etnikai konfrontációk teremtette ellentmondások, globális síkon, még a vallási ellentétek hozzájuk kapcsolódó dimenziója nélkül is megoldhatatlanok lennének, amint ezt a mai világban újra meg újra bekövetkező kirobbanásaik világosan tanúsítják. Az a mód, ahogyan a világrendszer hagyományosan kezelte az etnikai konfrontációkat – tudniillik az erősebb nemzetállam által gyakorolt elnyomó erőszak révén – történelmileg tartós, globális megoldásként a jövőben elképzelhetetlen. Ugyanis a múltban még egy viszonylag nagy nemzetállam is alávethető volt alárendelt „etnikai entitásként", ha a győztes hatalom elég hatalmas volt hozzá, hogy saját uralkodó helyzetét folyamatosan fenntartsa. Ám a „kölcsönös, biztos pusztulás" fegyvereivel folytatott hadviselés viszonyai között, a mi politikailag, katonailag globalizálódott világunkban az ilyen fajta – korábban, a régi imperializmus világában teljes szokásos – uralom fenntartása elfogadhatatlanul veszélyes megoldás lenne.

A Közel-Keleten évtizedek óta hatalmas méretekben folyó pusztító konfliktushoz képest, amelynek tagadhatatlanul van egy olyan aspektusa is, hogy „megbízott államok" révén folyik, az örmény keresztények és az azeri muszlimok között Hegyi-Karabahban folyó etnikai-vallási konfliktus kisebb jelentőségű. Ez a konfliktus Azerbajdzsán földjének egy viszonylag kis részét érinti, amelyet azonban túlnyomórészt keresztény örmények népesítenek be, akik most – Azerbajdzsán által el nem ismert – függetlenségüket követelik. A súlyos probléma az, hogy ennek a két, egymással ellenséges etnikai közösségnek a fegyveres összetűzései során emberek tízezrei vesztették életüket, és a konfliktus újra és újra kiújul.

Ennek a különösen erőszakos konfliktusnak az egyik fellobbanása után egy tévéstáb kiment Hegyi-Karabah vitatott dombvidékére, s meginterjúvolt egy öreg örmény pásztort, megkérdezve tőle: kihez tartozik az a föld, ahol a nyáját legelteti? A vén pásztor mélységes bölcsességgel válaszolta meg a kérdést: „A föld a birkákhoz tartozik".

A sokkal nehezebb kérdés azonban ez: „Mikor kezdi a Leviatán megérteni ezt a választ?" A válasz, sajnos, csakis ez lehet: soha. Mert az ebben a válaszban rejlő elemi igazságot és bölcsességet megérteni összeegyeztethetetlen a Leviatán természetével.

Ám ez a kérdésfeltevés elkerülhetetlenül racionálisan elfogadható választ fog kívánni a nem túl távoli jövőben. De a racionálisan tartható válasz csak a Leviatánon túli válasz lehet! Mert a Leviatán mindig együtt élt ezekkel a konfliktusokkal, kiaknázva őket saját céljaira. Ez mindig része volt normális létezési módjának.

A Leviatán-állam többféle értelemben is kudarcot vall. Vizsgáljuk meg, összefoglalásként, csak a megoldatlan, globális összeütközések legveszélyesebb aspektusát. Az erről szóló vita újra meg újra megjelenik az újságok címoldalán, mert a háborúk ellenfelei megkérdőjelezik a mai tömegpusztító nukleáris fegyverek legitimitását és biztonsági szerepét. Mostanában az amerikai elnökválasztáson ez a vita ennek a kérdésfeltevésnek a formáját öltötte: „kinek az ujja tudja biztosabban kezelni a nukleáris fegyverek indítógombját?" Milyen szörnyű iróniája is a történelemnek, amikor egy olyan ujj biztos működéséről beszélünk, amelyet arra szánnak, hogy elindítsa az emberiség teljes kiirtását?

Ugyanez a kérdés merül fel Nagy-Britanniában is, ahol az újonnan kinevezett miniszterelnököt, Theresa Mayt megkérdezték: kész lenne-e megnyomni a nukleáris háború indítógombját? Úgy válaszolt, hogy büszkén kijelentette: igen, habozás nélkül megtenné, ha tőle, mint az ország miniszterelnökétől, ezt várnák. Ezzel szemben az ellenzék vezérét pellengérre állították, amikor ugyanerre a kérdésre „nem"-mel válaszolt egy korábbi alkalommal.

Nyilvánvalóan ebben az alapvető kérdésben a nemzetközi színteret uraló államokat kezében tartó Leviatán a tűzzel játszik. És a tűz, amivel játszanak, a mindent elpusztító nukleáris háború tüze!

Bizonyos, hogy a tűzzel való játék semmi esetre sem idegen a Leviatán természetétől. Éppen ellenkezőleg, mindig elválaszthatatlan volt tőle, abban az értelemben, hogy mindig szívesen folytatott kalandor hatalmi vállalkozásokat. Ugyanis a Leviatánnak lényegi meghatározottsága, hogy uralma alá akarja hajtani az általa megcélzott politikai/

katonai szférát – és semmilyen érdemi korlát sem állítható e törekvése elé. Az egyes Leviatán-államok a múltban még a legvégletesebb kalandorpolitikákhoz is nyúltak, egészen addig, amíg valamelyik náluk hatalmasabb Leviatán-állam le nem igázta őket. Végül a romboló erőszaknak kellett dönteni ezekben a vitákban még a leghatalmasabb birodalmak összeütközései során is.

Ma a helyzet egy nagyon is releváns szempontból nagyon más. Az államok, tekintetbe véve a tőke rendszerének tartós társadalmi antagonizmusait, bizonyosan nem mondanak le arról, hogy vitáikat hagyományos módon, háborúval döntsék el. A Leviatán történelmileg úgy alakult ki, hogy nem ismeri a problémák megoldásának más módját. Ámde a kölcsönösen garantált pusztulás „biztonságából" magabiztosságot nyerni, ahogyan ezt a tőke „stratégiai gondolkodói" javasolják, a kalandorság elképzelhető legveszedelmesebb formája. A múlt erőszakos összeütközéseivel ellentétben azonban, beleértve a huszadik század két világháborúját is, egy jövőbeli világháború végén többé senki nem lenne győztes. Csak a vég maga lenne biztos.

Tehát figyelembe véve ezeket a problémákat, amelyeket jól észben kell tartanunk, a nagy dilemma ez: vagy az emberiségnek a belátható jövőben sikerül megteremtenie azokat a viszonyokat, amelyek mellett a társadalmi reprodukció fenntartható marad a bolygónk „háztartását" racionálisan megtervező és kezelő döntéshozatal keretei között, vagy pedig a történelmileg kialakult Leviatán-államoktól elválaszthatatlan erőszak elkerülhetetlenül elpusztítja az emberiséget!

Az állam marxi szellemben való kritikájára mindenekelőtt ezért van szükség. Annak érdekében kell gyakorolnunk ezt a kritikát, hogy visszavonhatatlanul a „Leviatánon túl" menjünk.

Jegyzetek

[1] Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 186.

[2] Thomas Hobbes: *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1999, 56.

[3] Uo. 157.

[4] Uo.

[5] Uo. 181.

[6] Uo. 182.

[7] Természetesen az elvakultan reakciós állam-apologéta elméletek, amelyek jellemzően egy adott társadalmi rendszer hanyatló szakaszában kapnak domináló szerepet, e tekintetben kizárhatók.

[8] Platón: Törvények (964 d). *Platón Összes Művei,* III. köt. Budapest, Európa Kiadó, 1994, 992.
[9] Lásd erről Niccolò Machiavelli: *Fejedelem* és *Beszélgetések* c. művét.
[10] Platón: Törvények (964 d), i. m. 1002.
[11] Sok-sok évszázaddal később Fichte *Ephorate*-jában az általa elképzelt, az alkotmányt védelmező, a végső döntéseket meghozó „Ephoroszok"-nak nagyon hasonló feladatot szán. Platón: Törvények (969 b), i. m. 1011.
[12] Platón: Törvények (965 c), i. m. 1004.
[13] Platón: *Az állam.* (IV. könyv) Budapest, Gondolat Kiadó 1968, 66–67.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Monthly Review,* Vol. 69, No. 9. (February 2018.) https://monthlyreview.org/2018/02/01/preface-to-beyond-leviathan/

Mészáros István és a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamata

A normál működés – a rombolás[1]

I.

Mészáros István munkássága hivatkozási alap sokak számára, akik a mai világunkat uraló destruktív logika ellen küzdenek. Miután hallgatója és közvetlen munkatársa volt a magyar filozófusnak, Lukács Györgynek, akivel személyesen is együtt dolgozott a Budapesti Egyetemen, Mészáros lett az, aki a leghatékonyabban járult ahhoz, hogy eredeti és kritikus módon közelítsük meg a napjaink szellemi életében jelen lévő oly sokféle misztifikációt.

Enciklopédikus tájékozottságával olyannyira otthon van a politikai gazdaságtan, a filozófia, a társadalomelmélet, az irodalom területein, ahogyan csupán kevesen. Munkásságában kritikus dialógust folytat a XX. század társadalomtudományi szempontból releváns szellemi termékeivel – de ezzel a tragikus századdal is, amiben mi találjuk magunkat. Munkássága – s ez irigylésre méltó erőt kölcsönöz neki – lefed mindent, a klasszikusoktól a máig.

Életművének hatalmas terjedelmére tekintettel, elég, ha felidézzük sok más könyve közül a *Marx's Theory of Alienation*-t (1970), a *The Power of Ideology*-t és a *Beyond Capital*-t, amiket számos országban közreadtak, Északtól Délig mindenütt a világon, beleértve Kínát, Indiát, Japánt, a Közel-Keletet és Brazíliát is. Azt gondolom, hogy e három mű a legértékesebb Mészáros szellemi terméséből.

Minthogy lehetetlen részletesen megtárgyalni értékes téziseit, arra a mészárosi tételre fogok rámutatni, amely számomra *egyszerre* tűnik a *legkorszerűbbnek* és a *legeredetibbnek*, arra, amit korunk *tőkerendszerének* tragédiája *parancsolón* sürgető, halaszthatatlan cselekvést diktáló igazsággá tett. A *tőke társadalmi anyagcsere-folyamatáról* és annak elkerülhetetlenül *destruktív* jellegéről szóló mészárosi tézisre gondolok.

II.

Ha Marx volt az, aki *A tőké*ben a tőke *rendszerét* mozgásba hozó és működtető, komplex hatások és mechanizmusok megértéséhez a társadalmi anyagcsere-folyamat jelentésekben oly gazdag metaforáját nyújtotta nekünk, akkor Mészáros Istvánnak, az ő eredetiségének és kritikus tömörségének köszönhetjük, hogy – különösen *A tőkén túl*-ban – a marxi formulát olyan gazdag és széleskörű elemzéssel bontakoztatta ki, aminek segítségével átfogóan megérthetjük ezt az egyre inkább destruktív rendszert.[2]

A tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamata, Mészáros szerint, egy történelmileg kialakult folyamat végeredménye, azé a folyamaté, aminek során uralkodóvá válik a társadalmi munkamegosztás, ami a munkát a tőkének rendeli alá. Ahhoz, hogy a tőke termelése váljék az emberiség irányító céljává, a használati értéket el kellett választani a csereértéktől, alárendelve az előbbit az utóbbinak.[3]

Ilyen módon ennek a társadalmi anyagcsere-rendszernek a kialakulásával ezeket a viszonyokat találjuk a társadalomban: (1) a termelőeszközök elválasztását és elidegenedését a munkástól; (2) ezeknek az elidegenedett és elidegenítő feltételeknek a rákényszerítését a munkásokra, mintha egy elkülönült hatalom uralkodna a munkán; (3) a tőke mint öncélú érték megszemélyesülését olyan emberekben, akiknek egész tevékenysége a tőke terjeszkedési imperatívuszát szolgálja; (4) a munka ezzel azonos célú megszemélyesülését, tehát azt, hogy a munkások személyisége munkaerőként létezik csak, s így függőségi viszonyba kerülnek a tőke történelmileg érvényesülő formájával.[4]

Mivel a tőke olyan komplex gazdasági mechanizmus, amely nem ismer semmilyen határt terjeszkedése előtt (hiszen mindig arra irányul, hogy *még több* tőkét termeljen), eredménye jellemző módon mindig a rombolás. Mint Marx megvilágította, az értékesülés eme mozgásának folyamatossága érdekében a tőkés társadalomban végül egy *második természet* hangszereli és igazítja magához az emberi interakciók autentikus formáit – s különösen a munkát –, s ez a második természet lényegében nem más, mint a tőke terjeszkedése és önreprodukciója.

A tőke a legnyomorúságosabb pincékből, a legszörnyűbb katakombákból és a már lezártnak tűnt, megkövesedett barlangokból szabadjára engedi az elidegenedést, az eltárgyiasulást, tevékenységei és tárgyai sokféle eltávolodását az embertől, a környezet pusztítását, a nemi, faji és etnikai alapú elnyomást, az emberi létnek mindezeket az elfajulásait – és még sok mást is rajtuk kívül.

Ezek a baljóslatú trendek a lehető legkedvezőbb társadalmi talajra találtak a *tőke krízise nyomán,* amely 1968–1973 között tört ki, s azután különösen 2008–2009-ben ez tette lehetővé számukra, hogy lépésről lépésre felbukkanjanak és megerősödjenek a társadalomban, ennek ismert következményeivel: a munka szédítő ütemű elértéktelenedésével, a természet korlátok nélküli pusztításával; a falu világának lerombolásával – ami átalakult „agrobiznisszé", és a föld sokféle, ragadozó jellegű kifosztásává –; a városi és társadalmi szegregációval. Tegyük ehhez hozzá az erős társadalmi eugenikát, a rasszizmus felerősödését, a nemi elnyomást, a xenofóbiát, a homofóbiát, a szexizmust, nem is szólva a *tudatlanság beteges kultuszának,* a tudomány iránti megvetésnek elterjedéséről, sok más destruktív társadalmi jelenség mellett, amelyek – Herbert Marcuse[5] és Florestan Fernandez,[6] brazil szociológus szavaival – az *instrumentális ész* és a *preventív ellenforradalom* eme korszakában bontakoznak ki, amikor mindennek (vagy majdnem mindennek) *végső soron* a tőke értékesülési folyamatát kell szolgálnia, ellátnia, alkalmazkodni hozzá vagy erősítenie – így gazdagodik az uralkodó és tulajdonos polgári osztály, s marad sértetlen a magántulajdon és a cégek világa.

Ennek a helyzetnek az eredete visszanyúlik a kései 1960-as évekre. Mészáros István szerint, a kapitalizmus, miután átélte az „előrevivő" ciklusok „dicső" korszakát (különösen a jóléti állam uralma alatt álló országokban), belépett a depresszív kontinuum korszakába,[7] lemondva korábbi fejlődési szakaszának örökségéről, miután a kialakuló gazdasági válság hosszúnak és tartósnak, rendszerszintűnek és strukturálisnak bizonyult.[8] Érdemes felidéznünk, hogy Mészáros figyelmeztet rá: ez nem annyira a *kapitalizmus* válsága, mint inkább *a tőke strukturális válsága.*

E kijelentés jobb megértéséhez szükséges, hogy tegyünk egy kis kitérőt, annak érdekében, hogy valóban meg tudjuk érteni Mészáros komplex és eredeti megfogalmazásait. Amikor Mészárossal foglalkozunk, kezdettől fogva nagyon fontos megkülönböztetnünk a *tőkét* a *kapitalizmustól.* Az előbbi megelőzi a kapitalizmust, mint láthatjuk ezt a merkantil és a kereskedelmi tőke, csakúgy, mint az uzsoratőke példáján. A tőke, új formát öltve, fennmaradt a „szocialista blokk" országaiban is.[9] Mészáros szerint tehát, a kapitalizmus *a tőkerendszer domináns formája,* de nem az *egyetlen lehetséges formája.* A tőke fennmaradása és folytonossága a kapitalizmus felszámolása után is fennmaradhat a *posztkapitalista tőkerendszer* formájában, ahogyan ez a Szovjetunióban és Kelet-Európában történt.[10] Ez a mészárosi meg-

fogalmazás nagyon különbözik mind az „államkapitalizmus" mind a „bürokratikus szocializmus" fogalmától,[11] és új analitikus eszközöket mutat meg nekünk ahhoz, hogy megértsük a tőke fennmaradását – még azután is, hogy a kapitalizmusnak vége lett. Az orosz forradalom és más forradalmak példája, amilyen pl. a kínai is volt, ezt nagyon világosan illusztrálja. [12]

Mészáros eme felismerése nem kevés elméleti, analitikus és politikai következménnyel jár. Például a *környezetpusztítás,* amely oly intenzív mértékben zajlott ezekben a – *tévesen* –szocialistának tekintett országokban, egyáltalán nem valami, a tőkétől idegen jelenség, hanem *új létezési formái egyikének,* jelen esetben a *posztkapitalista tőkének* eredménye. Még a *magántulajdon* és a *munka magánjellegű kizsákmányolásának* megszüntetése mellett is, a Szovjetunióban (és a befolyása alatt álló kelet-európai országokban) az *állam* és *az államnak végzett bérmunka* tartós fennmaradása ahhoz vezetett, hogy *a tőke társadalmi anyagcsere-rendszerének* e változatát át kellett strukturálni, ami azután elvezetett a rendszer teljes összeomlásához – éppen hetven évvel a nagy forradalom után.

Ha meg akarjuk találni a „létező szocializmus" végkimenetelének lényegi okait, akkor fel kell fedeznünk Mészáros egy második útmutatását is. Mészáros szerint, a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamatát három, egymással kölcsönösen összefüggő tényező alkotja: a *tőke,* a *bérmunka és az állam,* ami azt jelenti, hogy ennek a rendszernek a következetes felszámolása csakis akkor lesz lehetséges, ha eltűnik az a három elem, amely strukturálja és fenntartja: a bérmunka, a tőke és az állam. [13]

Nem elégséges kiküszöbölni (mint a Szovjetunióban, Kelet-Európában és újabban Kínában történt, ahol ez az eljárás még egyértelműbb) a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamatának három „pólusa" közül az egyiket vagy akár kettőt, mert ha így járunk el, akkor a rendszer végül „újrateremti" önmagát. Az egyetlen útja a tőkerendszer meghaladásának, hármas alapjának – azaz a bérmunkának, a tőkének és az államnak – a *teljes felszámolása.* Éppen ez volt az oka annak, hogy élete utolsó éveiben, amint ennek én számtalanszor közvetlen tanúja voltam, Mészáros az állam elhalásával kapcsolatos marxi tézis nélkülözhetetlenül szükséges újrafelfedezésének, az ezzel kapcsolatos stúdiumoknak szentelte önmagát.[14]

Nyilvánvaló tehát, hogy mennyire nehéz és komplex feladat meghaladni ezt a rendszert, amely *terjeszkedő,* mert működésmódja alapvetően a mindig több értéktöbblet kisajtolásának szempontjához

igazodik, *destruktív,* mivel dinamikáját *semmi sem korlátozza,* s ezért végső soron *kontrollálhatatlan.*

A *társadalmi termelés,* amely ki kell elégítse az emberi-társadalmi szükségleteket, teljesen alárendelődik a tőke önreprodukciójának, ez pedig pusztító következményekkel jár az emberiségre nézve: beleértve a hatalmas munkanélküliséget, a környezetrombolást, az élet áruvá válását, a rendszer a napról-napra új háborúkra és fegyveres konfliktusokra ösztönző jellegét, sok más, már említett jelenséggel együtt, s most elvezetett minket egy világjárványhoz, amely még inkább kidomborítja a tőkerendszer halálos jellegét.

E folyamat analitikus megértését akarta nyújtani Mészáros, amikor megalkotta a *javak hasznosításának csökkenő rátája* fogalmát. Ezt a trendet fejezi ki a termékek használhatósági idejének fokozódó csökkentése a kapitalizmusban, mivel minél rövidebb ideig tartanak ki, annál nagyobb fogyasztói igény mutatkozik újratermelésükre – a cél pedig az, hogy növeljék a tőkeértékesülés folyamatának intenzitását és ütemét.

Így a rendszer irányítói és haszonélvezői, ahelyett, hogy a megtermelt javakat *használati értékekként* fognák fel és termelnék meg, amelyek társadalmi-emberi szükségleteket elégítenek ki, ennek *éppen az ellenkezőjét teszik:* a tőke rendszere annál több nyereséget termel, minél rövidebb a javak használhatóságának ideje, ez pedig a rendszert *önmagában és lényege szerint* bomlasztó rendszerré teszi, amely belső szükségszerűségétől hajtva, mindig több és több árut termel.[15] Ez az oka annak, hogy a háztartási készülékek, a mobiltelefonok, minden, amit megtermelnek, olyan *rövid életű kell legyen, amennyire csak lehetséges.* Mit mondhatunk hát egy olyan termelési rendszerről, amely annál jobban bővíti önmagát, minél jobban lecsökkenti a használhatósági idejét annak, amit termel, erősítve így a destruktív tendenciát? Igazi csoda lenne, ha ez a valódi Frankenstein idő múltával nem bizonyítaná be: létezési és önújratermelési módja mennyire virulens és mennyire halálos. Lehetne-e hát időszerűbb Polányi Károly metaforája, amikor a „sátáni malomra" utalt?[16]

A társadalmi anyagcsere-folyamat ilyetén irányításának következményei nyilvánvalók. Egyik oldalon a világ majdnem egész vagyonát koncentráló világcégek túláradó gazdagsága, a másik oldalon a nyomor burjánzása, számtalan degradáló emberi munkaformával, olyan körülmények között, ahol minden megtörténhet: a rabszolgasághoz hasonló munka, a végletekig menő kizsákmányolás (például az emigránsoké), a munkaerő kiszervezésének általánossá válása minden te-

rületen, az informális kapcsolatokon keresztüli alkalmazás, a részidős munka – s mindenképpen: új módok *az értéktöbblet kényszerrel való kisajtolására,* olyan forgatókönyv alapján, amely napjainkban elterjedt Kínától Brazíliáig, az Amerikai Egyesült Államoktól Dél-Afrikáig, Indiától Mexikóig, Franciaországtól Oroszországig, Japántól a Fülöp-szigetekig, Angliától Dél-Koreáig.[17]

III.

Korunknak, a *sötétség* eme korának kulcskérdése, hogy megalkossuk a társadalmi anyagcserefolyamat új rendszerét, ahol értelmet nyernek az emberiség legfontosabb és leglényegesebb tevékenységei. Csak két centrális példát hozok itt fel, amelyek mindenütt jelen vannak a mészárosi életműben.

Szükséges, hogy felfedezzük az emberi-társadalmi munkafolyamat új dimenzióját, hogy úgy gondoljuk el azt, mint életteli, szabad, önmagunk meghatározta és a szabadidőn alapuló tevékenységet, szemben a tőke társadalmát – beleértve a mai információs-digitális korszakot is – jellemző *elidegenedett bérmunkával.*[18] Ámde hangsúlyoznunk kell, hogy amikor így gondolkodunk a munkáról, akkor ez élesen ellentétes a tőkerendszer társadalomellenes anyagcsere-folyamatának törvényszerűségeivel.

A *munka* kérdéséhez hasonlóan, életbevágó jelentésű a környezetvédelem kérdése is, tekintettel arra, hogy milyen sürgetően szükség van arra, hogy megőrizzük a természetet és begyógyítsuk a sebeket, amiket az emberi tevékenység ütött rendszerén, hogy minden módon akadályozzuk a természet rombolásának korlátlan eszkalálódását. A globális felmelegedés, a fosszilis energiahordozók kitermelése, a rovarirtók, a génmanipulációk, az ásványkitermelés, az erdőtüzek, a környezetromboló ipar, a földet kíméletlenül kiaknázó agrárbiznisz – mindezeket teljesen fel kell számolnunk, mert mindegyik annak a vírusként, a járványszerűen terjedő tőkének a megnyilvánulása, amely nem folytathatja a maga anyagcsere-folyamatát anélkül, hogy le ne rombolja (méghozzá egyre intenzívebben) az emberi, a szerves és a szervetlen természeti környezetet a maga minden dimenziójában.

És pontosan ez a helyzet, amit exponenciálisan súlyosbít a *koronavírus-krízis*, ami parancsoló szükségszerűséggé teszi, mint Mészáros István annyiszor bebizonyította, hogy (újra) megtaláljuk az emberi élet újfajta kereteit, a társadalmi anyagcserének egy, a tőkén túlmutató, új

rendszerét. S kiindulópontunk ehhez éppen Mészáros jelentésekben gazdag és eredeti megfogalmazása. A jelen történelmének legszörnyűbb pillanatában az előttünk álló kérdés: meg tudjuk-e teremteni az anyagcsere-folyamat egy valóban a társadalmi szükségleteknek megfelelő rendszerét, ami ellentétes a tőkerendszert irányító, szükségszerűen expanzív, ellenőrizhetetlen és romboló tendenciákkal,[19] s így előre tudunk-e lépni afelé, amit Mészáros *lényegi egyenlőségnek* nevezett: a valódi emberi emancipáció felé, az emberiesség, a társadalmi nemek, a rasszizmus, a homofóbia, az idegengyűlölet, a szexizmus vagy a tudatlanság kultusza területein.

Hogy levonjam a végkövetkeztetést: az a gondolat, hogy a szocializmusnak vége van, manapság, sajnos, olyan fikció, ami sok hívőre talál. A kapitalizmus kialakulása legalább háromszáz évig tartott (ha belegondolunk, milyen hosszú folyamat volt az eredeti felhalmozástól az ipari forradalomig). Akkor miért kellett volna a szocializmusnak egyetlen évszázad alatt létrejönnie és teljesen kialakulnia? A tőkén túli társadalmi anyagcsere-folyamat új rendszerének megalkotása korunk legnagyobb kihívása. Ezért gondolom, hogy óriási életműve egészén belül talán ez Mészáros István legidőszerűbb tézise.

Jegyzetek

[1] A cikket portugálról angol nyelvre fordította: Caio Antunes. Az írás az *Eszmélet* szerkesztősége felkérésére készült.

[2] István Mészáros: *Beyond Capital. Towards a theory of transition*. London, Merlin Press, 1995. Magyarul: Mészáros István*: A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez,* I–IV. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008–2010. A továbbiakban: *A tőkén túl.*

[3] Mészáros: *A tőkén túl.* III. rész, 14. fejezet, 12.

[4] Mészáros: *A tőkén túl.* III. rész, 152. Lásd még: Ricardo Antunes: *The Meanings of Work: essay on the affirmation and negation of work*. Leiden, Brill, 22, különösen az 1. fejezet.

[5] Herbert Marcuse: *Counterrevolution and revolt* Boston, Beacon Press, 1972.

[6] Florestin Fernandes, *A Revolucao Burguesa no Brasil*, Sao Paulo, Globo, 2006.

[7] Mészáros: *A tőkén túl.* III. rész, 124.

[8] István Mészáros: *The structural crisis of capita.l* New York, Monthly Review Press, 2010.

[9] Mészáros: *A tőkén túl.* IV. rész, 2. fejezet.

[10] Mészáros: *A tőkén túl.* Uo.

[11] Ezek a létező szocializmus leírására annak marxista ellenfelei – mindenekelőtt a trockisták – által használt társadalomelméleti formulák. A marxista csoportok között heves viták dúltak arról, hogy melyik formula ragadja meg a „létező szo-

cializmus" társadalmának mibenlétét, s milyen politikai magatartás következik ebből. (*A ford.*)

[12] Ami a mai Kínát illeti, lásd: N. Davidson: Uneven and Combined Development between capitalist modernity and modernism In: J. Christie – N. Degirmencioglu (ed.): *Cultures of Uneven and Combined Development* Leiden, Brill 2019. 167–198.

[13] Mészáros: *A tőkén túl* IV. rész, 2. és 3. fejezet.

[14] Egy példa erre: István Mészáros: *The necessity of social control.* New York, Monthly Review Press, 2010, különösen a 12. fejezet, aminek címe „The mountain we must conquer: reflections on the State". Ez a kulcsfontosságú fejezet része Mészáros *Beyond Leviathan* című, befejezetlenül maradt, hamarosan megjelenő művének.

[15] Mészáros: *A tőkén túl.* Harmadik rés, különösen a 15. fejezet, 47–96.

[16] Karl Polanyi: *The great transformation*: *The political and economic origins of our time*. Boston, Beacon Press, 1971. Magyarul: Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

[17] Ricardo Antunes: *O privilégio da Servidao: o novo proletariado de servicos na era digital.* Sao Paulo, Boitempo, 2018.

[18] Antunes: *The Meanings …* , i. m. 152–155.

[19] Az University of Londonon tartott XVI. „Historical Materialism" konferencián, amin alkalmam volt részt venni, Kohei Saito (Osakai Egyetem) kiváló konferencia-előadást tartott, amiben rekonstruálta a Mészáros által alkotott, döntő fontosságú fogalmat: a társadalmi anyagcsere rendszerét, s megmutatta, hogy a társadalmi lét és a természet között elválaszthatatlan a kapcsolat. Mivel a konferencia anyaga még nem jelent meg. ezért gondolatait illetően, lásd: Kohei Saito: *Marx's ecosocialism*: *capital, nature, and the unfinished critique of political economy*. New York, Monthly Review Press, 2019.

(Fordította: Szalai Miklós)

Az államtípusok, az államfejlődési utak és az államelhalás kérdéseiről

1. A formaelmélet és az államelmélet kapcsolata: az államtípus (Á), az államforma (K) és az államrend (E) viszonya[1]

A társadalmi formák elmélete megtermékenyítőn hatott a marxista államelméleti gondolkodásra. Hogyan? A probléma megoldásához az e paradigmában gondolkodó szerzők az államtípus általános (Á), az államforma különös (K) és az államrend egyedi-nemzeti (E) meghatározottságait vizsgálják. Az első kettő tipizáló-klasszifikáló, az állam–társadalom viszonyra vonatkozik, míg az államrend – hasonlóan a jogrendhez – egyedi leíró kategória, amely a konkrét intézményesültség közegére fókuszál.

Az *államtípus* kategóriája – egzisztenciális meghatározottsága – az állam legátfogóbb jellemzésére szolgál, mivel az államnak a társadalmi formával való kapcsolatát fejezi ki. A tőkés formációban a szükségletek zömét olyan vállalkozások révén elégítik ki, amelyeket a tőke és a bérmunka piaci alapú integrációja biztosítja, a reprodukciós folyamat társadalmi-politikai feltételeinek állami támogatása mellett. Az állam jellegét, típusát pedig ezek a társadalmi viszonyok minősítik legátfogóbban, lévén erős kölcsönhatás az állam és közvetlen környezete között. De erős kapcsolat állt fenn az antik (rabszolgatartó) és a feudális termelési mód, valamint az ázsiai típusú állam és jog között is, még ha az ott és akkor közhatalmi jellegű alakulatok (a görög polisz; a római impérium; a despotia; a hűbéri-rendi regnum; az abszolutizmus stb.) nem pontosan vagy csak egy magas absztrakciós szinten feleltethetők meg a modern államiság attribútumainak.[2] Semmit nem lehet megérteni az állam osztálytermészetéből – amely persze nem redukálható arra, hogy csak osztálytermészetű képződménynek tekintsék –, ha nem veszik figyelembe az állam társadalmi rendeltetését, amelyet funkcióin keresztül gyakorol.

Az államtípusoknak ez a materialista felfogása azon alapul, hogy a jogi viszonyok és államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem pedig az emberi szellem általában vett fejlődéséből, hanem azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyek összességét Hegel „polgári társadalomként" (*societas civilis*) foglalta össze. A polgári társadalom anatómiájának kulcsa pedig a politikai gazdaságtani elemzésben van, indokolta egy ízben Karl Marx úttörő felfogását (MEM 13, 6.). A közvetlen termelőtől itt az értéktöbblet elsajátítása magántulajdonosok szabad szerződésein keresztül történik, s az államnak kell biztosítania ezen termelési mód feltételeit: a jogegyenlőséget, a magánegyén jogalanyok szerződési szabadságát, s az egymástól elszigetelten egzisztáló tőke- és munkaerő-tulajdonosok, tehát a magántulajdoni dominanciájú rend oltalmazását, elismertetését, legitimitását.

Az *államtípus* kategória a legáltalánosabb összefüggések kifejezője, az államnak társadalmi és gazdasági alakulata felőli jellemzését adja. Legalábbis különös, amikor az állam természetföldrajzi környezetét számba vevő szerzők nem vizsgálják a társadalmi környezettel való kapcsolatot, pedig történetileg mindig egy adott társadalom államáról van szó. Ha pedig gondolatilag függetlenítik az államot saját társadalmától, konfliktusainak, problémáinak kihívásaitól, akkor eleve elesik az állam osztálytermészetének kérdése. Minden államnak sok-sok funkciót kell ellátnia, történelmileg jelentősen bővültek közfunkciói, *szó sem lehet tehát arról, hogy az államot külső és belső osztályelnyomó funkciójára redukálhassuk,* hiszen gazdasági szervező, kulturális és ideológiai (szocializációs) nevelő funkciója, jogrendet, közbiztonságot és nemzetközi kapcsolatokat építő-fenntartó funkciója, a természet és a társadalom közötti anyagcserét és kapcsolatokat (természeti csapások megelőzése és elhárítása stb.) valaminő egyensúlyban tartó funkciója minden államnak van. Az állam társadalmi rendeltetését e funkcióinak gyakorlásával látja el, és azért *osztálytermészetű* minden egyes tőkés állam, mert *a társadalmi újratermelési folyamat zavartalanságát biztosítja és fejlesztését segíti elő, az osztályuralmat realizáló domináns termelési móddal.* Nemcsak az anyagi és a szellemi javak újratermelésének gazdasági feltételrendszeréről van tehát szó, hanem az össztársadalmi viszonyrendszer reprodukálódásának feltételeiről, az érdekviszonyok sokféleségének alakításáról (egyéni, partikuláris és csoportérdekek, réteg- és osztályérdekek, területi, ágazati és funkcionális érdekek, nemzeti érdek), amelyeket igen változatos intézményeken, állami szerveken és szervezeteken (az állami szer-

vek rendszerén) keresztül látja el. Ezt az állami közvetítő-szervező-koordináló tevékenységeket Hegel még úgy fogta fel, hogy *a polgári társadalom szükséges kiegészítésre szorul: külső, felette álló rendezőre, mert meg kell fékeznie a korlátlan egyéni önzés világát*, meg kell fékeznie a „bestiát" (ami Hegelnél a tőke szimbóluma). Tehát a tevékeny államnak az egyéni és különös érdekek elismerése mellett, fenn kell tartania a közérdeket, biztosítania az egész fennmaradását a széthúzó egyéni és különös érdekekkel szemben. A magasabb elv (állam) ráépül az alacsonyabbakra (a családra és a polgári társadalomra), de *egyetemessé teszi az altruizmust*, meghaladva a kiindulópont, a család korlátolt közösségiségét és a polgári társadalom önzését. A polgárok az államban már nemcsak saját érdekeiket követik, hanem „az erkölcsi eszme megvalósulásaként az állam" irányít, teremt új szintézist ebben az etatista megoldásban.

Bármennyire is igaz, hogy minden társadalomban az egyének és csoportjaik közötti termelői és a más természetű érdekviszonyokat közvetíteni szükséges ahhoz, hogy azok integrált egésszé, általános érdekké állhassanak össze, Hegel elemzése roppant módon problematikus marad. Azért, mert ezt a közvetítést tökéletesen érdekharmonizáló és így idealizáló módon fogja fel. A tökéletes közvetítés eredményeként az állam által erkölcsiségében és jogilag egyaránt oltalmazott *általános, maradandó tőke* olyan örök ésszerűséggé misztifikálódik, amely az immanens végcéljához érő *történelem betetőződése*. Tehát meghaladhatatlan. Mindez nem is kissé tekint el e viszonyrendszer osztályszintű egyenlőtlenségeitől, amelyek egészen addig relevánsak maradnak, ameddig *az egyenlőtlenségek nem pusztán egyének tulajdonságai, hanem a társadalmi viszonyokba ágyazottak, és a reális életlehetőségeket a legátfogóbban determinálják*. Eltekint e rendszer elidegenedéssel és kizsákmányolással terhelt természetétől, továbbá a bérmunka és a tőke specifikus közvetítési folyamatában szerepet kapó, államilag intézményesített, kényszerítő irányítási folyamatoktól – fejti ki Mészáros István[3] (2008, 31–54). A megtett út végállomása: „megbékélés a valósággal." A rendszer győz a dialektikus módszer felett, mint ezt Marx *A hegeli jogfilozófia kritikájá*ban (1957 [1843]) elsőként megmutatta.

Az államtípus általánosságának vizsgálata persze nem helyettesítheti a különös sík, az *államforma* és annak egyedi-konkrét síkon való megjelenését, az intézményes megoldások vizsgálatát. Ralph Miliband[4] az államtípus és államforma kapcsolatának kiemelkedő magyarázatát nyújtja – hármas felosztásunk nélkül. Bár minden állam

osztályállam, de ez nem szimplifikálható arra, hogy azok pusztán az uralkodó osztályok eszközeként működnének. Az utóbbi mellett felhozott szokásos három érv – a vezető réteg jellege; a gazdaságilag domináns osztály nyomása és a termelési mód strukturális kötöttségei (Miliband, 119, 126) – sem alapozhatják meg, hogy eltekintsünk az állam *viszonylagos autonómiájától*, amit Miliband a különös államformák gazdagságán és az állami funkciók gyakorlásán keresztül bizonyított (142, 150). A szerző utal a *társadalmi osztályuralom* és a *politikai hatalom dualizmusának* jelentőségére az államelméleti kérdések tisztázásakor (1988, 120), anélkül, hogy azt összekötötte volna a politizációs folyamat kétirányú közvetítő funkciójának elemzésével, amivel az állam viszonylagos önállósága bizonyítható (Szigeti, 2013, 82–111).[5] Minden egyedi-konkrét intézményesülés – *nemzeti államrend* – pedig hordozza a különös és az általános meghatározottságokat.[6] (Ennek az elemzési síknak a pandantja, amikor a jogtípusokat, a különös jogcsoportokat és a jogrend egyedi kategóriáit vizsgálják, ahol minden jogi elvárás, magatartásminta, jogképződés, dogmatikai jelentés, bíró alkotta jog, bevett érvelésmód ezen egynemű közeg összetevőjét képezi.)

2. Az államfejlődési utak problémája

Az egyes államtípusokon belül is vannak fejlődési szakaszok, pl. a feudális államtípus esetén: korai feudális államok, a virágzó feudalizmus rendi államai és az abszolutisztikus szakasz államai.

„Az államok csoportosításának más formái is elképzelhetők (pl. a hatalomgyakorlás formái, eszközei stb. alapján), de az államtípus kategóriája ez esetben is a felosztás alapját képezi. Az államtípus–államforma–államrendszer kategóriák megalkotásánál az általános–különös–egyedi logikai kapcsolatára építettünk: a létező államok *statikáját,* azaz *keresztmetszeti jellemzőit* írtuk le velük. Van azonban az államok *történeti dinamikájának,* tehát kölcsönös függésüknek, egymásra hatásuknak, kereszteződésüknek és utánzásuknak is valóságos története. Ez az elvont fejlődési utak, az alak- és formagazdagság megértésének problémája, amit az idézett szerző szépen összefoglal.

Ebben a tekintetben elsősorban annak van jelentősége, hogy az adott társadalom, amelynek államáról van szó, milyen körülmények között jött létre, és ennek következtében mennyiben tudta sajátosságait kibontakoztatni. Ezen az alapon a fejlődési utak négy elvont

változatát különböztetjük meg: 1. Az ún. *klasszikus* fejlődési úton, kedvező körülmények összekapcsolódása révén, először eredeti módon jött létre fejlődőképes formában az adott társadalmi-gazdasági formáció elsődleges alakzata (pl. az antik Athén, a frank feudalizmus, az újkori Anglia). 2. *Másodlagos* fejlődési útról vagy alakzatról akkor beszélhetünk, ha az új formáció többé-kevésbé már kialakult elemei kedvezőbb továbbfejlődési feltételek közé kerülnek, és ezért spontán módon erőteljesebben és tisztábban bontakoznak ki sajátosságai (pl. az ókori Róma vagy az Egyesült Államok). 3. *Mintakövető* fejlődési út vagy alakzat esetében a fölzárkózás, a modernizáció érdekében, illetőleg céljából valamilyen külső modell tudatos »másolásáról« van szó, amelynek a kialakításában és megvalósításában jelentős az állam, sőt, az erőszak szerepe (pl. a kelet-közép-európai feudalizmus kialakulása, Szt. István állama, az ún. fejlődő országok vagy a népi demokráciák). Ha a felzárkózás sikeresnek bizonyult, e fejlődési út sajátosságai egyre inkább elhalványulnak, hasonlóvá válnak a klasszikus, illetve a második út jellemző vonásaihoz. (Kiváló példa erre a valamikori európai félperiféria – Németország, Dél- és Észak-Európa államainak fejlődése.) 4. Végül, esetenként beszélhetünk *korai vagy eltorzult* fejlődési utakról, amit például Bizánc, a reneszánszkori Itália, vagy a szovjet fejlődés példáz" (Szilágyi, 1998, 156.). Az utóbbit nem tartjuk kiterjeszthetőnek és zsákutcának a szovjet típusú államigazgatásos szocializmust meghaladó kísérletekre nézve.[7]

A klasszikus fejlődési úthoz hozzá kell még tennünk, hogy a klasszikusnak nemcsak mintaadó, hanem *mértékadó szerepe* is van. Éppen azért, mert első és eredeti, alapul szolgálhat az újítások megítéléséhez. Különösen akkor, ha már többen átvették, olyan hagyományt teremt, amitől az eltérő megoldások újításnak számítanak. Ekkor a hagyomány az újítás mértéke. A másodlagos, de éppen nem másodrendű útnál pedig nemcsak az átvevő számára kedvezőbb körülmények hatnak, hanem a recipiáló állam belső innovációi (például intézményfejlesztései vagy jogalkotása) is belejátszhatnak abba, hogy a tanítvány felülmúlja tanítómesterét.

3. Az állam elhalásának kérdéséről

Most az állam elhalásának híres-hírhedt kérdését kell elemeznünk. A klasszikus marxizmusban, persze, a XIX. századi körülmények közepette és fogalomhasználattal vetődött fel a kérdés mint a polgári

osztályállam *eltörlésének* és meghaladásának ügye. Tömören kifejtve, a *Kommunista Kiáltvány* (1848) híres megfogalmazásában: az állammal ekkor azonosított „politikai hatalom voltaképpen nem más, mint valamely osztály szervezett hatalma a többiek elnyomására", amely azután sokat differenciálódott. A társadalmi-gazdasági osztályuralom politikai hatalomtól való, jellemzően későbbi megkülönböztetése a XVIII. századi abszolút monarchiákban vagy a Max Weber jellemezte „honorácior demokráciákban" egyáltalán nem kellett módosítsa az „osztályállam" minősítést. Ugyanis a XIX. században a gazdaságilag uralkodó osztályok a kettős – vagyoni és műveltségi – cenzussal egyszerűen kirekesztették az alsóbb néprétegek 9/10-ét a közhatalomból. Sem aktív választójoguk, sem megválaszthatóságuk nem volt. Ezért az osztályuralom-mentes társadalomhoz, elemezte Marx – amelyben *a munka gazdasági felszabadítása lehetővé vált* –, szükség volt „a végre felfedezett politikai formá"-ra, a *kommün típusú államra.* A kommün típusú állam a munkásosztály kormánya volt, amely a termelő osztálynak a kisajátító osztály ellen vívott harca eredményeként keletkezett. Ehhez pedig a régi államgépezet elnyomó apparátusát, katonai és polgári bürokráciáját szét kellett zúzni. Marx a további jellemzőkről: „A császárságnak egyenes ellentéte volt a Kommün [...], első rendelete az állandó hadsereg megszüntetése és a felfegyverzett néppel való helyettesítése volt. A Kommün általános választójog alapján Párizs különböző kerületeiben megválasztott, felelős és bármikor elmozdítható városi tanácsnokokból alakult. Többségük természetszerűleg munkásokból vagy a munkásosztály elismert képviselőiből állott. A Kommünnek nem parlamentáris, hanem dolgozó testületnek kellett lennie, amely végrehajtó és egyszersmind törvényhozó hatalom is. A rendőrséget, amely eddig a központi kormányzat eszköze volt, azonnal megfosztották minden politikai jellegétől, és a Kommün felelős és bármikor elmozdítható szervévé változtatták. Ugyanígy a közigazgatás valamennyi többi ágának hivatalnokait is. A Kommün tagjaitól kezdve lefelé, mindenkinek *munkás-munkabérért* kellett ellátnia a közszolgálatot. A magas állami méltóságok szerzett jogai és reprezentációs költségei eltűntek magukkal a magas méltóságokkal együtt. A köztisztségeket nem kezelhették többé magántulajdonukként a központi kormányzat bábjai. Nemcsak a városi közigazgatás, hanem az egész, eddig az állam által gyakorolt kezdeményezés is a Kommün kezébe került [...]. A régi központosított kormány helyébe vidéken is a termelők önkormányzatának kellett volna lépnie [...]. Egy-egy kerület falusi kommünjei közös ügyeiket a kerület székhelyén

ülésező küldöttgyűlés útján intézzék, ezek a kerületi gyűlések viszont küldjenek képviselőket Párizsba, a Nemzeti Delegációba; minden delegátus legyen bármikor elmozdítható és a választóitól kapott *mandat impératif* (kötelező mandátum) által kötve". (Marx: A polgárháború Franciaországban. In: Marx és Engels: *Válogatott Művek,* I. kötet, Budapest, Kossuth Kiadó, 1963, 514–515).

Egy szocialista forradalmat követő *félállam,* illetve a társadalomtól elidegenedett, bürokratikus apparátusokat kiváltó *önigazgatói társadalomszerveződés* eszméje azok a cölöpök, amelyek csak a tőkés újratermelés osztályszintű antagonizmussal terhelt viszonyrendszerének meghaladási folyamatában lehetnek relevánsak. Ezek a tézisek jelölik ki a probléma gondolati átvilágításának keretfeltételeit. Persze, itt sem elmélet-, sem politikatörténeti összegzésre nem vállalkozhatunk, ellenben fel tudjuk vázolni e problematika fogalmi kérdéseit.

4. Az önkormányzás értelme

Az önkormányzás-önigazgatás nagyon szép célt kitűző eszme és elv, és igen régi hagyománya van. Nagyon frappánsan fogalmazta meg ezt az elvet és ennek az eszménynek az értékét Johann Wolfgang Goethe, amikor azt mondta, hogy arra a kérdésre, hogy melyik kormányzat lenne a legjobb, az a válasza, hogy az, amelyik megtanít minket arra, *hogyan kormányozzuk önmagunkat*. Ha az emberek közösségei képesek saját magukat szervezni, egymással kooperálva irányítani, akkor tulajdonképpen nem lenne szükség külső irányításra és igazgatásra. Az önigazgatás eszméje azt fejezi ki, hogy egy közösség a saját ügyeiben autonóm módon jár el, a szükségletek kielégítését, az érdekkonfliktusok feloldását nem bízza másokra, különálló-külső szervekre, kissé elidegenedett államhatalomra, hanem öntevékenységgel, saját erejéből oldja meg problémáit. Mégsem olyan egyszerű az önkormányzás és az önigazgatás megvalósítása, bár az eszményt rendkívül értékesnek tartjuk.

Hogyan intézményesíthető, valósítható meg ez?

Az egyik fogalmilag-logikailag lehetséges út az, hogy *az önkormányzatiságot az államiság keretrendszerébe illesztjük,* és így az kapcsolatba kerül a hatalommegosztással, a központosított állami szervezet ellensúlyaként, annak korlátozásaként is. Ekkor a cél a túlzott és káros hatalomkoncentráció megfékezése, a Montesquieu-től származó „le pouvoir arrête le pouvoir"[8] (a hatalmat a hatalom állítja meg) elv

egyik összetevőjeként. Alapvetően ez az *önkormányzás polgári demokratikus válfaja*, amelynek területi-lakóhelyi igazgatási alapja van (az önkormányzatiság egyéb, *szakmai, egyesületi, vallási, köztestületi* típusai mellett, amelyek ma a civil társadalom gerincét alkotják), de nem érinti a termelési eszközök magántulajdonosi viszonyait piacon keresztül integráló gazdasági struktúrát, az osztályuralmi viszonyokat. A hatalmi ágak megosztásában a területi-lakóhelyi önkormányzat a központi államhatalom részleges, demokratikus ellensúlyaként jelenik meg.

A másik megoldás az lehetne, ha egy társadalomban *gazdasági és társadalmi demokrácia, teljes önigazgatás, önkormányzás valósulna meg*, az élet minden területén és szintjén. Ekkor a – bizonyos értelemben – egymással mellérendeltségi viszonyban működő, szolidáris föderációk következtében feleslegessé válna az államhatalom. Ez a *commune* (község) eszménye. De mindez milyen viszonyokat feltételez? Aligha dominánsan tőkés termelési módon egzisztáló világrendszert – bár néhol éppen annak ellenreakciójaként megszerveződnek helyi, kommunális hatalmi gócok, az ellenállás szerveiként.[9]

Az utópista szocialista Claude Henri Saint-Simon azt gondolta, hogy a legjobb az lenne, ha az emberek igazgatását felváltaná a „dolgok igazgatása". Friedrich Engels erősen szimpatizált ezzel az elképzeléssel, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. híres munkájában.[10] *Dolgok igazgatása – emberek igazgatása nélkül, ami feltételezi, hogy nincsenek hierarchiák, kiegyensúlyozott, nem túlzottan egyenlőtlen*, hanem egyenlőségi viszonyok vannak a társadalomban. „Kaszárnyáról" szó sem lehet, amivel e gondolat ellenfelei a közösségi társadalom keresése útjának-módjának híveit igyekeznek lejáratni, hiszen a kaszárnya maga az alá-fölérendeltség, a parancsuralom, mindenféle testületi bölcsesség, közvetlenség, mellérendeltség nélkül.

Mégis azt kell hogy mondjuk, hogy a Saint-Simon-féle gondolatot azért kell utópiának tartanunk, mert ha dolgokat kell igazgatni – a dolgok gyárak, földek, közlekedési eszközök, vagy apróbb javakról is szó lehet –, akkor az együttélést voltaképpen az ember–dolog viszonyra redukáljuk. Valójában a „dolgok" emberek közötti társadalmi viszonyokat közvetítenek, és – Engelsszel szemben –, mondjuk, nemcsak a termelési eszközök ilyenek, hanem a *személyközi* és a személyektől független, *objektív* társadalmi viszonyok is. A legszemélyesebb szerelmi vagy családi viszonyokban is vannak közvetítések, pl. a gyermeknek a szülők közötti viszonyára vonatkozón a javak („dolgok") családon belüli felhasználása. De a lakhatáshoz való joggal

élés (lakásbirtoklás, -használat, -rendelkezés) vagy az anyatermészethez, a társadalom szerves testét jelentő környezethez való viszony is mindig társadalmilag közvetített viszony. A föld mint kitüntetett termelési tényező sem dologhoz, hanem emberek, embercsoportok dologhoz való viszonyaként működtethetők. Hát még a termelő eszközök mozgásba hozása, amely feltételezi a munka megosztását (amely maga is termelő erő), még akkor is, ha sikerülne azt nem hierarchikusan szervezni, koordinálni, közvetíteni, termelői önkormányzatok, szövetkezetek közötti föderációkkal. Tehát igen nehéz, hogy *a dolgok igazgatása váltsa ki az emberek igazgatását,* miközben a „dolgok" nem egyszerűsödnek (ahogyan Lenin egykor, egy adott forradalmi helyzet forradalomelméletében, az 1918-ban megjelent *Állam és forradalom*ban tévesen feltételezte), hanem bonyolultak és bonyolódnak a történelmi folyamatban. Semmiképpen sem csökken komplexitási fokuk, ezért is szükséges kezelésükhöz szakértői tudás. Ahol nincs szakszerűség, szakmai racionalitások (oktatási, egészségügyi, gazdasági, pénzügyi, jogi racionalitás stb.) ott *dilettantizmus* honol, nem önigazgatás.[11] *A különböző szakszerűségek vagy egy azonos területen fellépő, azonos értékű szakértői rációk közötti döntés maga a politika.* A teljessé váló önigazgatás harmonikus, egyenlőségi, uralommentes és átlátható-tapasztalható viszonyokat feltételezne, ami közvetlen tapasztalatokat nyújtó kis közösségekben, területeken, persze, elvileg ma is járható utat jelent. A globális kapitalizmusban ettől messze vagyunk. Az emberiség zöme, több száz éve, alapvetően a bérmunka hierarchikus parancsnoklásának és az értéktöbblet magánelsajátításának viszonyai között él. Ezért az önigazgatás ma erős társadalmi hierarchiák, osztály- és rétegtagoltság, magántulajdonosi érdekeltségek közepette vetődik fel, ami finoman fogalmazva is csak eléggé távol áll egy kooperatív szolidaritási viszonyrendszertől.

Ezért az államiság meghaladásának jövőjéről – a ma álláspontjáról, ahol a globális kapitalizmus regionális integrációkat hozott létre, az EU esetében nemzetállamok fölötti, szupranacionális elemekkel – vajmi kevés biztosat lehet mondani. Az elmúlt 100 év nem igazolja sem az állam elhalásának feltételezését (Engels, Lenin), sem azt, hogy „a dolgok igazgatása lépne az emberek igazgatása" helyébe (Saint-Simon), sem az állami munka jelentős leegyszerűsödését, miközben inkább bővültek az állami funkciók. Ezért az államilag szervezett társadalom, elkülönült közhatalmával, nehezen látszik meghaladhatónak. Ezt a spontán piaci koordináció „láthatatlan keze" (Adam Smith) ugyanúgy nem helyettesítheti, ahogyan az önigazgatói, önkormányzó

közösségek szolidaritásán alapuló szocialista gondolatkörnek sincs közvetlen realitása vele szemben. Ez utóbbiak rendkívüli, forradalmi helyzetekben és körülmények között – mint a munkás-, paraszt- és katonatanácsok szovjetjei 1917-ben, a hazai nemzeti bizottságok 1945-ben, az 1956-os magyar munkástanácsok – spontán kialakuló, kollektív akarattól vezérelt szervekként kezükbe veszik a dolgok irányítását és igazgatását, ám amikor eltűnnek a rendkívüli helyzet felhajtó erői, tartósan már nem lehet fenntartani a mindennapok munkamegosztása feladatainak és a közhatalmi funkcióknak *együttes gyakorlását.* Kevesen vannak, akik életük teljességében – magánéletük és munkájuk háttérbe szorításával –, a Rousseau-féle *közemberi* (*citoyen-*) elhivatottsággal szolgálnák a közérdeket. Ezért támadhat fel újra és újra az adminisztráció hatalma, munkahelyi, lakóhelyi és állami szinten egyaránt, noha kevesen szeretik a bürokráciát, és kevesen értik a racionális igazgatás funkcióit. Ezek úgy vesznek részt a munkamegosztásban, hogy közvetlenül nem vesznek részt benne, hanem éppen magát a munkamegosztást közvetítik, szervezik. Legalábbis a racionális igazgatás *manifeszt funkciójaként,* ami viszont – nagyon különböző mértékben és módokon – együtt járhat és jár *látens funkciókkal* (bürokratikus aktatologatás, packázás az ügyfelekkel, a hivatal hallgat, a közérdekű adatokat eltitkolják stb.) és *diszfunkciókkal* (a spontán társadalmi mozgások fékezésével, legrosszabb esetben a politikai társadalom szerveződését béklyóba verő bürokratikus uralommal, ahol a bürócélok válnak államcéllá).

Viszont éppen azért, mert a társadalmilag keletkezett szükségletek kielégítése közben, mindaddig, amíg az érdek- és eszmei harcok nem szűnnek meg, a konfliktusok újratermelődnek, szükség van a politikai állam konfliktusfeloldó, -szabályozó szerepére, jogrendre, funkcióellátásra. Hogy ez az állam mennyire szolgálja majd a társadalom nagy többségének érdekeit, vagy éppen ellenkezőleg, elenyésző kevesekét, mennyire talál humánus és demokratikus megoldásokat a szociális integráció fenntartásának elősegítése érdekében – közel sem közömbös. Az adekvát megoldások keresése az állami emberek részéről növelheti az állam problémamegoldó képességét és a társadalom bizalmának erősödését. A társadalomnak pedig a politikai, közéleti nyilvánosságon és *a demokratikus részvétel közvetlen és közvetett, képviseleti formáin keresztül* – saját érdekükben is – kontrollálniuk kell az államhatalmat. Közfunkcióinak minőségi szintű ellátására kell szorítaniuk államukat. Ugyanis minden hatalom, amelyet ellenőrizetlenül hagynak, nemcsak korrumpálódik, hanem előbb-utóbb minden bizonnyal el is fajul.

Ahhoz, hogy *ne* ezzel a problémával nézzenek szembe, a tőkés termelést és elosztást, a kapitalista társadalmak polgári individuumainak önzését („rational choise") kellene meghaladni, amihez – tiszta formában – a termelés és az elosztás szocializálásán és egy félállami, demokratikus hatalomgyakorlási átmeneten keresztül vezethet út, a termelői önigazgatás kikísérletezése és az elidegenedett közhatalom visszavétele nyomán. Az állam elhalása ekkor és ennyiben – akár szekuláris tendenciaként is („hosszú átmenet") – racionális történelemfilozófiai probléma. Persze, további pozitív felvetések is megfogalmazhatók a „félállami" megoldások kikísérletezhetőségének irányába. Négy ilyent említünk.

1. Az államszocialista kísérletben a *szövetkezeti közgyűlések*, egyfelől, stratégiai kérdésekbe beleszólva, másfelől a helyi lakóssági igényeit kifejezve, már *félállami* megoldásnak voltak tekinthetők. A szövetkezeti köztulajdon népességeltartó képessége és a helyi közösség valós szükségletei (bölcsőde, óvoda, elérhető közszolgáltatások, lakásépítés segítése stb.) összekapcsolódtak a szakmai vezetők kiválasztásával, a vezetés testületi kontrolljával, a közgyűlések demokratizáló szerepével.

2. Az is nyilvánvaló, hogy a képviselők meghatározott, a működés folyamatosságát biztosító feltételek melletti *visszahívhatósága* olyan – félállami – intézményt adhat a választó megbízók kezébe, amely a pártvezetéshez kötődő és a parlamenti politikai fegyelmező mechanizmusok majdnem mindent felülíró mechanizmusait enyhítheti, s részben kontrollálhatja. Ebből azonban nem kér a politikából élő, azt üzemszerűen működtető, professzionalizálódott politikai osztály.

3. A kommunikációs forradalommal az *országos népszavazás intézménye* is sokkal artikuláltabb, szakmailag és politikailag érdemibb, kidolgozottabb megoldásokkal kerülhetne a jogalkotás elé – eredményes népszavazás nyomán –, mint ezen tömeges és gyors hálózati érintkezési formák alkalmazása nélkül (e-demokrácia).

4. A jogrendet mint monopolizált közhatalmi kényszert alkalmazó megoldást sok helyen kiválthatnák a ma is létező társadalmi normák: szokásnormák, erkölcsi normák, közösségek, szakmák önszabályozó normái. Azok, amelyek törzsfogalmát René König a *normakontinuum* elméletben ekként fogta fel: a társadalmi normák olyan reális elvárásokat tartalmaznak, amelyeket egyes csoportok vagy egész társadalmak tagjai, meghatározott „szituációkban", kölcsönösen éreztetnek egymással, s az elvárást kifejező normától való eltérést vagy egyenesen annak megsértését büntetik, míg követését jutalmazzák.

A kölcsönösség viszonya a csoporton belül konstitutív jelentőségű, mert ez rögzíti az érvényesség szociális dimenzióját, szituációját s a rá vonatkozó normatív elvárást.[12] Ilyen önszabályozó tendenciák ma a közösségi médiumok világában észlelhetők.

Jegyzetek

1 Megjelent a *Marx… Interpretációk, Irányzatok, iskolák* (szerk.: Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor) c. kötetben (Budapest, Napvilág Kiadó, 2018, 65–67.

2 Szilágyi Péter: *Jogi alaptan* c. munkájában (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 731–766) igen kiváló összefoglalást ad az állam és a jog eredetéről, az ázsiai, antik, germán út és a feudális állam jellemzőiről.

3 Megtörni az „általános, maradandó tőke" bűvöletét. In: *A tőkén túl*. Első rész. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008.

4 A régi rend védelme In: *A politikai marxizmus az angolszász világban* (Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Ágh Attila), Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 119, 168.

5 A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet* 100. sz. (2013. tél), 82–111.

6 Szilágyi Péter az államok rendszerezését azonos módon fogja fel. Az államrendszer egyedi szintje szellemileg újraalkotott konkrétként „tartalmazza azokat a sajátosságokat, amelyeket az adott egyedi államra vonatkozó államtípus és államforma kifejeznek, emellett pedig tartalmazhatja mindazt, ami az adott egyedi államra még jellemző" (Szilágyi 2011, 226–229). Így a központi állami szervek jogilag rögzített viszonyát (államfő, kormány, parlament), az államszervezet szintenkénti tagoltságát, az alkotmányossági kontroll intézményesítettségét vagy éppen annak hiányát stb.

7 Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan_Kiadó – Eszmélet Alapítvány, különösen: 14–20.

8 A teljes mondat: „Pour qu'on ne puisse abuser du pouvoir, il faut que par la disposition des choses le pouvoir arrête le pouvoir." „Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak." Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál, Budapest, Osiris–Attraktor, 2000, 254. Nálunk Bibó István akadémiai székfoglalója nyomán „a hatalmat ellenhatalommal" formula terjedt el.

9 A legfrissebb kísérletről lásd a Venezuela-dossziét (Lugosi Győző értő bevezetésével) az *Eszmélet* 123. számában (2019. ősz), 166–215.

10 Az osztályellentéteket megszüntető szocialista átalakuláshoz kötött gondolatról van tehát szó: „Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel – a termelési eszközök birtokba vétele a társadalom nevében – egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem

»eltörlik«, *az állam elhal.*" Illetve még kategorikusabban: „A társadalom, amely a termelést a termelők szabad és egyenlő társulása alapján újjászervezi, az egész államgépezetet oda helyezi, ahová akkor való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé." (Marx és Engels: *Válogatott Művek.* II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 133. és 291.).

[11] Vannak olyan közhatalmi (központi állami és/vagy önkormányzati) feladatok, amelyek társadalmasíthatók, de az önigazgatást ekkor sem a mozgalmi spontaneitás jellemzi, hanem a szervezettség és a szakszerűség. A tűzoltási feladatok, népi ülnökök bevonása a bírói ítélkezés munkájába, a szociális ellátások (például bölcsődei-óvodai kisdedelhelyezés és –nevelés, társadalombiztosítási ellátások stb.) megszervezése szervezetet, igazgatást, tehát társadalmi szervezetet igényelnek, hozzáértéssel – akkor is, ha ezeket nem állami, hanem szakszervezetek, vagy lakóhelyi bizottságok látják el. A termelői önigazgatás sem lehet ad hoc tevékenység, hanem állandósított szervezettséget feltételez. A vezetéselmélet tudja, hogy csak a vezérkari típusú vezetési struktúra alkalmas a fegyvernemek közötti együttműködés biztosítására, amit a helyes stratégia kiválasztásában sem helyettesíthet a laikus emberfők tanácskozása. A szovjet-orosz polgárháborúban sem véletlenül jelent meg a katonai rangok visszaállításának követelménye. Az *Állam és forradalm*at író Lenin a későbbiekben, a hatalomra jutás után, *épít a polgári szakemberek tudására, akik mellé ellenőrként bolsevik komisszárt kell állítani.* Bizonyos stratégiai döntések telepíthetők közvetlen demokratikus, bázisdemokratikus szintre – mondjuk egy szövetkezet életében közgyűlési szintre –, de egyik társadalmi szervezeti forma sem nélkülözheti a szakszerűség jelenlétét a döntéshozatali folyamatban.

[12] A jog a társadalmi normák összefüggésében In: *Jog és Szociológia Tanulmányok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 261–262.

A szocialista eszme megújítása

A szocializmus megújításának bármilyen komoly tárgyalását ma azzal kell kezdenünk, hogy megvizsgáljuk a kapitalizmus által véghez vitt „teremtő pusztítást”[1]: minden társadalmi lét alapjainak elpusztítását. Az 1980-as évek vége óta a világ belesüllyedt a „katasztrófakapitalizmus” korszakába, amit úgy határozhatunk meg, hogy az emberiség életének minden vonatkozásában „a tőke Dzsagannáth-kereke”[2] szándéktalan következményei miatt halmozódnak a küszöbönálló katasztrófák. Ez a „katasztrófakapitalizmus” nyilvánul ma meg (1) a bolygóméretű ökológiai válságban, (2) a világméretű járványválságban és (3) a véget érni nem akaró világgazdasági válságban.[3] Ezekhez adódnak még napjaink „káoszbirodalmának” fő vonásai: köztük a globális kereskedelmi láncok által elszabadított, szélsőséges imperialista kizsákmányolás; a korábbi, viszonylag stabil liberális-demokratikus állam bukása a neoliberalizmus és az újfasizmus felemelkedésével, valamint a globális uralmi viszonyok instabilitásának új korszaka, párosulva a korlátlan háború megnövekedett veszélyével.[4]

A klímaválság olyasmit jelent, amire a világméretű tudományos konszenzus úgy utal, mint „semmihez sem hasonlítható” válsághelyzetre, mert ha a fosszilis energiahordozók égetéséből eredő szénkibocsátás a következő évtizedekben nem éri el a nullpontot, akkor magának az ipari civilizációnak a létezése és végső soron az emberiség fennmaradása is veszélybe kerül.[5] Ám az emberiség létezésének ez a mai válsága nem korlátozódik a klímaváltozásra, hanem átlépett olyan más, bolygóméretű korlátokat is, amelyek együttesen kijelölik azt a határt, aminek átlépésével megnyílik a szakadék: a Föld mint az emberiségnek biztos lakóhelyet jelentő ökológiai rendszer veszélybe kerül. E határok közé tartozik: (1) az óceánok savasodása, (2) az állat- és növényfajok eltűnése (és ezzel a genetikai diverzitás csökkenése), (3) az erdők mint ökoszisztémák eltűnése, (4) az édesvíz eltűnése, (5) a nitrogén és foszfor természetes, ciklikus körforgásának megszakadása a talaj, a légkör és az emberi élőhelyek között, (6) a mérgező

anyagok (beleértve a radioaktív anyagokat is) gyors terjedése, és (7) a génmanipulált organizmusok ellenőrizetlen szaporodása.[6]

A bolygó életfenntartó képessége eme ökológiai határainak átlépése szervesen hozzátartozik a tőkefelhalmozás rendszeréhez, amely a maga korlátlan, exponenciális mértékű előre haladása során nem ismer semmiféle átléphetetlen határt. Ezért az emberi létezés átfogó társadalmi és természeti feltételeinek jelenlegi rendszerszintű, tőkés lerombolása elől nincs menekvés, anélkül, hogy ki ne lépnénk magából a kapitalista rendszerből is. A lényeg az, hogy megteremtsük, amit Mészáros István *A tőkén túl* c. művében „a társadalmi anyagcsere-újratermelés”[7] új rendszerének nevez. Ez a szocializmus mint a kapitalizmus megfelelő, huszonegyedik századi utóda felé mutat; ám ezt a szocializmust akként kell elgondolnunk, mint ami kritikus módon megkérdőjelezi a szocializmus elméletét és gyakorlatát – úgy, ahogyan az a huszadik században létezett.

Az osztályok rendszerének polarizálódása

Az Egyesült Államokban a monopol-, illetve finánctőke kulcsfontosságú szektorainak mostanra sikerült mozgósítani a főleg fehérekből álló alsó középosztály elemeit egy nacionalista, rasszista, férfiközpontú ideológia mentén. Az eredmény egy születőben lévő neofasisztapolitikai, osztályalapú képződmény, amely a rabszolgaság, a telepesek kolonializmusa és a globális militarizmus-imperializmus örökségét kamatoztatja. Ennek a most bimbózó újfasizmusnak a viszonya a már létező neoliberális politikai rendszerhez az „ellenséges testvérek” viszonyára emlékeztet: ádáz módon küzdenek a hatalomért, miközben közösen nyomják el a munkásosztályt.[8] Ezek a feltételek tették lehetővé a New York-i ingatlanmogul és milliárdos, Donald Trump felemelkedését, az úgynevezett radikális jobboldal vezérévé válását, ami azután oda vezetett, hogy jobboldali politikát és új, autoritárius kapitalista rendszert kényszerítettek rá az amerikai társadalomra.[9] Még ha az uralkodó osztály neoliberális frakciója győzedelmeskedik is a most következő elnökválasztáson, elkergetve Trumpot és felváltva Joe Bidennel, akkor is valószínűleg – a monopol- és finánctőke uralma alatt – az államhatalom bázisa a neoliberális-neofasiszta szövetség lesz, ami a tőkés osztály osztályuralmának szükségleteit fejezi ki.

Ezzel a reakciós politikai formációval együtt, az Egyesült Államokban megjelent egy feléledő szocialista mozgalom, aminek a bázisát

a társadalom a munkásosztályból álló többsége és a rendszerrel szembenálló értelmiségiek alkotják. A világgazdaságon belüli amerikai hegemónia hanyatlása, amit a termelés globalizálódása csupán felgyorsított, a munkásosztály bizonyos kiváltságos rétegeiben aláásta a munkásarisztokrácia korábbi, az USA „birodalmi státusára" épülő pozícióit, ez pedig a szocializmus újjáéledéséhez vezetett. Szembesülve azzal, amit Michael D. Yates „új egyenlőtlenségnek" nevezett, az Egyesült Államokban a népesség nagy tömege, különösen a fiatalság, jelenleg gyorsan romló életkilátások elé néz, bizonytalan és sokszor kétségbeejtő helyzetben találja magát, amit jól mutat a „kétségbeesés okozta halálesetek" drámai növekedése.[10] Ezek a fiatalok egyre inkább elidegenedetteknek érzik magukat attól a tőkés rendszertől, amely nem nyújt nekik reményt, és vonzódnak a szocializmushoz mint egyedüli valódi alternatívához.[11] Habár az Egyesült Államok egyedi helyzetben van, a rendszerben máshol is objektív, a szocialista mozgalmak újjáéledéséhez vezető erők lépnek fel, elsődlegesen a világ déli felén, egy olyan korszakban, amelyet a folyamatos gazdasági stagnálás, a financializálódás és az ökológiai feltételek világméretű romlása jellemez.

De ha a szocializmus láthatólag újra felemelkedőben is van a tőke strukturális válsága és az erősödő osztálypolarizálódás korában, felmerül a kérdés: milyen szocializmus lesz, vagy lehet ez? Milyen értelemben különbözik a huszonegyedik század szocializmusa a huszadik század szocializmusától? Sok minden, amit az Egyesült Államokban és máshol szocializmusnak neveznek, valójában egyfajta szociáldemokrácia, olyan szocializmus, amely szövetséget keres a baloldali liberálisokkal, tehát a fennálló renddel, hiábavaló módon azzal próbálkozva, hogy – egyenesen szembeszegülve a neoliberalizmussal – jobban működtesse a kapitalizmust a szociálpolitikai szabályozás és a társadalmi jólét előmozdítása révén –, de éppen akkor, amikor maga a neoliberalizmus is utat enged a neofasizmusnak.[12] Az ilyen mozgalmak a jelenlegi történelmi helyzetben mindjárt az elején kudarcot vallanak, szükségképpen megcsalva a reményt, amit kezdetben ébresztettek, mert kizárólag a választási értelemben vett demokráciára összpontosítanak. Szerencsére napjainkban láthatjuk a növekedését egy valódi szocialista mozgalomnak is, ennek a jelenléte mutatkozik meg a választásokon kívüli politikai küzdelmekben, az erősödő tömegmozgalmakban, a felhívásokban arra, hogy lépjünk túl a jelenlegi rendszer keretein, átalakítva a társadalom mint egész rendszerét.

Az Egyesült Államok társadalmának alapjait megrendítő társadalmi nyugtalanság megmutatkozott az idén május végén és júniusában zajló felkelésekben, amelyek olyan tömeges formát öltöttek, amilyent gyakorlatilag a polgárháború óta nem láttunk az amerikai történelemben: emberek milliói, a fehér munkásosztály és különösen a fehér fiatalság, tömegesen átlépve a bőrszín szabta határokat, *szolidárisan tiltakoztak* az utcákon, válaszként arra, hogy a rendőrség meglincselte George Floydot, akinek nem volt semmilyen bűne azon kívül, hogy fekete volt.[13] Ez az esemény, amely a COVID–19 járvány és az ahhoz kapcsolódó gazdasági visszaesés kellős közepén jött, vezetett a júniusi „dühös napokhoz" az Egyesült Államokban.

Ám miközben a szocializmusra irányuló mozgalom, amely most talajra talált még az Egyesült Államokban is, a tőkés rendszer „barbár szívében", objektív tényezők következtében egyre inkább teret nyer, nincs megfelelő „szubjektív" bázisa.[14] Az egyik fő akadálya annak, hogy a mai világban megfogalmazzuk a szocializmus stratégiai céljait, azzal függ össze, hogy a huszadik századi szocializmus elhagyta a maga saját eszményeit, azokat az eszményeket, amelyeket eredetileg Karl Marx fogalmazott meg a kommunizmusról alkotott víziójában. Hogy megértsük ezt a problémát, túl kell lépnünk azokon a jelenlegi baloldali kísérleteken, amelyek filozófiai alapon akarják megragadni a kommunizmus jelentését. Ez a kérdésfeltevés vezetett az utolsó évtizedben az Alan Badiou és mások által írt olyan absztrakt megtárgyalásaihoz a kérdésnek, mint a *The Communist Idea,* a *The Communist Hypothesis* és a *The Communist Horizon.*[15] Inkább konkrétabb, történelmi tényekre alapozott kiindulópontra van szükségünk: közvetlenül a szocialista/kommunista társadalom kifejlődésének ama kétfázisú elméletére kell fókuszálnunk, amely Marx *A Gothai program kritikájá*ból és Lenin *Állam és forradalom*-jából kirajzolódik. Mára ebben a vonatkozásban klasszikus szöveg lett Paul M. Sweezy „Communism as an Ideal" c. cikke, amely több mint félszázaddal ezelőtt, 1963 októberében jelent meg a *Monthly Review*-ben.[16]

Marx kommunizmusa mint szocialista ideál

Marx *A Gothai program kritikájá*-ban – amit a német szociáldemokrácia Ferdinand Lassalle befolyása alatt álló szárnyának ökonomista és a munkásérdekek közvetlen érvényesítésére irányuló elképzelései ellen írt – felvázolta a társult termelők társadalmának megteremtéséért fo-

lyó történelmi küzdelem két „fázisát". Az első szakasz a „proletariátus forradalmi diktatúrájával" kezdődik, a Párizsi Kommün osztályharcának tapasztalatait tükrözi, és nem más, mint a munkásdemokrácia időszaka, de ez még olyan korszak, amely magán viseli a tőkés osztálytársadalom fogyatékosságait. Ebben a kezdeti szakaszban felszámolják nemcsak a kapitalista magántulajdont, hanem a kapitalista államot, a kapitalizmus politikai irányító struktúráját is.[17] A szocializmusba való átmenet korlátozott jellegét mutatja, hogy ebben a szakaszban a termelés és az elosztás elkerülhetetlenül a „mindenkinek munkája szerint" elv formájában megy végbe, állandósítva az emberek közötti egyenlőtlenség viszonyait, jóllehet közben megteremti e viszonyok meghaladásának feltételeit is. Ezzel szemben, a későbbi szakaszban a társadalom életét szabályozó alapelv a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" elv lesz, és megszűnik a bérmunkarendszer.[18] Hasonlóan, miközben a szocializmus/kommunizmus kezdeti szakasza egy újfajta politikai irányító struktúra kialakítását követeli meg, a felső szakasz célja az *államnak* mint elkülönült, a társadalom felett és azzal szemben álló apparátusnak az *elhalása,* és egy olyan politikai szervezeti formával való felváltása lesz, amelyre Friedrich Engels úgy utalt, mint a „közösségre", amely összekapcsolódik a termelés közösségi alapokon nyugvó formájával.[19]

A szocializmusba/kommunizmusba való átmenet későbbi, magasabb szakaszán nemcsak a termelőeszközök kerülnek közösségi tulajdonba és közösségi irányítás alá, hanem a társadalom alkotósejtjei is közösségi alapon szerveződnek újra, és a termelés a társult termelők kezében lesz. Ezek között a feltételek között, állította Marx, a „munka" „nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga legfőbb létszükséglet lesz".[20] A termelés a használati értékek, nem pedig a csereérték termelésére fog irányulni, annak megfelelően, hogy ez olyan társadalom lesz, amelyben „minden egyes egyén teljes és szabad fejlődése" „az összesség szabad fejlődésének feltétele."[21] A kapitalista osztálytársadalom felszámolása és a társult termelők társadalmának megteremtése el fog vezetni az osztály-kizsákmányolás felszámolásához, együtt a szellemi és fizikai munka, valamint a város és a vidék közötti megosztottság eltűnésével. A nők házi szolgaságán alapuló monogám, patriarchális családot úgyszintén meghaladja majd a társadalom. Marxnak a társult termelők társadalma magasabb fázisáról alkotott elképzeléséhez alapvetően hozzátartozik az emberiség és a Föld közötti újfajta társadalmi anyagcsere-folyamat is. Az új társadalom létezését meghatározó anyagi feltételekről adott legáltalánosabb

leírásában Marx azt írta: „A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket […], ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással […] hajtják végre."[22]

Lenin az *Állam és forradalom*ban és más írásaiban éles szemmel ragadta meg Marxnak az alsóbb és a felsőbb szakaszra vonatkozó érveit, úgy írva le ezeket, mint a kommunizmus első és második szakaszát. Lenin továbbment, és hangsúlyozta azt, amit ő „a szocializmus és a kommunizmus közötti tudományos distinkciónak" nevezett. „[A]mit általában szocializmusnak neveznek – írja –, azt Marx a kommunista társadalom »első« vagy alacsonyabb szakaszának [nevezte]", és e distinkció miatt a *kommunizmus* terminust, ami „teljes kommunizmust" jelent, a legmegfelelőbb a felsőbb szakaszra használni.[23] Bár Lenin e megkülönböztetést szorosan összekapcsolta Marx elemzésével, a későbbi, hivatalos marxizmusban ez megmerevedett, mintha két teljesen elkülönült szakaszról lenne szó, ahol az úgynevezett „kommunista" szakasz annyira távol került a „szocializmus" fázisától, hogy utópiává vált, olyan absztrakt elképzeléssé, amelyet már nem a folyamatos vagy folytatódó társadalmi küzdelem részének tekintettek. A szocialista szakasznak erre a megmerevített koncepciójára, és a munka szerinti elosztás valójában átmeneti-közvetítő jellegű elvére támaszkodva, Joszif Sztálin ideológiai harcot indított a valódi egyenlőség eszménye ellen, amely, szerinte, „reakciós, kispolgári abszurditás, amely csak aszkéták primitív szektájához, nem pedig a marxista alapokon megszervezett szocialista társadalomhoz méltó." Ugyanez az álláspont ilyen vagy olyan módon tovább élt a Szovjetunióban, egészen Mihail Gorbacsovig.[24]

Tehát, ahogyan Michael Lebowitz elmagyarázza a *The Socialist Imperative*-ben, a marxizmus standard interpretációja „ahelyett, hogy úgy látta volna az átmenetet, mint folyamatos küzdelmet annak a meghaladásáért, amit Marx a kapitalista társadalomból örökölt »fogyatékosságoknak« nevezett", „bevezette a posztkapitalista társadalom felosztását két elkülönült »szakaszra«", amiket, egyoldalúan ökonómiai módon, a termelőerők fejlettségi szintje határoz meg. Annak során, ahogyan a létező szocializmus együtt élt a kapitalista társadalomból hozott fogyatékosságokkal és alkalmazkodott hozzájuk, elhagyták azt, amit Marx mint magának a szocialista útnak a lényegét hangsúlyozott: a társadalmi viszonyok alapvető megváltoztatásának gondolatát. Ezzel szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a szocializmus

projektjének „kezdettől fogva" az a célja, hogy a szocializmus építésének folyamatosan, jóllehet szükségképpen egyenetlenül előre haladó útja során kiépüljön a társult termelők valódi közössége.[25]

Azt, hogy a kommunista mozgalom feladta ezt a Marx által a kommunizmus magasabb szintjéhez kapcsolt ideált, bonyolult módon elkendőzték a szovjet típusú társadalmak változó anyagi (és osztály-) viszonyai, és végül összeomlásuk. E társadalmak a forradalmi szellem elmúlásával stagnálni kezdtek, s végül még az osztálykülönbségek is feltámadtak, előre vetítve a végső összeomlást, amikor az új uralkodó osztály, a „nomenklatúra" szakított a rendszerrel. Ahogyan Sweezy 1971-ben kifejtette: „az állami tulajdon és a tervezés nem elég az életképes szocializmus, az olyan szocializmus létrehozásához, amely képes ellenállni a visszahúzó tendenciáknak, és előre lépni a kommunizmus felé való haladás második szintje felé."[26] Valami többre van szükség: folyamatos harcra, azért, hogy megteremtsük az egyenlők társadalmát.

Marx számára a szocializmushoz vezető út lényege a „társult termelők" társadalma felé való előrehaladás, ami beágyazódik a „kommunista tudat"[27] kialakulásába. Ám ahogyan a szocializmust egyre inkább leszűkített, tisztán gazdasági terminusokban definiálták, különösen a Szovjetunióban az 1930-as évek végétől, ahol védelmezték az emberek közötti lényeges egyenlőtlenségeket, megszakadt a posztforradalmi társadalom létfontosságú kapcsolata a szabadságért és az emberi szükségletek kielégítéséért folyó kettős küzdelemhez, ahhoz a célhoz, amiből korábban a forradalom a maga jelentését és belső koherenciáját merítette.

E történelmi tapasztalat alapján ma nyilvánvaló, hogy a huszonegyedik században a szocializmus építésének egyetlen útja az, ha a szocialista/kommunista ideálnak pontosan azokat az aspektusait tesszük magunkévá, amik alapján olyan elméletet és gyakorlatot tudunk kifejleszteni, amely elég radikális a jelen sürgető szükségleteinek megválaszolásához, miközben nem téveszti szem elől a jövő szükségleteit sem. Ha a világméretű ökológiai válság megtanított bennünket valamire, akkor ez az, hogy a Földdel való újfajta társadalmi anyagcsere-folyamatra van szükségünk: az ökológiai fenntarthatóságon és a lényegi egyenlőségen alapuló társadalomra. Láthatjuk ezt a kubai ökológia rendkívüli eredményein is, mint azt Mauricio Betancourt nemrégiben kimutatta a „The Effect of Cuban Agroecology in Mitigating the Metabolic Rift" című írásában.[28] Ez éppen az, amit Lukács György az ember és ember közötti, illetve az ember és a

természet közötti viszonyok szükséges „kettős átalakulásának" nevezett.[29] Egy ilyen emancipációs projekt szükségképpen különböző forradalmi szakaszokon kell, hogy átmenjen, amiket lehetetlen előre megjósolni. Annyit azonban tudunk, hogy a forradalom csak akkor lehet sikeres, ha a valódi emberi szükségletek kielégítésére törekvő, lényegi egyenlőségen, és a természettel való társadalmi anyagcsere racionális szabályozásán alapuló, szerves társadalmi rend kiépítésével *visszafordíthatatlanná* teszi önmagát.[30]

A szabadság mint szükségszerűség

Engels az *Anti-Dühring*ben – Hegel filozófiájára támaszkodva – fejtette ki azt a híres érvelését, miszerint a valódi szabadság alapja a szükségszerűség felismerése. A forradalmi változás az a pont, ahol a szabadság és a szükségszerűség a konkrét gyakorlatban egybeesnek. Habár létezik „vak" szükségszerűség, ami túl van az emberi tudáson, ha egyszer az objektív erőket megragadtuk, a szükségszerűség többé nem vak erő, hanem új utakat kínál az emberi cselekvés és a szabadság számára.[31] Illusztrálandó a materialista dialektikának ezt az alapelvét, Lenin éles szemmel megállapította: „Nem ismerjük az időjárás természeti szükségszerűségét, és ezért elkerülhetetlenül az időjárás rabjai vagyunk. De – bár nem *ismerjük* ezt a természeti szükségszerűséget – *tudjuk,* hogy van."[32] Tudjuk, hogy az időjáráshoz és általában a természethez való emberi viszonyulás a cselekvéseinket megszabó változó termelési viszonyoknak megfelelően elkerülhetetlenül változik.

Ma, amikor tudunk az emberi eredetű klímaváltozásról és a hozzá kapcsolódó szélsőséges időjárási jelenségekről, ez a tudásunk kivezet bennünket a vak szükségszerűség világából, s azt követeli meg, hogy a világ népessége fogjon hozzá a végső küzdelemhez a szabadságért és a túlélésért – a katasztrófakapitalizmus ellen. Mint Marx megállapította, a természettel való anyagcserének ama súlyos következményekkel járó megszakadását vizsgálva, amely a tizenkilencedik században a brit gyarmatosítás eredményeként sújtotta Írországot, az ökológiai válság úgy jelenik meg, mint az „összeomlás vagy forradalom" dilemmájának egy esete.[33] Az *antropocéniumban*[34] a természeti folyamatoknak a tőkés gazdaság expanziója miatti megszakadása olyan méreteket ölt, hogy következményeit tekintve versenyre kel a bolygó természetes, bio-geokémiai regenerációs ciklusaival. Azonban az, hogy ismerjük ezeket az objektív fejleményeket, egyszersmind lehetővé

teszi számunkra, hogy eltervezzük a szükséges forradalmi változást: forradalmat az emberiség és a Föld társadalmi anyagcsere-folyamatokon nyugvó reprodukciójában. Ebben a kontextusban vizsgálva, Marx alapvető elgondolása „a társult termelők közösségéről" többé nem tekinthető távoli, utópisztikus koncepciónak vagy absztrakt eszménynek, hanem éppen ez a lényege az emberiséget a jelenben és a jövőben fenyegető veszélyek elleni védekezésnek. E marxi vízió azt jelenti, hogy elkerülhetetlenül szükséges a Földhöz való fenntartható viszony megteremtése.[35]

De hol van a forradalmi változás ágense? A válasz az, hogy napjainkban láthatóan létrejönnek annak anyagi előfeltételei, hogy kialakuljon egy olyan társadalmi csoport, amelyet „globális ökológiai proletariátusnak" nevezhetünk. Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* c., 1845-ben megjelent munkája a munkásosztály élethelyzetének leírása és elemzése volt, röviddel az úgynevezett *Plug Plot felkelések*[36] után, a radikális chartista mozgalom csúcspontján. Engels a munkásosztály környezetét nem pusztán a gyári körülmények bemutatásával festette le, hanem inkább úgy, hogy leírta a városok fejlődését, a lakásviszonyokat, a vízszolgáltatást, az egészségügyi és táplálkozási körülményeket, és azt is, ahogyan a gyermekek ebben a környezetben felnőnek. Engels annak leírására fókuszált, hogy általánosságban milyen járványveszélyes környezetet kényszerített a munkásokra a kapitalizmus (arra, amit Engels „társadalmi gyilkosságnak", Norman Bethune pedig később[37] „a második betegségnek" nevezett), amivel együtt járt a széleskörű morbiditás és mortalitás, különösen a járványos betegségek miatt.[38] Marx, Engels közvetlen befolyása alatt, és saját, a járványok szociológiájával kapcsolatos stúdiumainak köszönhetően, húsz évvel később, amíg *A tőké*t írta, úgy látta és láttatta az ember és a természet közötti anyagcsere megszakadását, mint amely nemcsak a talaj kimerüléséből fakad, hanem egyben ugyanennyire – ahogy ő megfogalmazta – a társadalom által kiváltott „periodikus járványok" következménye is.[39]

Ez a történelmi példa – de sok más példát is találhatunk erre, az orosz és kínai forradalmaktól a világ déli felén napjainkban folyó társadalmi küzdelmekig – azt mutatja meg nekünk, hogy az osztályharc és annak forradalmi mozzanatai abból születnek, amikor az objektív szükségszerűség és a szabadságra való igény nemcsak a gazdasági, hanem egyszersmind a legtágabb értelemben vett ökológiai feltételek miatt is egybeolvad. A forradalmi helyzetek tehát a legvalószínűbben akkor jönnek létre, amikor a gazdasági és ökológiai

feltételeik a társadalmi átalakulást szükségessé teszik, és amikor a társadalmi erők és viszonyok elég fejlettek ahhoz, hogy lehetővé tegyék az ilyen társadalmi átalakulást. Ebben a vonatkozásban ma, a kérdést globális szempontból nézve, az „ökológiai proletariátus" ügye átfedésben van az „ökológiai válságnak kiszolgáltatott parasztság" és a bennszülött népek harcainak kérdésével, s attól nem választható el. Hasonlóképpen, az ökológiai igazságosságért folytatott harc, amely ma az egész világon áthatja a környezetvédő mozgalmakat, globális szempontból lényegében a munkásosztály és a néptömegek jogos érdekeiért folytatott harc.[40]

Az ökológiai proletariátus ebben az értelemben úgy tekinthető, mint az egész világon kialakuló, új társadalmi erő, amely nyilvánvalóan megmutatkozik a jelenlegi, a COVID–19-hez kapcsolódó ökológiai-epidemiológiai küzdelemben. Ám a forradalmi ökológiai cselekvés fő helye a világ déli fele marad, amely az „antropocén imperializmus"[41] kemény valóságával szembesül. Mint Samir Amin a *Modern Imperialism, Monopoly Finance Capital and Marx's Law of Value* c. munkájában megállapította, az Egyesült Államok, Európa és Japán már ma a világátlag négyszeresének megfelelő biológiai eltartó kapacitást használnak el a világ erőforrásaiból, ami az emberi civilizáció ökológiai megsemmisülése felé mutat. Az erőforrások elfogyasztásának ez az elfogadhatatlan szintje a világ északi felén csakis azért lehetséges, mert „[a] Dél életfenntartó kapacitásának jelentős részét ezek a centrumok (a triász) veszi el és fordítja a saját javára. Más szavakkal, a kapitalizmus jelenlegi expanziója lerombolja a bolygót és az emberiséget. Az expanzió logikai következménye: a Dél népeinek tényleges kiirtása – »túlnépesedés« címén –, vagy legalábbis mindig növekvő szegénységbe taszításuk. Kialakul egyfajta ökofasiszta gondolatáramlat, amely a probléma effajta »végső megoldásának« legitimációt ad."[42]

A társadalmi anyagcsere-reprodukció új rendszere

A társadalmi újratermelés új rendszerének kialakítására irányuló szocialista építésnek a szabadság és szükségszerűség követelményeivel összhangban végbemenő folyamata nem mehet végbe a hosszú távú stratégiájához tartozó, átfogó „orientáló alapelv" és a „teljesítmény mércéje" nélkül. Ez az a pont, ahol – Mészáros István gondolatmenetét követve – a „lényegi egyenlőség", illetve az „egyenlő emberek tár-

sadalmának" elképzelése (ami maga után vonja a lényegi demokráciát is) szerepet kap a ma társadalmi küzdelmeiben.[43] Ez a megközelítés nemcsak a tőkével áll szemben, annak barbár lényegét célozva meg, hanem bármilyen, végső soron hiábavaló olyan kísérlettel is, hogy megálljunk félúton a szocializmushoz vezető úton. Immanuel Kant fejtette ki a domináló liberális felfogást, röviddel a francia forradalom után, azt állítva, hogy „az emberek, mint állampolgárok általános egyenlősége az államban egészen természetes módon együtt létezik a legnagyobb egyenlőtlenséggel az emberek tulajdonát illetően [...]. Ezért az emberek általában vett egyenlősége együtt létezik a sokféle elgondolható specifikus jog nagyfokú egyenlőtlenségével."[44] Ilyen módon az egyenlőség – Kant felfogásában – pusztán formálissá válik, mint Engels kimutatta, kizárólag „papíron"[45] létezik, nemcsak a kapitalista és a munkás közötti munkaszerződést, hanem a férfi és a nő közötti házassági szerződést illetően is. Az ilyen társadalom, mint Marx megmutatta, létrehozza azt, ami „[t]artalma szerint [...] mint minden jog, az egyenlőtlenség joga"[46] A tartalmi egyenlőtlenség eszméje, Marx kommunizmusról alkotott elgondolásának megfelelően, mindezt megkérdőjelezi. A lényegi egyenlőség azt jelenti, hogy változásnak kell végbe mennie a társadalmat alkotó sejtekben. A társadalom nem állhat többé birtokolni akaró individualistákból vagy egyéni tőkékből, amelyek működését egy hierarchikus állam koordinálja és erősíti, hanem a társult termelőkön és a közösségi államon kell alapulnia. A valódi tervezés és a valódi demokrácia csak akkor kezdődhet el, ha a hatalom alulról épül fel. Csakis ilyen módon válhat a forradalom visszafordíthatatlanná.

A Hugo Chávez által vezetett venezuelai forradalom a XXI. századi szocializmus előtt álló kihívások és nehéz feladatok eme explicit felismerése miatt jelentett rendkívüli veszélyt a fennálló rendre. A bolivári köztársaság a közösségi hatalom megteremtése és a nép önálló fellépése által belülről kérdőjelezte meg a kapitalizmus rendszerét, kialakítva a forradalom olyan felfogását, amely szerint, az egy szerves társadalmi berendezkedésnek, vagyis a társadalmi anyagcsere új rendjének a megteremtését jelenti. Chávez – Marx és Mészáros Lebowitz által közvetített elemzéseire támaszkodva – kialakította „a szocializmus alapelemeinek hármasságát" vagyis: (1) társadalmi tulajdonlás, (2) a munkások által megszervezett társadalmi termelés, (3) a közösségi szükségletek kielégítése.[47] Eme alapelvek mögött a tartalmi (és nem pusztán formális) egyenlőségre törekvés húzódott meg: el kell törölni a bőrszínen és a nemen alapuló, egyszersmind a

birodalmakhoz tartozáson és az elnyomás más formáin alapuló egyenlőtlenségeket, mert lényegében csak erre alapozva lehet felszámolni az egyenlőtlenség társadalmát.

A *Kommunizmus mint ideál*-ban Sweezy hangsúlyozta: egy olyan társadalomban, amely az emberi munka termelékenységét racionálisabban használja fel, a munka új formái fognak létrejönni. A munka számos fajtája „teljesen meg fog szűnni (például a szénbányászat vagy a háztartásban végzett szolgai munka), s amennyire csak lehetséges, minden munka olyan érdekessé és kreatívvá fog válni, amilyennel ma csak néhány kivételes esetben találkozunk". A kapitalista termeléshez és fogyasztáshoz lényegileg hozzátartozó hatalmas pazarlás és rombolás megszüntetése teret nyit a rendelkezésre álló idő kreatívabb módokon való alkalmazása előtt.

„Az egyenlők társadalmában – ahol mindenkinek ugyanolyan a viszonya a termelőeszközökhöz, és mindenki egyformán köteles dolgozni és a közjót szolgálni – minden olyan »szükséglet«, amelynél a hangsúly a kevesek »felsőbbrendű« státusára és a többség alávetésére irányul, egyszerűen el fog tűnni, s azt fel fogják váltani az együtt élő, kölcsönös tisztelet és együttműködés által össze fűzött emberek szükségletei. […] A társadalom és az emberi lények, akikből áll, dialektikus egészt alkotnak: egyik sem változhat a másik megváltozása nélkül. A kommunizmus tehát olyan eszmény, amelyhez egyaránt hozzá tartozik az új társadalom és az új [emberi lény]."[48]

Ez az újfajta társadalomszervező elgondolás, ahol a szocializmus/kommunizmus koncepciójának a lényegi egyenlőség és a valódi demokrácia a legfontosabb mozzanatai, több puszta eszménynél – nemcsak a jobb jövő felé vezető szocialista út megnyitásához nélkülözhetetlen, hanem csakis ennek az ideálnak a megvalósítása jelenthet védelmet a világ népeinek, amelyek ma azzal a kérdéssel szembesülnek: egyáltalán túl fogják-e élni a jelenlegi ökológiai válságot? Annak ellenére, hogy a könyvekben és regényekben jó pár antiutópiát találunk, lehetetlen elképzelni, milyen mértékű ökológiai katasztrófával fognak szembesülni a világ népei, különösen azok, amelyek az imperializmus hierarchiájának alján helyezkednek el, amennyiben az évszázad közepére az emberiség és a Föld közötti anyagcsere kapitalista „kreatív rombolását" nem állítjuk meg.

Egy 2020-as – „The Future of the Human Climate Niche" c., a *Proceedings of the National Academy of Sciences*-ben megjelent, a jelenlegi trendekre alapozó – cikk szerint, 2070-re 3,5 milliárd ember fog élni az embernek megfelelő klímaviszonyok övezetén *kívül,*

elviselhetetlen hőségben, olyan viszonyok között, amelyek a szaharai sivatagéinak felelnek meg.[49] De még az ilyen előrejelzések sem tudják megragadni milyen iszonyatos mértékű pusztulás fog az emberiség többségére zúdulni, ha a kapitalizmus üzemmódja a szokásos módon folytatódik. Az egyetlen válasz a helyzetre az, ha kimenekülünk az égő házból, és építünk egy másikat.[50]

A dolgozók és a népek internacionáléja

Noha a maga specifikus helyén megszámlálhatatlan ember kapcsolódik be, megszámlálhatatlanul sokféle harcba a kapitalista „dzsaganát" ellen, a valódi egyenlőségért folyó harcok kimenetele – beleértve a faji, a társadalmi nemi és az osztálykérdések körüli küzdelmekét is – az imperializmus ellen globális szinten folyó küzdelem eredményességétől függ. Ezért szükség van egy, Marx *Első Internacionáléjának* modelljén alapuló, új nemzetközi munkásszervezetre.[51] Egy ilyen huszonegyedik századi *Internacionálé* nem lehet egyszerűen az Északról jövő elit értelmiségieknek a *World Social Forum*éihoz hasonló vitákkal elfoglalt csoportja, vagy szociáldemokrata szabályozó reformok elősegítése, amit az úgynevezett „szocialista" és „haladó" internacionálék tesznek. Ennek az új szervezetnek inkább úgy kellene felépülnie, mint a munkásokra és a népekre épülő mozgalomnak, amely kezdettől fogva a Dél népeinek erős szövetségében gyökeredzik, az imperializmus elleni harcot helyezve a kapitalizmus elleni lázadás projektumának centrumába – ahogy ezt olyanok, mint Chávez és Samir Amin megértették.

2011-ben, közvetlenül halálos betegségének kezdete előtt, Chávez arra készült, hogy a következő választás után elindítja azt, amit Új *Internacionálé*nak (jellemző módon *nem* „Ötödik Internacionálénak") akart nevezni, a Dél–Dél szövetségre koncentrálva, s globálisan is jelentős erővé téve a huszonegyedik századi szocializmust. Ez az Internacionálé az *Amerikánk Népeinek Bolivári Szövetségé*t[52] globális szintre terjesztette volna ki.[53] Mindez azonban nem vált valóra – Chávez egészségének gyors összeomlása és korai halála miatt.

Eközben egy másik koncepció is kialakult, Samir Amin erőfeszítései nyomán, aki a *World Forum for Alternatives* szervezettel dolgozott együtt. Samir Amin hosszú ideje mérlegelte egy Új Internacionálé eszméjét; ezt a gondolatot még 2018 májusában is kifejtette. De 2018 júliusában, alig egy hónappal halála előtt ez átalakult benne valami

olyasmivá, amit úgy nevezett: a *Munkások és Népek Internacionáléja*. Amin ugyanis felismerte, hogy egy tisztán munkásalapú Internacionálé, amely nem veszi számításba „általában a népek" helyzetét a világban, nem tud szembeszállni az imperializmussal.[54] Ez a „népek internacionáléja", állította Amin, *szervezet* lenne és nem pusztán mozgalom. Célja az lenne, hogy: „létrehozza a világ összes dolgozóinak szövetségét, nem csak azokét, akik a proletariátus képviselőinek számítanak […], beleértve a szolgáltatásokban, parasztként, farmerként dolgozó összes bérből élőket és a modern kapitalizmus által elnyomott népeket. A szervezet felépítése egyszersmind a különbözőség elismerésén és tiszteletben tartásán alapulna – legyen szó különböző pártok, szakszervezetek vagy más népi harci szervezetek különbözőségéről –, s garantálná a résztvevők igazi függetlenségét. […] Az [ilyen forradalmi] előrehaladás nélkül – fogalmazott Amin – a világ sorsát továbbra a káosz, a barbárság gyakorlata és a föld lerombolása határozná meg."[55]

Egy Új Internacionálé megteremtése, persze, nem mehet végbe légüres térben. Csakis az alapszinten, a mindennapi élet szintjén terjeszkedő, egységes tömegszervezetek felépítésének végeredményeként jöhetne létre, s ezen belül kellene kibontakoznia, világszerte összekapcsolódva más forradalmi mozgalmakkal és a kapitalista rendszerről való leválási törekvésekkel. Amin felfogása szerint, az új szervezet nem alakulhatna ki a világ déli feléről kiinduló, széles társadalmi összefogás megteremtésére irányuló kezdeményezések nélkül, ahogyan annak idején – az 1955-ös bandungi konferencia nyomán – elindultak a Harmadik Világ felszabadítási mozgalmainak első szervezett harcai, majd később az „új gazdasági világrendért" folytatott küzdelmek.[56] Ez a három elem – az alapszinten zajló mozgalmak, a leválás a tőkés világrendszerről, illetve az országokon és kontinenseken átívelő szövetségek – egyaránt döntő jelentőségűek Aminnak az antiimperialista harcról kialakított koncepciójában. Ma ezt az antiimperialista harcot egyesíteni kell a globális ökológiai mozgalommal.

Ennek a kapitalizmus és az imperializmus elleni világméretű küzdelemnek bátornak és mind bátrabbnak kell lennie, minden ponton széttörve a rendszer kereteit, s ideálját a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" alapelvében – mint az emberi közösség alapvető meghatározásában – kell megtalálnia. Ma a szabadságért folyó és a szükségszerűség kiváltotta harcok teljes egybeesésének korában élünk, ami elvezet a szabadságért mint szükségszerűségért való megújult küzdelemhez. Az előttünk álló választás elkerülhetetlen: összeomlás vagy forradalom.

[1] A „teremtő pusztítás" egy Joseph Schumpeter (1883–1950) által megalkotott fogalom arra a folyamatra, amikor a verseny dinamikája a régi vállalkozások és technológiák elpusztításával új technológiák, módszerek születésének nyit utat. A szerző a fogalmat itt ironikusan használja. (*A ford.*)

[2] Karl Marx: *A tőke,* I. kötet, MEM. 23. 604. (A „dzsagannáth" Marx gyakran használt – a korabeli angol irodalmi nyelvből származó – metaforája a tőkefelhalmozás dinamikájára. A metafora eredete az, hogy a hinduizmus egyik istenének, Visnunak van egy olyan megtestesülése, Dzsagganáth [Jaganatha], akinek szobrát Orissa államban, Puriban lévő kultuszhelyén szekéren körmenetben viszik bizonyos alkalmakkor, s ilyenkor – állítólag, egyes európai, a hindu vallást lejáratni akaró szerzők elbeszélése szerint – a régebbi korokban sok hindu egzaltált lelkesedésében a szekér kerekei alá vetette magát. *A ford.*) Az ebben az értelemben vett „katasztrófakapitalizmus" különbözik Naomi Klein „disaster capitalism" (romboló kapitalizmus) fogalmától. (Lásd: Naomi Klein: *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism,* New York, Henry Holt, 2007.) Klein elgondolása arra összpontosít, ahogyan a neoliberalizmus mint a tőke politikai-gazdasági programja arra törekedett, hogy szisztematikusan kiaknázzon minden társadalmi katasztrófát, köztük sok olyant, amely maga is a tőkelogika működésének volt köszönhető, hogy megoldásként azután rákényszerítse a szóban forgó társadalmakra a sokkterápiát, aminek célja, hogy tovább növelje a tőke hatalmát. Az itt alkalmazott „katasztrófakapitalizmus" fogalom inkább arra vonatkozik, hogy a világrendszerben egyre növekszik a katasztrófák esélye, s ez inherens jellemvonása ama termelési módnak, amely a tőkefelhalmozást minden más társadalmi (vagy ökológiai) szempont elé helyezi, s ennek eredményeképpen a katasztrofális tendenciák egyetemessé válnak. Lásd: John Bellamy Foster: Capitalism and the Accumulation of Catastrophe, *Monthly Review*, 63. no. 7. December 2011.

[3] Ezeknek az egybefonódó katasztrófáknak a konkrét ábrázolását lásd: John Bellamy Foster – Robert W. McChesney: *The Endless Crisis.* New York, Monthly Review Press, 2012; John Bellamy Foster – Brett Clark: *The Robbery of Nature.* New York, Monthly Review Press, 2020, 238–287; John Bellamy Foster – Intan Suwandi: Covid 19 and Catastrophe Capitalism, *Monthly Review*, 72, no 2. 2020 june, 1–20 és Mike Davis: *The Monster Enters. COVID-19, Avian Flu, and the Plages of Capitlism.* New York, OR Books, 2020.

[4] Samir Amin: *Empire of Chaos.* New York, Monthly Review Press, 1992.

[5] Lásd: Ian Angus: *Facing the Anthropocene*, New York, Monthly Review Press, 2016, 25.; James Hansen: *Storms of my Grandchildren*, New York, Bloomsbury, 2009. Még a párizsi megállapodásokban szereplő, 2050-re megvalósítandó zéró karbonkibocsátás sem elégséges; ez olyan technológiákra vonatkozó, irreális előfeltevéseken alapszik, amelyek ma a szükséges méretekben nem léteznek, és lehetséges, hogy sohasem lesznek működőképesek. Az igazság az, hogy a megmaradó lehetséges szénkibocsátás által meghatározott szénbüdzsé (miközben 67%-os esély van arra, hogy a világ átlaghőmérséklet-emelkedése 1,5 °C fölött marad) mindössze nyolc év alatt kimerülhet. Lásd Greta Thunberg: *Speech at the World Economy Forum*, Davos, January 21, 2020.

[6] Johan Röckstrom és mások: A Safe Operating Space for Humanity, *Nature* 461,

No 24, 2009, 472–475; William Steffen et al.: Planetary Boundaries, *Science* 347. no. 6223, 2015, 745–746; Michael Friedman: GMOs: Capitalism's Distortion of Biological Processes, *Monthly Review*, 66. no.10. March 2015, 19–34.

[7] Mészáros István: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*. Első rész. Az ellenőrizhetetlenség árnya. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008, 81.

[8] Marx *A tő*ke III. köt. MEM. 25. köt. 241.

[9] Lásd: John Bellamy Foster: *Trump in the White House.* New York, Monthly Review Press, 2017.

[10] Anne Case – Angus Deaton: *Deaths of Despair and the Future of Capitalism.* Princeton, Princeton University Press, 2020.

[11] Michael D. Yates: The Great Inequality, *Monthly Review,* 63. no. 10. March 2012, 1–16.

[12] Bhaskar Sunkara *The Socialist Manifesto*-jában, Marx mondanivalóját elszakítva a *Gothai Program Kritikájá*-tól, olyan képet ad Marxról, miszerint Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban és másutt olyan jövőt képzeltek el, ahol „a radikálisan átalakított demokratikus állam tartja kézben a korábban magántulajdonban lévő termelőeszközöket, s azokat racionálisan alkalmazza a nép irányítása alatt és a nép hasznára." Ahelyett, hogy helyes leírást nyújtana Marx nézeteiről, ennek az elemzésnek inkább az a célja, hogy erősítse vele Sunkara saját szocializmusváltozatát, az úgynevezett „osztályharcos szociáldemokráciát". Lásd: Bhaskar Sunkara: *The Socialist Manifesto.* New York, Basic, 2019, 48, 216–217.

[13] Lásd: Notes from the Editors, *Monthly Review,* 72, no. 3. July–August 2020.

[14] Curtis White: *The Barbaric Heart: Faith, Money, and the Crisis of Nature.* Sausalito, PoliPoint Press, 2009.

[15] Alain Badiou: The Communist Hypothesis, *New Left Review* 49 (2008), 29–42; Alain Badiou: The Idea of Communism, in: Costas Douzinas–Slavoj Zizek (eds.): *The Idea of Communism.* London, Verso, 2010, 1–14; Alain Badiou: *The Communist Hypothesis.* London, Verso, 2015; Jodi Dean: *The Communist Horizon*, London, Verso 2018.

[16] Paul M. Sweezy: Communism as an Ideal, *Monthly Review* 15. no. 6. October 1963, 329–340.

[17] Magyarul: Karl Marx: *A gothai program kritikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 36. (Karl Marx: *Critique of the Gotha Programme,* New York, International Publishers, 1938, 9–10.) Marx itt a kommunista társadalom „első szakaszáról" és „második szakaszáról", valamint a „kommunista társadalom felső szakaszáról" beszél. *A Gothai program kritikájá*nak általunk használt kiadása Marx, Engels és Lenin témával kapcsolatos levelezését és megjegyzéseit is tartalmazza, továbbá szakaszokat Lenin *Állam és forradalom*-jából. A Párizsi Kommünt illetően, lásd Karl Marx – Friedrich Engels: *Writings on the Paris Commune* (ed. Hal Draper), New York, Monthly Review Press, 1971, továbbá Alain Badiou: *The Communist Hypothesis.* I. m. 127–171.

[18] Marx: *A gothai program kritikája*. I. m. 19–22.

[19] Marx: *A gothai program kritikája.* I. m. 36. Az „állam elhalása" fogalmának maradandó jelentőségét illetően, lásd: Mészáros István: *A tő*kén túl. II. köt. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 460–495.; Henri Lefebvre: *The Explosion.* New York, Monthly Review Press, 1969, 127–128.

[20] Marx: *A gothai program kritikája*. I. m. 22.; Sweezy: Communism as an Ideal. I. m. 337–338.

[21] K. Marx – F. Engels: *A Kommunista Párt Kiáltványa*. MEM 4. köt, 46.

[22] Marx *A tőke* III. köt. MEM. 25. köt. 773.

[23] V. I. Lenin: *Állam és forradalom.* Budapest, Magyar Helikon, 1967, 122–133.

[24] Isaac Deutscher: *Stalin. A political biography* . Oxford, Oxford University Press, 1967, 338; Paul M. Sweezy – Charles Bettelheim: *On the transition to Socialism.* New York, Monthly Review Press, 1971, 127.

[25] Michael Lebowitz: *The Socialist Imperative.* New York, Monthly Review Press, 2015.; Karl Marx: *Grundrisse.* MEM. 46./I. köt.: Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976, 172. Lásd még: Peter Hudis: *Marx's concept of the Alternative to Capitalism.* Boston, Brill, 2012. 190.

[26] Sweezy – Bettelheim: i. m. 131.

[27] Marx–Engels: *A Német ideológia*. MEM 3. köt., 39.

[28] Mauricio Bétancourt: The Effect of Cuban Agroecology in Mitigating the Metabolic Rift: A Quantitative Approach to Latin American Food Production. *Global Environmental Change,* 63. (2020), 1–9.

[29] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról,* 2. köt. Szisztematikus fejezetek. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985.

[30] A forradalom visszafordíthatatlanságának kérdéséről lásd: Mészáros István*: A tőkén túl.* Negyedik rész. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010. 94–98.; uő: *The Challenge and Burden of Historical Time.* New York. Monthly Review Press, 2020, 251–253.; John Bellamy Foster: Chavez and the Communal State. *Monthly Review,* 66. no. 11. April 2015, 9., 11., 16. Magyarul: Chávez és kommünállam. *Eszmélet,* 107. sz. (2015. ősz), 12–31.

[31] Friedrich Engels: *Anti-Dühring*. MEM, 20. köt., 112–113.; G. W: F: Hegel: *A logika tudománya.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1979, 205–213.; John Bellamy Foster: *The Return of Nature.* New York, Monthly Review Press, 2020, 16–20.

[32] V. I. Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 226–227.

[33] Karl Marx – Friedrich Engels: *Ireland and the Irish Question*. Moscow, Progress Publishers, 1971, 142.; Foster and Clark: *The Robbery of Nature*, i. m. 76–77.

[34] Ez a kifejezés a mai ökológiai gondolkodásban azt a napjainkban kezdődő korszakot jelenti – szembeállítva a holocénnal, a jégkorszak elmúlta után következő földtörténeti korral, amikor az emberi civilizáció fejlődése kibontakozott –, amelyben az emberi tevékenység természetformáló (és természetromboló) hatása már önálló és jelentős éghajlatmódosító tényezővé válik. (*A ford.*)

[35] Tamás Krausz: *Reconstructing Lenin.* New York, Monthly Review Press, 2015. 184.

[36] 1842 májusában, miután a parlament elutasította a chartista mozgalom második nagy petícióját, ami alkotmányos jogokat, mindenekelőtt választójogot követelt a munkásoknak, Manchester egyik elővárosában, Stalybridgeben nagyarányú sztrájk kezdődött, ami azután zavargásokba torkollott. A „Plug Plot"-felkelés (amely végül vagy félmillió munkásra terjedt ki, volt a tizenkilencedik századi angol munkásmozgalom egyik legnagyobb arányú forradalmi megmozdulása. (*A ford.*)

[37] Norman Bethune (1890–1939): kanadai kommunista sebészorvos, aki Kínában a japánok ellen harcoló kommunista katonák kezelése közben vesztette életét, és a Kínai Népköztársaságban nemzeti hősnek tekintették. (*A ford.*)

[38] Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában.* Budapest, Magyar Helikon, 1980. 116. Engels munkájának elemzését lásd: Foster: *The Return to Nature*, i. m. 177–197.; Howard Waitzkin: *The Second Sickness.* The New York, Free Press, 1983, 70, illetve Ted Allan-Sydney Gordon: *The Scalpel, the Sword, The Story of Doctor Norman Bethune.* New York, Monthly Review Press, 1952, 250.

[39] Karl Marx: *A tőke* I. köt. MEM. 23. köt., 223. Marx epidemiológiai elemzéséről lásd: Foster: *The Return of Nature*, i. m. 197–204.

[40] Az ökológiai proletariátus és a globális Dél fogalmáról lásd: John Bellamy Foster – Brett Clark – Richard York: *The Ecological Rift.* New York, Monthly Review Press, 2010, 439–441.

[41] John Bellamy Foster– Hannah Holleman – Brett Clark: Imperialism in the Anthropocene, *Monthly Review,* 71, no. 2. July–August 2019, 70–88.

[42] Samir Amin: *Modern Imperialism, Monopoly Finance Capital and Marx's Law of Value.* New York, Monthly Review Press, 2018, 100–101.

[43] Leonardo Cazes interjúja Mészáros Istvánnal: The Critique of the State: A Twenty-First-Century Perspective, *Monthly Review,* 67. no. 4. September 2015, 32–37. A lényegi egyenlőség fogalmának szembeállítása a pusztán formális egyenlőséggel analóg Max Weber híres distinkciójával a valóságos és a formális racionalitás között. Lásd Max Weber: *Economy and Society* vol. 1. Berkeley, University of California Press, 1978, 85–86.

[44] Immanuel Kant: *The Philosophy of Kant: Moral and Political Writings.* New York, Random House, 1949, 418–418.

[45] Friedrich Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. MEM 21. köt., 67.

[46] Karl Marx: *A gothai program kritikája*. I. m. 19.

[47] Lásd Michel Lebowitz: *The Socialist Imperative.* I. m. 111–133.

[48] Sweezy: Communism as an Ideal 338–339.

[49] Chi Xu et. al.: Future of the Human Climate Niche. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* 177. no. 21. (2020), 11350–11355; Ian Angus: 3,5 Billion People May Face „Unlivable" Heat in 50 Years, *Climate&Capitalism,* May 9, 2020.

[50] Michael Lebowitz: *Build It Now* New York, Monthly Review Press, 2006. Arról a kérdésről, hogy Marx kommunizmus-víziója mint szocialista ideál, hogyan lehet egyszersmind lényegében a fenntartható emberi fejlődés modellje is, lásd: Paul Burkett: Marxs Vision of Sustainable Human Development, *Monthly Review,* 57, no. 5. October 2005, 34–62. A kezdetben szükséges változások mértékéről lásd: Andreas Malm: Socialism or Barbecue. War Communism or Geoenginnering. Some Thoughts on Choices in a Time of Emergency. In: Kajsa Borgnas et al. (eds.): *The Politics of Ecosocialism.* London, Routledge, 2015, 180–194. Az ökológiai civilizáció megteremtésének átfogó elképzeléséről lásd: Fred Magdoff és Chris Williams: *Creating an Ecological Society.* New York, Monthly Review Press, 2017.

[51] Az Első Internacionáléról lásd Karl Marx: *On The First International,* (ed. Saul Padover). New York, McGraw Hill, 1973; George C. Comninel – Marcello Musto – Victor Wallis (eds.): *The International After 150 Years.* New York, Routledge, 2015.

[52] *Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América* (ALBA): Venezuela és Kuba által 2004-ben megalakított – nem piaci elvű, szolidaritáson alapuló – latin-amerikai kereskedelmi-gazdasági szervezet, aminek célja az USA és a nemzetközi

pénzügyi szervezetek, valamint az általuk szorgalmazott neoliberális gazdaságpolitika visszaszorítása a térségben. (*A ford.*)

[53] Ezek a megjegyzéseim Chávez terveiről Mészárossal folytatott beszélgetéseimen alapulnak, azt követően, hogy 2011-ben Caracasban mindketten részt vettünk egy találkozón a venezuelai kormánnyal. Lásd még: István Mészáros: *The Necessity of Social Control.* New York, Monthly Review Press, 2015, 199–217.

[54] Samir Amin: Audacious Movements Have to Start, *Frontline,* May 25. 2018; uő: It is Imerative to Reconstruct the Internationale of Workers and Peoples, *International Develoment Economics Associates*, July 3., 2018.

[55] Samir Amin–Firoze Manji: Toward the Formation of a Transnational Alliance of Working and Oppressed Peoples. *Monthly Review,* 71, no. 3. (July–August 2019), 120–126.

[56] Lásd: Vijay Prashad: *The Darker Nations, A People's History of the Third World.* New York, New Press, 2008; Samir Amin: *The Long Revolution of the Global South.* New York, Monthly Review Press, 2019.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, Volume 72, Issue 04 (September, 2020). https://monthlyreview.org/2020/09/01/the-renewal-of-the-socialist-ideal/

Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról

Bevezetés

Marx utolsó és nagyrészt még feltáratlan stúdiumai eloszlatják a mítoszt, miszerint utolsó éveiben Marx már nem írt semmi érdemlegeset. Marx munkásságának utolsó időszaka számára bizonyára nehéz volt, de egyszersmind elméletileg nagyon is jelentős. Az 1870-es évek végén Marx nemcsak folytatta korábbi kutatásait, hanem új területekre is kiterjesztette. Ezenfelül megvizsgált új politikai konfliktusokat (például a narodnyik mozgalom harcait Oroszországban a jobbágyság eltörlése után, vagy a gyarmati elnyomással szembeni ellenállást Indiában, Egyiptomban és Algériában), új elméleti kérdéseket (mint a közösségi földtulajdoné a prekapitalista társadalmakban, vagy a szocialista forradalom lehetősége a nem-kapitalista úton fejlődött országokban) és korábban általa nem tanulmányozott területeket (mint Oroszország, Észak-Afrika vagy India). Ehhez a korszakhoz tartoznak nemcsak *A tőké*ről szóló utolsó és befejezetlen kéziratai, hanem több tanulmány is a falusi közösségi földtulajdonról – különösen a Makszim Kovalevszkij munkásságáról írott kivonatok (1879–80) és az oroszországi *obscsina* jól ismert elemzése. Ezenkívül Marx megírta az *Etnográfiai jegyzetfüzetek*et (1880–1881),[1] és még egyszer, életében utoljára, mélyen elmerült a történelemben, különösen India és Európa történelmében. Mindezeknek a kérdéseknek a vizsgálata képessé tette őt arra, hogy árnyaltabb társadalomtudományi elképzeléseket dolgozzon ki, amelyeket befolyásoltak a Nyugat-Európán kívüli országok sajátságai.

A jelen tanulmány megkérdőjelezi Marxnak azt a régre visszanyúló, torzító bemutatását, mintha „eurocentrikus" és ökonomista gondolkodó lett volna, aki kizárólag az osztálykonfliktusokra fixálta a maga gondolkodását. Meg szeretném nyitni az olvasók előtt az utat, hogy vizsgálják meg újra Marx eszméit az antropológiáról, a nem nyugati

társadalmakról és az európai gyarmatosítás bírálatáról tett kései megjegyzései fényében, s meg kívánom mutatni: hogyan kerülte el Marx a gazdasági determinizmusnak azt a csapdáját, amelybe oly sok követője később beleesett. Ahelyett, hogy merev módon alkalmazta volna a történelemre a gazdasági determinizmus sémáit, Marx rávilágított, milyen hatása van a társadalmi valóság alakítására, a változások elérésére a specifikus történelmi feltételeknek, és milyen központi szerepe van ebben a tudatos emberi beavatkozásnak is.

Marx, bár teljesen lekötötték intenzív elméleti tanulmányai, soha nem veszítette el érdeklődését korának gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt sem. Amellett, hogy rendszeresen olvasta a fő „polgári" újságokat, megkapta és rendszeresen átnézte a német és francia munkásmozgalmi sajtót is. Miként egész életében, továbbra is kíváncsi volt a világra, és első osztályú tudással rendelkezett arról: mi történik a világban. A különböző országokban élő vezető politikai és szellemi figurákkal való levelezése gyakran új stimulusokat és mélyebb tudást adott neki egy sor különböző kérdésről.

1. A földtulajdon a gyarmati országokban

1879 szeptemberében Marx beszerezte és nagy érdeklődéssel olvasta Makszim Kovalevszkij (1851–1916) orosz nyelvű munkáját, a *Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei* című művet. A könyvnek főleg az idegen uralom alatt álló országok földtulajdonviszonyaival foglalkozó részeiből állított össze kivonatokat. Összefoglalta azokat a különböző formákat, amelyekkel a spanyolok Latin-Amerikában, az angolok Indiában és a franciák Algériában a tulajdonjogokat szabályozták.[2]

Megvizsgálva e három földrajzi területet, Marx első reflexiói a prekolumbiánus civilizációkat érintették. Megfigyelte, hogy az azték és az inka birodalmakban a falusi népesség továbbra is – mint korábban, kezdetektől fogva – közösen birtokolta a földet, ám ugyanakkor jövedelmének egy részét természetbeni beszolgáltatás formájában le kellett adnia az uralkodóknak. Kovalevszkij szerint, ezáltal „lerakták az *alapját a nagy tulajdon fejlődésének* a közösségi földtulajdonosok vagyoni érdekeinek rovására. *A közösségi tulajdon felbomlását* csak *meggyorsította a spanyolok odaérkezése*."[3] Kovalevszkij elítélte gyarmatbirodalmuk kialakulásának borzalmas következményeit: „*A spanyolok eredeti irtópolitikája* a rézbőrűekkel szemben" – írta, de Marx

is elítélte, aki saját kézírásával Kovalevszkij szövegéhez hozzáfűzte: „A készen talált arany stb. elrablása után az *indiánokat* bányamunkára ítélik".[4] A kivonatok eme részének végén Marx megállapítja, hogy a „falusi közösségnek ez a – nagy méretekben való – túlélése" részben annak tulajdonítható „hogy a gyarmati törvényhozásban (az angol Kelet-Indiától eltérően) *nincsenek olyan rendelkezések, amelyek a nemzetiségek tagjainak lehetőséget adnának a birtokukban levő parcellák elidegenítésére."*[5]

Marx Kovalevszkij-kivonatainak több mint fele a brit uralom alatti Indiáról szólt. Különös figyelmet szentelt a könyv ama részeinek, amelyeket a közös földtulajdon formáit rekonstruálták az akkori Indiában éppúgy, mint a korábban önálló hindu államokban. Kovalevszkij szövegét használva, Marx megállapította, hogy a földtulajdon közösségi vonásai elevenek maradtak még a britek által bevezetett parcellázás után is. „De *ezek között az atomok között továbbra is fennállnak bizonyos kapcsolatok,* amelyek halványan emlékeztetnek a régebbi közösségi falusi földtulajdonos csoportokra."[6] Annak ellenére, hogy mindketten ellenségesen viszonyultak a brit gyarmatosításhoz, Marx kritikus volt Kovalevszkij történelmi leírásának némely aspektusával kapcsolatban, amelyek az európai társadalmi kontextus bizonyos vonásait tévesen rávetítették az indiai viszonyokra. Egy sor rövid, ám részletekbe menő kommentárban Marx megfeddi Kovalevszkijt, amiért az két különböző jelenséget egybemos. Mert bár – mondja Marx – Kovalevszkij *„a hivatalok bérbeadását* (ez azonban korántsem csupán *feudális* – tanúság rá Róma) és *commendatiot*[7] talál Indiában" ez nem jelentette azt, hogy a „nyugat-európai értelemben való feudalizmus" volna ott. Marx felfogása szerint Kovalevszkij nem vette számításba azt a fontos tényt, hogy a „jobbágyság" intézménye, amely a feudalizmus lényegéhez tartozik, Indiában nem létezett.[8] Ezenfelül, mivel az indiai jog szerint a birtokokat nem kellett felosztani a fiúk között, ezért az európai feudalizmus egyik fontos tényezője ott nem működhetett.[9] Következésképpen, Marx nagyon szkeptikus volt abban a kérdésben, hogy teljesen eltérő történelmi és földrajzi körülmények között lehet-e alkalmazni ugyanazokat a társadalomtudományi kategóriákat.[10] Azokat a mélyebb meglátásokat, amelyeket Kovalevszkij szövegéből nyert, később beépítette munkájába, amikor az indiai történelemről szóló más műveket tanulmányozta.

Végül, ami Algériát illeti, Marx nem mulasztott el rámutatni a közös földtulajdon jelentőségére a francia telepesek érkezése előtt, illetve azokra a változásokra, amelyeket megjelenésük hozott ebben a tár-

sadalomban.[11] Kovalevszkij szövegéből lemásolta ezeket a szavakat: „Magántulajdon létesítése (a francia burzsoá szemében) szükségszerű feltétele a politikai és társadalmi szférában való minden haladásnak. *A közösségi tulajdonnak* »mint *az elmékben kommunista tendenciákat támogató formának*« [...] a *további fenntartása* veszélyes mind a gyarmat, mind az anyaország számára."[12] Kovalevszkij művének Algériával foglalkozó részéből úgyszintén kiemelte a következő pontokat: „[A] *nemzetségi birtok* felosztását előmozdítják, sőt előírják, először mint eszközt a *lázadásra mindig készen álló leigázott törzsek gyengítésére*, másodszor mint *egyetlen utat* arra, hogy *folytatódjék a földtulajdon átmenése* a bennszülöttek kezéből a gyarmatosítókéba."[13]

Ami az Algériával kapcsolatban a baloldali köztársasági Jules Warnier (1826–1899) által javasolt és 1873-ban megszavazott törvényt illeti, Marx helyesli Kovalevszkij megállapítását, miszerint ennek a törvénynek az egyetlen célja az volt, hogy *„a bennszülött lakosság földjét kisajátítják európai gyarmatosok és spekulánsok."*[14] A franciák arcátlansága a „nyílt rablásig"ment, illetve odáig, hogy „állami tulajdonná nyilvánítottak"[15] minden, a bennszülöttek használatában lévő megműveletlen közös földet. Ezt az eljárást úgy tervezték meg, hogy elérjenek egy másik fontos eredményt is: kiküszöbölje a helyi népesség részéről jövő bármiféle ellenállás veszélyét." Megint csak Kovalevszkij szavait kommentálva, Marx megjegyezte:

„A magántulajdon megalapozása, európai gyarmatosok telepítése az arab nemzetiségek közé [...] ez lesz a *legerőteljesebb eszköz a nemzetségi szövetségek bomlási folyamatának meggyorsítására* [...] *Az arabok kisajátításával* a törvénynek az a szándéka, hogy 1. a francia gyarmatosokat minél több földdel lássa el; 2.*elszakítva az arabokat a földhöz való természeti kötelékektől*, megtörje az amúgy is felbomló *nemzetségi szövetségek* utolsó erejét és ezzel kiküszöbölje minden *felkelés veszélyét."*[16]

Marx megjegyezte, hogy a „földtulajdon individualizálásával" a gyarmatosítók nemcsak hatalmas gazdasági előnyökhöz jutottak, hanem egyszersmind „a politikai célt is elérik – e társadalom alapjainak megsemmisítését."[17] Azok a pontok, amelyeket Marx kiválasztott a szövegből, valamint az, ahogy a Kovalevszkij-kivonatokhoz írt szűkszavú, de egyértelmű kommentárral elítéli az európaiak gyarmatosító politikáját, bizonyítják: Marx nem tudta elfogadni, hogy az indiai vagy az algériai társadalomnak ugyanazt a fejlődési utat kell bejárnia, mint az európai társadalomnak.[18] Miközben Kovalevszkij azt gondolta, hogy a földtulajdonviszonyok alakulása mintegy természeti szük-

ségszerűséggel az európai példát kell, hogy kövesse, olyan értelemben, hogy a közös földtulajdon magánjellegűvé válik, Marx fenntartotta, hogy a kollektív tulajdon bizonyos esetekben fennmaradhat, és bizonyosan nem kell történelmi szükségszerűséggel eltűnnie.

Miután Marx – Kovalevszkij munkáját tanulmányozva – megvizsgálta a földtulajdon bizonyos formáit Indiában, 1879 őszétől 1880 nyaráig összeállított egy sor iromány t, amiknek *Jegyzetfüzetek az indiai történelemről (664–1858)* címet adta. Ezeknek a kompendiumoknak az anyagát, amelyek az indiai történelem több mint ezer esztendejét fedik le, Marx különböző könyvekből vette: különösen Robert Sewell (1845–1925) *Analytic History of India* (1870) és Mountstuart Elphinstone *History of India* (1841) c. műveit használta.

Marx négy időszakra osztotta jegyzeteit. Az első részben egy, inkább az alapvető információkra korlátozódó kronológiát találunk a muszlim hódítástól, az arabok első, 664-es behatolásától kezdve a tizenhatodik század elejéig. A második rész fedi le az 1526-ban Zahir ud-Din Mohammad által alapított és 1761-ig fennállt mogul birodalom[19] történetét; egyszersmind magába foglal egy nagyon rövid áttekintést az Indiát ért idegen inváziókról és egy négyoldalas vázlatot az Indiában folyó európai kereskedelemről 1497 és 1702 között. Sewell könyvéből Marx kimásolt néhány specifikus megjegyzést Musdhi Quli Khanról (1660–1727), Bengália első *nawab*járól[20], aki új adórendszert épített ki országában. Marx úgy írja le ezt, mint „gátlástalan kipréselést és elnyomást, amely hatalmas többletértéket teremtett Bengália adóiból, amelyet aztán annak rendje-módja szerint elküldtek Delhibe."[21] Quli Khan szerint, ez a jövedelem tartotta felszínen az egész Mogul Birodalmat.

A harmadik és legfontosabb jegyzetfüzet, amely az 1725-től 1822-ig tartó időszakot öleli fel, a Brit Kelet-Indiai Társaság indiai jelenlétéről szól. Marx nem korlátozta itt magát a főbb események, dátumok és nevek rögzítésére, hanem nagyobb részletességgel követte a történelmi események leírását, különös tekintettel a brit uralomra Indiában. A negyedik és utolsó jegyzetfüzet a *szipoj* felkelés történetét dolgozza fel, majd a Brit Kelet-Indiai Társaság összeomlását az azt követő évben.

A *Jegyzetek az indiai történelemről (664–1858)*-ben Marx nagyon kevés teret ad saját, személyes reflexióinak, azonban a széljegyzetekből mégis fontos következtetéseket vonhatunk le nézeteit illetően. A megszállókat gyakran „brit kutyák"-nak[22], „bitorlók"-nak,[23] „angol hipokriták"-nak vagy „angol betolakodók"-nak[24] nevezi. Ezzel szem-

ben az indiai ellenállási harcokat mindig az együttérzés kifejezése kíséri. Nem véletlen, hogy Marx a Sewell által alkalmazott „lázadók" kifejezést mindig a „felkelőkkel" helyettesíti.[25] Az európai kolonializmus egyértelmű elítélése félreérhetetlenül kiolvasható a szövegből.

Marx hasonló álláspontot fogalmazott meg levelezésében is. Nyikolaj Danyielszonhoz[26] 1881-ben írott levelében megtárgyalta az Indiában ekkor zajló eseményeket és oly messzire megy, hogy azt jósolja: „Indiában súlyos bonyodalmak várnak a brit kormányzatra, ha ugyan nem általános felkelés". [27] A kizsákmányolás mértéke mind elviselhetetlenebbé válik:

„Amit az angolok évenként elvesznek tőlük járadéknak, a hinduk számára haszontalan vasutak osztalékjának, katonai és polgári tisztviselők nyugdíjának formájában, az afgán és más háborúk[28] költségére stb. stb. – amit *bármilyen egyenérték nélkül* vesznek el tőlük, és *teljesen eltekintve attól,* amit ők Indián belül évente elsajátítanak maguknak – csak azoknak az *áruknak az értékéről* beszélve, amelyeket az indiaiaknak *ingyen* kell évenként Angliába *küldeniük,* ez *többre* rúg, *mint India 60 millió mezőgazdasági és ipari munkásának egész jövedelme*! Túlontúl nagy érvágás ez! Egymást követik az éhínséges évek, *olyan méretekben*, amilyeneket Európában eddig még csak nem is sejtettek! Valóságos összeesküvés folyik ott, amelyben hinduk és muzulmánok együttműködnek; a brit kormányzat tudja, hogy »forr« valami, de ez a sekélyes népség (a kormányhivatalnokokat értem), amelyet elbutított saját parlamentáris beszéd- és gondolkodásmódja, nem is akar tisztán látni, nem is akarja felismerni a fenyegető veszély teljes nagyságát! Becsapni, másokat és becsapásukkal becsapni önmagunkat – ez a *parlamenti bölcsesség* dióhéjban! Tant mieux!"[29]

Végül Marx figyelmét Ausztráliára fordítja, különös figyelmet szentelve őslakói közösségi szervezetének. A „Some Account of Central Australia" (1880) c., Richard Bennett néprajztudós által írott munkából megszerezte a szükséges kritikai tudást, hogy érvelni tudjon azok ellenében, akik azt állították, hogy az őslakos társadalomban nem volt sem jog, sem kultúra. Olvasott más cikkeket is a *The Victorian Review*-ből Ausztrália gazdaságának helyzetéről, beleértve a „The Commercial Future of Australia (1880) és a „The Future of North-East Australia" címűeket (1880).

Politikai írásaiban Karl Marx mindig úgy mutatta be Oroszországot, mint a munkásosztály felszabadításának egyik fő akadályát az európai politikai színtéren. Marx az idők során mindvégig fenntartotta ezt az ítéletét Oroszországról. Ámde utolsó éveiben elkezdett némileg más szemmel nézni Oroszországra, felismerve bizonyos ott zajló változásokban egy nagy társadalmi átalakulás lehetséges előfeltételeit. Mi több, Oroszországban valószínűbbnek tűnt, hogy forradalom törjön ki, mint Nagy-Britanniában, ahol a kapitalizmus az arányában a világon legnagyobb létszámú gyári munkásságot teremtette meg, de ahol a munkásmozgalom, részben a gyarmatok kizsákmányolásán alapuló jobb életfeltételek miatt, meggyengült, és a szakszervezeti reformizmus „átgyúrta" a munkásságot a maga, a forradalommal ellentétes szellemiségével.

Marx nyomon követte – és nagyon lelkesen üdvözölte – a jobbágyság 1861-es eltörlését megelőző oroszországi parasztmozgalmakat. 1870-től, miután megtanult oroszul olvasni, napról-napra nyomon követte az oroszországi eseményeket, statisztikákat és azoknál mélyebbre hatoló forrásokat tanulmányozott az ott végbemenő társadalmi-gazdasági változásokról, s levelezett kiváló orosz tudósokkal is.

Marx számára kulcsfontosságú volt a találkozás az orosz szocialista filozófus és író, Nyikolaj Csernyisevszkij munkásságával; Megszerezte számos írását, s az orosz populizmus („narodnyikizmus") fő figurájának nézetei mindig hasznos kiindulópontot jelentettek számára az Oroszországban végbemenő társadalmi változások elemzéséhez. Marx úgy vélte, hogy Csernyisevszkij gazdasági munkái „kitűnőek",[30] és 1873 elején már kijelentette, hogy „[í]rásainak nagy részét ismerem".[31]

Marx egyik fő ösztönzője az orosztanulásra éppen az a vágya volt, hogy olvashassa Csernyisevszkijt. Tanulmányozva annak a szerzőnek a munkáját, akit úgy írt le, mint „nagy orosz tudós és kritikus"-t,[32] Marx eredeti nézeteket fedezett fel arról, hogy a világ bizonyos részein a gazdasági fejlődés megkerülheti a kapitalista termelési módot és azokat a szörnyű társadalmi következményeket, amikkel az a nyugati munkásosztályra nézve együtt jár. Konkrétan: A *közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája* c. munkájában Csernisevszkij felvetette a kérdést: „vajon egy adott társadalmi jelenségnek minden társadalom valódi életében keresztül kell-e mennie minden logikailag szükséges mozzanaton?"[33] Válasza negatív volt, és Csernisevszkij „két

konklúziót" fejtett ki,[34] amelyek segítettek meghatározni az orosz populisták politikai követeléseit és tudományos megalapozást is adtak nekik:

1. A fejlődés magasabb szintje ugyanazt a formát ölti, mint eredete.

2. Ha a legfejlettebb népeknél a társadalmi élet egy bizonyos jelensége magas szinten kifejlődött, akkor ennek hatására ugyanez a jelenség nagyon gyorsan kifejlődhet más népeknél is, és alacsonyabb szintről egyenesen magasabb szintre juthat, átugorva a közbeeső logikai mozzanatokat.[35]

Vegyük észre, hogy Csernisevszkij meglátásai láthatóan eltértek kora sok más szlavofil gondolkodásától. Persze, bizonyosan osztotta azt, ahogyan ezek a gondolkodók elítélték a kapitalizmus társadalmi következményeit és szemben álltak az orosz paraszti munkaerő proletarizálódásával. De határozottan ellenséges volt a nemesi értelmiség álláspontjával szemben, amely meg akarta őrizni a múlt struktúráit és soha nem úgy írta le az obscsinát, mint amolyan „idillikus" közösségi formát, amely csak a szláv népekre jellemző.[36] Mi több, nem látta indokoltnak, hogy „büszke legyen a primitív régi korok ilyen maradványainak fennmaradására." Csernyisevszkij szerint, továbbélésük bizonyos országokban „csak a történelmi fejlődés lassúságát és gyengeségét tanúsítja". Az agrárviszonyok között például „a közösségi viszonyok fennmaradása, amely ebben az értelemben más népek között már eltűnt" semmi esetre sem a felsőbbrendűség jele volt, hanem azt bizonyította, hogy az oroszok „kevesebbet éltek".[37]

Csernyisevszkij erősen meg volt győződve róla, hogy Oroszország fejlődése nem haladhat előre a Nyugat-Európában már elért civilizációs vívmányoktól függetlenül. A falusi közösség pozitív vonásait meg kell őrizni, de ezek csakis akkor biztosíthatják a paraszti tömegek jólétét, ha egy másfajta termelési rendszer kontextusába illeszkednek.[38] Az *obscsina* hozzájárulhat a társadalom emancipációjának egy elkezdődő, új szakaszához, de csak akkor, ha egy új és radikálisan különböző társadalmi szervezet csírájává válik. A közösségi földtulajdonnak a földművelés és az elosztás kollektív formájára kell támaszkodnia.[39] Továbbá, a kapitalizmus kialakulásához kapcsolódó tudományos felfedezések és technológiai vívmányok nélkül az *obscsina* soha nem válhat a valóban modern mezőgazdasági szövetkezet kísérleti formájává.[40]

Ezekre az elméleti alapokra támaszkodva, a narodnyikok kettős célt tűztek maguk elé: megakadályozni a kapitalizmus kifejlődését Oroszországban és felhasználni a létező falusi közösségek emancipációs

potenciálját. Csernyisevszkij egy „ütős" képpel mutatta be ezt a történelmi perspektívát. „A történelem – írta – olyan, mint egy nagymama, aki rettentően szereti legkisebb unokáit. A későn jövőknek nem a csontokat, hanem a csontvelőt adja, miközben megpróbálja apróra törögetni a csontokat, amelyekkel Nyugat-Európa olyan fájdalmasan felsértette az ujjait." [41]

Csernyisevszkij munkásságának tanulmányozása nagyon hasznos volt Marx számára. 1881-ben, miközben az archaikus közösségi termelési formák iránti növekvő érdeklődése arra vezette, hogy tanulmányozni kezdje a kortárs antropológusokat, és reflexiói folyamatosan Európán túlra nyúltak, a véletlen bátorította fel arra, hogy elmélyítse Oroszországról szóló stúdiumait. A híres levélváltás Vera Zaszuliccsal (1848–1919) az ilyen véletlenek egyik példája. De észben kell tartanunk: ahogyan Marx sohasem akarta felvázolni, pontosan milyen is legyen a szocializmus, a kapitalizmussal kapcsolatos reflexióiban sem akart olyasmit állítani, hogy az emberi társadalomnak mindenütt ugyanazon a fejlődési ösvényen vagy ugyanazokon a fejlődési szakaszokon kell átmennie. Mindazonáltal úgy érezte: szembe kell szállnia avval, amikor tévesen azt a nézetet tulajdonítják neki, hogy a polgári termelési mód mindenütt történelmileg elkerülhetetlen. Az oroszországi kapitalista fejlődés kilátásairól szóló vita világosan bizonyítja ezt.

Ebben az időszakban Marx megragadta a lehetőséget arra, hogy kifejezze nézeteit Oroszország különböző forradalmi tendenciáiról. A populista mozgalmat illetően nagyra értékelte, hogy politikai tevékenységük „földönjáró" jellegű, a dolgozó emberek valós problémáira irányul, s amikor eszméiket terjesztik, nem folyamodnak értelmetlen ultraforradalmi szóvirágokhoz vagy kontraproduktív általánosításokhoz.

A narodnyikok soraiban, attól függően, hogy hogyan látták a politikai és a gazdasági szféra közötti viszonyt, három különböző álláspont alakult ki. Azok, akik úgy gondolták, az utóbbi bármilyen átalakítása az előbbi radikális megváltoztatása révén mehet csak végbe, hajlamosak voltak Tkacsov neoblanquista vagy Bakunyin anarchista felfogását követni.

Az első, az 1870-es években kialakult orosz forradalmi mozgalom a *Föld és Szabadság (Zemlja i Volja)* volt.[42] Ez a mozgalom abban hitt, hogy a szocializmus elérhető ott is, ahol a polgári társadalom korábban érdemben nem fejlődött ki. Ez a szervezet azután 1879-ben két irányzatra szakadt: egy kisebbség a *Fekete Földosztás (Csornyij Peregyel)* csoport körül tömörülve, kizárt bármilyen olyan elképzelést,

hogy a politikai szférában végrehajtott forradalom önmagában alapvető változást hozhat a gazdasági viszonyokban; nevük abból a javaslatból származott, amely szerint a földet ki kell osztani a parasztok között (ahol a „csornyij" jelző a „népire" vagy „plebejusra" utalt). Fő vezetői közé tartoztak Vera Zaszulics és Georgij Plehanov (1856–1918), az első olyan orosz „marxisták", akik elmozdultak a fokozatos fejlődés elképzelése felé, és végül elfogadták, hogy mivel forradalomra nincs közvetlen kilátás, az egyedüli előre vezető út csakis az lehet, ha a forradalmárok minden energiájukat a szervezőmunkára koncentrálják, kivárva a kapitalizmus további kifejlődését Oroszországban.

A Föld és Szabadság többségben lévő utódszervezete azonban, amely magát *Népakarat*nak *(Narodnaja Volja)* nevezte, világosabb, kidolgozottabb álláspontal rendelkezett. Egy, „A politikai forradalom és a gazdasági problémák" című, A. Dorozsenko által jegyzett cikkben – ez álnév volt, amely Nyikolaj Kibalcsicsot (1853–1881) fedte – amellett érveltek, hogy „a szabad politikai intézmények nem jöhetnek létre és maradhatnak fenn, ha a gazdasági szférában nem alakulnak ki történelmi előfeltételeik."[43] Ugyanilyen rugalmas volt álláspontjuk a forradalom történelmi szubjektumáról is: „Úgy tűnik, hogy a forradalom első jele a városból fog érkezni, nem a faluból. De ha egyszer sikert értünk el a városban, akkor ezzel felemeljük a lázadás zászlaját az éhező parasztok milliói előtt is." Röviden: a forradalmárok, akik a Népakarathoz tartoztak, azt gondolták, hogy jelentős társadalmi megrázkódtatások nagyon is lehetségesek Oroszországban, de a forradalmároknak meg kell ragadniuk az éppen kínálkozó lehetőségeket. A Népakarat újságjának, a *Narodnaja Volj*ának második száma azt a programpontot fogalmazta meg, hogy ha a forradalmárok tudnák, „hogyan használják ki a pillanat előnyeit, akkor átadhatnák a hatalmat a népnek, megakadályozva, hogy azt a cár a burzsoáziának játssza át. De nincs vesztegetni való idő… Most vagy soha; ez a mi dilemmánk." Így Marx egyik indoka arra, hogy szoros figyelmet szenteljen az oroszországi fejleményeknek, ahhoz a kérdéshez kapcsolódott (ami alapvető jelentőségű volt az utána jövő forradalmárok számára), hogy milyen szerepe, súlya van a történelmi folyamatban a szubjektív és az objektív tényezőknek.

Friedrich Sorgénak 1880 vége felé küldött levele tanúsága szerint, Marxot a maga ítéletében az oroszországi szocialista szervezetekről nem befolyásolták személyes rokon- vagy ellenszenvek, s még kevésbé a saját elméletei iránti valamiféle lojalitás. Az aktív erőket a következőképpen írta le: „Hozzánk tartoznak ott egyrészt a *kritikusok*

(legtöbbje fiatal egyetemi tanár, részben személyes barátaim, és néhány újságíró is), másrészt a *terroristák központi bizottsága*"[44] (vagyis a Népakarat szervezete). Marx azt mondta Sorgénak, hogy az utóbbiak gyakorlatias beállítottsága, amit ő kedvezően ítélt meg, felbőszítette az előbbiek csoportját, azaz a Fekete Földosztás harcosait. Ezekről a túlnyomórészt önkéntes száműzöttekről megjegyezte:

„Ezek – többnyire (nem mind) – olyan emberek, akik *önként* hagyták el Oroszországot, s a bőrüket vásárra vivő terroristákkal ellentétben az úgynevezettet propaganda pártját alkotják. Azért, hogy terjeszteni tudják a propagandát *Oroszországban – Genfbe* mennek! Micsoda *quid pro quo*. Ezek az urak elleneznek minden politikai forradalmi tevékenységet. Oroszország, az ő tervük szerint, egyenesen ugorjon fejest az anarchista-kommunista-ateista millenniumba. Ezt az ugrást viszont olyan unalmas doktrinerséggel készítik elő…"[45]

1881 áprilisában Jenny lányának írt levelében Marx megint alaposan lepocskondiázza a Svájcban menedéket keresett orosz értelmiségiek attitűdjét: ők „puszta doktrinerek, zavaros anarchista-szocialisták, s befolyásuk az orosz »hadszíntérre« nulla."[46] Ami a szentpétervári merénylők pereit[47] illeti, helyesli politikai álláspontjukat és propagandamódszereiket:

„Teljességgel derék emberek, melodrámai póz nélkül, egyszerűek, tárgyilagosak, hősiesek. A kiabálás és a cselekvés kibékíthetetlen ellentétek. A pétervári végrehajtó bizottság, amely olyan erélyesen cselekszik, kifinomultan »mértékletes« kiáltványokat bocsát ki. Nagyon távol van ez a Mostok[48] és más gyerekes üvöltők iskolás modorától, ahogy a zsarnokölést mint »elméletet« és »csodaszert« prédikálják […], ellenkezőleg, igyekeznek megmagyarázni Európának, hogy modus operandijuk sajátosan orosz, történelmileg elkerülhetetlen cselekvésmód, amelyről – akár mellette, akár ellene – éppúgy nem lehet moralizálni, mint a khioszi[49] földrengésről."[50]

Marx nézetei a szocializmus lehetőségéről Oroszországban tehát nem csak az ottani gazdasági helyzetről szóló információin alapultak.1881-ben az orosz populistákkal – miként egy évtizeddel korábban a párizsi kommünárdokkal – való kapcsolata segített neki abban, hogy egy adott problémáról új felfogást alakítson ki: most már rugalmasabb volt mind a forradalmak kitörését s az azokat alakító szubjektív tényezőket, mind pedig a termelési módoknak a történelemben való egymásra következését illetően. Közelebb hozta őt ez a valóban világméretű – és nem pusztán Európára korlátozódó –, valódi internacionalizmushoz.

A történelmi fejlődés a korábbinál egyértelműbben „multilineáris" felfogása, amelyet Marx élete utolsó éveiben kifejlesztett, oda vezette őt, hogy még nagyobb figyelemmel vizsgálja a politikai és gazdasági fejlődés történelmileg specifikus vonásait és egyenlőtlen ütemét a különböző országokban és az egyes társadalmi kontextusokban. Ez a megközelítésmód pedig bizonyosan csak még jobban megnehezítette számára *A tőke* harmadik és negyedik köteteinek egyébként is nehezen haladó befejezését.

3. Megfigyelések a kapitalizmus kialakulásáról az Amerikai Egyesült Államokban

Bár Marx teljesen elmerült a maga intenzív elméleti stúdiumaiban, soha nem veszítette el érdeklődését saját kora gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt. Különösen érdekelte mindaz, ami az Atlanti-óceán túlsó partján történt.

1876 áprilisában Marx azt írta Friedrich Sorgének, hogy azért, hogy tovább tudjon haladni *A tőke* II. kötetével, „[s]zeretném magam megnézni [...], hogy mi jelent meg az amerikai földművelésről és földtulajdon-viszonyokról, valamint a hitelről (pánikról, pénzről stb. és az ezzel összefüggő dolgokról)."[51] Ez volt az indoka arra is, hogy ezidőtájt (több mint két évvel később) arra kérte a londoni könyvkereskedőt, George Riverst, hogy küldjön neki „katalógusokat amerikai és antikvár könyveiről".[52] Hamarosan azután, hogy megkapta és használni kezdte ezeket a könyveket, Marx megjegyezte Danyielszonnak, hogy „a közgazdász számára a legérdekesebb terület most minden bizonnyal az Egyesült Államok. [...] átalakulások, amelyeknek a véghezviteléhez Angliában évszázadokra volt szükség, itt néhány év alatt megvalósultak." Ezért azt tanácsolta barátjának, hogy szenteljen több figyelmet az „újabb államoknak", amilyen Ohio és Kalifornia, mint az Atlanti óceán melletti „régebbieknek".[53]

1878 májusában Marx tanulmányozta az első (ohiói) *Annual Report of the Bureau of Labor Statistics*-ot (a munkaerő-statisztikai hivatal éves jelentését), s a következő években, a Sorge által Amerikából küldött anyagokra támaszkodva, figyelmét Pennsylvaniára és Massachusettsre fordította. Könnyen lehet, hogy Marx úgy tervezte, kiterjedtebben és inkább világméretekben fogja nyomon követni a kapitalista termelési mód dinamikáját *A tőke* még befejezésre váró köteteiben. Ha Angliáról gyűjtötte össze azokat a megfigyeléseket,

amelyekre az I. kötet támaszkodott, akkor az Egyesült Államok most új, feltérképezendő területet jelentett Marx számára, ami révén kibővíthette nagy művét. Ezenfelül feltehető, hogy lelkesen igyekezett közelebbről is megvizsgálni azokat a formákat, amelyekben a tőkés termelési mód – különböző társadalmi kontextusokban és időszakokban – kibontakozott.

Egy másik, Danyielszonnak 1879-ben írott levelében Marx azt írta, hogy „a rengeteg anyag, amelyet nemcsak *Oroszországból*, hanem *az Egyesült Államokból*" (kapott) majd „»ürügyül« szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat" és „ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából."[54] Az Egyesült Államok, „bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad", „jelenleg jóval felülmúlja Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve."[55] Ám Marx nagyon is tudatában volt a még előtte álló fáradságos munkának. Nemcsak vissza kellett mennie a kézirat bizonyos részeire, és javítani a tartalmukon; hanem ennél is sürgetőbb feladat volt, hogy szembesüljön bizonyos komplex elméleti problémákkal, amelyek eddig megoldatlanok maradtak. Nagy művének befejezéséhez meg kellett várnia, amíg – reményei szerint – visszanyeri fizikai erejét. Ez az idő azonban sohasem érkezett el, és *A tőke* befejezetlen remekmű maradt.

Marxot úgyszintén különösen érdekelte a részvénytársaságok kialakulása és a vasútépítés hatása a gazdaságra. Úgy látta, hogy a vasúthálózat kiépülése „képessé tett, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, hogy rögtön megteremtsék kapitalista *felépítményüket,* s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta." Ezért a vasút „meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást" azokban az országokban, ahol a kapitalizmus még kevéssé fejlődött ki, éppúgy, ahogy „siettette a tőkés termelés végső kifejlődését" ott, ahol már fejlettebb volt.[56] Ezenfelül, ennek a fontos, új infrastruktúrának a kiépülése nemcsak „olyan *közlekedési eszközöket*" nyújtott „amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek", „hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává […], új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bank-részvénytársaságokon." A vasutak „soha nem sejtett löketet adtak a *tőkekoncentrációnak*", de egyszersmind kiterjesztették „a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*" is, így az egész világot belevonva abba, amit Marx így nevez: „a pénzügyi szédelgésnek és a kölcsönös

eladósodásnak, a »nemzetközi« testvériség tőkés formájának a hálózata".[57]

Az 1880-as évek elején Marx közelről követte Jay Gould (1836–1892), az egyik jelentős amerikai vasútépítési vállalkozó pénzügyi bukását, aki hatalmas spekulációs műveletekkel egyike lett kora leggazdagabb és leggátlástalanabb tőkéseinek, s nem érdemtelenül állt abban a hírben, hogy ő a „rablóbárók királya". Az ő tulajdonában volt az *Erie Railroad Company,* amely a New York és a Northeast közötti történelmi jelentőségű vasútvonalat működtette, s 1879-ben megkaparintott három további vasúthálózatot is, köztük az *Union Pacific Railroad*ot, sok Csendes-óceán-parti állomással és a *Missouri Pacific Railroad*dal, amely a Mississippi folyótól keletre üzemelő vasutakat működtette. Mindez 16 000 kilométernyi vasúti sínt tett ki, a kilenctizedét az ország összes vasúti sínjeinek. Gould 1881-ben kibővítette birodalmát azzal, hogy átvette a *Western Union*t is. Akit annyira érdekelt az amerikai társadalom fejlődése, mint Marxot, az nem mulaszthatta el követni Gould felemelkedését, vagy kommentálni azt, ahogy védekezett az ellene a közvélemény részéről jövő támadásokkal szemben:

„Az *Egyesült Államokban* a vasútkirályok támadások céltáblája lettek, nem csupán, mint eddig, a farmerek és Nyugat más ipari »*vállalkozói*« részéről, hanem a kereskedelem nagy képviselője, a *New Yorki Kereskedelmi Kamara* részéről is. A vasútkirály és pénzügyi szédelgő *Gould,* ez a nyolckarú polip, a maga részéről ezt mondta a New York-i kereskedelmi mágnásoknak: »Ti most támadjátok a vasutakat, mert azt hiszitek, hogy jelenlegi népszerűtlenségük következtében ők a leginkább sebezhetők; de vigyázzatok: a vasutak után rákerül a sor *mindenfajta korporációra* (jenki nyelvjárásban ez *részvénytársaságot* jelent); később azután a társas *tőke minden formájára*; végül *a tőke minden formájára;* így egyengetitek az utat a *kommunizmusnak,* amelynek tendenciái máris egyre inkább terjednek a nép között.«." [58]

„Gould úrnak jó a szimatja" jegyezte meg tréfásan Marx,[59] reménykedve, hogy a kommunizmus valóban el fog terjedni az Egyesült Államokban.

Marx követte az Amerikai Egyesült Államok politikai fejleményeit is, és figyelmet szentelt az 1877. júliusi San Francisco-i felkelésnek is, a kínai közösség ellen irányuló etnikai erőszaknak. 1880 novemberében ismételten kérte Sorgét, hogy küldjön neki „tartalmas dolgot" az Egyesült Államokból „a *kaliforniai* gazdasági állapotokról". Leszögezte, hogy a régió elemzése azért olyan fontos számára, „mert a tőkés

centralizáció okozta átalakulás sehol másutt nem ment végbe ilyen szemérmetlen módon és ekkora gyorsasággal".[60] Röviddel ezután, miután megkapta az anyagokat kutatásaihoz, Marx néhány kivonatot készített Henry George[61] „The Kearney Agitation in California" c., 1880-ban, a *The Popular Science Monthly*ban megjelent cikkéből. A cikk által ösztönözve, s az 1873-as nagy válságból fakadó növekvő nyomor hatása alatt, Marx is Dennis Kearney-nek (1847–1907)[62] a kínai munkások ellen irányuló rasszista demagógiájára s arra az ellenkampányra összpontosított, amelyet az *Workingmen's Party of the United States*[63] szervezett Kearneyék ellen. „A kínaiaknak menniük kell!"[64] jelszót alkalmazva, Kearney arra spekulált, hogy az egyre folytatódó válság során a munkások dühét a kínaiak ellen lehet fordítani, és arra felhasználni, hogy a szegények egymás ellen forduljanak. Marx kimásolta a cikkből George-nak azt a megállapítását, hogy „a kommunizmus és a szocializmus (értve ezeken az alapvető társadalmi változásokra való vágyat) nem tudták megnyerni a munkások többségének támogatását, mert a dolgozók figyelmét a kínaiak jelenléte kötötte le, és ezzel magyarázták a bér esését és azt, hogy nehezen találnak munkát."[65]Marx nagyon is tudatában volt annak, hogy a munkások közötti konfliktusok, különösen a bevándorlási hullámok után, hatalmas fegyvert adhatnak a burzsoázia kezébe, amellyel elterelheti figyelmüket a kapitalista társadalom valós problémáiról. De Marx, bár egyre inkább fogékony volt az osztályharc nehézségeire és belső ellentmondásaira, továbbra is nagy várakozásokat fűzött a munkásmozgalom forradalmi potenciáljához.[66]

4. A Chronological Extracts és az utolsó kutatások az 1880-as években: Marx gondolkodásának globális perspektívája

1881 ősze és 1882 tele között Marx szellemi energiáinak jelentős részét különböző történelmi kutatásokra fordította. Intenzíven dolgozott a *Chronological Extracts*-on, egy, a világtörténet eseményeit az i. e. 1. századtól évről évre rögzítő, megjegyzetelt kéziraton, amelyben összefoglalta a történelmi események okait és lényeges vonásait.

Marx a történelmi tények fényében próbára akarta tenni saját elméleteit: meg akart győződni arról, hogy jól megalapozottak-e ezek a múlt fő politikai, katonai, gazdasági és technológiai fejleményei fényében. Ekkor már egy ideje tudatában volt annak, hogy a történelem lineáris vonalú (az „ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési

módok"[67] egymásutánján át vezető) fejlődésének az a sémája, amit az 1859-es *A Politikai Gazdaságtan Bírálatához* Előszavában felvázolt, teljesen alkalmatlan a valóságos történelmi mozgások megértésére, és hogy meg kellene szabadulnia mindenfajta „történelemfilozófiától". Megrendült egészségi állapota megakadályozta abban, hogy még egyszer neki lásson *A tőke* befejezetlen kéziratainak. Valószínűleg úgy gondolta, hogy eljött az ideje annak, hogy figyelmét megint a világtörténelem felé fordítsa, különös figyelmet szentelve annak a kulcsfontosságú kérdésnek, hogy milyen kapcsolat van a kapitalizmus kifejlődése és a modern államok születése között.

Kronológiájában Marx a legtöbbször két fő szövegre támaszkodott. Az első a *History of the Peoples of Italy* (1825) c. könyv volt, az olasz történész, Carlo Botta (1766–1837) tollából, a második pedig a széles körben olvasott és elismert *World History for the German People* (1844–1857) Friedrich Schlossertől (1776–1861), akit életében a vezető német történésznek tekintettek kortársai. Marx négy vastag jegyzetfüzetet töltött meg az erről a két munkáról szóló jegyzeteivel, még a szokásosnál is apróbb betűs, alig olvasható kézírással. A füzetek azokat a címeket viselik fedelükön, amelyeket Engels adott nekik, amikor átnézte barátja hagyatékát:

„Kronológiai kivonatok I.: 96–1320."; „II. 1300 körültől – 1470 körülig"; „III. 1470 körültől 1580-ig"; „IV. 1580-1648-ig."[68] Egyes esetekben Marx kritikus megfontolásokat fűzött a fontos történelmi figurákhoz, vagy kifejtette saját értelmezéseit a fontos történelmi eseményekről, amelyekből arra következtethetünk, hogy nem értett egyet Schlossernek a haladásba vetett hitével, illetve morális értékítéleteivel. Ez az újabb belemerülés a történelembe nem állt meg Európánál, hanem kiterjedt Ázsiára, a Közel-Keletre, az iszlám világra, Észak- és Dél-Amerikára is.

A *Kronológiai Kivonatok* első füzetében, amely nagyobbrészt Botta munkáján alapul, Marx 143 oldalt töltött meg az i.e. 91. és i.sz. 1370 közötti főbb események kronológiájával. Kezdve az antik Rómával, továbbment, hogy megvizsgálja a római birodalom bukását, Franciaország felemelkedését, Nagy Károly történelmi jelentőségét, a bizánci birodalmat, és a feudalizmus kialakulásának és fejlődésének különböző vonásait.

Marx figyelmesen megjegyzetelt mindent, amit csak használni tudott tudományos munkájában, amikor elemezte a különböző országok és korszakok adórendszereit. Úgyszintén nagy gondot fordított Szicília specifikus szerepére, az arab világ és Európa peremvidékeire,

valamint az olasz tengermelléki köztársaságokra és azok jelentős hozzájárulására a kereskedelmi kapitalizmus kialakulásához. Végül, miközben más könyveket is felhasznált, amelyek segítettek a Bottától nyert információkat munkájába integrálni, Marx sok-sok oldalnyi jegyzetet írt Afrika és a Kelet muzulmánok általi meghódításáról, a keresztes hadjáratokról és a bagdadi és moszuli kalifátusokról.

A második jegyzetfüzetben, amely 145 oldalt foglal magába az 1308 és 1469 közötti periódusról, Marx továbbra is jegyzeteket írt az utolsó szentföldi keresztes hadjáratokról. Azonban a legterjedelmesebb rész megint csak az olasz tengermelléki köztársaságokkal és Olaszország gazdasági fejlődésével foglalkozik, amely Marx szerint a modern kapitalizmus kezdetét jelenti. Machiavellire is támaszkodva, Marx összefoglalja a Firenzei Köztársaság politikai harcainak fő eseményeit. Ugyanakkor, Schlosser *World History for the German People*je alapján, részletesen megtárgyalja a tizennegyedik és tizenötödik század politikai és gazdasági helyzetét, éppúgy, mint a mongol birodalom történetét Dzsingisz kán életében és azután.

A harmadik jegyzetfüzetben, amely 141 oldalból áll, Marx az 1470-től 1580-ig terjedő korszak politikai és vallási konfliktusaival foglalkozott. Különösen érdekelte a Franciaország és Spanyolország közötti konfliktus, az angol királyságban zajló zűrzavaros dinasztikus harcok és Girolamo Savonarola (1452–1498) élete és hatása. Természetesen nyomon követte a protestáns reformáció történetét is, felfigyelve arra, hogy a reformációt a kialakuló polgárság támogatta.

Végül a negyedik, 117 oldalas jegyzetfüzetben Marx főleg az Európában 1580 és 1648 között zajlott nagyszámú vallási konfliktusra koncentrált. A leghosszabb rész a harmincéves háború 1618-as kitörése előtti Németországgal foglalkozik, s mélyrehatóan elemzi ezt az időszakot.[69] Marx hosszasan fejtegeti itt Gusztáv Adolf svéd király (1594–1632), Richelieu bíboros (1585–1642) és Mazarin bíboros (1602–1661) szerepét. Az utolsó részt Marx az Erzsébet királynő (1533–1603) halála utáni Anglia helyzetének szenteli.

A Botta és Schlosser könyveiből származó kivonatokat tartalmazó négy jegyzetfüzet után Marx összeállított egy ötödiket is, amely ugyanazokkal a korokkal foglalkozott, mint az előbbiek, és ugyanazokhoz a témákhoz kapcsolódott. Itt a Gino Capponi történész (1792–1876) által írott *History of the Republic of Florence* c. munkára alapozva, Marx tovább gondolja azt a tudást, amelyet már megszerzett az 1135–1433 közötti évekről. Ezenfelül további jegyzeteket állított össze a 449-től 1485-ig tartó időszakról, a John Green (1837–1883)

által írt *History of the English People* alapján. Egészségi állapotának ingadozása azonban lehetetlenné tette számára, hogy tovább haladjon. Jegyzetei megálltak a vesztfáliai békével kapcsolatos feljegyzéseknél, amely 1648-ban véget vetett a harmincéves háborúnak.

Annak ellenére, hogy ezeknek a történelmi stúdiumoknak a központjában – érthetően – Európa állt, az ebben az időszakban teleírt négy jegyzetfüzet több utalást is tartalmaz az Európán kívüli országokra. Éppen úgy, mint közgazdasági stúdiumaiban, itt sem az „öreg kontinens" volt Marx kutatásainak egyedüli célpontja.

Marx valószínűleg azok miatt a súlyos egészségi problémák miatt, amelyektől szenvedett, félretette a *Kronológiai Kivonatok* befejezésének tervét, majd 1882 februárjában, barátai és orvosai meggyőzték arról, hogy – súlyos bronchitisének kúrálása céljából – látogassa meg Algírt. Ez volt életében az egyetlen időszak, amelyet Európán kívül töltött. Több kedvezőtlen esemény miatt, Marx nem tudott a mélyére hatolni az algériai társadalmi valóságnak, és – ahogy Engels előre látta – „a közösségi tulajdonviszonyokat az araboknál"[70] sem tudta tanulmányozni. De Marx mégis egy sor érdekes megfigyelést tett azalatt a 72 nap alatt, amíg a Földközi-tenger déli szélén élt. Ezek közül a valóban fontosak azok, amelyek a muszlimok közötti társadalmi viszonyokkal foglalkoznak. Marx például rácsodálkozik arra, hogy ezekben a társadalmakban alig van jelen az állam az emberek életében:

„[…] sehol más városban, amely egyszersmind a központi kormányzat székhelye, nincs ekkora »laisser faire, laisser passer«; a rendőrség a *legszükségesebb minimumra* van csökkentve; hallatlanul nagy a nyilvános fesztelenség; ezt a mór elemek vezették be. A muzulmánok valójában nem ismernek el semmiféle alárendeltséget; ők nem »alattvalók«, sem »kormányzottak«, tekintély nincs, csak a politikában; ezt nem értik meg az európaiak."[71]

Marx mélységes megvetéssel támadta az európaiak erőszakos bánásmódját és állandó provokációit a bennszülött lakossággal szemben, s nem utolsósorban „az »alacsonyabb rendű fajokkal« szemben tanúsított szemérmetlen pimaszságot, fennhéjázást és kegyetlen molochi bűnhődtetési dühöt" bármilyen lázadó tett esetén. Azt is hangsúlyozta, hogy a gyarmatosítás összehasonlító történetének tanúsága szerint, „a britek meg a hollandok […] felülmúlják a franciákat". Algírba érkezve, beszámolt arról, hogy ottani barátja, Fermé bíró békebírói működése során rendszeresen tanúja volt annak, hogy a „kínzás egy nemét alkalmazzák, hogy vallomást csikarjanak ki az

arabokból, ezt természetesen a »rendőrség« végzi (mint az angolok Indiában)."

„Ha például egy arab banda, többnyire rablás céljával, gyilkosságot követ el, s a valódi bűnösöket egy idő múlva csakugyan elfogják, elítélik, lefejezik, ez nem elég a sértett gyarmatoscsaládnak bűnhődésül. Azt követeli, hogy ráadásul még *legalább* egy fél tucat *ártatlan* arabot is »nyakazzanak le egy kicsit« […], ahol egy európai gyarmatos letelepszik, vagy akárcsak üzleti ügyben is tartózkodik az »alacsonyabb rendű fajok« között, ott általában érinthetetlenebbnek érzi magát, mint a szép I. Vilmos." [72]

Marx nem egyedül Algéria esetében vallotta ezt a kemény antikolonialista álláspontot. Az 1882-es háborúban, amelyben az Ahmad Urabi (1841–1911)[73] által vezetett egyiptomi erők álltak szemben az Egyesült Királyságból küldött csapatokkal, nem kímélte azokat, akik képtelenek voltak rá, hogy önálló osztályálláspontot foglaljanak el, és figyelmeztetett rá, hogy a munkásoknak abszolúte ellenezniük kell a brit állam intézményeit és retorikáját. Amikor Joseph Cowen (1829–1900) parlamenti képviselő és a Szövetkezeti Kongresszus elnöke – Marx őt tekintette „a legjobbnak az angol parlamenti képviselők között" – igazolni akarta Egyiptom angol megszállását,[74] Marx ezt kifejezetten és teljes mértékben helytelenítette. Hiszen végül is Cowden híveivel felsorakozott az angol kormány mellé: „Nagyon szépséges! Valóban, van-e szemérmetlenebb, képmutatóbban keresztényi »hódítás«, mint Egyiptomé – hódítás teljes békeidőben!"

Cowden azonban, aki egy 1883 januárjában Newcastle-ben mondott beszédében kifejezte csodálatát a britek „hőstettei" és „katonai erőink káprázatos felvonultatása" iránt, „mosolyra derül a csodaszép kis látványtól: megerősített támadási pontok az Atlantitól az Indiai-óceánig és tetejébe még egy »brit-afrikai« birodalom a deltától a Fokföldig." Ez az az „angol stílus", amelyet a „hazai érdekért" való „felelősség" jellemez. A külpolitikát illetően, Cowden tipikus példája „ezeknek a szegény brit burzsoáknak akik „történelmi küldetésük szolgálatában egyre több »felelősséget« vállalnak, sóhajtozva, hiába kapálózva ellene." [75]

Marx úgyszintén erősen érdeklődött az egyiptomi események gazdasági oldala iránt, mint láthatjuk abból a nyolcoldalas kivonatból, amelyet a Michael George Mulhall (1836–1990) által írott „Egyptian Finance" c. cikkből készített, amely a londoni *Contemporary Review* 1882. októberi számában jelent meg. Marx saját jegyzetei két szempontra koncentráltak. Rekonstruálta annak a pénzügyi zsarolásnak

a részleteit, amit az angol–német hitelezők követtek el azután, hogy Egyiptom oszmán alkirálya, Iszmail pasa (1830–1895) drámai módon adósságválságba döntötte az országot. Emellett vázlatosan leírta az Iszmail pasa által kialakított elnyomó adózási rendszert, amely borzalmas árat követelt a népességtől, s az írásban különös figyelmet és együttérzést mutatott az erőszakkal kitelepített egyiptomi parasztok tömegei iránt.[76]

5. Összegzés

Utolsó éveiben Marx mélyen beleásta magát sok olyan problémába, amelyek – bár munkásságának kutatói gyakran alábecsülik jelentőségüket, vagy teljesen ignorálják őket – döntő jelentőségűek a mai világunk előtt álló politikai döntéseket illetően. Ezek közé a kérdések közé tartoznak: az egyéni szabadság a gazdasági és politikai szférában, a nemi emancipáció, a nacionalizmus kritikája, a technológia emancipációs potenciálja és a közösségi tulajdon olyan formái, amelyeket nem az állam irányít.

Ezenfelül Marx alapos vizsgálatokra vállalkozott az Európán kívüli társadalmakról, és egyértelműen a gyarmatosítás pusztításai ellen nyilatkozott. Tévedés lenne máshogy értelmezni. Marx kritizálta azokat a gondolkodókat, akik, miközben rávilágítottak a gyarmatosítás romboló következményeire, egyedül az európai kontextushoz tartozó kategóriákat használtak, amikor a glóbusz peremterületeit elemezték. Jónéhány esetben figyelmeztetést fogalmazott meg azokkal szemben, akik nem tették meg a szükséges distinkciókat az egyes történelmi jelenségek között, s különösen az 1870-es évek elméleti előre lépése után rendkívül elővigyázatos volt azzal kapcsolatban, hogy az egyszer használt történelemértelmezési kategóriákat egyszerűen „átvigye" az eredetitől teljesen különböző történelmi vagy földrajzi területekre. Mindez ma már világos, annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos szkepszis még mindig divatos bizonyos akadémiai körökben.

Harminc évvel a berlini fal leomlása után lehetővé vált Marxot nagyon másként olvasni, mint ama dogmatikus, ökonomista és eurocentrikus teoretikust, akinek oly sokáig hirdették világszerte. A Marx-kutatásban elért újabb eredmények arra mutatnak, hogy Marx munkásságát a jövőben valószínűleg egyre árnyaltabban fogjuk értelmezni. Ebben a perspektívában azok a témák, amelyekkel Marx ezekben a kései években foglalkozott, bőséges teret nyújtanak az ol-

vasónak arra, hogy segítségükkel a ma égető kérdéseire is válaszokat keressen. Sok éven át számos marxista előtérbe helyezte a fiatal Marx írásait (elsődlegesen a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok 1844-ből*-t, és a *Német ideológiát*) miközben a *Kommunista Párt Kiáltványa* maradt a legszélesebb körben olvasott és idézett szövege. Ezekben a korai írásokban azonban sok olyan gondolatot is találunk, amelyeket Marx későbbi munkássága során meghaladott. S mindenekelőtt *A tőké*ben és annak bevezető vázlataiban, valamint utolsó éveinek kutatásaiban találjuk legértékesebb reflexióit a polgári társadalom kritikájáról. Ezek jelentik a legutolsó, bár nem véglegesen lezárt következtetéseket, amikhez Marx eljutott. Ha kritikusan vizsgáljuk őket a halála óta a világban bekövetkezett változások fényében, akkor még mindig rendkívül hasznosnak bizonyulhatnak egy, a kapitalizmussal szembeni alternatív társadalmi-gazdasági modell elméleti kidolgozásához.

Jegyzetek

[1] Az *Etnográfiai Jegyzetek*et nem elemezzük e fejezetben, hogy kizárólagosan Marxnak a nem európai országokkal kapcsolatos stúdiumaira összpontosíthassunk.

[2] Lásd Lawrence Krader: *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx.* Assen, Van Gorcum, 1975, 343.

[3] Karl Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei. Első rész. Moszkva, 1879. Konspektus. *Marx és Engels Művei* (MEM) 45. kötet, 1867–1893. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 151–235. A MEM 45. kötetének szerkesztőségi jegyzete szerint, Kovalevszkij művét „Marx 1879 nyarán magától a szerzőtől kapta meg, akivel baráti kapcsolatban volt. A konspektusban, amelynek megírásába 1879 őszén fogott bele, követi a könyv eredeti struktúráját, de olyan művek adatait is felhasználja, amelyeket Kovalevszkij nem említ. A konspektus írását félbeszakítva, ugyanabban a füzetben kronológiai kivonatokat készít India történelméről, s ezeket felhasználja a konspektusban […] A konspektus kézirata egy nagyalakú füzet 19–40. és 59–83. oldalain maradt fenn. Teljes szövege első ízben orosz nyelven jelent meg, a Marx és Engels Művei sorozat orosz nyelvű 45. kötetében; némileg rövidítve megjelent több folyóiratban: a „Szovjetszkoje vosztokovegyenyije" 1958. évi 3., 4. és 5. számaiban, továbbá a „Problemi vosztokovegyenyija" 1959. évi 1. és a „Narodi Azii i Afriki" 1962. évi 2. számában." MEM 45. kötet, 554–555. (*A szerk.*)

[4] Uo.

[5] Uo. 166.

[6] Uo. 210–211.

[7] Az a jogi aktus, amellyel egy szabad személy függőségi (bizonyos kötelező szolgálatokat maga után vonó) viszonyba helyezi magát egy fölötte álló hatalmassággal, „védelemért" vagy földtulajdonának elismeréséért cserébe. (*A ford.*)

[8] Uo. 205.

[9] Uo. 184.

[10] Hans Peter Harstick szerint (Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungsgeschichtsshreibung, in: Karl Marx: *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879–80,* Frankfurt, Campus, 1977, XIII), Marx *A tőkés termelést megelőző formák*ban (a *Grundrisse* bevezetőjében) előnyben részesítette „az ázsiai és az európai történelem differenciált elemzését, és polémiája főleg azok ellen irányult, akik a nyugat-európai társadalomfejlődés modelljéből nyert társadalomszerkezeti fogalmakat egyszerűen átvitték az indiai vagy ázsiai társadalmi viszonyokra."

[11] A „konspektus" Algériáról szóló részét újra közöltük az *Eszmélet* 119. (2018. őszi) számában, 124–138. Ugyanitt olvasható Mohamed-Lakhdar Benhassine algériai történész (1927–2014) írása Marx 1882-es algíri tartózkodásáról (101–123.). (*A szerk.)*

[12] Marx: Uo. 227. (A zárójeles részek Marxtól származnak, míg az idézőjelben szereplők az *Annales de l'Assemblée Nationale* 1873/VIII. kötetéből, amiket könyvében Kovalevszkij idéz.)

[13] Marx: uo. 227–228.

[14] Uo. 234.

[15] Uo. 235.

[16] Uo. 230–234.

[17] Uo. 235.

[18] L. Krader: *The Asiatic Mode of Production* c., idézett munkája szerint, Marx a Kovalevszkij-műhöz írott jegyzetekben megcáfolja azt a felfogást, amely szerint „a feudális társadalom elmélete Indiára és Algériára alkalmazható lehetne". I. m. 343.

[19] Bár 1761-ben a Mogul Birodalom már elveszítette területének jelentős részét, formálisan csak 1857-ben szűnt meg. (*A ford.*)

[20] A mogul uralkodók által az alájuk rendelt muzulmán vazallus fejedelmeknek adott cím (*A ford.*)

[21] Karl Marx: *Notes on Indian history (664–1858)* Honolulu, University Press of the Pacific, 2001, 58.

[22] Uo. 165., 176., 180.

[23] Uo. 155–156., 163.

[24] Uo. 81.

[25] Uo. 163–164, 184.

[26] Nyikolaj Danyielszon (1844–1918): orosz narodnyik publicista és közgazdász, oroszra fordította *A tőké*t. (*A ford.*).

[27] Karl Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. In: MEM 35. kötet, 147.

[28] Marx itt a második afgán háborúra és az angol–zulu háború néven ismert véres dél-afrikai konfliktusra gondol.

[29] Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 145–146.

[30] Karl Marx Sigfrid Meyerhez 1871. január 21. MEM 33. kötet, 169.

[31] Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz 1873. január 18. MEM 35. kötet, 540.

[32] Karl Marx: Utószó *A tőke* I. kötetének második kiadásához. MEM 23. kötet, 14.

[33] Nyikolaj Csernyisevszkij: Krityika filoszofszkih preubezsdenij protiv obcsinnogo vlagyennija (A közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája). In: Ny. Csernyisevszkij: *Szobranyije szacsinyenyii,* 4. kötet, Moszkva, Ogonyok, 1974, 467.

[34] Uo. 470.
[35] Uo.
[36] Marx már korábban hasonló kritikai megjegyzéseket tett Herzen téziseiről: A politikai gazdaságtan bírálatához, in: MEM 13. kötet, 17.
[37] Nyikolaj Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 371.
[38] Franco Venturi szerint, ez volt Csernyisevszkij a paraszti földközösséggel kapcsolatos írásainak központi témája: „Az obscsinát a nyugati szocializmusnak kell újraélesztenie és átalakítania: nem szabad, hogy úgy mutassuk be, mint a speciális orosz történelmi küldetés modelljét." F. Venturi: *Roots of Revolution: A History of the populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* ; New York, Alfred A. Knopf. 1960, 160.
[39] Az orosz paraszti földközösségben a parasztok nem közösen termeltek, hanem kisorsolták a parcellákat egymás között egyéni művelés céljából, és közösen fizették a feudális szolgáltatásokat a földesúrnak. (*A ford.*)
[40] Andrzej Walicki amellett érvel, hogy Csernyisevszkij számára a kapitalizmus „nagy előrehaladást jelentett a prekapitalista társadalmi formákhoz képest. Számára „az első számú ellenség" nem „a kapitalizmus, hanem az orosz elmaradottság" volt. A. Walicki: *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. University of Notre Dame, 1989, 20.
[41] Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 466.
[42] Venturi *Roots of the Revolution* c. műve megállapítja, hogy a Föld és Szabadság harcosai „nem osztották Marxnak a munkásosztályról vallott nézeteit, bár nagy vonalakban elfogadták a polgári társadalom fejlődéséről végzett kutatásainak eredményeit. S nem hittek egy olyan szocializmusban, amely akkor jönne létre, amikor a kapitalista fejlődés teljesen végbement." I. m. 622.
[43] Idézi: Venturi: *Roots of the Revolution,* i. m. 679.
[44] Karl Marx levele Friedrich Adolph Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 34. kötet, 474.
[45] Uo.
[46] Karl Marx levele lányához, Jenny Longuet-hez, 1881. április 11. MEM 35. kötet, 166.
[47] Azoknak a forradalmároknak a peréről van szó, akik részt vettek II. Sándor cár meggyilkolásában. (*A ford.*).
[48] Johann Most (1846–1906): szociáldemokrata, később anarchista politikus és újságíró. (*A ford.*)
[49] Ebben az évben Khiosz szigetén nagy – több ezer áldozatot követelő – földrengés zajlott le. (*A ford.*)
[50] Karl Marx levele Jenny Longuet-hoz, MEM 35. kötet, 167.
[51] Karl Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1876. április 4. MEM 34. kötet, 171–172.
[52] Karl Marx George Rivers-hez, 1878. augusztus 24. *MEM* 34. kötet, 335.
[53] Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878, november 15. MEM 34. kötet, 355.
[54] Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878. április 10. MEM 34. kötet, 368.
[55] Uo. 370.
[56] Uo. 369.
[57] Uo.
[58] Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 147.

[59] Uo.

[60] Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 35. kötet, 472–474.

[61] Henry George (1839–1897): amerikai szociálreformer, autodidakta közgazdász és újságíró, akinek eszméi az 1870-es, 1880-as években rendkívül elterjedtek és világszerte mély hatást gyakoroltak a baloldali értelmiségre (pl. Tolsztojra is). George azonban nem a tőke profitját, hanem a földjáradékot tekintette a kizsákmányolás elsődleges formájának, ezért a kapitalizmus problémáit nem a termelőeszközök kisajátításával, hanem a termőföld felszabadításával akarta megoldani. Marx ezért nem sokra tartotta a georgista eszméket, de az itt tárgyalt kérdésben egyetértett vele. (*A ford.*)

[62] Dennis Kearney ír származású, rövid ideig rendkívül népszerű munkásvezér volt Kaliforniában, aki a nagytőke elleni támadásokat a kínai bevándorlók elleni rasszista agitációval kapcsolta össze. (*A ford.*)

[63] Az 1876-ban alakult *Workingmen's Party of the United States* volt az első marxista munkáspárt az USA-ban. 1878-ban beolvadt a *Socialist Labor Party*-ba. (*A ford.*)

[64] Lásd: Selig Perlman: The Anti-Chinese Agitation in California, in: John R. Commons et al.: *History of Labour in the United States,* 2. kötet, New York, Macmillan, 1918, 254.

[65] Henry George: The Kearney Agitation in California. *The Popular Science Monthly* 17. (august 1880), 435. Marx jegyzetei megtalálhatók a Karl Marx IISH Amsterdam *Marx és Engels Papers* B 161. dokumentumállományban.

[66] David Smith Marxnak ezeknek az élete utolsó éveiben készített jegyzeteiről megállapítja: „A Párizsi Kommün ragyogó emléke élő maradt […]. De Marx látta, hogy a munkásosztály nem szilárd, kikristályosodott társadalmi képződmény. Egyre élesebben és sürgetőbben volt jelen számára az a felismerés, hogy a munkaerőn belül ellentmondásos tendenciák működnek." D. Smith: Accumulation by Forced Migration: Insights from Capital and Marx's Late Manuscripts, in: Marcello Musto (ed.): *Rethinking Alternatives with Marx.* London, Palgrave, 2021 (előkészületben).

[67] Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó*. MEM 13. kötet. (1859–1860), 7.

[68] Egyes esetekben a jegyzetfüzetek tartalma kissé eltér az Engels által címként megadott dátumoktól. Az egyetlen rész, amely az anyagból nyomtatásban megjelent, nagyjából a harmadik és negyedik füzet anyagának egy hatodát foglalja magába, a legtöbb oldal a negyedik kötetből származik. Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: *Über Deutschand und die deutsche Arbeiterbewegung.* A *Kronológiai kivonatok*ból származó részek az I. kötetben találhatóak: *Band 1: Von der Frühzeit bis zum 18. Jahrhundert* Berlin, Dietz, 1973, 285–316.

[69] Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* Berlin, Dietz, 1978, 424–516.

[70] Engels levele Eduard Bernsteinhez, 1882 február 22. MEM 35. kötet, 266.

[71] Marx Laura Lafargue-hoz. 1882. április 13.-án. MEM 35. kötet, 284.

[72] Marx levele Engelshez 1882, április 8.-án. MEM 35. kötet, 48. Marx visszatért a témára egy másik összefüggésben, amikor Engelsnek a francia hatóságok brutalitásáról beszélt: „Csak előbb meg kell említenem neked azt a rossz tréfát, amelyet a francia hatóság egy szegény rablóval, egy szegény sokszoros, hivatásos arab gyilkossal űzött. Az illető röviddel a kivégzése előtt tudta meg […], hogy nem

agyonlőni fogják, hanem guillotine alá viszik! *Ezt a megállapodás ellenére*. Ígéret ellenére! A megegyezés ellenére lenyakazták. De ez nem minden. Rokonai azt várják, hogy amint addig ezt megengedték a franciák, a testet és a fejet kiadják nekik, így ők az utóbbit odavarrhatják az előbbihez, s aztán »az egészet« temetik el. Quod non! Jajveszékelés, átkozódás és dühöngés; a francia hatóság elutasította, kereken el, mégpedig első ízben! Most ha a törzs a paradicsomba jut, megkérdi tőle Mohamed: hol veszítetted el a fejed? Vagy hogyan fosztotta meg magát a fej a törzstől? Nem vagy méltó a paradicsomba! Kotródj a keresztény ebek közé! S így a rokonok jajonganak." Marx levele Engelshez, 1883. április 18. MEM 35. kötet, 50.

[73] Egyiptomi parasztszármazású katonatiszt és politikus, aki 1879-ben felkelést indított az egyiptomi *khedive* (alkirály), illetve az angol és francia befolyás ellen. (*A ford.*)

[74] Az 1882-es háború a Tell el-Kebir-i csatával (1882 szeptember 13.) végződött, ami lezárta az úgynevezett Arábi- (Urabi) felkelést, amely 1879-ben vette kezdetét, s lehetővé tette a briteknek, hogy de facto (1914-ben de jure) protektorátust létesítsenek Egyiptom felett.

[75] Karl Marx levele Eleanor Marxhoz, 1883 jan. 9. MEM 35. kötet, 399.

[76] Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx–Engels Papers,* B 168. 11–18. Lásd: David Smith „Accumulation by Forced Migration" c. írását, akinek e Marx-jegyzetekhez fűzött megjegyzései világossá teszik, mennyire relevánsak Marx sorai mai világunkat illetően is: „Ezeknek az eseményeknek az egyetlen aspektusa, amely mai szemmel meglepőnek tűnik, az, hogy a tizenkilencedik században zajlottak. Aminek Marx Egyiptom esetében tanúja volt és amiről beszámolt, az egyik korai, tipikus esete volt annak, ami a mai globalizáció idején játszódik le. (I. m. előkészületben).

(Fordította: Szalai Miklós.)

A tanulmányt a szerző az *Eszmélet* számára írta, *The Last Years of Karl Marx. An Intellectual Biography* c. műve alapján (Stanford, Stanford University Press, 2020). A cikk egyidejűleg megjelenik Marcello Musto tnulmánykötetében: *Egy „másik" Marx – Főbb fogalmak és új értelmezések*. Eszmélet Zsebkönyvtár, Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2020.

A község a szocializmus területi sejtje

Gsus Garcíával, Altos de Lídice község* szószólójával Federico Chimonetti argentin blogger beszélget

Federico Chimonetti

Induljunk el a kályhától. Az általatok folytatott gyakorlatot „Altos Lídice-i szocialista község"-nek hívjátok. Miért szocialista? Mit jelent számotokra a „szocializmus"?

Gsus García

Azt, hogy a dolgokat máshogyan csináljuk. Másként, mint neveltek minket. A dolgok megszokott intézésétől különbözően. Tudományos szempontból, meglehet, hosszú utat kell még bejárnunk ahhoz, hogy a szocializmus eszméjének érvényt szerezzünk. Chávez sok értékes gondolatot adott ehhez, ám úgy vélem, hogy a szocializmus felépítésének legjobb példáját a községen belül a gyakorlat, a cselekvés, a dolgok előrevitele nyújtja. A bolivári forradalom egyik legfőbb gyengesége alighanem az, hogy nem tudjuk rendszerezni a [fejlődés] folyamatait. […]

Amikor a cselekvés közössé tételén dolgozunk, minden tekintetben, az egészségügy, a szociális és gazdasági kérdések vagy a termelés terén,

* Lapunk Venezuelával (a bolivári forradalommal, Chávez politikai életművével, Mészáros Istvánhoz és a mészárosi társdalomelmélethez való viszonyával, a venezuelai bázisdemokrácia mint ellen- vagy párhuzmos hatalmi struktúra kiépítésével stb.) vissza-visszatérőn foglalkozó cikkeiben a *comuna* fogalmának – igazodva a magyar munkásmozgalmi és szocialista hagyományhoz –, a *község* terminusát feleltetjük meg. Jelzői alakja legtöbbször: *községi*, de a sajátos chávezi, *községi állam* (*Estado comunal*) jelzőjeként gyakran: *kommünállam*, utalásként az eredeti mintára, a *Párizsi Kommün*re. A községek hálózatának létrehozására irányuló, évek óta tartó mozgalom jelzőjeként használjuk a *kommunális* kifejezést is. (*A szerk.*)

akkor építjük a szocializmust. Természetesen sok pénzügyi reláció, sok tisztán kapitalista kapcsolat van még jelen nálunk. Ám amikor a munkánk eredményeként keletkezett hasznot egyenlően osztjuk szét, vagy a nyereséget közvetlenül szociális kiadásokra fordítjuk, amikor nem a minél nagyobb haszon elérése jár a fejünkben, hanem az, hogy hogyan oldjuk meg a község problémáit, úgy hisszük, valami újat hozunk létre. Mivel ilyesmi azelőtt nem fordult elő.

Amikor régebben valaki befektetett valamilyen szociális segítségbe, vagy például gyereknapot tartott, az emberek így vélekedtek: „Milyen jó ember, milyen rendes srác, mennyire cool, szimpatikus." Nos, nem! Ez a „derék fickó"-történet immár nem működik: helyébe a kormányzás rendjének kell lépnie. S majd amikor a területi igazgatás rendszerévé válik, akkor fogunk szocializmust építeni. Kapitalista keretek közt nem volt ilyenre lehetőség. Ezért úgy gondoljuk, a községben, a területi munka rendszerében kell a szocializmusba életet vinnünk.

Federico Chimonetti

Chávez arra ösztönzött bennünket, hogy a szocializmus felé haladjunk. Ugyanakkor ő is elismerte, hogy, mint mondod, a kapitalista viszonyok továbbra is meghatározók. Miben áll a község szerepe ebben a kapitalizmus és szocializmus közötti átmenetben?

Gsus García

A község a sejt. A sejt, ahol [a szocializmus] megszületik, ahol életre kell hívni. Ez a tere a tapasztalatszerzésnek, az alkotás ideális terepe. Nincs más lehetőség: vagy létrejön itt, vagy nem lesz belőle semmi. A községben, vagy sehol másutt. A község nem egyéb, mint egyfajta üzem, amiben mindnyájan munkások vagyunk: csavarokat húzunk, szerszámokat használunk, gépeket, motort olajozunk. Ahogy Chávez mondta, [a község] a szocializmus területi sejtje. Egyes gondolkodó csoportok, intellektuelek s mindazok, akik a község keretein kívül gondolkodnak, a dolgokat a maguk módján látják. Mi azonban gondolkodunk, cselekszünk, gondolkodunk, cselekszünk, korrigálunk, s aztán gyerünk! Ha nem kísérletezünk, hogyan hozzuk létre a szocializmust? Ez a község. A szocializmus kikísérletezésének terepe.

Federico Chimonetti

A minap, az egészségügyi testület összejövetelén mondtál valamit, ami engem megragadott, valami olyasmit, hogy „meg kell szüntetni régi államot". Miféle régi államra gondolsz? Milyen típusú állam van ma Venezuelában?

Gsus García

Hát, borzalmas, haver (nevet). Rettentően bürokratikus és lassú. Nem tart lépést avval, ami a közösségekben történik. Manapság rendkívül gyors folyamatok részesei vagyunk, és nagyon gyorsaknak kell lenniük, mert ezt követelik a mai idők, nyíltszíni háború folyik, nem haladhatunk lassan. Amikor valamilyen projektet egy állami szerv elé terjesztünk, azt mondják: „Nem, ennek előbb át kell mennie ezen a ponton, aztán ezen meg ezen, aztán kell még ide egy aláírás, oda meg egy másik aláírás, s akkor majd mi is aláírjuk." Eltelik egy év is, és a projekt még mindig nem kapott zöld utat.

Az állam begyepesedett struktúra. Amikor Chávez elindította a missziókat,* azért tette, hogy párhuzamos államot hozzon létre, ami gyorsabb, ami mélyebbre hatol, s ami nem annyira bürokratikus. Chávez híres „Kormányt igazíts!" beszédében,** 2012-ben, azt mondta: a szocializmusba való átmenet időszakát éljük, amit területi szinten a községekben kell megvalósítanunk. Sajnos, idővel ez jórészt feledésbe merült.

A régi állam olyan akadály, ami ellen küzdenünk kell. Mindig arra kell törekednünk, hogy minden község autonóm és megfelelően szervezett legyen ahhoz, hogy a lehető legkevésbé függjön az államtól. Mert az a község, amely függ az államtól, olyan, mint egy vegetatív állapotban lévő, árammal működő, lélegeztetőgépre kapcsolt emberi lény. Amely, ha nincs elektromosság, meghal. A község nem halhat meg amiatt, hogy az állam nem működik. A községnek magának kell államnak lennie, irányítania kell a területét, s nem függhet a bürokratikus államtól, ami nélkül elpusztul.

* A missziókról (*misiones*) lásd America Vera-Zavala cikkét: Venezuela: a párhuzamok országa. *Eszmélet,* 68. sz. (2005. tél), 124–131. (*A ford.)*

** Lásd John Bellamy Foster cikkét: Chávez és a kommünállam. A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában. *Eszmélet,* 107. sz. (2015. ősz), 12–31. (*A ford.*)

Federico Chimonetti

A történelem során a népi hatalomnak világszerte sokféle formája létezett. Mindegyikben lezajlott egy alapvető fontosságú vita, nevezetesen, hogy a népi hatalomnak az állam keretében vagy az állammal párhuzamosan kell-e fejlődnie. Ti ezt hogyan látjátok itt, Venezuelában?

Gsus García

Nos, ellentétes elképzelések léteznek. Ami engem illet, én mindkettőt átéltem. Van az az elképzelés, amiben a magam részéről hiszek, hogy olykor a régi államon belül kell lenni ahhoz, hogy belülről bonthassuk le, ahogyan Chávez is tette. Bent lenni az államban, onnan lebontani, és egyidejűleg felépíteni azt, ami párhuzamos vele. Úgy vélem, mindkettőt kell csinálni. Például sokan kritizálták Ángel Pradót El Maizal községből, amiért a lakók polgármesterré választották. „Ha tagja a községnek, mért kell polgármesternek lennie?" – mondták. Nos, pont azért, mert szükségünk van beépített valakire, aki annyi hatalmat ad át népnek, amennyit csak bír. Az új, párhuzamos államot a népnek ez a fajta hatalma fogja megteremteni. Amikor a másik polgármester négy év múlva visszatért, így szólt: „Mi keresnivalóm van itt, ha ez a srác gyakorlatilag már mindent átadott a községnek?" Nos, gőzöm sincs, engem nem izgat! Adja oda a hivatalt, mit tudom én… pingpongmeccseket tartani (nevet).

Azt gondolom, két dologra van szükségünk. Most a község minden egyszerű férfi vagy nő tagja vagy forradalmára anélkül kerül kapcsolatba az állammal, hogy fogalma lenne arról, mit fog csinálni, s csupán elvont feltételezései vannak róla, hogy a szocializmust építi. Ha be kell lépjek akár a „Felesleges ügyek minisztériumába" is, egyértelműen tudnom kell, hogy ebben a minisztériumban az a dolgom, hogy minden hatalmat a népre ruházzak át. Enélkül a világos cél nélkül, elveszem a tengerben. Mert ennek a tengernek megvannak a maga örömei, luxusa. A négy fallal együtt, ami körülvesz. Azt hiszed, hogy a szocializmust építed. Valójában azonban a bürokratikus állam, a burzsoá állam útját egyengeted. Ezért úgy vélem, hogy jelen kell lenni mindkét térben ahhoz, hogy leromboljuk az egyiket s vele párhuzamosan fölépítsük a másikat.

Federico Chimonetti

Nemrég olvastam a Facebookon egy nagyon jó írást a *parroquiá*tokban* mutatkozó nehézségekről. Ebben erős bírálattal illeted a közhatalmat, az államot. Mennyiben vélekedsz úgy, hogy naivitás (vagy a népi hatalom stratégiai szerepének nem-ismerete), illetve különféle érdekek körüli viták (osztályküzdelmek) állnak amögött, hogy az állam tisztségviselői nem adnak elsőbbséget a községek fejlődésének?

Gsus García

Attól függ. Gazdasági téren vannak érdekharcok, mivel pénz forog kockán. Akik valamely gazdasági területen töltenek be miniszteri tisztséget, aligha naivak. Tudják, hogy a községek léteznek, s tisztában vannak azzal is, hogy Chávez jelentős mennyiségű földet juttatott a népnek, hogy termelésre ösztökélje őket, s hogy a földet a községeknek és a paraszttanácsoknak adta; tudják, hogy mindez létezik. Amikor úgy döntenek, hogy nem egyeztetnek a községgel, és a nagyvállalkozásokat részesítik előnyben, emögött korántsem naivitás húzódik. Másoknál, valóban, ami hiányzik, az a községek stratégiai jelentőségének megértése. Például amikor egy állami intézmény felfüggeszti valamely feladat átadását, legyen szó szállításról, vízről, bármilyen szolgáltatásról, ez amiatt van, mert nem érti meg, hogy amikor [az átadásnak] eleget tesz, ez minőségi lépést jelent a szocializmus építése felé. Ezt sokan nem tudják. A hatalmon lévő párt tett erőfeszítéseket, ha nem is eleget, a képzés, a szocializmusról való vita, a szocializmus építésével kapcsolatos erőteljes, őszinte, közvetlen vita érdekben.

Semmilyen vezető posztot betöltő funkcionáriust nem lehet azért kinevezni, mert jól tud beszélni, vagy azért, mert ennek vagy annak a haverja. Azért kell kinevezni, mert érti a terv lényegét. Sokan vannak, akik nem értik. Nem, barátom! Nem azért töltesz be egy állami posztot, hogy betöltsd, hanem hogy a forradalmat csináld! S a forradalomcsinálás azt jelenti, hogy a hatalmat a népnek adod át. Rengeteg törvény, jogszabályok arzenálja lett kitalálva és kihirdetve arról, hogy a hatalmat át kell adni a népnek.

* Parroquia: a *municipio* (helyhatóság, önkormányzat) alatti, legalacsonyabb szintű közigazgatási egység Venezuelában. (*A ford.*)

Gazdasági téren a dolog másként néz ki. A gazdaságban jelenleg az érdekek markáns harca – osztályharc – zajlik egész Venezuelában. Az újburzsoázia ellen, ami számomra ugyanaz a burzsoázia, mint a régi, s amit „vörös burzsoáziának", „boliburzsoáziának" stb. neveznek… Harc folyik közte és a parasztság, a községtagok stb. között. Állandó, nyilvánvaló, kemény osztályharc zajlik. Más területeken ugyanakkor inkább csak arról van szó, hogy nem értik a jelentőségét annak, hogy a községet kell középpontba állítani. Erről van szó.

Federico Chimonetti

A községek stratégiai feladata, hogy adott esetben segítsenek lebontani a burzsoá államot, ám az államot jelenleg a chávizmus vezérli. Feszültség áll fenn tehát, hiszen egyfelől harcot kell folytatnunk az állammal, másfelől viszont védenünk kell, mert ha a jelenlegi vezetést elveszítjük, valami sokkal rosszabb vár ránk. Hogyan élitek meg ezt a feszültséget? Van-e helye a községi stratégiában a kormány megvédésének?

Gsus García

Valaki erről azt mondta: „bármilyen is az állam – fal". Méretes fal, amely a felénk eső oldalán, a fal baloldalán lehetővé teszi, hogy felépítsük, amit építünk. Amikor a téglák kezdenek lehullani a falról, mert szétmállottak, be kell tömni a lyukakat cementtel. Hogy meddig kell pótolnunk az állam tégláit? Nos, mindaddig, amíg teljesen szét nem mállik. Majd amikor a fal már nem jó semmire sem, amikor gyakorlatilag át lehet látni rajta, amikor már igazából nem is lesz fal. Ám amíg a fal még áll, amíg nem ölnek meg azért, mert a község tagjai vagyunk, amíg a rendőrség nem ütlegel bennünket, amiért kommünárok vagyunk, amíg építkezünk, amíg autonómok lehetünk, nos, addig a falat védenünk kell. Mert tisztában vagyunk vele, hogy számos olyan dolog, ami ma számunkra mindennaposnak, normálisnak tűnik, nem lenne mindennapos és normális egy jobboldali kormány alatt. Erre Latin-Amerika-szerte számos példa van ma. Amíg lehetséges, meg kell védenünk ezt a falat. Hogy stratégiai és történelmi ellenségeink szakadatlanul támadnak minket, ahogy jelenleg az amerikai imperializmus teszi, ez aligha véletlen. Jó okuk van rá, hogy ezt tegyék. Persze, tudjuk, vannak, akik próbálnak alkut kötni, rendben, néhány tégla kiesik a falból, és akkor tudni kell újakkal pótolni, s ennyi.

Federico Chimonetti

Chávez terve az volt, hogy a hatalom teljes egészében a községekhez kerüljön át, országos szinten is. A hatalomnak több aspektusa van, vegyük a három legfontosabbat: élemiszer-önellátás, a Bolivári Nemzeti Fegyveres Erők (FANB), a gazdaság stratégiai szektorai. Hogyan igazodik a község e hármas tengelyhez?

Gsus García

2019 volt az az év, amikor elhatároztuk, hogy nem leszünk többé egyszerű városi község, amely ellátja a szociális feladatokat meg az egészségüggyel kapcsolatos feladatokat, hanem termelő községgé fogunk válni. Ha önállók akarunk lenni, termelő község kell legyünk. Előirányoztuk, hogy sok megművelt földet hozunk létre, s főként, hogy a következő évekre létesítünk egy vetőmagbankot. Hogy ne csak a község területén, hanem a szomszédos földeken is vethessünk. És hogy az egész itt élő lakosság számíthasson a megtermelt élelmiszerre. Fel kell ismernünk, hogy a község vagy produktív, vagy nem is létezik.

Ami a gazdaság stratégiai oldalát illeti, foglalkozni kívánunk a közszolgáltatások kérdéseivel is. Azt szeretnénk, ha legalább az egyik szolgáltatás a községek irányítása alá kerüljön. A szilárd, újrahasznosítható hulladékok összegyűjtése, a vízügy, az áramellátás problémája… Elsősorban az újrahasznosítás jön szóba, mert úgy gondoljuk, jelentős mennyiségű erőforrás nyerhető ki belőle A gazdasági háború és blokád körülményei között, az, hogy tanuljunk meg sok mindent újrahasznosítani, amit kidobunk, létszükségletté válik. Az újrahasznosításnak stratégiai jelentősége van. Nemcsak azért, hogy ezáltal megmentsük a világot, ami a *Plan de la patriá*nak* is célkitűzése, hanem azért is, hogy túléljünk. Ha nem így járunk el, továbbra is egyre többet és többet kell importálnunk.

A biztonsági kérdésekkel egyelőre nem foglalkoztunk kellő mélységben. Igen, a községen belül vannak férfi és női polgárőrök (*milicianos y milicianas*). De még nem alakítottuk meg a „községek harci csoportjait" (*cuerpo combatiente de la Comuna*). Ezt a lehető legnagyobb odafigyeléssel kell csinálnunk, mert elriasztani sem

* A bolivári kormány cselekvési terve. (*A ford.*)

szeretnénk az embereket. Ugyanakkor szükség van rá. A községben eddig csupán egyetlen nagyobb erőszakcselekményre került sor, vagy három éve, amikor még nem alkottunk tulajdonképpeni községet. Akkor azt mondtuk: „Ez itt többet nem fordulhat elő, itt nem történhet újabb *guarimba*."* Valójában a község területén kívül, annak perifériáján történt, de azt mondtuk, még egy ilyen nem történhet meg. S a községgel szembemenve, felkészültünk rá, hogy ilyesmi többet ne lehessen csinálni.

Federico Chimonetti

És a FANB engedi, hogy a község saját önvédelmi csoportot hozzon létre? Segít nektek ebben? Hogyan történik mindez?

Gsus García

Igen, ez ugyanaz, amit a falról mondtam. A fal lehetővé teszi, hogy ilyesmit tegyünk. Képzeld csak el, mi lenne, ha egy jobboldali kormány alatt hoznánk létre a község fegyveres alakulatát! A biztonsági erők semmi perc alatt lerohannának bennünket. Még belegondolni sem szeretnék, mi történne.

Federico Chimonetti

A népi hatalom alaptörvényének 3. cikkelye nagyon érdekes dolgot tartalmaz. Kinyilvánítja, hogy a nép hatalma a nép öntudatának és szervezettségének függvénye. Hogyan működik a nép öntudatának fejlődése és a hatalom közvetlen gyakorlása közötti a kapcsolat?

Gsus García

Úgy vélem, ez az egyénből indul ki. A községben vannak nagyon aktív szószólók, férfi és női községtagok, akik szívesen segítenek másoknak, akik életüket szentelik annak, hogy segíthessenek. Némelyek (ők vannak kevesebben), nem tartják magukat forradalmároknak. Mások, a többségben lévők, forradalmárnak, chávistának tekinthe-

* Szélsőjobboldali erőszakcselekmény. (*A ford.*)

tők, s akként is tesznek, mert átlátják a folyamatokat. Azt gondolom, hogy mindkét esetben érésről, tudatosodásról van szó. Azt hiszem, abban a mértékben válunk öntudatossá, ahogyan megértjük, hogy ha nem segítjük a többieket, akkor mi az ördögnek vagyunk egyáltalán a világon, vaze….?! Ha mindaz, amit teszel, csakis téged szolgál, csak körülötted forog, miféle tudatosságról beszélünk?

Mivel vannak ilyen [önzetlen] emberek a községben, hisz' ez a venezuelaiak egyik jellemvonása, ennek köszönhető, hogy a forradalom létezik. Enélkül a szolidaritás nélkül, a bajtársiasság, a másik ember segítése nélkül, azt gondolom, nehéz lenne elképzelni, hogy egy olyan forradalom, mint amit Chávez ajánlott a számunkra, létrejöhetne és fennmaradhatna.

Vannak emberek, akik személyiségüknél fogva segítőkészek, s olyanok is, akiknek személyiségjegyüktől függetlenül meggyőződésük, hogy ez a helyes út. S amikor e kétféle szándék találkozik, a népi hatalom szintjei, a községtamácsok, a községek, a kollektívák fejlődni tudnak. Igazi népi kultúráról van szó: kezet kell nyújtani a másik embernek. Vegyük például, amit manapság a vízellátással kapcsán láthatunk. Amikor El Lídicében a víz eléri a község alacsonyabban fekvő részeit, s már minden háznál megteltek [a víztárolók], mindenki elővesz egy tömlőt, hogy a felette lévő szomszédja is, akinek nem jutott víz, feltölthesse a tározóját. Akár éjfélkor is kaphatsz egy kávét vagy egy pohár vizet „Elfáradtál?" „Hiányzik egy fazék?" Segítünk egymásnak. S ez amiatt van így, mert Chávez a mindennapok részévé tette, [az effajta hozzáállás] régebben kivételnek számított, most meg jelen van a bolivári forradalom mindennapjaiban. Ami fontos összetevője a közösségi tudatnak, s ha a község a hatalom gyakorlásának részévé teszi, így hozzuk létre a szocializmust. A személyes jellemvonás mint kulturális jellegzetesség a területi terv részévé válik. Egy másik valóság születik, valami más jön létre.

Federico Chimonetti

Világszerte nagyszabású feminista forradalom zajlik. Az a fajta történeti szerep, amibe a férfi sovinizmus (*machismo*) a nőket be akarta zárni, megkérdőjeleződött. Meglátogatván ezt a községet, azt tapasztaltuk, hogy a szószólók többségükben nők, akik a hatalom sok fajtáját gyakorolják. Mi a szerepe a nőknek a községen belül?

Gsus García

A nők nélkül nem létezik a község. Ez ilyen egyszerű. Nem szlogen, ez a valóság. A községek jelentős részét, ha nem is mindegyiket, nők vezetik Venezuelában, méghozzá minden szinten. A nők viszik előre az országban a politikai folyamatokat. A nők a községen belül aktív, harcos feminizmust képviselnek, még ha esetleg nincsenek is ennek tudatában. Ellátják a munkájukat, ők vannak többségben a gyűléseken, minden összejövetelen, minden szinten. Ám többségük talán nincs tisztában szerepük fontosságával, amit a község társadalmában mint nők betöltenek.

Úgy vélem, ez olyan feladat, amelyet adekvát módon kell elvégezni. Olykor a község területén kívülről különböző feminista irányzatok [képviselői] érkeznek községbe, hogy „a nőket szervezzék". Nem! Gyertek, hallgassátok meg őket, értsétek meg az itt zajló folyamatokat, dolgozzatok velük, szenvedjetek velük, alkossatok velük. S ennek alapján azután, ha megismertétek az általuk megélt folyamatokat, hozzatok létre valamit, egyengessétek az ügyeket. De ne akarjátok rájuk erőltetni saját gondolataitokat vagy a csoportotok [ötleteit], csak azért, mert elutaztatok Argentínába vagy Chilébe, s azt láttátok, hogy ott ezt vagy azt csinálták. Nem, körül kell nézni, hogyan mennek itt a dolgok, s aztán ennek megfelelően kell feltételeket teremteni, átalakítani, filozófiát kialakítani stb. Lehet, hogy nem én vagyok a legjobb példa rá, hogy kell előmozdítani a feminista ügyeket. De úgy vélem, a nők gyakran nincsenek tudatában a hatalomnak, amivel rendelkeznek. Meg kell találnunk a módját, hogy megértessük velük: nélkülük semmi sincs.

Federico Chimonetti

Chávez azt mondta, hogy a község nem maradhat fenn szocialista szigetként a kapitalista tengerben, mert a tenger végül bekebelezi. Mi a helyzet ezzel kapcsolatban a ti községetekben? Hogyan alakulnak a kapcsolatok a többi községgel?

Gsus García

Mostanában hozzuk létre őket. Szerintem jól haladunk, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy községünk nemrég alakult meg. Alig két éve létezünk, s már nagyon sok mindent elértünk. Jelenleg főleg

az élelmezés terén szeretnénk gazdasági kapcsolatokat teremteni az ország más községeivel. Azon vagyunk, hogy ösztönözzük a kommunális szerveződést a község centrumának és határainak sémája alapján (*en el punto y círculo de la Comuna*). Megpróbáljuk elérni, hogy az általunk folytatott politika hatása kiterjedjen a községünkhöz közeli helyekre is. Valahogy úgy, ahogyan egy állam, egy kormány segíti a szomszédait, hogy geopolitikai példával éljek. A több tonnányi burgonyából, amit két hete gyűjtöttünk be, kedvező áron tudtunk burgonyát eladni a szomszédos községi tanácsoknak. Hasonlóra törekszünk más élelmiszerek esetében is, s amit más községi tanácsokkal meg tudunk osztani, azt megosztjuk. Szeretnénk segíteni abban is, hogy *parroquiá*nkban újabb községek jöjjenek létre, mert jelenleg La Pastora egész területén a miénk az egyetlen község. Egyedül evezünk ebben a tengerben. A kommunális hatalom visszaszorulásának körülményei között magunk köré kell gyűjtenünk mindazokat, nőket és férfiakat egyaránt, akik hisznek ebben a gondolatban. Meg kell mutassuk magunkat.

Federico Chimonetti

Chávezre az volt jellemző, hogy lépésről lépésre haladt, két lábbal járt a földön, s közben előre nézett, tekintetét a horizontra függesztette. Mi lesz tíz év múlva, amennyiben minden jól alakul?

Gsus García

Most kéne elérzékenyülnöm? (nevet). Figyelj, nem akarok önző módon gondolkodni: először is azt szeretném, hogy legalább El Lídice minden vezetőjének legyen saját községe, ami nagyon fontos lenne, a tekintetben, hogy községünk erősíteni tudja a többit. Másodszor: hogy minden önkormányzati szint működjön, s jól működjön, ne a régi állam másolata, hanem új állam legyen. Harmadszor, hogy önállók legyünk, ez a kulcs, a község önállósága. Chávez ezt mondta. Azt kell néznünk, hogy a község területi szinten hogyan harcol az önállóságáért. Hogyan látja el feladatát a szolgáltatások terén, hogyan irányítja a termelést, hogyan kezeli a társadalmi dinamikát, különböző politikai eszközökkel hogyan védelmezi minden egyes lakosát, és hogy a részvétel az egyes községi választási folyamatokban több mint 60%-os legyen. Az embereket aktív részvételre kell rábírnunk, nem csak arra, hogy szavazzanak. A részvétel új területeire van szükségünk.

Azt gondolom, ahhoz, hogy a községek legyenek a jövő kormánya, a jövőre orientáltnak kell lenniük. Mert ha úgy gondolkodnak, mint anno a Szovjetunió tanácsai (*comunas*), elcseszik a dolgot. Nem gondolkodhatunk továbbra is úgy, ahogyan az egykori szovjetek, amikor telefonunk van, mobiltelefonunk van, amikor a gyerekek szinte többet kommunikálnak ezeken az eszközökön keresztül, mint szemtől szemben. Ha ez a jövő, lépjünk be oda. Létre kéne hozni egy közösségi hálózatot? Létre fogjuk hozni. Az interakció új formáit kell kialakítanunk? Megcsináljuk. De nem elégedhetünk meg avval, hogy csak papíron, kicsiny, falra ragasztott plakátokon létezzünk. *A Kommünnek a jövővel kell foglalkoznia; neki kell jövőnek, a jövő kormányzatának lennie.* Én ezt így látom.

Sok községtagunk fél ettől. Számukra egy kávézó kialakítása a mai fiatalok igényei, s nem a régi módi szerint, érdektelen dolog. De miféle lakossága lesz a községnek tíz év múlva, ha nem vagyunk tekintettel az életkori sajátosságokra?

Amikor Maduro a szociális segélyek célbajuttatása érdekében útjára indította a *Carnet de la Patria** programot, bennem ez némi nosztalgiát ébresztett. Mert szerintem az ilyen technológiai és részvételi lehetőségeket a községeknek kellett volna magukra vállalniuk, sokkal inkább területi elven. Meglehet, persze, hogy amikor Maduro így járt el, maga is annak szükségességéből indult ki, hogy kikerülje a polgári államot, s meglelje azt a technológiát, ami lehetővé teszi, hogy közvetlenebbül érjék el az embereket. A községeknek tükörbe kellene nézniük…

Egy szó, mint száz, én, a jövőre nézve, független községben gondolkodom, olyan községet képzelek el, amely nem szigetelődik el, s amelynek, hogy önálló lehessen, produktívnak kell lennie, s egyszersmind erősebb szálakat kell szőnie minden lakosával. A részvétel új területeire van szükség – ez a jövő záloga.

* Személyre szóló, QR-kóddal ellátott, állami hitelkártya, amely alanyi jogon jár minden venezuelai állampolgárnak, akik havonta egy alkalommal ezzel a kártyával vásárolhatnak élelmiszert rögzített, mérsékelt áron. Részletesebben lásd Romain Migus interjúját Blanca Eekhout községügyi miniszterrel: *Eszmélet*, 123. (2019. ősz), 5. sz. jegyzet, 183. (*A ford.*)

Federico Chimonetti

Mindaz, amit mondasz, Venezuela és egész Latin-Amerika hősének, Simón Rodríguesnak egyik mondatát juttatja eszembe – „Újítsunk, különben eltévedünk!" –, az újat létrehozás akaratát a régi formák másolása helyett. Van-e még valami, amit nem kérdeztem meg tőled, s ami el szeretnél mondani?

Gsus García

A községek helyzete jelenleg igen összetett. Egyszerre három szinten kell küzdenünk. Ott vannak először is a községnek magának a viszontagságai, problémái. Azután a háború, amivel minden venezuelainak szembe kell néznie. S ráadásként az állammal folytatott vita, ami erősödik és egyre nehezebb.

Mit tegyünk hát, hogy ne tűnjünk el? A kommunális mozgalomnak újra kell gondolnia önmagát, és [valódi] mozgalommá kell válnia. Jelenleg nem alkotunk mozgalmat, el vagyunk egymástól szigetelődve. Mozdulnunk kell, hogy az állam észrevegye, hogy létezünk. Vajon a háború után a mostani állammal megvalósulhat-e a jövő, amit magunknak elképzelünk? Nem a filozófiai értelemben vett, burzsoá államról beszélek, hanem konkrétan arról a magatartásról, ahogyan a mai vezetők velünk viselkednek. Ebből ered a helyzet komplexitása. Mit tegyünk?

A [Maduro] elnökkel való találkozásaink mindmáig ugyanazt a forgatókönyvet követik. A községek nő és férfi tagjai egybegyűlnek két vagy három napra, összeállítanak egy kb. 20 oldalas dokumentumot, amit átnyújtanak az elnöknek, akinek már megvan a saját napirendje, aminek alapján jóváhagyja a dokumentum 2 vagy 3 pontját, az eseményen jelenlévők tapsolnak, hazamennek és várják a következő találkozót az elnökkel. Nos, testvér, ennek nem így kéne történnie. Chávez vitát provokált. Amikor ő a községek tagjaival találkozott, valódi vita folyt, bárki fölállhatott és fölvethetett Cháveznek négy különböző dolgot, aki azután vagy igent vagy nemet mondott [a fölvetésre]. De ez vita, nem pedig valamiféle protokoláris aktus volt. A községekkel nem a kormány lépéseit kell közölni. Nem. A községekkel politikai vitát kell folytatni. Mert a szocializmust ezekkel az emberekkel kell felépíteni, nem másokkal. Milyen társadalmi szereplőkkel kívánjuk megvalósítani a szocializmust? Azokkal, akik itt élnek, legyenek fiatalok, nők, feketék, fehérek vagy barnák,

ateisták vagy katolikusok, keresztények, protestánsok, bármilyenek. Erről van szó.

A helyzet az, hogy a dolgok egyre cseppfolyósabbakká válnak, s visszajutunk oda, hogy az állam országos szinten rengeteg politikai intézkedést hoz – a területi szempontok figyelembevétele nélkül. Ez olyan összetett probléma, amiről, úgy vélem, nem folyik vita. Elszenvedjük, kritizáljuk, megírjuk, de ezen túl semmi nem történik. Találkoznunk kell, teret kell adnunk a vitának, a dolgok konkretizálásának, hogy komoly javaslatok szülessenek. Ha nem az – állítólagos – ezer községgel, akkor azzal a harminccal, amely hajlandó erre. Mi készek vagyunk rá. Készek vagyunk valami mást javasolni. Ez a kihívás, ami ránk vár.

Caracas, 2019. április 5.

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Federico Chimonetti. Blog – Escribo cosas random. https://fedechimo.home.blog/2019/04/11/la-comuna-es-la-celula-territorial-del-socialismo/

A bandungi szellem

A kapitalizmus fél évezredes életciklusának korszakzáró és -nyitó fordulatait,[1] amik nyomán elindulnak, majd kiteljesednek a társadalmi együttműködés új „konjunktúrái",[2] a történeti tudat gyakran önmagukban kevéssé (vagy még annyira sem) jelentős eseményekhez[3] köti. Ezek a pontszerű történeti tények azután szimbólumokká lépnek elő: a (majdnem üres) Bastille elfoglalása 1789. július 14-én a francia forradalom, vagy az Auróra cirkáló ágyújának elsütése 1917. november 7-én este a bolsevik forradalom győzelmében és történetében aligha játsz(hat)ott érdemi szerepet. Éppígy, a hidegháború mint az államközi kapcsolatok sajátos – az USA és a Szovjetunió, valamint az általuk szervezett és uralt két politikai-katonai tömb *bipoláris* szembenállásán alapuló –, komplex rendszerének kialakulására sem volt/lehetett komolyabb hatással az ellenzékben lévő Winston Churchill elhíresült beszéde, amit magánemberként mondott el egy amerikai kisváros, Fulton magánfőiskoláján – és a példákat még sorolhatnánk.

Így vált önmagán túlmutató jelképpé a 65 éve, 1955. április 18–24-én megrendezett *Bandungi Konferencia* is. A 29 ázsiai és afrikai ország, valamint 30 „államképes" gyarmati felszabadító mozgalom több mint ezer képviselőjének találkozóján – a gyarmatosítást (egyáltalán nem harcos tónusban) bíráló beszédek elhangzásán túl – jószerivel nem történt semmi érdemleges… Ami később „Bandung-éra" és/vagy „bandungi szellem" gyanánt vonult be a történeti emlékezetbe, valójában többféle (világgazdasági, geopolitikai, társadalmi, ideológiai stb.) folyamat, „konjunktúra" találkozásából összeadódott, komplex jelenségegyüttest jelöl(t).

A hidegháború részben Bandung nyomán lépett második, érett korszakába.[4] *Részben*, hiszen több más olyan, többé-kevésbé egyidejű változás is fontos szerepet kapott benne, mint

– a *dekolonizáció* II. világháború utáni áttörése a kínai forradalom és az indiai brit gyarmati uralom megszűnése következtében, azaz Kína és India szuverén (nemzet)államokként való színre lépése az államközi kapcsolatokban;

– a „külső" *desztalinizáció*: a hosszú távú szovjet külpolitikai gondolkodás és az ehhez igazított nemzetközi szerepvállalás irányváltása („békés egymás mellett élés");

– az 1956-os kelet-európai és közel-keleti válság, ami a *jaltai rendszer* próbakövének bizonyult: nyomában a két politikai-katonai szövetség érdekszféra-elhatárolása megerősítést nyert Európában, és egyidejűleg,

– az antagonizmusukból fakadó politikai-katonai konfliktusok színtere áthelyeződött a két integrált államszövetségbe nem tartozó közel-keleti, ázsiai és afrikai államok térségeibe.

A „bandungi szellem" jegyében bekövetkezett változások jobbára e térségek politikai elitjeinek adekvát válaszai voltak, kialakítva az államok együttműködésének laza szerkezetű politikai-intézményes keretét. Ez szintén elkülönülő ciklust formált: egy évtizedes folyamatot ölelt fel Bandungtól „Afrika évén" (tizenhét volt gyarmati ország függetlenné válásán, 1960) és az el nem kötelezett államok mozgalmának életre hívásán (Belgrádi Értekezlet, 1961) át a mozgalomnak (szervezetnek) a latin-amerikai államokra való kiterjesztéséig (Trikontinentális Értekezlet, Havanna ,1966).[5]

Az el nem kötelezettek országcsoportja kezdettől fogva heterogén, *hierarchikus* szerkezetű volt: kezdeményezésében meghatározó szerepet játszott Kína és – még inkább – India, a két (fél)gyarmati függésből felszabadult, népességük, belső piacuk méretei, gazdasági és geopolitikai potenciáljuk alapján nagyhatalmi „elhivatottságú" ázsiai hatalom. Ezek a fejlődés alternatív – tőkés magántulajdonon alapuló, *nemzeti kapitalista*, illetve a tőkés magántulajdont fölszámoló, *(állam) szocialista* útját képviselték, és egyszerre jelentek meg kezdetben egymás szövetségeseiként,[6] majd hamarosan riválisaiként.

Kína nem sokkal Bandung után – főleg Indiával keletkezett határvitája miatt[7] – államközi kapcsolatai terén egy időre eltávolodott a „bandungi" államokkal való együttműködéstől, szembekerült az államszocialista fejlődés szovjetunióbeli és kelet-európai, posztsztálini (külpolitikájukban a bipolaritást – korabeli szóhasználattal: a „két világrendszer békés versenyét" – meg nem kérdőjelező, a kapitalista államokkal azonban kiegyezésre törekvő, illetve bel- és gazdaságpolitikájukban a piaci viszonyokat részlegesen és fokozatosan rehabilitáló) államaival is, és – Mao Ce-tung vezetésével – minden tekintetben (gazdaság- és társadalompolitika, külpolitika, ideológia) önálló, egyszerre *innovatív,* kísérletező és *voluntarista* pályára lépett – félelmetes-tragikus politikai-társadalmi hajtűkanyarokkal és következményekkel.[8]

Indiában Nehru és utódai egészen másfajta utat választottak: az 1950-es és 60-as évek importhelyettesítő, protekcionista, belsőpiacbővítő gazdaságpolitikája eredményeként erős, az állami és a magántulajdon egyensúlyán nyugvó, kapitalista vegyes gazdaság és föderális, szekuláris állam és intézményrendszer („a világ legnépesebb polgári demokráciája") épült ki, aminek külső fedezetét az el nem kötelezett mozgalmon belüli indiai vezető szerep, valamint az amerikai–pakisztáni, majd kínai–pakisztáni (katonai) szövetséget ellensúlyozó, sokoldalú indiai–szovjet (katonai, politikai és gazdasági) együttműködés szavatolta. (Balogh 2015, 111–133).[9]

Bandung másik (túl)erős szerkezeti eleme, a pánarab, világi nacionalizmus „zászlóshajója", a gazdaság- és társadalompolitikája szerint államkapitalista Egyiptom volt. Nasszer és a „szabad tisztek" számára Bandung (később az el nem kötelezettek mozgalma) – mint afroázsiai diplomáciai platform – erős nemzetközi hátteret biztosított: a Nílus-parti ország regionális hegemóniáját a térségben történetileg érdekelt nyugati hatalmak ugyanúgy (f)elismerték, mint a „Keleten" – a lenini időket megidéző módon – újra aktív hruscsovi Szovjetunió; ez a konstelláció állt az 1956-os szuezi válság hátterében.

Végül az nem kötelezett államokon belüli, informális hierarchia harmadik vezető állama, a titói Jugoszlávia a mozgalmat a Szovjetuniótól való távolságtartás „hitelesítésére" használta fel – anélkül, hogy a „pozitív semlegesség" politikája (amit 1954-ben Nehru és Tito közösen nyilvánított ki) egy pillanatra is megkérdőjelez(het)te volna a jugoszláv államszocialista gazdasági-társadalmi és politikai berendezkedés megőrzését.

Később hasonló érdekkapcsolat jött létre az el nem kötelezett mozgalom és Kuba között is, ami által Castróék az USA fojtogató embargópolitikáját – egyszersmind Kubának a Szovjetuniótól való egyoldalú politikai függését – remélték enyhíteni.

Az el nem kötelezett országcsoport a hidegháború enyhülési időszakában alternatívát kínált avval szemben, hogy a nemzetközi kapcsolatok irányát egyoldalúan a két poláris nagyhatalom egymás közötti alkui szabják meg. Másként fogalmazva: ezek az államok felléptek az ellen, hogy külpolitikai mozgásterük, biztonságuk az Észak(ként megnevezett) két politikai-katonai tömb közötti viszony alakulásától függjön, amiben a „szuperhatalmi" *társuralom* (kondomínium) jegyeit ismerték fel. Ezért állítottak alternatívát a *détente* olyan nagy horderejű nagyhatalmi kompromisszumaival szemben, mint az *atomcsend-egyezmény* (1963) és az *atomsorompó-szerződés* (1968).

Helyettük atomfegyver-mentes és békeövezetek létesítését kezdeményezték,[10] amik révén a bipoláris szembenállást földrajzi korlátok közé kívánták szorítani. Ennek nyomán alakult ki a nemzetközi kapcsoltok jellegzetes „déli" látószöge, ahonnan a „szuperhatalmi", „északi" szembenállás/versengés a „harmadik világ", a „Dél" államai számára, a világrendszer *centrum–periféria* tengelyén való előrejutás szempontjából, az érdekérvényesítés terepeként jelent meg.

*

Bandung mint „hívószó", a politikailag formálisan (ti. a nemzetközi jog szerint) immár szuverén régi-új államok hidegháborús rendszerben elfoglalt helyén túl, az állami keretekbe foglalt/kényszerült társadalmak *belső fejlődésének* kérdését is fölvetette. E tekintetben az 1950-es évek közepétől az 1970-es évek végéig ívelő negyedszázados ciklus fő történelmi tétje az volt, hogy a gyarmati státuszt az egykori „anyaország" – közvetve az európai és amerikai centrum – által diktált gazdasági feltételek szerinti *neokoloniális* függés és alávetettség követi-e – fenntartva ezen államok/társadalmak perifériikus helyét a hierarchikus világgazdaságban –, vagy lehetővé válik az arról való részleges *lekapcsolódás* (*delinking* – Amin 1992), és nyomában megszüntethető/enyhíthető a *strukturális függés*, elindulhat/végbemehet e társadalmak *emancipációja* egy alternatív, a tőkeviszony logikájától radikálisan különböző társadalomépítés keretében.

E történelmi léptékű kihívás megragadható abban a *paradoxonban*, amit a bissau-guineai Amílcar Cabral (a szubszaharai Afrika egyik legképzettebb marxista teoretikusa) 1966-ban úgy fogalt össze, hogy a *forradalmi kispolgárság*[11] mint osztály, miután a politikai hatalmat – kiegyezéses dekolonizációval vagy fegyverrel – megszerezte, és hozzáfog(ott) az új, független államiság intézményes kereteinek kialakításához, a „forradalmi demokrácia" érdekében „kollektív öngyilkosságot" kell elkövessen.[12] A „forradalmi demokrácia" mibenlétét Cabral, majd pl. a sokak által szellemi örökösének tekintett, Felső-Volta-i (Burkina Fasó-i) Thomas Sankara (mindkettőjüket meggyilkolták, Cabralt 48, Sankarát 37 évesen) abban jelölte meg, hogy a(z állam)hatalom birtokába jutott politikai elit pozícióját a *társadalmi önrendelkezés/önigazgatás* érdekében használja-e fel, nem pedig arra, hogy önmagát mint az állam – ideologikusan az „elképzelt" *nemzet* (Anderson 2006) – tulajdonába vett termelési eszközökkel rendelkező, azokat ellenőrző és birtokló (később tulajdonló), a társadalomtól elkülönült, önálló érdekű csoport szilárdítsa meg.

A Harmadik Világban[13] (mai elterjedt szóhasználattal, a *Globális Délen*) – különösen a világrendszer afrikai perifériáján, de részben Ázsiában is – a dekolonizációt követő negyedszázadban a Bandungban képviselt államok vagy államképes, antikolonialista szervezetek és az általuk képviselt társadalmak által bejárt – választott vagy elszenvedett – út alapvetően *háromféle* volt.

A *neokolonialista*, függő fejlődés – amit az 1960-as, 70-es években, a korszellemhez igazodva, sokszor szintén „szocialistának" tituláltak, de legalábbis nyíltan sehol sem „vállaltak fel" / „vallottak be" –, azokra az országokra volt jellemző, ahol a gyarmatosítás vagy az azzal egyenértékű gyarmati kapitalista típusú fejlődés során helyi burzsoázia – Cabral kifejezésével, „pszeudo-burzsoázia"[14] – formálódhatott ki. Ennek cselekvő elitje, az európai nemzetté válás mintáját szem előtt tartva, nemzetet „képzelt el" „népének" (s még inkább önmagának), a függetlenségi küzdelem élére állt, aminek megszerzése után többékevésbé készen átvette a modern/gyarmati gazdasági szektor és államigazgatás kulcspozícióit. Ezt követőn politikai és igazgatási kapcsolati tőkéjét gazdasági tőkévé, *magántulajdonná* konvertálta,[15] igazodott a nemzetközi tőke uralta munkamegosztáshoz, az állami intézmények menedzselését pedig saját érdekeihez igazította.

A másik opciót az ún. *nem kapitalista* fejlődés jelentette, ami (szintén) *nemzeti* elhivatottságú, államkapitalista gazdasági-társadalmi berendezkedést implikált, legtöbbször szocialista célmegjelöléssel és fogalomkészlettel. Ennek „minősített" változata (az 1980-as évek elterjedt szóhasználatával) a *szocialista orientáció* volt,[16] ami a modern/gyarmati kapitalista gazdasági alappal (iparral) és társadalomszerkezettel nem vagy csak alig rendelkező (legszegényebb), főként afrikai országok némelyikében került napirendre, jobbára az 1970-es évek második felében, a hidegháború hanyatló szakaszában.[17] Ezzel kapcsolatban merült fel – ismét[18] – az „útlerövidítés" lehetősége, vagyis az, hogy megvalósítható-e, hogy e preindusztriális gazdasági-társadalmi szerkezetű államok/társadalmak a kapitalista tulajdonviszonyok kialakulása nélkül iparosodjanak és jussanak el valamiféle szocialista gazdaság és társadalom korszakába.

A nem kapitalista fejlődést választó államok (elitjei) a hidegháborús nemzetközi rendszer viszonyai között szükségszerűen támaszkodtak az imperialista tömbbel szembenálló, ezért velük objektíve szövetséges szocialista „tábor" (eleinte főleg a SZU és az NDK, illetve Kína, majd az 1970-es évek második felének dekolonizációs hulláma idején Kuba) gazdasági, szakértői, politikai, katonai és ideológiai támogatá-

sára. Olyannyira, hogy – mint a kérdés kiemelkedő kortárs elemzője, a szovjet-azeri Karen Ny. Brutyenc megállapította: „a jelenlegi körülmények között a fiatal nemzeti államok többségének önállósága nem mindig nyugszik […] »saját« bázisán. Sok fontos vonatkozásban ez az önállóság nem annyira e fiatal államok belső helyzetének törvényszerű külső tükröződése, mint inkább a nemzetközi küzdőtéren kialakult erőviszonyok, a szocialista közösségtől kapott támogatás terméke." (Brutyenc 1975, 43.)

Mármost, az államközpontú, a társadalmi önigazgatás bármely formáját minimum fenntartással kezelő kelet-európai államszocialista rendszerek, sajnálatosan, nem ösztönöz(het)ték a hatalom birtokába jutott helyi elitek cabrali „kollektív öngyilkosságát". Mintának nem adhattak mást, mint önmagukat: a posztkoloniális hatalmi struktúrákat igyekeztek saját képükre és hasonlatosságukra formálni.[19] Ezért kifejezetten bizalmatlanok voltak az olyan ritka hatalomdecentralizáló és demokratizáló intenciójú – a helyi társadalmak történeti örökségén alapuló, mégis innovatív – kezdeményezésekkel szemben, mint amilyen pl. Tanzániában ment végbe 1967-től a Julius Nyerere nevével fémjelzett *ujamaa*-szocializmus koncepciója alapján.[20] A program lényege a soknemzetiségű és -nyelvű kelet-afrikai, paraszti társadalom országos – elvben önkéntességen alapuló – átszervezése volt önellátó és önigazgató faluközösségek rendszerébe, ami kiegészült modern ipar és (mindenekelőtt szállítási-kereskedelmi) infrastruktúra kiépítésének tervével.[21] Nyerere a választott út iránti szovjet értetlenséget látva[22] fordult támogatásért a Kínai Népköztársasághoz. A Dar es-Salaam kikötőjét Zambia belsejével összekötő, 1860 km hosszú *Tanzam* vasút megépítése[23] hasonló nagyságrendű beruházás volt, mint a szovjet finanszírozású és kivitelezésű *asszuáni-gát*é és vízerőművé Egyiptomban, próbára téve a kínai gazdaság teljesítőképességét – egy olyan időszakban, amikor annak teljesítménye a kulturális forradalom keltette káosz miatt visszaesett. (Robert 2019). A Tanzam vasút azután referenciává vált Kína későbbi (és jelenlegi) – a bandungi elvekkel hivatalosan is kontinuus – afrikai politikájának, a konfuciánus elvű, „ingroup" kínai külkapcsolatoknak (*guanxi*), amit a kelet-európai államszocialista támogatáspolitikától *eltérő racionalitás* (is) vezérel(t) (Eszterhai 2013).

A Bandungot követő két évtizedben a rokonsági (nemzetségi, törzsi) vagy felekezeti alapon kijelölt/kiválasztódott szubszaharai elit, amit Frantz Fanon indulatosnan „falánk, mohó, telhetetlen, kis létszámú és és kisstílű kaszt"-nak titulált (Fanon 1985, 169), sok helyütt a

lakosság alig néhány *ezrelékét* kitevő (500–5000 fős), kiváltságokkal elhalmozott klikké degenerálódott, majd fokozatosan államosztállyá szerveződött (Búr 2006, 204), szembefordulva eredeti, európai mintájú „nemzetépítő", illetve szocialista-egyenlősítő, emancipációs küldetésével. Az államosztály – aminek meghatározó vonása a krónikus *belső instabilitás*[24] –, egyrészt sokszor radikális, nem ritkán brutális politikai leszámolással járó külpolitikai pálfordulást hajtott végre az imperializmus (politikailag-katonailag a Nyugat, gazdaságilag az IMF és a Világbank) irányába, másrészt megszállta és kisajátította az államot,[25] kezdetben megtartva vagy akár némileg kibővítve is annak szolgáltató funkcióit, majd az 1990-es évek elejétől – nem függetlenül a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista államok megszűnésétől, valamint a neoliberális ellenforradalom globális offenzívájától – *predátor,* „gonosztevő" állammá szervezve, amely immár minimális szinten sem lát el szolgáltató funkciókat. A folyamat betetőzéseként, az elit sok helyen lemond(ott) az államiság legfőbb kritériumáról, az *erőszak monopóliumáról* is: azt áruba bocsátva, átengedi/átengedte a természeti kincsek kitermelésére/kirablására fókuszáló transznacionális vállalatoknak és/vagy különféle „nem-állami erőszakszereplőknek" (Búr 2006, 206), s ezáltal ágensévé vált az államkudarc / államtalanítás Afrika- és harmadikvilág-szerte terjedő jelenségének.

A dekoloniális, forradalmi kispolgárság számára kínálkozó harmadik opció volt, hogy önmagát *kollektív kizsákmányoló osztállyá* szervezze, paravánként megőrizve a nacionalista/szocialista cél- és fogalomkészletet és – igazodva a hidegháborús erőtérhez – a szovjet vagy kínai orientációt. A szubszaharai Afrikában ez a folyamat kevésbé érvényesül(hetet)t,[26] vagy legalábbis nem teljesed(het)ett ki, minthogy a gyarmati önkény nyomán keletkezett trópusi afrikai államok nem voltak képesek oly mértékben szervesülni – ti. túllépni az örökölt etnikai, nyelvi, hagyománybeli, társadalomszervezeti, munkamegosztásbeli stb. megosztottságokon –, hogy elitjük kellően homogén kizsákmányoló osztállyá váljon. Ez az opció inkább az arab világban volt detektálható (pl. Algériában az FLN; Szíriában és Irakban a Baath sikeres államképző, -fenntartó és modernizációs szerepében).

A „modell" legkifejlettebb változata azonban minden bizonnyal a konfuciánus hagyományú Kelet-Ázsiában öltött testet, jelesül Észak-Koreában, ahol a *Koreai Munkapárt* a *magántulajdon nélküli osztályuralom* kivételesen szilárd politikai és gazdasági-társadalmi rendszerét fejlesztette ki.

E rendszer tulajdonviszonyokban gyökerező alapzatát, az *ázsiai termelési mód*[27] két *longue durée*-s stabilizáló mozzanata alkotja. Először is, itt a kizsákmányolás (a megtermelt többletérték elvonása és kisajátítása) hagyományosan *kollektívák* között ment/megy végbe, azaz mind a kizsákmányolók, mind a kizsákmányoltak kollektívákként (nem mint individuumok) jelennek meg. Viszonyukat a KNDK-ban a *szongbun* intézménye[28] szabályozza és kvázi *rendi*[29] formában rögzíti. A második ilyen elem: a *szubjektív (osztály)érdekfelfogás,* mind az alul, mind a fölül lévők részéről, azaz az *osztályszerű elkülönülés* folyamatának szerves, „észrevétlen" módja, a kizsákmányolás elrejtettsége, az *uralom* és az *alávetettség* alapvetően *konszenzusos* jellege. Kizsákmányolók és kizsákmányoltak osztoznak abban az *illúzióban*, hogy a köztük lévő viszony *kölcsönös szolgálatokon* alapul, azaz benne – a gazdasági antropológia nyelvén – *általános reciprocitás* érvényesül, ahol a hosszú távú megtérülés magától értetődik, jóllehet a(z anyagi) javak valóságos forgalmában a redisztribúciós folyamat jó ideje megszakadt: *negatív reciprocitás*, *kizsákmányolás* áll fenn.[30]

E konszenzus övezte illúzió komplex fogalmakban artikulált *ideológiává* (ti. a társadalmi [osztály]konfliktusok végigharcolásának/csillapításának eszközévé, a fogalom marxi-lukácsi értelmében[31]) vált/válik, amelyben a társadalmi együttműködés „instanciái" (módjai és funkciói: gazdaság, politika, erkölcs, rokonság, nevelés, transzcendencia stb.) szétválaszthatatlanul egymásba ágyazódnak (*embeddedness* – Polányi). A KNDK-ban minden bizonnyal ilyen centrális szerepű, összetett, kategória a *dzsucse (csucshe)* eszmerendszere, amit Kim Ir Szen 1955 végén hirdetett meg,[32] s ami a későbbi évtizedek során mindinkább túlnőtt kezdeti jelentésén, az önerőre támaszkodás *(self-reliance)* bandungi ihletettségű elvén,[33] kiegészülve a társadalmi rangcsoportok *(szongbun)* említett intézményével.

A rendszer stabilitásának összetevője az önerőre támaszkodáson túlmutató *önközpontúság*, azaz a külvilággal való érintkezés előbb elszenvedett, majd egyre inkább felvállalt redukciója (embargó és/vagy autarkia), valamint a társadalomnak az uralkodó osztály (rend, kaszt, elitcsoport) általi szoros ellenőrzés alatt tartása, s ezzel összefüggésben: a *kiválasztottság* (különlegesség) és a permanens, akut *fenyegetettség* érzületének – a világháború elkerülhetetlenségéről szóló sztálini/zsdanovi tézisre hajazó – fenntartása, ami együtt jár a hadseregnek és a politikai rendőrségnek biztosított kiváltságokkal.[34]

*

Ilyen körülmények között, a „tulajdoni vákuum"-nak a kelet-európai államszocializmusra jellemző jelensége, amit Pavel Câmpeanu román közgazdász vélelmezett – és amit az 1990-es évek elején Böröcz József rekonstruált (Böröcz 2017, 27–28.) –, a kelet-ázsiai államszocialista viszonyok között kevéssé/nem értelmezhető, vagy legalábbis nem kelt(ett) feszültséget, s ez (is) erősítőleg hat(ott) a rendszer stabilitására. Egyrészt, itt a magántulajdon-nélküliség kontinuus, abban az értelemben, hogy a prekoloniális korszakban a „tiszta", általános (rendszerszintű) (föld)magántulajdon intézménye nem jött létre, a magántulajdonnak elsősorban az agrárium szféráján kívüli kialakulása pedig (az iparban, a kereskedelemben, a banki és más szolgáltatások területén) a gyarmatosítással és/vagy a külföldi tőke behatolásával állt kapcsolatban. Emiatt a II. világháborút követő kiterjedt államosítás/nacionalizálás az állam mint „magasabbrendű közösség" domináns gazdasági szerepének *visszaállításaként* jelenhetett meg. Másként fogalmazva: Kelet-Ázsiában, úgy tűnik, a tulajdon „kiürülése"/„kiürítése" nem következ(het)ett be, lévén nem is alakultak ki olyan magántulajdonosi struktúrák, amiknek tartalmát az állam „felszippanthatta" volna. (Böröcz 2017, 28.) Mondhatjuk így is: arrafelé „államosítás" és „társadalmasítás" egymáshoz sokkal inkább közeli, fölcserélhető fogalmakként jelentek meg, mint Kelet-Európában.

A rejtett, „észrevétlen" osztályelkülönülést és kizsákmányolást érdemes – és szükséges is – visszavezetni politikai gazdaságtani alapjára: *a munka és a tulajdon megbomlott egységének* kérdésére az ázsiai termelési mód szubsztrátumán kialakult államszocialista rendszerekben.[35] A megválaszolásra váró problémát Vilmos József ekként exponálta: „Amennyiben […] a *prekapitalista* társadalmakban is volt *kizsákmányolás,* lényegében ennek is csak a munka (termelő) és a tulajdon (javak elsajátítása) *elkülönültségének valamilyen* történelmileg kialakult, *sajátos formája lehetett a tartalma."* (Vilmos 1977, 77.; kiemelés az eredetiben.)[36]

A *Grundrisse*ben Marx így fogalmaz: „A *tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját létezésével együtt előfeltételezettek;* úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga *természeti előfeltételeihez,* amelyek úgyszólván csak testének meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a szervetlen feltételeiben." (Marx 1972, 371–372.; kiemelés az eredetiben.) Ezek között az

(ős)eredeti (még nem termelt) viszonyok között az ember „kettős létezése", „nem-viszonya" *kettős* közvetlenséget rejt: a természetadta közösséghez tartozását és „a termelés külső ősfeltételéhez" (legfőként a földhöz) mint sajátjához, „mint az egyéniségéhez tartozó előfeltételekhez, egyénisége létezési módjaihoz" tartozását. (Uo.) A közvetlen egység azonban – amit Marx a „valóságos fejlődés" *előtti* állapotnak nevez – „igen hamar elmúl[ó] és sehol sem tekinthet[ő] normális állapot[nak], még normális ősállapot[nak] sem". (Marx 1972, 32.) A „valóságos fejlődés" kezdetével a „kettős létezés" egyre inkább termeltté, *társadalmivá válik,* ami által az egyén közösségi-társadalmi vonatkozása *közvetlen egységből* meghatározott tartalmú *viszonnyá alakul át.* Ennek folytán „[….] a termelés társadalmi mivolta is egyre kevésbé jelentkezik […] a közösség tagjainak együttes tettében, s mindinkább az elkülönülő egyéneknek mint társadalmi lényeknek tevékenysége közösségi közvetítettségében." (Ágh 1974, 38–39.) A tulajdonban lakozó inherens kettősség ezt követőn tehát viszonyként: mint *birtoklás* és *használat kettős, kiegyenlítetlen viszonya* létezik. A közvetlen termelők szempontjából ez azt jelenti, hogy *birtokosi attribútumaik összessége* (ti. részvételük közösségüknek mindazokban a döntéseiben és tetteiben, amelyek a *tulajdont* érintik) többé *nem* teremt *tulajdont,* hanem csupán egy, szintén a *birtoklás* szintjén álló viszonyt: a *közösség* birtokosi mivoltát a „közösségi birtoklás állami összefoglalásaként" (uo. 40–41.) megszilárduló tradicionális államhoz, a *tulajdonoshoz.* Ez utóbbi szemszögéből a következmény az, hogy *tulajdonosi* mivolta közvetlenül nem foglal(ja) magában (a) *használatot,* hanem csupán *közvetve,* a birtokos-közösségeken keresztül. A *termelő* és a *felsőbb közösség* (a hagyományos állam) közötti viszonyt illetőn pedig a *kettős közvetítettség eredménye,* hogy valóságos kapcsolataikat tekintve egymás számára *közömbösek*: a *tulajdonos-állam* számára a használat csak az eredeti közösségek használatának szintjén jön számításba, míg a *valódi használat* (az egyén termelői vonatkozása) a *felsőbb közösség* szempontjából *irreleváns, azaz* megmarad az eredeti közösségek saját, belső ügyének.

A kollektív kizsákmányoló társadalmi csoport tehát az egyes termelők *kollektíváját* teszi termelése szervetlen feltételei közé. Más szóval: a prekapitalista formációk *általános* vonása, hogy bennük a *hatalmi viszony* (a természeti és a társadalmi termelési feltételek és viszonyok elsajátítása) szükségképpen *uralmi viszonyok* formáját ölti (vagyis idegen akarat kényszer – még ha nem is tudatosodott kényszer – útján való elsajátítását feltételezi) a törzsi-ázsiai társadalmakban

kollektívák közötti viszonyként áll fenn és funkcionál. A *kollektívákat* – azaz a primer közösségekben egyesülő termelőket és a közösségek összefoglalásaként megjelenő államiságot – összekötő *patriarchális,* fiktív-rokoni kapcsolat, amely – mint fentebb említettük – az egész társadalmat átható, intézményesült *ideológia gyanánt* van jelen, ahhoz hasonló szerepet tölt be, mint a feudalizmusban a *hűbéri kapcsolat* vagy az antik rabszolgatartásban az *erőszak: gazdaságon kívüli kényszer* (ami a valóságban nincs „kívül" gazdaságon, *be van ágyaz[ód]va abba*).[37] Míg azonban ez a kényszer a feudalizmusban *magántulajdonosokat* köt össze, akik ezért, ha elveszítik termelőeszközeiket (jelesül földjüket), ténylegesen (lásd a bekerítések folyamatát a XVI–XVIII. századi Angliában) vagy potenciálisan *bérmunkások* lesznek, addig itt az egyes termelőket anélkül zsákmányolják ki, hogy a termelési eszközökhöz való viszonyuk közösségi előfeltételezettsége megszűnne. Ez utóbbi – a közösségből való kizárás/kívülre kerülés valamilyen súlyosan közösségellenes cselekmény miatt – avval jár, hogy az egyén társadalmon kívüli páriává, banditává, esetleg rabszolgává válik, ami emiatt csupán kivételesen fordul elő a tradicionális társadalmakban.

A *munka* és a *tulajdon* egységének kérdéséhez visszatérve: a *közvetlen egység* állapota (zsákmányoló társadalmak), valamint az *önmaga ellentétébe* átcsapó antik és feudális forma között itt – az ázsiai termelési mód „hagyatékának" modern/posztkoloniális társadalmi viszonyai között – jól megragadható tartalmú *közbülső* állapot áll fenn, ami a kollektívákat összekötő ideológiai konszenzus folytán belülről – vagyis erőteljes/erőszakos külső hatás nélkül – nehezen bontható meg.

*

A KNDK a koreai háború nyomán (1950–1953), formális értelemben, *lekapcsolódott* a kapitalista világrendszerről. Ezt követőn azonban az ország eleinte kényszerű elszigetelődése tudatos elzárkózásba ment át, az önerőre támaszkodás *izolációvá* torzult. A Kim Ir Szen, majd örökösei – a Kim-dinasztia – által irányított és uralt észak-koreai állam *zárvánnyá*, Csoma Mózes kifejezésével, „remetekirálysággá" változott (*vissza*, ugyanis a tudatos elszigetelődésnek a koreai történelemben hagyománya volt;[38] Csoma 2013, 279–280).

Ennek a fajta leválásnak nem sok köze volt/van a *delinking* amini meghatározásához. A dinasztikusan és „rendileg" tovább örökített észak-koreai *osztályhatalom/-uralom*, sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem vett/vesz részt a tőkeviszony uralmának meghaladására/megdöntésére irányuló globális osztályharcban. Sőt, az eredeti in-

tenció: az emancipatorikus elhivatottság ellentétébe, ember- és népellenes elfajulásba, (akár) genocídiumba (is) fordul(hatot)t – nem csak Észak-Koreában, mint azt a Pol Pot, Khieu Szamphan és társai irányította *Demokratikus Kambodzsában* 1975 és 1978 között testet öltött *disztópia* tanúsította.[39] Ami Kambodzsában történt, korántsem volt egyedi és előzmények nélküli: hasonlóan gyilkos (a rituális emberevésig menő[40]) elfajulás ment végbe Kína egyes tartományaiban is a *kulturális forradalom* idején. Mindegyik esetben az ezekben a keletázsiai társadalmakban évszázadok óta jelen lévő, *lappangó osztályharc* elszabadulásáról, pontosabban: *szabadjára engedéséről* volt szó, azután és amiatt, hogy a kommunista pártokba szerveződött, regnáló politikai elit frontális támadást indított a társadalmi osztályok közötti (mint láttuk, rendszeres többletérték-elvonást, kizsákmányolást elfedő-igazoló) komplex ideológia, az *osztálybékét* szavatoló *konfucianizmus* és az értelmiségi/hivatalnoki/pártelit ellen, aminek tekintélye/hatalma a konfuciánus „komplex morális tanításon" alapult.[41]

Ismeretes, hogy Kína – a KNDK-val és a „vörös khmer" hatalommal ellentétben – nem ment végig a deformáció e *kétféle,* de egyformán végzetes útján (noha Kína 1966 után kétségtelenül előrehaladt rajta): képesnek bizonyult önkorrekcióra, amit a KKP Mao halála után Teng Hsziao-ping pártfrakciója[42] vezetésével hajtott végre, a párton belüli éles hatalmi harcot követő, vértelen hatalomátvétellel, mindenekelőtt Mao felesége, Csiang Csing és a kulturális forradalomban kiemelkedett „sanghajiak", a „négyek bandája"[43] – fizikai megsemmisítésük nélküli – menesztésével. A tengi konszolidáció sarokköve az a beés felismerés volt, hogy ahhoz, hogy a kínai társadalom túljusson jelenkortörténetének legsúlyosabb válságán – ami a kínai (állam) szocializmus bukásával fenyegetett –, elengedhetetlen a konfuciánus ideológia rehabilitálása, társadalomszervező és szabályozó szerepének visszaállítása a kínai társadalmi lét centrumába.[44]

Ezek az egyszerre antikapitalista és emberellenes rendszerek – nyilvánvalóan – nem lehettek (lehetnek) formaváltozatai semmiféle szocializmusnak/kommunizmusnak. Ellenkezőleg: világméretű, súlyos csapást mértek s mérnek annak eszméjére. (Diametrális ellentétben az olyan, a szovjet és kelet-európai államszocialista mintától szintén különböző útválasztással, mint amilyen a kubai fejlődés, amely mind a *buen vivir* felmutatásával,[45] mind hatékony és látványos, gyakorlati internacionalizmusával az eltelt több mint fél évszázad során a szocializmus mint emberhez méltó társadalmi alternatíva „élő reklámjává" vált – nem csak Latin-Amerikában.)

Hogy a harmadik ázsiai, konfucianista tradíciójú államszocialista társadalomról, Vietnámról is ejtsünk szót, itt a forradalmi kispolgárság – élén a nyugati és keleti szocialista-kommunista eszméken és praxison egyaránt pallérozódott Ho Si Minh-nel[46] –, ha lett volna is hajlama ilyesmire, nem került olyan helyzetbe, hogy az osztályelkülönülésnek ezt az útját válassza. Hiszen Vietnámnak és a kommunista pártba tömörült vietnámi nemzeti elitnek kereken harminc éven át, az 1940-es évek közepétől (a francia és japán kettős megszállás elleni harctól) egészen az 1970 es évek közepéig (a franciákkal vívott gyarmati felszabadító küzdelmeken át egészen az USA elleni honvédő és felszabadító háborús győzelemig), sőt, rövid szünettel, 1979-ig (a kambodzsai „vörös khmer" uralom fegyveres felszámolásáig), permanens hadiállapotban kellett helyt állnia, ami a nép – a társadalmi többség – cselekvő, demokratikus részvétele nélkül aligha lett volna eredményes.

*

„Most már tudjuk",[47] amivel Samir Amin – miként alkatilag tőle oly különböző eszmetársa, Immanuel Wallerstein is – már az 1980-as évek végén, a 90-es évek elején tisztában volt: a *gyarmati felszabadítás*, éppúgy, mint a globális (tőke)rendszerellenes *(anti-systemic)* mozgalmak másik két nagy XX. századi áramlata: a *szociáldemokrácia* és az *államszocializmus* is, az 1970-es évekre *leadta teljesítményének javát:* túljutott életciklusának delelőjén, és hanyatló szakaszába ért. E történeti tény azonban – magától értetődőn – nem érvénytelenítette emancipatorikus eredményeiket,[48] sőt, a kudarcukból (és bűneikből) levonható/levonandó tapasztalatok jelentőségét a jelen küzdelmei, nevesen – és ez Samir Amin egyfajta politikai végrendelete volt – egy új internacionálé szükségessége szempontjából egyértelművé tette. Amin és elvtársai ebben az összefüggésben tekintettek a XX. század végi, XXI. század eleji (fél)periférikus világgazdasági helyzetre mint az antikapitalista áttörés *lehetőségére*. Utolsó megnyilatkozásaiban Amin mindehhez *előfeltételként* jelölte meg új, *népi* nemzeti szuverenitás megvalósítását, hogy erős és egymással szolidáris (nemzet)állami keretek között – ezek hivatottak alkotni az új internacionálét – végbemehessen a „szenilitás" korába ért kapitalizmusról (Amin 2002) való világrendszer-szintű lekapcsolódás. Ő ebben Kína élenjáró szerepét vélelmezte (mások, köztük pl. Wallerstein, nála sokkal kevésbé).

A nemzet mint *népi* – tehát a történeti, polgári nemzetet meghaladó – közösség megteremtése, véleményem szerint, más fogalomkészlet-

tel, a lukácsi *demokratizálás* (Lukács 1988), illetve a részben általa ihletett mészárosi *lényegi* (szubsztantív) *demokrácia* (Mészáros 2017) imperatívuszát idézi, s egyúttal közeli rokonságban áll a cabrali gondolattal, az államszervező kispolgárság „kollektív öngyilkosságának" választásával is. Történeti formaváltozatai a *Párizsi Kommün*től az 1917–19-es oroszországi és németországi (később az '56-os magyar) *szovjetek*en/*(munkás)tanácsok*on, az 1944–45-ös magyarországi *népi bizottságok*on (Somlyai 1985), a lengyel *Szolidaritás* önigazgató szárnyának 1980–81-es tevékenységén át (Mitrovits 2009)[49] legújabban a venezuelai *kommünállam* kettős vagy ellenhatalmi struktúrájáig[50] ívelnek, de (itt nem részletezhető fenntartásokkal) idesorolandók olyan közelmúltbeli és mai, többé-kevésbé elszigetelt, lokális leválások is, mint a dél-mexikói *Chiapas neozapatista* praxisa, a tizenöt kelet- és délkelet-indiai szövetségi államban aktív *naxalita*, bázisdemokratikus, paraszti-kommunista gerillamozgalom tevékenysége, vagy az északszíriai, kurd többségű *Rojava* részvételi, forradalmi-feminista államisága is (lásd Engel-Di Mauro 2020; Roy 2010; Aguirre Rojas 2012, Lebrujah 2016).

A bipoláris államközi rendszer megszűnésével a *bandungi szellem*, közvetlen politikai értelemben, jelentését vesztette. Azonban mint Samir Amin hangsúlyozza, „Bandung" a nemzetközi kapcsolatok szintjén továbbra is jelen van: immár nem két politikai-katonai tömb kondominiumának elutasításként, a „Nyugat" és a „Kelet" közötti egyensúlykeresésként (lavírozásként), hanem a háromosztatú Globális Északnak – amini terminológiával: az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán alkotta *triász*nak– s vele a globális neoliberalizmusnak való alárendelődés, illetve a kapitalista világrendszerről való lekapcsolódás közötti szükségszerű választás gyanánt.[51] A lekapcsolódás azonban, ismételjük, nem jelent elszigetelődést, autarkiát, *zárványlétet*, hanem olyan új osztálytartalmú nemzeti függetlenséget és államot – benne a szubsztantív értelemben vett *munkásság*, a *dolgozók* rendelkezését a termelési kapacitások felett, az élelmiszerszuverenitás helyreállítását a nagy népességeltartó képességű paraszti gazdálkodás rehabilitációjával stb. –, ami alkalmas arra, hogy adekvát szervezeti keretet nyújtson a visszafordíthatatlanul *egységesülő világgazdaság* és az annak bázisán létező, megszüntethetetlenül *heterogén világtársadalom* (Szigeti 2010, 64.) „lassú átmenetéhez"[52] a „tőkén túli" fejlődés korszakába.

Jegyzetek

[1] Ezekre az irányváltásokra, mint Bibó István írja, a történelemnek azokban a „folyékony pillanataiban" kerül sor, „[…] melyek az egyhelyben álló vagy egy irányban haladó korszakokat hirtelen fordulathoz juttatják, egyirányúvá teszik. Ezek azok a pillanatok, mikor aránylag nem sok vagy semmi sem szükségszerű, mikor minden s mindennek ellenkezője is lehetségesnek látszik." Bibó 1990, 209.

[2] *Conjoncture:* Fernand Braudel által bevezetett fogalom, ami középtávú, viszonylag lassú, ciklikus/interciklikus gazdasági, társadalmi stb. folyamatokat jelöl. Lásd Braudel 2006, 1160–1163.

[3] Az egyedi eseményeknek (événements) a történeti elbeszélésben betöltött helyével kapcsolatos újabb vitákról lásd: Revel 2004.

[4] A hidegháború maga is olyan „konjunktúra" (középidejű ciklus), amely kezdetre, zenitre és hanyatlásra osztható ívet rajzol meg, s amely „három k": konfrontáció, koegzisztencia és kooperáció korszakokként eltérő arányú egyensúlyán nyugszik. Lásd: Békés 2014.

[5] Sárkány Mihály szavaival: Bandung „igénybejelentés" volt, „széles nemzetközi bázison, amelynek irányt és hitelességet adott a két emelkedőben lévő, nagy népességű és iparosodó ország, Kína és India." (Személyes közlés.)

[6] A Bandungi Értekezletet Dzsavaharlal Nehru és Csou En-laj 1954. júniusi, új-delhi találkozója nyomán hívták össze, a két vezető által megfogalmazott *Öt Elv* (*Pancsa Sila*) alapján, amiket a bandungi nyilatkozatban tízzé bővítettek ki.

[7] A két ország közötti vita 1962-ben egyhónapos háborúba torkollott.

[8] Jordán Gyula nagyívű, posztumusz tanulmányában Mao eltávolodását a Szovjetuniótól, majd szembefordulását vele, a kínai „kivételesség" sok évszázados hagyományához (bizonyos értelemben a sinocentrikus világszemlélethez) való tudatos visszatérésként értelmezi. Jordán 2012, 113–119.

[9] Balogh András joggal hangsúlyozza, hogy a britek által Indiáról leválasztott, önmagát muzulmánnak identifikáló Pakisztánnal szemben, a hindu többségű India megteremtője nem volt hajlandó „vallásközösségi kategóriákban gondolkodni, és a felosztás idején és a felosztás után kialakult szörnyű polgárháború ellenére is egyértelműen India szekuláris jellege mellett foglalt állást. Ebből az is következik, hogy Nehru elutasította a »hindu India« koncepcióját, és India alkotmányosan ma sem hindu állam." (I. m. 13.)

[10] 1969 és 2006 között öt atomfegyver-mentes övezet létesítéséről született megállapodás: kettő a hidegháború időszakában, három pedig 1990 után. Az indiai-óceáni békeövezet legfőként India által felkarolt tervezete nem valósult meg. Lásd Lugosi 1986.

[11] Cabral fogalmazásában: „a kispolgárságnak a gyarmati helyzetben forradalminak nevezhető része".

[12] Lásd e számunkban Cabral híres, 1966-os beszédét a havannai Trikontinentális Értekezleten.

[13] Mint ismeretes, a kifejezés a francia polgári forradalom fő társadalmi (osztály-) hajtóereje, a *harmadik rend (tiers état)* analógiája alapján született, Alfred Sauvy közgazdász-szociológus egy 1952-es cikke nyomán, amit a *L'Observateur* c. lap közölt. „»Hiszen végül is ez a Harmadik Rend módjára elfeledett, kizsákmányolt, megvetett Harmadik Világ maga is valami szeretne lenni.« Ekként fogalmaztam

át Sièyesnek a francia forradalom idején keletkezett mondatát. Nem fűztem hozzá (noha olykor tréfából megjegyeztem), hogy a kapitalista világot a nemességhez, a kommunista világot pedig a papsághoz lehetne hasonlítani." http://www.prixalfredsauvy.com/presentation/monsieur-alfred-sauvy/. (Letöltés: 2020. 09. 5.)

[14] Frantz Fanon is kétségbe vonja, hogy a gyarmati függés körülményei között Afrikában valódi burzsoázia alakulhatott ki: „Ez a kosztpénzen tartott burzsoázia nem képes nagy eszmékre, ötletekre. Emlékszik a nyugati tankönyvekben olvasottakra, és – mintegy észrevétlenül – már nem is Európa utánzatává, hanem karikatúrájává vedlik át." Fanon 1985, 169.

[15] K. Ny. Brutyenc már az 1970-es évek közepén világosan látta a politikai korrupció valódi jelentőségét a posztkoloniális osztályképződésben, amit „a felépítménynek az alap létrehozásában betöltött szerepe[ként]" értelmezett. A *Rinascitá*t idézve így ír: „Ennélfogva a politikai hatalom teszi lehetővé a gazdasági hatalom létrehozását, s nem megfordítva, ahogyan ez a kapitalizmus fejlődésének klasszikus formája szerint […] végbement." Következtetése: „A burzsoá hivatalnokréteg […] [n]övekedését […] jogosan értelmezhetjük úgy, mint a helyi burzsoázia kialakulásának egyik útját; élettevékenységét pedig méltán tekinthetjük az eredeti felhalmozás sajátos formájának és csatornájának […]." Brutyenc 1975, 235–236.

[16] A „szocialista orientáció" elméleti és gyakorlati kérdéseinek egykorú értelmezéséhez lásd: Ágh 1975. A fogalmat Amin a 2000-es évtized második felében újraértelmezte, többek között az *Eszmélet*nek küldött tanulmányában is: Amin 2009.

[17] A „szocialista orientáció"-hoz sorolható utolsó kísérletre Afganisztánban került sor Muhammad Nadzsibullah elnöksége idején, a szovjet csapatok kivonását megelőző és követő öt esztendőben (1987–1992). Az Amanullah Kán emír, majd király felvilágosult uralkodását (1919–1929) megidéző, szociális reformok sorát bevezető, világi rendszer sorsát – amire az afgánok többsége ma is „aranykorként" emlékezik – a Szovjetunió felboml(aszt)ása (1991. december) és az orosz fegyver-, energia- és élelmiszer-szállítások puccsszerű leállítása pecsételte meg 1992-ben. Lásd: Parenti 2012.

[18] Ismeretes, hogy ehhez hasonló vita az 1920-as években, a III. Internacionálén belüli vitákban már egyszer lezajlott.

[19] Emiatt (is) lehettek különlegesen szorosak (ámbár, mint Mohamed Heikáltól, Nasszer beszédírójától tudjuk, csupán ritkán felhőtlenek; Heikal é.n.) Egyiptom és a Szovjetunió kapcsolatai a Nasszer által 1962-ben – a Szíriával 1958-ban előkészítetlenül létrehozott unió felbomlása nyomán – életre hívott, jellegzetesen állampárti vonásokat mutató *Arab Szocialista Unió* kormányzása idején, amit az egyiptomi kommunisták is támogattak. Samir Amin, Christophe Venturának adott 2016. márciusi interjújában, személyes emlékeit is fölidézve, ama véleményének adott hangot, hogy az egyiptomi elnök és egykori „szabad tisztjeinek" *szocialista irányú radikalizálódása* korántsem következett a *Forradalmi Kormányzó Tanács* első négy évének (1952–1955/56) britellenes-nacionalista politikájából. Nasszerék ui. illúziókat tápláltak az iránt, hogy az Egyesült Államok, amelyre az arab világban – a Wilson által 1919 nyarán a közel-keleti térségbe küldött *King–Crane Bizottság* jelentése óta – antikoloniális hatalomként tekintettek, segíteni fogja Egyiptomot a brit függés felszámolásában és nagyszabású gazdaságfejlesztési terveik megvaló-

sításában. Amin, az egyiptomi delegáció arab–kínai tolmácsára hivatkozva, akként vélekedett, hogy az egyiptomi vezetőt a Rangoonból Dzsakartába (ti. Bandungba) tartó közös repülőúton Csou En-laj győzte meg arról, hogy Egyiptom hazai és főleg pánarab nemzeti céljai ellentétesek az USA geostratégiai érdekeivel, s ezért érdemi támogatásra csakis a szocialista országoktól, elsősorban a Szovjetuniótól számíthat. (Az interjút lásd: https://www.youtube.com/watch?v=pK2kzJ-2q1o; főleg 13:11–16:11.; megtekintve: 2020. 09. 09.) Ismert, hogy Bandung után – kínai közvetítéssel – meg is történt az egyiptomi–szovjet kapcsolatfelvétel, ami hamarosan, 1955 őszén, a csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási egyezményben, majd az 1956-os szuezi válság alatt az Egyiptomnak nyújtott határozott szovjet diplomáciai és politikai támogatásban, végül az asszuáni magasgát és vízerőmű szovjet kivitelezésében és finanszírozásában, illetve a két ország közötti széleskörű gazdasági, politikai és katonai együttműködésben „fordult termőre". Az érem másik oldala, hogy bármily szorossá is vált a Nasszer-érában az egyiptomi – magát „szocialistának" tituláló és láttató, a valóságban államkapitalistának megmaradó – politikai és gazdasági rendszer kooperációja a Szovjetunióval, az örökségét átvevő Anvar Szadat, az 1970-es évek elején, nagyobb belpolitikai megrázkódtatások nélkül tudta átállítani Egyiptomot a Nyugat oldalára: felszámolni az egyiptomi szovjet jelenlétet, megnyitni (*infitah*) a gazdaságot a nemzetközi tőke előtt és békeszerződést kötni Izraellel. (Farkas 2012, 25–50.)

[20] Elsősorban az „ujamaa" paraszti szocialista kísérlet szolgált mintául 1975-től a madagaszkári *Második Köztársaság* „szocialista forradalmához", aminek középpontjában a *fokonolona*, a hagyományos malgas rokoni, majd területi alapon szerveződött paraszti közösség állt. A hatalom erőteljes decentralizációját ígérő programot Richard Ratsimandrava elnök (korábbi csendőrezredes és belügyminiszter) hirdette meg, akit azonban hat nappal kinevezése után (ismeretlenek) meggyilkoltak. Az erősen átdolgozott, recentralizált tervet utódja, Didier Ratsiraka kísérelte meg a gyakorlatba átültetni *Charte de la Révolution malagasy socialiste* címet viselő programjával, amit – nyilvánvalóan kínai mintára – *Boky mena* (Vörös könyv) néven népszerűsítettek. Lásd: Archer 2003 (1977). Mind az ujamaa-, mind a fokonolona-szocializmus kísérletére Tanzánia, illetve Madagaszkár külső eladósodása és az IMF-hitellel kikényszerített gazdaságszerkezet-átalakítási diktátum tett pontot.

[21] Ujamaa: a szuahéli *jamaa* (nagycsalád, rokoni közösség, testvériesség) szóból képzett fogalom, ami országszerte egységes falusi agrárközösségek létesítésének tervét jelölte. Az ujamaa-szocializmus programját Nyerere az *arushai nyilatkozat* néven ismertté vált, 1967-es beszédében ismertette. Lásd: Traoré 1975.

[22] Nyerere harminc alkalommal látogatott Kínába és csak egyszer Szovjetunióba: Servant 2019.

[23] „Az egyik legnagyobb szabású kínai befektetést Tanzánia és Zambia kérésére kezdte meg Kína. A két országot keresztülszelő vasútvonal Zambia rézlelőhelyeit és Tanzánia dél-nyugati nyersanyaglelőhelyeit köti össze Dar es Salaammal és a kikötővel. Ez a projekt bizonyult a legjelentősebbnek az sino-afrikai kapcsolattartás során, hiszen a kulturális forradalom évtizedében engedélyezték, és az USA felé való nyitás időszakában valósították meg." Vecsey 2017, 209.

[24] Az osztályon/eliten belüli permanens politikai küzdelmek, erőszakos hatalomátvételek vezettek az „elit-recycling"-nek nevezett jelenség kialakulásához. Búr 2005.

[25] E tendencia korán, már az 1960-as évek végén érzékelhető volt. „Amikor a nemzeti vezetés államosítja a külföldi társaságok és a nagytőkések javait, ezek a bürokraták a tömegek nevében ragadják meg a termelési eszközök igazgatását végző állami szektor vezető helyeit. A hatalom és a gazdaság éltető központjai feletti uralmuk teljes szabadságot biztosít nekik a politikai és gazdasági döntések hozatalában […] Ez a réteg alkotja az »új osztályt«, amely befagyasztja a fejlődést, a saját érdekében kiszívja az állami szektor vérét, spekulál, kereskedik és jövedelmének feleslegét ingatlanokba és művelhető földekbe fekteti. Így ennek a rétegnek egy része új tulajdonossá válik." Kamel 1976, 283.

[26] Talán Zimbabwe kivételével 1988 és 2000 között, a két nagy etnikumot, a *sonák*at és a *ndebelé*ket reprezentáló két egykori gyarmati felszabadító mozgalom, a ZANU-PF *(Zimbabwe African National Union – Patriotic Front)* és a ZAPU *(Zimbabwe African People's Union)* fúziójával létrejött egypártrendszer-jellegű kormányzás idején.

[27] Az ázsiai termelési mód marxi kategóriájának történeti relevanciája körüli több évtizedes vitákról – amikre jelen dolgozatban nincs lehetőségünk kitérni – lásd legújabban: Gaulard 2018.

[28] Származáson és (ennek alapján) politikai megbízhatóságon alapuló, három fő osztályra és mintegy ötven alosztályra osztott *társadalmi rangrendszer,* amely az egyén életének legtöbb területén (élelmezés, lakóhely, iskola, munkahely stb.) jogelőnyökkel és -hátrányokkal jár. Lásd Pillet 2019.

[29] A *szongbun* megfeleltetése „rend"-nek, „kaszt"-nak vagy bármilyen, az európai társadalomfejlődésből átvett fogalomnak, természetesen csakis *cum grano salis* fogadható el.

[30] Marx és Engels *A német ideológiá*ban hasonló következtetésre jutnak, amikor az államnak mint a közös érdek önálló formában való megjelenésének kérdéséről írnak: „[…] a közösségi érdek […] illuzórikus közösségiségként, de mindig a minden családi és törzsi tömörülésben meglevő kötelékek reális bázisán" ölt államként „önálló alakulást". Marx–Engels 1974, 33.

[31] A(z európai) kapitalizmusban – előbb a polgárság hatalomra jutásában, majd a politikai hatalomnak a proletariátussal szembeni megtartásában – ez a *hegemón* ideológia előbb a *nemzeti eszme*, később az ennek emancipatorikus-demokratikus tartalmától megfosztott *nacionalizmus.* Lásd Bibó István fejtegetését a hazafiság/patriotizmus és a nacionalizmus közötti különbségről. Bibó 1990, 226–230.

[32] A *csucshe* eszméje, Csoma Mózes szerint, „önrendelkezés" jelentéssel a XVII. századba nyúlik vissza. Csoma 218, 221–223.

[33] Az önerőre támaszkodás elve jóval Bandung előtt megfogalmazódott: „Mao és a kommunista kínai vezetés már az 1930-as évektől hangsúlyozta az önerőre támaszkodás fontosságát." Vámos 2017, 48.

[34] A *szongun* („első a hadsereg") elv, amit Kim Ir Szen halála után Kim Dzsong Il vezetett be, az ország fegyveres erőinek tagjait a társadalom fölé helyezi, és a honvédelemnek. a nemzeti forráselosztásban feltétlen elsőbbséget biztosít.

[35] Az alábbiakban egy korábbi tanulmányom gondolatmenetét elevenítem fel: Lugosi 1983.

[36] Vilmos József az 1970-es években a budapesti bölcsészkar *Politikai Gazdaságtan Tanszéké*nek vezetője és Földes László munkatársa volt, akinek emlékét jelen számunk *Arcok* rovatában idézzük fel: mindkettőjük munkásságában kiemelt sze-

repet kapott – Polányi Károly nyomán – a hagyományos társadalmak „beágyazott" gazdasági folyamatainak marxista értelmezése.

[37] „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározott módon visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya […] az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk." Marx 1974, 745–746.

[38] A konfuciánus *Csoszon (Joseon)* királyság, amelyben a koreai kultúra, társadalomszervezet, szokásrend stb. alapjai kialakultak, a mandzsu *Csing Birodalom* alárendeltségében két és fél évszázadon keresztül – egészen az 1880-as évekig – elzárkózva létezett.

[39] A Yale Egyetem *Genocide Studies Program*ja keretében végzett kutatás alapján (https://gsp.yale.edu/case-studies/cambodian-genocide-program), a „vörös khmer" uralomnak 1,7 millió kambodzsai áldozata volt, öt év alatt az ország lakosságának 21%-a vesztette életét.

[40] Lásd pl. a francia AFP hírügynökség értesülését a déli *Guanxi* (Kuanghszi) autonóm tartományhoz tartozó *Wuxuan* megyében 1968 nyarán történtekről: *Le Point*, 2016. május 12. https://www.lepoint.fr/culture/chine-les-banquets-cannibales-oublies-de-la-revolution-culturelle-11-05-2016-2038513_3.php#. Az ügy forrásszintű feldolgozása: Sutton 2009. Az emberhúsevés hagyománya egyébként, mint azt többek között S. Cruveille francia sinológus egyik tanulmányában bemutatta, a kínai régmúltban gyökerezik: Cruveille 2015.

[41] „A hagyományos szülőtisztelet, az idősebbek iránti megbecsülés, a stabil családi kapcsolat, a kitartó barátság ideáinak hazájában a gyermekeket hivatalosan arra biztatták, hogy jelentsék fel szüleiket, a diákokat arra, hogy hurcolják meg tanáraikat, a házastársakat és barátokat arra, hogy jelentsék fel egymást. A tanulás és tudás megbecsülésének országában bezárták az iskolákat, üldözték az értelmiséget. Nemzedékek sorsa futott vakvágányra." Juhász 2012.

[42] A KKP-n belüli frakciókról és e frakcióknak a kínai hatalomgyakorlásban betöltött hagyományos szerepéről lásd Sárvári 2017, 32–35. „[…] a II. világháborút követő kínai hatalomgyakorlás nem csupán diktatúrát jelent, hanem frakcióharcot (az óhatatlanul felmerülő különböző politikai irányzatok közti konfliktust és kooperációt), amelynek nyílt politikai diskurzussá emelése az ezredfordulóval vált stratégiai céllá." Uo. 32.

[43] Az elnevezés magától Maótól származott: Jordán 2012, 353.

[44] A konfucianizmus immár fölvállalt centrális szerepének látványos kinyilvánításaként hozták létre világszerte, az elmúlt negyedszázad során, a kínai nyelv és kultúra elterjesztésére hivatott Konfuciusz intézetek hálózatát.

[45] A *kecsua* eredetű fogalom *(Sumak Kawsay)* kiterjesztett, általános értelmében ami egyfajta ökoszocializmust, a természettel harmóniában létező közösségiséget jelöl. Lásd erről: Carme 2016.

[46] Ho életútjáról lásd Salgó 1984.

[47] John Lewis Gaddis jelenkor-történeti monográfiájának címe.

[48] „Nincs rá ok, hogy […] megkérdőjelezzük a földrész államai által elért eredményeket" – írja Amin. „Kongóban például, a fertelmes Mobutu-rezsim idején, harminc év leforgása alatt, negyvenszer nagyobb oktatási kapacitás jött létre, mint a belga gyarmati uralom nyolc évtizede során. Akár tetszik, akár nem, az afrikai államok az 1960-as évektől kezdve valódi nemzetekké fejlődtek. Az etnikai viszályok csak később, a bandungi modell kimerülése következtében kezdődtek el, midőn a hatalom különböző frakciói megrendült legitimációjukat az etnicitáshoz folyamodva próbálták meg visszaszerezni." Amin 2009, 24–25.

[49] „A Szolidaritás 1981 őszén megrendezett kongresszusán elfogadott program szerint, az Önkormányzó Köztársaság a világnézeti, társadalmi, politikai és kulturális pluralizmus elvére épülve jön létre. A határozatban foglaltak szerint, az *Önkormányzó Köztársaság* alapja az »autentikus munkásönkormányzat«." Mitrovits 2009, 37.

[50] Lásd erről a „Venezuela dosszié"-t, különösen az összeállítás általam jegyzett bevezetőjét az *Eszmélet,* 123. (2019. őszi) számában, 166–215.

[51] „A »bandungi szellemet« ma a neoliberális globalizáció iránti el nem kötelezettségként kell értelmezni" – vallja Darwis Khudori indonéz építészmérnök és történész a bandungi konferencia 60. évfordulójára készült átfogó tanulmányában. Khudori 2018, 7.

[52] „[…] *önközpontú* nemzetgazdaságon alapuló, népi-nemzeti társadalom kiépítése nélkül nem lehet átjutni a *lassú átmenet* megkerülhetetlen átjáróján."Amin 2009, 19–20.; az első kiemelés az eredetiben, a második tőlem: L. GY.

Hivatkozások

Ágh Attila 1974: A tulajdonfogalom történetfilozófiai értelmezéséhez. In: uő: *A történelem kérdőjelei. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Ágh Attila (szerk.) 1985: *A szocialista orientáció.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Aguirre Rojas, Carlos Antonio 2012: *Engedelmeskedve parancsolni. A mexikói neozapatizmus politikai tanulságai*. Eszmélet Kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

Amin, Samir 1992: Megjegyzések a lekapcsolódás elméletéhez. *Eszmélet*, 15–16. sz. (április–július), 106–114.

Amin, Samir 2002: *Au delà du capitalisme sénile*. Párizs, Presses Universitaires de France.

Amin, Samir 2009: A szocialista orientációjú fejlődés útja. *Eszmélet*, 81. sz. (tavasz), 10–49.

Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Atelier füzetek. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Archer, Robert 2003 (1977): *Madagascar depuis 1972. La marche d'une révolution*. Párizs, Éditions L'Harmattan.

Balogh András 2015: A Nehru–Gandhi dinasztia tündöklése és bukása. *Nemzet és Biztonság*, 4. sz.

Békés Csaba 2014: Hidegháború–enyhülés új megközelítésben. *Külügyi Szemle*, tél, 3–18.

Bibó István 1990: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In: uő: *Különbség.* Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 308–417.

Böröcz József 2017: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* Eszmélet Könyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Braudel, Fernand 2006: A *történelem és a társadalomtudományok.* A hosszú időtartam. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet II.* Budapest, Osiris Kiadó, 1157–1182.

Brutyenc, Karen Ny. 1975: *Korunk nemzeti felszabadító forradalmai. Néhány elméleti kérdés.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Búr Gábor 2005: Miért szegény Afrika? *A Hét* (Marosvásárhely). 3, 35. sz., szeptember 1. http://publikon.hu/application/essay/168_1.pdf. (Letöltés: 2020. 09. 02.)

Búr Gábor 2006: Gyenge államok és államkudarcok Afrikában. In: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban.* Budapest, Teleki Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, 194–211.

Cabral, Amílcar 2020: Az elmélet fegyvere. Beszéd Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeinek első Trikontinentális Szolidaritási Értekezletén. *Eszmélet*, 127–128. sz. (ősz–tél), 161–181.

Carme, Émile: Le buen vivir: qu'est-ce donc ? *Ballast,* 2016. július 8. https://www.revue-ballast.fr/le-buen-vivir/

Cruveille, Solnage 2015: La consommation de chair humaine en Chine: Les raisons d'un cannibalisme subi ou choisi. In: *Impressions d'Extrême-Orient*, Aix-Marseille Université, 2015, 5, s.p. hal-01913624v2 https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01913624v2/document

Csoma Mózes 2013: A modernizáció kérdése a Koreai-félszigeten. *Világtörténet*, 2–3, 279–287.

Csoma Mózes 2018: *Korea története: A két koreai állam történelemszemléletének összehasonlításával*. Budapest, Antall József Tudásközpont.

Engel-Di Mauro, Salvatore 2020: A radikális baloldali mozgalmak perspektíváiról és kilátásairól. *Eszmélet*, 126. sz. (nyár), 12–23.

Eszterhai Viktor 2013: A guanxi az ázsiai államközi kapcsolatokban. A Kína-központú hűbérajándék-rendszer újragondolása. *Eszmélet,* 100. sz. (tél), 148–166.

Fanon, Frantz 1985: *A föld rabjai.* Politikai gondolkodók. Budapest, Gondolat Kiadó.

Farkas Anikó 2012: *A szadati Egyiptom magyar szemmel. Magyar-egyiptomi kapcsolatok 1970–1980.* Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1630/1/Phd_dolgozat_Farkas_Aniko.pdf (Letöltés: 2020. 09. 08.)

Gaddis, John Lewis 2001: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Memoria mundi. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Gaulard, Mylène 2018: Le mode de production asiatique et la Chine. Retour sur la pertinence d'un concept biaisé. *Revue d'histoire de la pensée* économique, 2018 – 2, n° 6. https://www.researchgate.net/publication/330307605_Le_mode_de_production_asiatique_et_la_Chine_Retour_sur_la_pertinence_d%27un_concept_biaise_Revue_d%27histoire_de_la_pensee_economique_decembre_n2_pp_39-64. (Letöltés: 2020. 09. 05.)

Heikal, Mohamed é.n.: *A szfinx és a komiszár. A szovjetek sorsa és balsorsa a Közel-Keleten.* (Az MSZMP KB zárt terjesztésű, számozott kiadványa.) H. n.

Jordán Gyula 2012: Kína-modell és a kínai kivételesség kérdése. *Külügyi Szemle*, nyár, 105–124. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2012_02_A_Kena-modell_ees_a_kenai_.pdf (Letöltés: 2020. 09. 02.

Juhász Ottó 2012: A modernizáció és tradíció kérdései Kínában, 1840–2012. *Külügyi Szemle*, nyár, 75–104. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2012_02_A_modernizecie_ees_a_trade_.pdf (Letöltés: 2020. 09. 03.)

Kamel, Michel 1976: Részlet „A nemzeti szövetség fogalma" c. tanulmányból, in: Kende István (szerk.): *Fejlődő országok – haladó eszmék.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 281–283.

Khudori, Darwis 2018: Bandung Conference and its Constellation: An Introduction. In: uő: *Bandung Legaacy and Global Future: New Insights and Emerging Forces.* New Delhi, Aakar Books, 1–20. https://www.academia.edu/43382406/Bandung_Conference_and_its_Constellation_An_Introduction?email_work_card=view-paper. (Letöltés: 2020. 09. 03.)

Lebrujah, Raphaël 2016: Forradalmi helyzet Szíriai-Kurdisztánban. *Eszmélet*, 109. sz. (tavasz), 64–81.

Lugosi Győző 1983: Az uralmi viszonyok keletkezéséről. *Világosság*, XXIV. évf. 2. sz. 65–74.

Lugosi Győző 1986: „Válságív" vagy „békeövezet": az indiai-óceáni biztonság két évtizede. *Külpolitika,* 13. évf. 3. sz. 61–75.

Lukács György 1988: *A demokratizálás jelene és jövője*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Marx, Karl 1974: *A tőke III.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Marx, Karl – Engels, Friedrich 1974: *A német ideológia.* Budapest, Magyar Helikon.

Mitrovits Miklós 2009: Az önigazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban. *Eszmélet*, 83. sz. (2009. ősz), 33–53.

Parenti, Christian 2012: Retour sur l'expérience communiste en Afghanistan. *Le Monde diplomatique*, augusztus, 8–9.

Pillet, Anaïs 2019: La Corée du Nord et son système de caste, le Songbun. *Kelumadang*. *Les lttératures de Corée*. https://keulmadang.com/2019/03/22/thematiques/une-societe-en-metamorphose/la-coree-du-nord-et-son-systeme-de-castes-le-songbun/ (Letöltés: 2020. 08. 31.)

Revel, Jacques 2004: Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés. *Korall*, 5. évf. 15–16. sz., 22–37.

Robert, Anne-Cécile 2019: L'épopée de « Tanzam ». *Le Monde diplomatique*, február, 10.

Roy, Arundhati 2010: Séta az elvtársakkal. Gandhisták puskával? *Eszmélet,* 87. sz. (ősz), 135–161.

Salgó László 1984: *Ho Si Minh.* Életek és korok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sárvári Balázs 2017: *A kínai felzárkózás gazdaságpolitikai és geopolitikai vonatkozásai 1949-től 2007-ig*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/988/1/Sarvari_Balazs_dhu.pdf. (Letöltés: 2020. 08. 31.)

Serre-Ratsimandisa, Georges 1978: Théorie et pratique du «Fokonolona» moderne à Madagascar. *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des* Études *Africaines*, Vol. 12, No. 1, 37–58.

Servant, Jean-Christophe 2019: La Tanzanie mise sur la Chine. *Le Monde diplomatique*, február, 12.

Somlyai Magda 1985: *Történelemformáló hétköznapok (1944 ősze – 1945 tavasza)*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Sutton, Donald S. 1995: Consuming Counterrevolution: The Ritual and Culture of Cannibalism in Wuxuan, Guangxi, China, May to July 1968. *Comparative Studies In Society amd History* (Cambridge), Volume 37, Issue 1, January, 136–172. https://www.cambridge.org/core/journals/comparative-studies-in-society-and-history/article/consuming-counterrevolution-the-ritual-and-culture-of-cannibalism-in-wuxuan-guangxi-china-may-to-july-1968/9D7B3DD84CF53C31B35E8C97D99BF9AE. (Letöltés: 2020. 09. 02.)

Szigeti Péter 2010: Világrend és világrendszer. Gondolatok Galló Béla geopolitikai könyvéről. *Eszmélet*, 87. sz. (ősz), 162–167.

Taroré, Aly 1975: Rapport agriculture–industrie et « socialisme Ujamaa » en Tanzanie. *Revue Tiers Monde*, vol. 16(64), 805–820.

Vámos Péter 2017: Baráti segítség és önerőre támaszkodás. *Történelmi Szemle*, LIX. évfolyam, 1. szám, 47–76.

Vecsey Mariann 2017: A Sárkány Afrikában. In: Besenyő János – Hamar Imre (szerk.): *Kína a globális kihívások tükrében. China in the light of global challenges.* Budapest, ELTE Konfuciusz Intézet, 2017, 207–219. https://www.konfuciuszintezet.hu/letoltesek/pdf/Kina_globalis_web.pdf. (Letöltés: 2020. 09. 01.)

Vilmos József 1977 *Munkamegosztás, csere, tulajdon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A szubszaharai Afrika a globális kapitalizmus rendszerében

Afrikanisták – történészek, politológusok és társadalomtudományokkal foglalkozók, elemzők – évtizedek óta megválaszolatlan kérdése: *Afrika*, mérhetetlen természeti kincsei és humán erőforrásai ellenére, *miért szegény*? A „bőség szegénysége" *(poverty of plenty)* olyan paradoxon, amely évtizedek óta a figyelem középpontjában áll.[1] Válaszok természetesen születtek, fölös számban is, a bajok orvoslása azonban elmaradt. A gyakorlat a nagy elvárásokról és a várakozásokat követő kijózanodásokról, olykor kiábrándulásokról szólt, s ebből arra következtethetünk, hogy már az elméletekkel sem volt minden rendben. A Szaharától délre fekvő afrikai nagyrégió hagyományosan Földünk legszegényebb, legelmaradottabb, legképzetlenebb, legbetegebb, legrövidebb várható élettartamot ígérő része, s a negatív legeket még hosszan lehetne sorolni. A leszakadás az Óvilág többi részétől már az emberi történelem kezdetén, a Szahara kiszáradásával kezdetét vette. Afro-Eurázsia[2] újításai ide nem mindig, s akkor is rendszerint csak jó nagy késéssel érkeztek meg. Ez az aszimmetria okozta, hogy már a Mediterrán világ és Délnyugat-Ázsia is, más javak mellett, rabszolgák lelőhelyeként kezelte a régió általa ismert részét. A XV. századtól megindult európai felfedezések nem oldották meg Afrika problémáját, az addigra évezredes lefűződés nem szűnt meg, sőt, a kialakuló világpiac sok szempontból konzerválta a hátrányokat. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy Afrika sokáig csupán „megkerülendő kontinens", földrajzi akadály volt az Európa és Ázsia között kiépült fűszerkereskedelmi útvonalon. Az Afrikából beszerezhető áruk, arany, elefántcsont stb. nem versenyezhettek az Ázsiából importálható cikkekkel. Ezen csak a XVI. században megindult, s virágkorát a XVIII. században élő atlanti rabszolga-kereskedelem változtatott. S bár a rabszolgákat kevés kivétellel afrikaiak adták el az európai kereskedőknek, ez az egyenlőtlen csere tipikus esete volt, amiből a kontinens keveset profitált, ám annál többet veszített.

Ez az emberiség történetének sötét lapjaihoz tartozó interakció politikusok hivatkozási alapjává vált – Afrikában lényegében evidencia számba megy a kontinens ágrólszakadtságát ezzel magyarázni. De a történészek újabb és újabb generációja is megpróbálkozik a ma ismérveit közvetlenül a múltból levezetni. Ilyen volt – többek között – Nathan Nunn neves harvardi közgazdász (sikertelen) próbálkozása is, amikor egy 2008-ban megjelent írásában megkísérelt korrelációt találni az egyes régiók mai szegénysége és az onnan egykor elszállított rabszolgák száma között.[3]

A XIX. század, s különösen annak utolsó évtizedei immár a formális alávetettség korszakát hozták el. E „versenyfutás" *(scramble for Africa)* során Afrika Európánál háromszor nagyobb területén mindössze 7 európai hatalom osztozott, s még azok az országok sem kerülhették el az informális gyarmatosítás legtöbb átkát, amelyek – mint Abesszínia és Libéria – a formális felosztásból kimaradtak. Az alávetettség korszaka a második világháború után ért véget. A dekolonizáció váratlanul gyors volt, mivel a britek, a franciák, a belgák, az olaszok és a spanyolok többé-kevésbé idejében felismerték, hogy a hidegháborús politika, a demográfiai robbanás és más körülmények értelmetlenné tették uralmuk fenntartását. Egyedül Portugália próbálta megállítani a történelem kerekét, szennyes gyarmati háborút vállalva, ám ez a kísérlet az 1970-es évekre csúfos kudarcot vallott.

Az egykori Aranypart, a mai Ghána 1957-ben elnyert függetlensége után felszakadtak a zsilipek, a „változások szele" röpke pár év alatt kisöpörte a gyarmatosítókat.[4] Egyedül „Afrika évében", 1960-ban 17 ország vált önállóvá, s a 60-as évek közepére a 49 mai szubszaharai ország[5] legtöbbje maga mögött tudta a gyarmati időket. Az „afro-optimizmus" kora köszöntött be, az akkori – általánosan osztott – várakozásoknak megfelelően. Eszerint, Afrika elmaradottságának legfőbb oka a koloniális kizsákmányolás volt, ennek megszűnésével a kontinens képes lesz gyorsan felzárkózni a világ többi részéhez, sőt, akár meg is tud majd előzni más régiókat. E várakozások azonban nem teljesültek, a kezdeti ígéretes folyamatok elakadtak, sőt, visszájukra fordultak. Az 1970-es évek végén már sokak számára egyértelművé vált a kudarc, a 80-as, 90-es éveket pedig egyértelműen az „afro-pesszimizmus" jellemezte. A Szaharától délre fekvő Afrika egy főre számított társadalmi összterméke 1965 és 1990 között mindössze 0,2 százalékkal, azaz érzékelhetetlen mértékben növekedett, mialatt Ghána, Elefántcsontpart, Szenegál, Csád, Zaire (a mai Kongói Demokratikus Köztársaság) és Zambia mutatói egyenesen csökkenést

jeleztek. Afrika részesedése a világ GNP-jéből 1960 és 1989 között 1,9 százalékról 1,2 százalékra csökkent, részesedése a világkereskedelemből ugyanebben az időszakban 3,8 százalékról 1 százalékra, a fejlődő országokba irányuló magánbefektetések terén 25 százalékról 15 százalékra csökkent. 1998-ban a legszegényebb, azaz „legkevésbé fejlett" (LDC) országok, amelyek kétharmad része a szubszaharai régióban volt, a világ összes külföldi tőkebefektetéseinek mindössze 0,4 százalékát vonzották.[6]

A problémák orvoslására alkalmasnak látszott az *el nem kötelezettek* által az 1960-as évek óta propagált, s az 1970-es években az ENSZ és a progresszív közgazdászok által is felkarolt „új gazdasági világrend" *(New International Economic Order, NIEO)* programja. Ebből azonban lényegében semmi nem valósult meg, sem a multinacionális cégek szoros ellenőrzése, sem a nemzetközi kereskedelem játékszabályainak újraírása vagy a cserearányok megváltoztatása, sőt, utóbbiak a kőolajat termelő országok kivételével minden addiginál előnytelenebbül változtak. 1980 és 2000 között a cukor ára 77 százalékkal, a kakaóé 71, a kávéé 64, a gyapoté pedig 47százalékkal esett, s a helyzet a réz és egyéb bányatermékek esetében sem különbözött.[7] A szubszaharai térségben nem történt olyan számottevő külföldi befektetés sem, amit államosítani lehetett volna; az alapvetően nyersanyag-exportőr régiónak nem sikerült saját termékeire az OPEC-hez hasonló kartelleket létrehoznia. A térség kétszeresen is vesztett ezen: az exportolló mindkét vége kinyílt, a kivitt áruk vesztettek értékükből, míg az import drágult. Ez különösen az 1973-as első olajválság után vált egyértelművé, hiszen a térség alig néhány országában folyt akkoriban szénhidrogén-kitermelés. A szubszaharai Afrika bizonyított kőolajkészlete még napjainkban is – számos jelentős olaj- és földgázmező felfedezése után szerte a kontinensen – csupán a közel-keleti tartalékok tizenharmad részét teszi ki.[8]

A cserearányok romlása, párosulva politikai hibákkal (a mezőgazdaság elhanyagolása, presztizsberuházások erőltetése, nepotizmus, egypártrendszerek kiépülése, a felsőoktatás előnyben részesítése az alap- és középfokú oktatás rovására stb.) az 1980-as évek elejére adósságválsághoz vezetett Afrikában. Mivel a tőkés erőközpontoknak nem állt érdekükben a tudás-, jövedelem- és tőketranszferek irányainak megváltoztatása, a *Bretton Woods*-i intézmények az új gazdasági világrend programja helyett saját megoldást kínáltak, ún. *strukturális alkalmazkodási program*ot *(Structural Adjustment Program, SAP)*. A SAP a *Világbank* és a *Nemzetközi Valutaalap* által nyújtott, piac-

gazdasági elveken nyugvó, sőt, azok érvényesítését feltételül szabó kölcsönöket és adósságelengedést jelentett. (Ez a változó gazdasági környezethez igazítva, a fel- és elismert kudarcok miatt korrigálva, még napjainkban is futó program.) A programban való részvételre idővel a szubszaharai Afrika szinte minden állama rákényszerült. Bizonyos értelemben a SAP tette a földrészt visszavonhatatlanul a globalizáció részesévé, mivel a világgazdaságba való korábbi integrációja, legyen szó a rabszolga-kereskedelemről, vagy a gyarmati rendszerről, csak részleges volt. Az 1980-as évektől azonban az itteni társadalmak egészére ható impulzusok érkeztek. Az IMF és a Világbank éves jelentéseikben büszkén említették, hogy szakembereik a gazdaság mellett az oktatásban, az egészségügyben, a közigazgatásban, sőt, a kulturális szférában is megjelentek, befolyást gyakoroltak. 1988-ban a Világbank akkori elnöke, Barber Conable a szegénység csökkentését nevezte az általa vezetett intézmény legfontosabb feladatának, erkölcsi gyalázatnak *(moral outrage)* nevezve annak eltűrését, hogy „Földünk minden huszadik lakójának még a minimálisnak tekinthető életkörülményei sincsenek biztosítva."[9] Az érvelés lényege az volt, hogy a fejlődő (azaz szegény) országok bajai kizárólag belső okokra vezethetők vissza, és ezek kezelésével serkenthető a gazdasági növekedés. A beindult növekedés áldásos hatásai mintegy „lecsorognak" a legszegényebbekhez is, ami – az egyes országoknak a „teljes összeomlástól" való „megmentése" mellett – a Bretton Woods-i intézmények büszkén vállalt célkitűzése lett. Időbe tellett, amíg Washingtonban ez az öntömjénező, hurráoptimista hozzáállás megváltozott. Ebben fontos szerepe volt Joseph Stiglitz 2002-ben írt „A globalizáció és visszásságai" munkájának.[10] A 2001-ben közgazdasági Nobel-emlékdíjjal kitűntetett szerző az 1990-es években a Világbank alelnöke és vezető közgazdásza volt (ahonnan 2000-ben az intézmény irányvonalával ellentétes nézetei miatt eltávolították), így belülről ismerte a program következtében fellépő gondokat. Az éves jelentésekben, országtanulmányokban nem kevés eufemizmussal „kihívásokként" emlegetett problémák gyökerét Ghána esetében Jerry Rawlings, az ország akkori katonai vezetője (később kétszer is demokratikusan megválasztott elnöke) fogalmazta meg talán a legérthetőbben, 1983 januárjában: „Nem csupán kakaótermelésünk esett vissza majdnem a felére, de az ára is lecsökkent az öt évvel ezelőttinek a harmadára."[11]

A donor államoknak és intézményeknek érdekében állt Afrikát, az adósságválság ellenére, felszínen tartani, hiszen akár egyetlen ország bedőlése is láncreakciót indíthatott volna el a világban. Érkezett segít-

ség a termelés visszaállítására is, hiszen a tengeren túli fogyasztóknak szükségük volt az afrikai árukra. Nem állt viszont érdekükben az afrikai országok számára előnyös árszabályozás bevezetése. Az először az egyes országokra egységesen alkalmazott, majd a helyi adottságokhoz jobban igazított strukturális alkalmazkodási programok ilyen módon felerősítették a globalizáció hatásait az afrikai országokra, anélkül, hogy az ezzel összefüggő lehetőségek megragadását lehetővé tették volna. A gazdaság szanálására és az adósságválság kezelésére kidolgozott program így már az 1990-es években lényegében csődöt mondott. Miközben az állami szolgáltatások leépültek, vagy egyenesen megszűntek, az országok bankszektorait hatalmas összegekkel igyekeztek megtámogatni. Szenegálban pl. a GDP 15, Tanzániában pedig 40 százalékával egyenlő összegeket fordítottak ilyen célokra.[12] Igaz, voltak országok, amik a program révén javítani tudtak helyzetükön, így elsősorban az „éltanulónak" tekintett Ghána, amely 1983-tól vett részt az IMF programjában. Az egykori Aranypart az 1957-es függetlenség idején a trópusi Afrika legfejlettebb gazdasága volt, a legkiépültebb infrastruktúrával és a legképzettebb népességgel rendelkezett, s az ország egy főre jutó bruttó hazai terméke meghaladta az akkori Dél-Koreáét. Ghána és az egész kontinens karizmatikus vezetője, Kwame Nkrumah 1966-os megpuccsolása után az ország lefelé tartó spirálba került, egyedül az 1975-ös évben közel 15 százalékos volt a gazdaság zsugorodása. Az IMF megérkezése után a trend megfordult, a függetlenség előtti idők méretére zsugorodott gazdaság ismét növekedési pályára állt, és azóta egyedül 2015-ben volt szerény méretű, 0,1 százalékos GDP-csökkenés. A vásárlóerőn (PPP) mért egy főre jutó nemzeti jövedelem 1990 és 2000 között másfélszeresére, 1990 és 2019 között számítva pedig közel ötszörösére nőtt.[13]

Ghána Janus-arcú sikerének természetesen ára volt. Az 1983-ban még 12 milliós országban[14] rövid időn belül 300 ezer állami alkalmazott veszítette el munkáját, a szegénységben élők aránya jelentősen nőtt. Ám mindennél beszédesebb, hogy amíg 1980–82-ben az ország költségvetéséből az egészségügy 7–10 százalékban részesedett, 1996–97-re ez az arány 1,2–1,3 százalékra esett vissza. Az oktatásra fordított kiadások ugyanezen idő alatt 4,3 százalékról 1 százalék alá csökkentek.[15] S ezek a „kontinentális éltanuló" ország mutatói voltak, ami példaként szolgált az egész szubszaharai térség számára. Az 1980–90-es években – igaz, kisebb mértékben, de – Guinea és Madagaszkár is a strukturális alkalmazkodási program nyertesei közé sorolódott, ugyanakkor a legtöbb ország helyzete romlott. Különösen igaz volt

ez Kamerun, Zambia, Bissau-Guinea és Elefántcsontpart esetében. Az IMF és a Világbank az előírt liberalizáció okán és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt, az „államtalanítás" jelszavával, azokon a területeken is leépítéseket javasolt – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáltatások –, amelyek éppen az állami szerepvállalás erősítését kívánták volna. Ezek voltak azok a szektorok, amiket a köznyelv az IMF és a Világbank nem kívánatos „mostohagyermekeinek" nevezett. Számos afrikai ország költségvetése úgy készült, s készül még napjainkban is, hogy az egészségügyre és az oktatásra szánt források közé eleve beszámítják a külvilág által felajánlott, vagy az onnan ezekre a célokra kért segélyeket, amelyek jellegükből adódóan bizonytalanok és kiszámíthatatlanok. A „szuverenitás költségei", például a hadseregre, rendőrségre, a diplomáciai szolgálatra, az országok vezetőinek biztonságára és a hatalom reprezentációjára fordított nem csekély összegek ugyanakkor nem csökkentek, sok esetben tovább nőttek. Még a gyors tempóban növekvő olajbevételei miatt viszonylag jó helyzetben lévő Gabonban is rendszeresen előfordult, hogy év közben csoportosítottak át forrásokat ilyen célokra, a közmunkák, s egyéb közkiadások rovására. A hagyományosan jobban centralizált frankofón államokban a „szuverenitás költségei" megközelítették a gyarmati idők – verbálisan továbbra is elítélt – arányait.[16]

A „puha" vagy inkább „felpuhított állam" a strukturális alkalmazkodási program következtében még kevésbé vált alkalmassá saját törvényeinek betartatására. Az eredmény még korruptabb, vad „piacgazdaság" lett, amit az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni voltak képesek. Volt azonban a strukturális alkalmazkodási programnak egy valóban pozitív hozadéka is: a katonai rezsimeket kontinens-szerte szalonképtelenné tette. Afrika politikai térképéről a XX. század végére gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. Az egypártrendszerek és katonai diktatúrák eltűnése megteremtette Afrika saját lábra állásának és a külvilág hatékonyabb segítségnyújtásának előfeltételeit. Ám ez önmagában nem bizonyult elégségesnek. Az új, teljesítőképes intézmények kiépítésére nem történtek kézzelfogható, átütő erejű intézkedések. Így a SAP, a várakozások ellenére, a második nagy csalódást hozta el a szubszaharai Afrika államai és társadalmai számára, sőt, a programot és a mögötte álló szervezeteket sokan Afrika gondjainak egyik fő felelősévé tették.[17]

Az 1990-es évek második felétől Afrika bruttó társadalmi terméke újra növekedésnek indult. Ám a növekedés, amely 1980–1990 kö-

zött csupán évi 2,8 százalék volt, tehát még a népességgyarapodás évi 2,9 százalékos ütemét sem érte el, s a rákövetkező fél évtizedben évi 2,4 százalékra csökkent, majd 1997-ben már 4,7 százalékot tett ki, ami elsősorban a korábbiaknál kedvezőbb világpiaci áraknak volt köszönhető. Az „afrikai tragédia" a növekvő szegénységgel nem ért véget, a kontinens nem állt rá tartós növekedés pályájára, nem javult jelentősen a termelékenység, sem pedig a beruházási arány. Az afrikai országok államháztartási hiánya az 1980-as évek 4,8 százalékos átlagáról a kilencvenes évekre 5,3 százalékra emelkedett. Az export fejlődése sem volt kielégítő. Míg az 1990-es évek első felében az egy főre jutó export Kelet-Ázsiában évi 14 százalékkal, Afrikában mindössze 1,5 százalékkal nőtt. Az export a szubszaharai Afrika GDP-jének így is közel 30 százalékát tette ki (az OECD-országok 19 százalékával szemben) – Afrika tehát ebből a szempontból erősen integrálódott a globalizált világgazdaságba –, ez azonban nem csökkentette, inkább növelte országainak marginalizálódását. Ennél is kedvezőtlenebb azonban, hogy a feldolgozóipar Afrika exportjából mindössze 7 százalékkal részesedett, míg ez az arány Latin-Amerikában meghaladta a 20, Dél- és Kelet-Ázsiában pedig az 50 százalékot. Ezzel szemben, az afrikai országok álltak élen a vámbevételeknek az állami összbevételekből való részesedése terén. A fejlett ipari országokban e bevételek csupán 3, a fejlődő országok átlagában 30 százalékot tettek ki, szemben Afrika országainak 35–40 százalékos arányaival. Emellett a külföldi cégek által fizetett koncessziós díjakból, vízumkiadásból és az ellenőrzött valutabeváltásokból, valamint a várt és elvárt segélyekből is a nemzetközi átlagot magasan meghaladó átlagban származtak bevételek. Így váltak az egykori gyarmati államok, Frederick Cooper megfogalmazásában, „kapuőr államokká" *(Gatekeeper States)*, aminek kialakulásában a szerző a történelmi előzmények mellett (rabszolgakereskedelem) elsősorban napjaink sajátos afrikai–európai–amerikai kooperációját látja.[18]

A „fejlesztő állam" mítosza az államilag ellenőrzött gazdasággal, a szubszaharai Afrikában végérvényesen szertefoszlott. Az alulfejlettség és az országokon belül képződő csekély jövedelmek a korrupció kockázatát is megnövelték, ami aláásta a további növekedés kilátásait is.. Még kedvező külső körülmények esetén is – alacsony kamatszint, nettó tőkebeáramlás, stabil exportárak, alacsony infláció és a világpiaci nyitottság kedvező hatásai – Afrika gondjai tartósnak ígérkeztek. A szubszaharai Afrika számára hiányzott az OECD-piacok közelsége és a megfelelő termékpaletta, s a magas szállítási és kommunikációs

költségek Afrika előnyösebb világpiaci integrációját középtávon is nehezítették. Komparatív előnyök csak a hagyományos export és néhány speciális termék esetében léteztek. A pozitív hatások a gazdasági növekedésre, a multinacionális cégek közvetlen beruházásai vagy a portfólio-befektetések csalóka reménnyé váltak. A szubszaharai Afrika 1960 és 1999 között az egy főre jutó GNP terén a világátlag 19 százalékáról annak 10 százalékára csúszott vissza. Csupán egyetlen más régió, Latin-Amerika mutatott még visszaesést, ám ott az átlag sokkal magasabb volt: a csökkenés 71-ről 60 százalékra történt.[19] A szubszaharai Afrikában különösen 1975 és 1990 között volt drámai a visszaesés, erről a periódusról mint Afrika elvesztegetett másfél évtizedéről beszélhetünk.

A nemzetközi szervezetek elemzői és számos más szakember az egyes országok vezetésének tévútjaiban és hibáiban, a korrupcióban, a politikai válságokban, a kontinens országai közötti konfliktusokban, az etnikai összeütközésekben és polgárháborúkban látták Afrika tartós alulfejlettségének okát. Ez azonban messze nem általánosan és egyöntetűen osztott nézet. Giovanni Arrighi 2002-ben megjelent, s azóta is sokat idézett tanulmányában (The African crisis: world systemic and regional aspects)[20] elsősorban a rendszerkörnyezet megváltozását tette felelőssé Afrika mizériájáért. Arrighi közgazdászként és szociológusként a globális tőkeáramlás folyamataira hívta fel a figyelmet, amelyek törvényszerűen vezettek Afrika visszacsúszásához.[21] Ez nem az afrikai uralkodó elitek felmentése volt a felelősség alól, akiket a szerző maga is élesen kritizált – miközben teljesítményüket, amit kikerülhetetlen kényszerpályájukon nyújtottak, globális összevetésben nem tartotta az átlagnál rosszabbnak.

Afrika a hidegháború elmúltával a nagyhatalmak geostratégiai érdeklődésében elvesztette korábbi jelentőségét. Az 1991-től „bukott államnak" számító Szomáliát a külvilág magára hagyta, akárcsak Ruandát az 1994-es genocídium során. A többi erőszakos konfliktusba merült ország, mint Burundi, Kamerun, Libéria, Sierra Leone, Szudán vagy Zaire esetében sem merült fel olyan jellegű beavatkozás, mint a Balkánon. Még a széteséstől megkímélt államokban is számtalan alacsony intenzitású, elsősorban etnikai vagy vallási konfliktus tört a felszínre, Nigéria, Ghána, Mali, Niger, Kenya, Zimbabwe vagy a Dél-Afrikai Köztársaság csupán kiragadott példák. Afrikán belül és kívül általánossá vált a meggyőződés, hogy a kontinens „mélységes rendetlenségbe", azaz káoszba süllyedt.[22] Az államkudarcok hatásai a globalizált világban messze túlnyúltak a kontinensen. A nemzetközi

terrorizmus elleni fellépés kényszere – elsősorban Szudán és Szomália, majd a későbbiekben Mali, Csád és a Közép-afrikai Köztársaság esetében – megmutatta, hogy „Afrika lecsúszását a világtérképről" a gazdag északi országok nem engedhetik meg saját biztonságukra is visszaható következmények nélkül.

A változások szükségességét Afrikában is felismerték. A sokak szerint diktátorok klubjává degradálódott *Afrikai Egységszervezet* helyett 2002. július 8-án a dél-afrikai Durban-ben, az Európai Unió mintájára, a kontinens állam- és kormányfői megalapították az *Afrikai Uniót* (AU). Az AU egyik legfontosabb célkitűzése „a kontinens folytatólagos marginalizációjának megállítása és az Afrika és világ közötti szakadék betemetése".[23] Ezt a célt szolgálja az Afrikai Unió gazdasági fejlesztési programja *(New Partnership for Africa's Development, NEPAD)*, illetve a többi hasonló kezdeményezés vagy a különféle regionális együttműködések. 2018-ban az AU bábáskodásával létrejött az *Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Övezet (African Continental Free Trade Area, AfCFTA)*, amely a legtöbb országot tömörítő ilyen jellegű szervezet. 2020-as indulásával a szervezet az afrikai országok közötti vámok 90 százalékát eltörli. A későbbiekben további könnyítéseket terveznek, az útlevél- és vízumkiadás egységesítésétől közös valuta bevezetéséig. Orvosolni szeretnék Afrika egyik legnagyobb problémáját, hogy a földrész országai alapvetően a külvilággal tartanak fent kapcsolatokat, mert a kontinensen belüli kereskedelmi és egyéb kapcsolatok nem elégségesek. 2000 és 2017 között a kontinens exportjának 80–90 százaléka a kontinensen kívüli országokba irányult, ennél egészségtelenebb exportstruktúrával csak Óceánia rendelkezik.[24] A külvilágtól való egyoldalú függés felszámolása programszinten már megfogalmazódott, a tervek valóra váltása viszont még várat magára.[25]

Az új évezred lényegi változást hozott a szubszaharai Afrika globális státuszában. Főként külső folyamatok eredményeként, Afrika cserbenhagyott kontinensből „újra felfedezett" kontinenssé vált.[26] A változást jól szemlélteti az *Economist* két címlapja. 2000 májusában a hetilap fiatal fegyveres férfit ábrázoló, „The hopeless continent" feliratú címlappal jelent meg. A lapszámban több cikk is foglalkozott Afrikával, kiemelve, hogy a kontinens népességének mindössze 15 százaléka él a „fenntartható növekedés és fejlődés minimálisnak tekinthető körülményei között", 45 százaléka pedig teljes szegénységben. Ahhoz, hogy az utóbbi mutató 15 év alatt felére csökkenjen, a lap szerint a szubszaharai Afrika országainak tartósan évi 7 százalékos

gazdasági növekedést kellene elérnie. Ilyen tempóra azonban akkoriban csak három ország volt képes, (Brazzaville-) Kongó, Angola és Ruanda. Az első két ország ezt az olajtermelésnek köszönhette, ami arról volt hírhedt a régióban, hogy „megölt minden más gazdasági ágazatot", Ruanda pedig a népirtást követőn bőven áramló külföldi segélyeknek, amelyek természetüknél fogva csak átmenetiek voltak. Ezért állította a cikk, hogy Afrika „elveszíti a csatát", s az *Afrikai Gazdasági Bizottság* egyik megállapítására hivatkozott, ami szerint a térség országai, a Dél-afrikai Köztársaság, Botswana és Mauritius kivételével, „nem rendelkeznek a fejlődéshez elengedhetetlen alapstruktúrákkal."[27]

A 2000-ben írotakkal szemben, az *Economist* 2011 december 3-i száma a címlapon már a „felemelkedő Afrikát" *(Africa rising)* ünnepelte, „A reményteli kontinens" alcímmel. A cikk mindjárt egy sommás megállapítással kezdődött: „A lassú növekedés évtizedei után Afrikának végre valódi esélye van arra, hogy Ázsia nyomába szegődjön."[28] Vajon mi indokolta a mértékadónak tekintett lap véleménycikkeiben tapasztalható gyökeres változást? Ekkoriban vette kezdetét a máig tartó ún. „második versenyfutás"[29] (angolul a *second-, new-*, vagy *renewed scramble* kifejezés egyaránt használatos), aminek célja a természeti kincsekhez való közvetlen hozzáférés, valamint a szubszaharai régió immár 1 milliárdos piacából minél nagyobb szelet kihasítása. (Afrikában s még inkább Ázsiában, sokan találják sértőnek a kolonizáció korára utaló kifejezést, Ázsiában ezért soha nem alkalmazzák. Afrikában a második versenyfutás fogalmát inkább a lehetőségek szinonimájaként használják.) A főleg Kína által generált, növekvő igény a nyersanyagokra gyors tempóban vitte fel a kontinens exportjának volumenét, valamint a kivitt szénhidrogének, fémek, fa, mezőgazdasági termékek árait is. A kőolaj hordónkénti ára az 1999-es 20 dollárról 2011-re 95 dollárra nőtt. A *Credit Suisse* 2011. júliusi elemzése azt állapította meg, hogy a vas és az arany ára, összehasonlító árakon, 110 éves csúcson van, a rézé pedig 2000 és 2010 között közel négyszeresére drágult.[30] E drágulás lényegében minden más ásványkincsre igaz volt, s mivel Afrika rendelkezik a világ ismert olajkészletének 10 százalékával, az aranytartalékok 40, a króm 80 és a platinakészletek 90 százalékával, ez a bevételek terén természetesen éreztette hatását. Elsősorban és meghatározóan ennek volt köszönhető, hogy világbanki statisztikák szerint a szubszaharai Afrika 2000–2010 között évi 5,2 százalékos GDP-növekedést ért el, ami kétszeresen meghaladta az 1980-as, illetve 1990-es hasonló adatokat.

A 2008-as globális pénzügyi válság – éppen a gyengébb világgazdasági beágyazottság miatt – a szubszaharai térséget elkerülni látszott. Mégis, a 2008-as 5 százalékos növekedési ütem 1,7 százalékra csökkenése a következő évben így is további 7–10 millió afrikait taszított szegénységbe, s a Világbank óvatos becslése szerint is 30–50 ezerrel növelte meg az 1 éves kort meg nem érő gyermekek számát.[31] A közép- és hosszú távú hatások azonban még ennél is kedvezőtlenebbek voltak, s rávilágítottak a nyersanyagexportra épülő gazdaság sebezhetőségére. A XXI. század második évtizedében a kínai kereslet már érdemben nem húzta felfelé az árakat, amelyek a korábbiaknál is volatilisebben alakultak. Ez volt az elsődleges oka annak, hogy 2011 és 2019 között a gazdaság bővülésének átlaga évi 3 százalékra csökkent, ami csak kevéssel haladta meg a népességnövekedés még mindig nagyon magas ütemét, s messze elmaradt a szegénység lényeges csökkenéséhez szükségesnek tartott évi 7 százaléktól.[32]

A nyersanyagboom az Afrika országait célzó befektetői kedvre is hatással volt. 1970 és 1996 között a szubszaharai régióba évente átlagosan csupán 1–3 milliárd dollár közvetlen befektetés (FDI) érkezett, 1997-ben már 7,4 milliárd. 2008-ra az összeg 39 milliárdra nőtt, s a csúcsot 2012-ben érte el, amikor 45,5 milliárd dollár közvetlen befektetés érkezett a térségbe. 2016-tól a csökkenés jelentős volt, de még 2019-ben is 30 milliárd közelében maradt.[33] A befektetések megugrása azonban nem jelentette a régió pozícióinak lényegi javulását. 2010 és 2016 között a szubszaharai Afrika a világon befektetett tőke mindössze 1,87 százalékát vonzotta, míg Európa 30,34 százalékát, a kelet-ázsiai és csendes-óceáni térség 26,45 százalékát, Észak-Afrika 17,33 százalékát, Latin-Amerika pedig 13,25 százalékát. A térségben az utóbbi két évtizedben Angola, Nigéria, Etiópia és Ghána vonzották a legtöbb befektetést.[34]

A kínai térnyerést Afrikában a hagyományos partnereknek számító EU és az USA először kétkedve, majd egyre inkább aggodalommal figyelték. Legfőbb érvük Kínával szemben az volt, hogy diktatórikus rendszereket tart lélegeztetőgépen, Omar al-Bashirt Szudánban, Mugabét Zimbabwében stb. Azzal is riogattak, hogy Kína egyenlőtlen cserére kényszeríti a kontinenst, amit értékes nyersanyagokért cserébe silány, olcsó iparcikkekkel árasztja el. Ez azonban az afrikai döntéshozókat nem tántorította el a Kínai Népköztársasággal való együttműködéstől. Inkább ösztönösen, mint tudatosan, a Walter Rodney dependencia-elméletében foglaltak meghaladását remélték (a klasszikus művet kevesen olvasták közülük), vagyis azt, hogy ez-

úttal Ázsia nem fogja alulfejlettségbe taszítani Afrikát.[35] A történelmi tapasztalatok alapján ez érthető várakozás volt.

Az ezredfordulótól a Kínai Népköztársaság és egyes afrikai országok között sorra születtek az egyre nagyobb volumenű megállapodások. Kezdetben Kína elsődleges célja kőolajellátásának biztosítása volt, hamarosan azonban egyéb kitermelő iparok, az energiaszektor és az infrastrukturális beruházások is célkeresztbe kerültek. A néhány százezer dolláros projektek átadták helyüket néhány milliós, majd százmilliós ügyleteknek, hogy azután valóságos gigaprojektek vegyék át a vezető szerepet. 2017-ben például a Föld egyik legnagyobb bauxitkészletével rendelkező Guinea 20 milliárd dolláros szerződést írt alá Pekinggel, amely a nyersanyagért cserébe infrastrukturális beruházásokat hajt végre az országban *(roads for minerals)*. Guinea a hatalmas kölcsönt a beruházások révén keletkező jövedelmekből tervezi törleszteni.[36] 1990-ben a szubszaharai Afrika Kínával még alig 3 milliárd, 2000-ben 7 milliárd, 2007-ben pedig már 59 milliárd dollár értékben kereskedett. 2009-re Kína vált a kontinens első számú kereskedelmi partnerévé. Míg 1990-ben a közvetlen kínai tőkebefektetések értéke az egész afrikai kontinensen nem érte el a 49 millió dollárt, ez az érték 2006-ra már 2,6 milliárd dollárt tett ki.[37] 2018-ban más egyedül Nyugat-Afrikába 10 milliárd dollárnyi kínai beruházás érkezett, míg Közép- és Kelet-Afrikába 9-9 milliárd, Afrika déli részébe pedig 4 milliárd.[38] 2000 és 2018 között a kínai–afrikai kereskedelem tizenhétszeresére, míg a kínai beruházások értéke több mint százszorosára nőtt.[39] A kereskedelem és a befektetések kiegészültek számos egyéb eszközzel is, a 2000-es évek elején például 31 súlyosan eladósodott, szegény afrikai országnak Kína összesen 1,38 milliárd dollár értékű adósságát törölte el, s bizonyos importárukra vámmentességet biztosított.[40] A 2000-ben létrehozott *Kína–Afrika Együttműködési Fórum* (*Forum on China-Africa Cooperation*, FOCAC), majd az afrikai kapcsolatokat továbberősíteni kívánó *Övezet és Út Kezdeményezés (Belt and Road Initiative, BRI)* is a szervezeti háttér létrehozását célozták. A legfrissebb rendelkezésre álló statisztikák szerint, a kínai–afrikai kereskedelmi forgalom növekedése továbbra is dinamikus, 2018-ban 19,7 százalékot tett ki, ami minden más relációnál magasabb ütemet jelent. Kína 104,91 milliárd dollárért exportált Afrikába, míg onnan 99,28 milliárd dollárért hozott be árukat; kereskedelmi többlete 5,63 milliárd dollár volt.[41]

Afrika szempontjából azonban mégsem beszélhetünk sikertörténetről (Kína szempontjából viszont egyértelműen igen). A kétség-

telenül kölcsönösen előnyös vonatkozások mellett ugyanis számos, a kínai lehetőségekhez és igényekhez igazodó ügylet köttetett. Így épültek olyan lakónegyedek és egész városok (pl. Luandában), ahol a sebtiben felhúzott épületekben senki sem lakik, mivel azok nem a helyi lakosok pénztárcájához szabottak. A beruházások gyakran nélkülözik a pénzügyi kivitelezhetőség és megtérülés szempontjait, az olcsó hitelek elvakítják az afrikai döntéshozókat, akik úgy viselkednek, mint a gyerekek a játékboltban: minden kell nekik. 2006 és 2017 között a szubszaharai térség 132 milliárd dollár összegű hitelt kapott a kínai államtól és a magánszférától. Az angol kifejezéssel, „unconditional" hitelek nem csupán a politikai feltételeket, de gyakran a racionális megfontolásokat is nélkülözik, ami újabb adósságválságba taszíthatja a térséget. 2017-ben a szubszaharai Afrika államainak összesen 417 milliárd dollárra becsült külföldi tartozásának már negyede volt kínai kézben, több, mint bármely más állam vagy szervezet kezében, és ez a régió kritikus függését jelenti.[42] Az építkezéseken sokszor még a segédmunkát is kínaiak (gyakran elítéltek) végzik, akik így nem járulnak hozzá az adott ország műszaki kultúrájának emeléséhez. A Kínából érkezők közül sokan le is telepszenek Afrikában: számuk ma már egy millió körüli. Ők általában vállalkozásokba fognak, amihez a kínai államtól támogatást is kapnak, s ezt a helyi vállalkozók megérzik. Az országokba beömlik az olcsó kínai import, ami olykor még a fél évszázaddal ezelőtt éppen kínai segítséggel épült gyárakat is csődbe juttatja (amint ez pl. a Kongói Köztársaság textiliparában történt.) Tehát a kapcsolat nem az áhított iparosítást szolgálja, hanem éppenséggel dezindusztrializációhoz vezet. Ugyanakkor számos kínai tulajdonú üzem létesült arra, hogy kihasználják az Afrikából Észak-Amerikába, Európába, s más piacokra irányuló export vámmentességét vagy vámkedvezményeit, s ezek a vállalkozások szigetszerűen működnek, nem integrálódnak a helyi gazdaságba. Kína egyre inkább arra törekszik, hogy befektetéseit tulajdoni opciókkal biztosítsa, bányák, kikötők, ültetvények stb. kerülnek így tulajdonába. S míg 2025-re a kontinens teljes népessége Kínáéval lesz azonos, Kína tárgyalni egyenként tud a sok tucatnyi ország illetékeseivel, gyakran a színfalak mögött, ami számottevően gyengíti Afrika érdekérvényesítő képességeit. Kína nem csupán politikailag nem válogatós, gazdasági érdekeit is minden más érdek rovására igyekszik érvényesíteni: Az általa importált nyersanyagok termelése rendkívüli környezeti károkat okoz egy olyan kontinensen, amely már egyébként is a globális klímaváltozás

nagy vesztese. Ráadásul Kína az illegális erdőirtás és a veszélyeztetett fajok (orrszarvú, elefánt stb.) orvvadászatának egyik fő okozója, azáltal, hogy felvevőpiaca a szürke és fekete zóna termékeinek (trópusi fa, elefántcsont, orrszarvúagyar stb.). A kérdés kelet-afrikai vonatkozásait és tanulságait Tarrósy István dolgozta fel terepmunkán és helyismereten is alapuló, kiváló tanulmányában.[43] Mindezek s még számos más tényező eredményeképpen mára egyértelművé vált, hogy Kína „afrikai szafarija" nem oldotta meg a földrész gondjait: függését a nyersanyagexporttól, a világpiaci árak változásától, vagy a felvevőpiacok konjunkturális ingadozásaitól.[44]

Az Afrika–Kína reláció állatorvosi lóként mutatja meg a kontinens bajait és dilemmáit, egyszersmind lehetőségeit is. Ugyanakkor Kína nem egyedüli partner, gyorsan követték Afrikába a potenciális versenytársak is: India, Brazília, Indonézia, Malajzia, Törökország, az Egyesült Arab Emírségek és még sok más állam. A versenyfutás szintén visszatérésre késztette Japánt és Dél-Koreát, az Egyesült Államok, de főleg az Európai Unió és tagországai pedig új kezdeményezésekkel próbálták pozícióikat tartani és megerősíteni. (Esetünkben ez az ún. „déli nyitás" programja volt, amit azonban nem sok sikert hozott.) A sok érdekelt jelenléte viszont kétségtelenül megteremti annak – legalább elvi – esélyét, hogy Afrika maga válasszon a lehetőségek közül. A „versenyfutás" ilyenformán valódi partneri viszonnyá konvertálódhat. 2010-ben nagy várakozásokat fűztek a Dél-afrikai Köztársaság BRICS-tagságához, ám ezek a remények éppen úgy nem teljesültek, mint a korábbiak, a Dél-Afrika G20-tagságával kapcsolatosak. Afrikában a BRICS-országok egymás versenytársai, beleértve Dél-Afrikát is, amely piacait félti a másik négy gazdasági óriástól. Afrika megújulását, BRICS-illúziók helyett, sokkal életszerűbb a két szubszaharai kulcsállam, Nigéria és a Dél-afrikai Köztársaság potenciális lokomotívszerepének testet öltésétől várni, ez azonban egyelőre, a többszöri nekifutás ellenére is, beteljesületlen vízió.

A XXI. században Afrikának számos globális kihívással kell szembenéznie. Afrika nem igazán nyert az immár évtizedek óta működtetett segélyiparral, sőt, ma már láthatók a veszteségek is. Az utóbbi években különösen felerősödtek azok az Afrikán belülről jövő hangok, amelyek a segélyek értelmét kérdőjelezik meg. Mivel az „új gazdasági világrend" lekerült a napirendről, szükség volna a nemzetközi közösség által konszenzuálisan elfogadott új játékszabályokra. Ha semmi nem változik, akkor belátható időn belül nem változnak meg lényegesen az olyan elképesztő mutatók, hogy a 82 milliós Németország nagyobb

vásárlóerővel bír, mint az 1,3 milliárd lakosú Afrika, vagy hogy míg Afrika az egy főre számított vagyon terén 2019-ben 6 488 dollárral leghátul kullog, Észak-Amerika 417 694 dollárral áll az élen (a világátlag 70 849 dollár). Ugyanebben évben Európa és Észak-Amerika a Föld népességének 17 százalékát adta, míg a vagyon 55 százalékát birtokolta. Ezzel szemben Afrika bár szintén 17 százalékát adja a Föld lakosságának, ám a teljes vagyon mindössze 1,7 százalékával rendelkezik.[45]

A UNDP, az ENSZ Fejlesztési Programja által évente közölt humán fejlettségi indexen *(Human Development Index)* a szubszaharai Afrika szintén hátul kullog. A 2019-es sorrend nem mutat lényeges változást a korábbi évek rangsoraihoz képest. A Föld országai közül a legfejlettebbek közé egyetlen afrikai ország sem került be, a fejlettnek minősített országok között is mindössze a Seychelles-szigetek és Mauritius képviseltetik magukat; mindkettőjük kis szigetállam, Afrika egészéhez viszonyítva elhanyagolható népességgel. Botswana csak a 94., a Dél-afrikai Köztársaság, a kontinens legfejlettebb országa mindössze a 113. helyen áll. Az „alsóházban" viszont Afrika dominál, az utolsó 12 helyen kivétel nélkül szubszaharai ország található, de az utolsó 34 helyen – három kivétellel – szintén a régió országai tömörülnek.[46] A térség szinte bebetonozta magát e fontos mutató terén a legfejletlenebbek közé.

Ez dióhéjban az afrikai tragédia. Hogy a kontinens helye milyen lesz a XXI. századi globális kapitalizmus rendszerében, azt alapvetően e mutató javulása vagy stagnálása, esetleg romlása fogja meghatározni.

Jegyzetek

1 Ukertor Gabriel Moti: Africa's Natural Resource Wealth: A Paradox of Plenty and Poverty. *Advances in Social Sciences Research Journal* – Vol.6, No.7. 2019. 483–504.

2 *Az Afro-Eurázsia fogalo*m az ókori görögögtől származik, akik Európát, valamint Afrika és Ázsia általuk ismert részeit értették rajta. A nagy földrajzi felfedezések korában az Óvilág fogalom vált általánossá. Afro-Eurázsia Földünk szárazulatainak 57 százalékát jelenti, s ma itt él az emberiség hat hetede.

3 Nathan Nunn: The Long Term Effects of Africa's Slave Trades. *Quarterly Journal of Economics*, 2008; 123 (1), 139–176.; Erik Green – Ellen Hillbom: *An Economic History of Development in sub-Saharan Africa: Economic Transformations and Political Changes.* Basingstoke, Palgrave Studies in Economic History. Basingstoke, Palgrave Macmillen, 2019, 25.

4 Saul Dubow: Macmillan, Verwoerd, and the 1960 'wind of change' speech. *Historical Journal,* 54 (4). 2011. 1087–1114.

[5] A szubszaharai Afrika határai nem egyértelműek, vannak „határeset"-államok, leginkább Szudánt és Mauritániát szokták ide sorolni, de az álláspontok a Szahel-övezet más államai vagy akár Nyugat-Szahara esetében is különböznek.

[6] Búr Gábor: *A szubszaharai Afrika története, 1914–1991*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2011, 183.

[7] Cameron Duodu: Short-changed by history, Africa deserves a hand up. *Observer*, Sunday March 13, 2005

[8] Oil and Natural Gas in Sub-Saharan Africa: Liquid Fuels Reserves and Production in Sub-Saharan Africa. *U.S. Energy Information Administration*. August 1, 2013. https://www.eia.gov/pressroom/presentations/howard_08012013.pdf

[9] E. Wayne Nafziger: *The Economics of Developing Countries*. New York, Prentice Hall, 1990, 99.

[10] Joseph E. Stiglitz: *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company, New York, 2003, 304. Magyarul: *A globalizáció és visszásságai*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.

[11] Ieuan L. l. Griffiths: *An Atlas of African Affairs*. London, Methuen, 1985, 124.

[12] Búr: i. m. 186.

[13] World Development Indicators database, *World Bank*, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=GH

[14] 2019-re Ghána népessége meghaladta a 30 millió főt, tehát 40 év alatt megháromszorozódott. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_DataBooklet.pdf

[15] Ngape Mafani Malange: The Best of Times and the Worst of Times: Structural Adjustment Programs and Uneven Development in Africa: The Case of Ghana. *Professional Geographer*, Vol. 52. Nr. 3. 2000, 469–483.

[16] Daleep Singh: *Francophone Africa 1905–2005*: A Century of Economic and Social Change. New Delhi, 2008. 305.

[17] Tarrósy István: Az el nem kötelezettek mozgalma 1955–2005. A »harmadik út« a világpolitika rendszerében. *Pécsi politikai tanulmányok III.* (szerk.: S. Szabó Péter). Pécs, Politikai Tanulmányok Tanszék, 2006. 63–72.

[18] Frederick Cooper: From Colonial State to Gatekeeper State in Africa. *The Mario Einaudi Center for International Studies.* Working Paper Series: No. 04–05. October 2005. https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/55008/2005_WP4_Cooper.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[19] Giovanni Arrighi: Az afrikai válság. Világrendszerbeli és regionális aspektusok. *Eszmélet*, 78. sz. (2008. nyár), https://epa.oszk.hu/01700/01739/00063/eszmelet_EPA01739_78.item811.htm

[20] Az eredeti cikk a *New Left Review*-ban jelent meg (vol. 15. May/June 2002. 5–36.)

[21] G. Arrighi. i. m.

[22] Adebayo O. Olukoshi, Liisa Laakso (eds.): *Challenges to the Nation-state in Africa*. Uppsala, Nordiska Afrikainstitutet, 1996, 8.

[23] Konstantinos D. Magliveras – Gino J. Naldi: The African Union: A New Dawn for Africa? *The International and Comparative Law Quarterly*, Apr., 2002, Vol. 51, No. 2. 415–425.

[24] *Economic Development in Africa Report 2019. Made in Africa: Rules of origin for enhanced intra-African trade*. https://unctad.org/press-material/facts-figures-0

[25] Maryla Maliszewska et al.: *The African Continental Free Trade Area*. July 27,

2020. https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/the-african-continental-free-trade-area

[26] Margaret C. Lee: The 21st Century Scramble for Africa. *Journal of Contemporary African Studies*. Vol. 24, No. 3, 2006. 303–330.

[27] The heart of the matter. Africa's biggest problems stem from its present leaders. But they were created by African society and history. *The Economist*, May 11th 2000. https://www.economist.com/special/2000/05/11/the-heart-of-the-matter

[28] Africa rising. The hopeful continent. *The Economist*, Dec 3rd 2011. https://www.economist.com/leaders/2011/12/03/africa-rising

[29] Az angol nyelvű szakirodalomban gyakran találkozni a *harmadik versenyfutás – third scramble* – kifejezéssel is, mivel sok szerző a hidegháború alatti kelet–nyugati szembenállás afrikai vonatkozásait is egyfajta versenyfutásként értelmezi, ez azonban – meglátásom szerint – történelmileg téves analógia. A témáról lásd bővebben: Búr Gábor: The Second Scramble – a második versenyfutás Afrikáért. *Külügyi Szemle*, VII. évf. 2008. 4. szám. 3–15.

[30] Rick Deverell, Martin Yu*: Long Run Commodity Prices: Where do we stand?* https://research-doc.credit-suisse.com/docView?language=ENG&format=PDF&document_id=901543261&source_id=em&serialid=tKkO3pFei2IPAD9fPG%2F6mrmsM6dNLQlvDdbE5qGTHck%3D

[31] Reuben Adeolu Alabi et al.: *Africa and the Global Financial Crisis: Impact on Economic Reform Processes*. Berlin, Lit Verlag 2011, 5.

[32] GDP growth (annual %) – Sub-Saharan Africa. *World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files*. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=ZG

[33] Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US$) – Sub-Saharan Africa. https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=ZG

[34] Ayodele Odusola: Addressing the Foreign Direct Investment Paradox in Africa. *Africa renwal*, UN. https://www.un.org/africarenewal/web-features/addressing-foreign-direct-investment-paradox-africa

[35] Walter Rodney: *How Europe Underdeveloped Africa*. London, Verso, 1972.; Karim F. Hirji: *The Enduring Relevance of Walter Rodney's How Europe Underdeveloped Africa*. Ottawa, Daraja Press, 2017.

[36] Saliou Samb: China to loan Guinea $20 billion to secure aluminum ore. *Reuters*, 6 septembre 2017. https://fr.reuters.com/article/us-guinea-mining-china-idUKKCN1BH1YT

[37] Hany Besada, Yang Wang, John Whalley: China's Growing Economic Activity In Africa. National Bureau Of Economic Research, Massachusetts, Cambridge, *Working Paper* 14024. JEL No. F13,F59,O53,O55. http://www.nber.org/papers/w14024

[38] *The Africa Report. China's growing reach in Africa: are we seeing a fair trade?* 19 September 2019. https://www.theafricareport.com/17380/chinas-growing-reach-in-africa-are-we-seeing-a-fair-trade/

[39] *The Africa Report. China's growing reach in Africa: are we seeing a fair trade?* 19 September 2019. https://www.theafricareport.com/17380/chinas-growing-reach-in-africa-are-we-seeing-a-fair-trade/

[40] Tarrósy István: Sino–afrikai kapcsolatok a világpolitika rendszerében. Kölcsönös hasznok és lehetőségek a 21. században. *Külügyi Szemle*, 7. évf. 2008 4. sz., 81–93.

[41] *Statistics on China–Africa Trade in 2018*. Ministry of Commerce People's Republic of China. January 26, 2019. http://english.mofcom.gov.cn/article/statistic/lanmubb/AsiaAfrica/201901/20190102831255.shtml

[42] István Tarrósy: China's Belt and Road Initiative in Africa, Debt Risk and New Dependency: The Case of Ethiopia. *African Studies Quarterly*, Volume 19, Issues 3–4. October 2020. http://www.africa.ufl.edu/asq/v19/v19i3-4a2.pdf

[43] Tarrósy István: A kínai „Övezet és Út Kezdeményezés" és Kelet-Afrika: geopolitikai térnyerés, infrastruktúra, függőség. *Területi Statisztika*, 2019, 59. 6. 669–692.

[44] Oyejide Titiloye Ademola, Abiodun-S. Bankole, Adeolu O. Adewuyi: China–Africa Trade Relations: Insights from AERC Scoping Studies. In: Spencer Henson – Fiona Yap (eds.): *The Power of the Chinese Dragon. Implications for African Development and Economic Growth.* New York, Palgrave, 2016. 69–97.

[45] *Global wealth databook 2019*. Credit Suisse Research Institute. https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html

[46] United Nations Development Programme, Human Development Reports. 2019. *Human Development Index Ranking.* http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking

Az elmélet fegyvere

Beszéd Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeinek első Trikontinentális Szolidaritási Értekezletén

Havanna, 1966. január 6.

A Trikontinentális Értekezlet*et 1966. január 3. és 15.* között *tartották meg Havannában, közel 500 részvevővel, 82 ázsiai, afrikai és latin-amerikai ország mintegy száz politikai szervezetének képviseletében. Mint* Mehdi Ben Barka*, az értekezletet előkészítő bizottság elnöke megállapította – nem sokkal azelőtt, hogy a marokkói titkosszolgálat Párizsban, 1965. október 29-én elrabolta és meggyilkolta (holtteste sosem került elő) –, a formálódó harmadik világ ezen a maga nemében egyedülálló összejövetelén a két nagy világforradalmi áramlat, az* októberi szocialista forradalom *és a* nemzeti felszabadító forradalom *képviselői vesznek/vettek részt. Az értekezleten az akkoriban egymással már élesen szembenálló két szocialista nagyhatalom, a Szovjetunió és Kína is képviseltette magát, amiktől a szervezők egyenlő távolságot kívántak tartani. Az ún.* bandungi folyamat *(lásd e számunk vonatkozó írását), majd a belőle kifejlődött* el nem kötelezettek mozgalma *a Trikontinentális Értekezlet nyomán terjedt ki – Afrika és Ázsia után – Latin-Amerikára is,* és *egyszersmind radikalizálódott: élesen imperializmus- és főként USA-ellenesé vált. A konferencia első felszólalója* Amílcar Cabral*, a* Guinea és a Zöldfoki-szigetek Függetlenségének Afrikai Pártja (PAIGC) *alapítója, a korszak egyik legnagyobb tekintélyű forradalmár-teoretikusa volt, akit az értekezlet szervezői* különleges elbírálásban részesítettek: *Cabral háromszor annyi időt kapott beszédének elmondására, mint a többi szónok. A beszéd a* third-worldism/tiers-mondisme *– a világrendszert a harmadik világ látószögéből szemlélő szellemi-politikai irányzat egyik legfontosabb elméleti dokumentuma. Az Egyesült Államok által képviselt imperialista erők válasza a Trikontinentális Értekezlet megrendezésére rendkívül heves volt: két héttel az esemény után az* Amerikai Államok Szervezetének *perui tanácskozása a találkozót „kommunista összees-*

küvésnek" minősítette, és az USA delegátusa kijelentette: a konferencia „a Szovjetunió, a kommunista Kína, Kuba és csatlósainak legkirívóbb erőfeszítése arra, hogy kiprovokálja a demokratikus kormányok megbuktatását a földrészen, s azokat diktatórikus, kommunista rezsimekkel váltsa fel." Az Egyesült Államok Szenátusának egyik bizottsága pedig jelentésében az értekezletet „a nyugati félteke történetének legnagyobb Amerika-ellenes, prokommunista összejövetelének" titulálta.

L. GY.

*

Ha közülünk bárki úgy érkezett Kubába, hogy fenntartásai voltak a kubai forradalom szilárdságával, erejével, érettségével és életképességével kapcsolatban, kételyeit eloszlatta, amit itt tapasztaltunk. Szívünket melengető megingathatatlan bizonyosság, ami erőt ad a közös ellenséggel szembeni nehéz, de dicsőséges harchoz, hogy nincs a világon hatalom, ami elpusztíthatná a kubai forradalmat, mely nemcsak új életet teremt vidéken és városon egyaránt, de olyan Új Embert is, aki tudatában van jogainak és – ami még fontosabb – a nemzet, a földrész és a nemzetköziség iránti kötelezettségeinek is. A kubai nép az elmúlt hét évben – és különösen 1965-ben, a mezőgazdaság évében – minden területen jelentős haladást ért el.

Ez, úgy hisszük, fontos tanulsággal szolgál a nemzeti felszabadító mozgalmak, s főként azok számára, akik azt kívánják, hogy nemzeti forradalmuk valódi forradalom legyen. Egyesek nem mulasztottak el rámutatni: a kubaiak egy része, igaz, csupán elenyésző kisebbsége, nem osztozott a forradalom hetedik születésnapját köszöntő ünnepségek örömében és reményeiben, mert szemben állnak a forradalommal. Lehet, mások nincsenek jelen a nyolcadik évforduló ünnepségein, mégis kijelenthetjük, a forradalom ellenségeivel szembeni „nyitott kapuk" politikáját a bátorság, az eltökéltség, az emberiesség és a nép iránti bizalom megnyilvánulásának, az ellenség feletti politikai és morális győzelemnek tartjuk. Azoknak, akik a barátság szellemében aggódnak ama veszély miatt, hogy sokakat érint a kivándorlás, mi, Afrika országainak népei, akik még teljes egészében portugál gyarmati uralom alatt élünk, garantáljuk, hogy készek vagyunk annyi férfit és nőt küldeni Kubába, amennyi szükséges ahhoz, hogy kompenzáljuk mindazok távozását, akiknek érdekei és hozzáállása, osztályszempontok miatt, vagy azért, mert nem képesek az alkalmazkodásra, nem fér össze a kubai nép érdekeivel. Újra bejárva őseink nehéz és tragikus

útját, akiket főként Guineából és Angolából rabszolgaként hurcoltak be Kubába, immár szabad emberek, önkéntesek és kubai hazafiak leszünk, hasznos szerepet töltve be ebben az új, igazságos és többfajú (multiracial) társadalomban, életünkkel segítve és védelmezve a kubai nép győzelmét. […]

Nem használjuk fel ezt a szószéket az imperializmus elleni támadásra. Országainkban, ahol a gyarmatosítás által ránk hagyott fejletlen állapotok miatt a tűz még fontos eszköz, bár hamis barát is, egy Afrikaszerte elterjedt közmondás úgy tartja: „Ha ég a kunyhód, mit sem ér a tam-tamot verni." Trikontinentális szinten ez az jelenti, hogy sem kiabálással, sem sértésekkel […] nem érhetjük el az imperializmus kiküszöbölését. Szerintünk az imperializmusról […] úgy fejezhetjük ki legjobban legrosszabb véleményünket, ha fegyvert fogunk és harcolunk ellene. Ezt tesszük és ezt fogjuk tenni mindaddig, míg teljesen fel nem számoljuk az idegen uralmat afrikai országainkban. […]

Napirendünk olyan témákat foglal magában, amelyek jelentősége és kidomborítása vitathatatlan, s amelyekből egyenesen következik uralkodó törekvésünk: a *harc*. Ugyanakkor úgy véljük, a harc egy számunkra alapvető típusa nem kap kellő hangsúlyt a munkaprogramban, noha biztosak vagyunk benne, hogy a programot kidolgozók gondolataiban jelen volt: *a saját gyöngeségeinkkel szembeni harcra* gondolunk. Más esetek különbözhetnek a miénktől, de tapasztalataink arra tanítanak, hogy a mindennapi harc általános körülményei közepette […] az önmagunk elleni harc a legnehezebb – jelenleg csakúgy, mint népeink jövőjében. E harc országaink gazdasági, társadalmi, kulturális (és így történelmi) valóságának belső ellentmondásait fejezi ki. Meggyőződésünk, hogy minden nemzeti forradalom, amely nem bír e valóság alapvető ismeretével, a sikertelenséget, sőt a kudarcot kockáztatja.

[Az ideológia hiánya]

Amikor az afrikai nép a maga egyszerű nyelvén kijelenti, hogy „bármily forró legyen is a forrás vize, nem főzi meg a rizsedet", egyedülálló egyszerűségével nemcsak a fizika, hanem a politikatudomány egyik alapvető elvét is megfogalmazza. Tudjuk ugyanis, hogy egy mozgásban lévő jelenség végbemenetele, bármilyenek is a külső körülményei, főleg belső jellemzőitől függ. Azt is tudjuk, hogy politikai síkon […] saját valóságunkat igazán csak e valóság konkrét megismerésével,

saját erőfeszítéseinkkel és áldozatainkkal változtathatjuk meg. Ebben a trikontinentális légkörben, ahol tapasztalat és példa bőven akad, hasznos emlékeztetnünk arra, hogy bármekkora legyen is az általunk vizsgált esetek hasonlósága, ellenségeink azonossága, a nemzeti felszabadítás és a társadalmi forradalom – sajnos, vagy szerencsére – nem exportcikk: ezek napról napra s egyre inkább – a kedvező és a kedvezőtlen külső tényezők által többé-kevésbé befolyásolt – helyi, nemzeti cselekedetek eredményeként jöhetnek létre; lényegében az egyes népek történeti valósága határozza meg, és az e valóságot jellemző különböző tényezők közötti belső ellentmondások legyőzése, illetve azok helyes megoldása szilárdítja meg őket. A minden idők legnagyobb imperialista és szocialistaellenes hatalmától száz-egynéhány kilométerre lezajló kubai forradalom mind tartalmában, mind fejlődésének formájában meggyőző gyakorlati példa számunkra az említett alapelv érvényességére. […]

A nemzeti felszabadító mozgalmakon belüli ideológiai hiányosság – nevezhetjük akár az ideológia teljes hiányának is –, ami az e mozgalmak által átalakítandó történelmi valóság nem ismerésével magyarázható, imperializmusellenes harcunk egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb gyöngesége. De úgy véljük, hogy különféle tapasztalatokból már elégséges mennyiség halmozódott fel ahhoz, hogy lehetővé tegye a gondolati és a cselekvési vezérfonál meghatározását ennek a hiányosságnak kiküszöbölésére. E tárgy széles körű megvitatása hasznos lehet, mivel e konferencia számára értékes hozzájárulást tesz lehetővé a nemzeti felszabadítási mozgalmak jelenlegi és jövőbeli cselekvésének erősítéséhez. Ezen mozgalmak számára ez a konkrét segítség egyik formája lenne, és véleményünk szerint nem kevésbé fontos, mint a fegyverben és más formában nyújtott politikai és pénzügyi támogatás.

Ehhez a vitához való szerény hozzájárulás szándékával terjesztjük itt elő véleményünket a nemzeti felszabadítás alapjairól és céljairól, a társadalmi szerkezettel összefüggésben. Ezt a véleményt harci tapasztalatunk és más tapasztalatok kritikus elemzése alakította ki. Akik elméleti jellegűnek látják, azokat emlékeztetnünk kell arra, hogy minden gyakorlat elméletet szül. És bár igaz, hogy egy forradalom elbukhat akkor is, ha tökéletesen megformált elmélet táplálja, de még senki sem vitt véghez győztes forradalmat forradalmi elmélet nélkül.

Azok, akik azt mondják, [...] hogy a történelem mozgatóereje az osztályharc, ha alaposabban ismernék az egyes gyarmatosított, azaz az imperializmus által leigázott népek lényeges jellemzőit, bizonyára egyetértenének avval, hogy pontosítás és még nagyobb alkalmazási terület létrehozása céljából felülvizsgálják ezt az állítást. Az emberiség és az azt alkotó egyes népek általános fejlődésében ugyanis az osztályok e csoportok totalitásában, nem általánosított és egyidejű jelenségként, s nem is befejezett, tökéletes, egyforma és spontán egészként tűnnek fel. Egy vagy több emberi csoporton belül az osztálydefiníció a termelőerők fokozatos fejlődésének és az e csoport által termelt vagy más csoporttól elrabolt gazdagság elosztási jellemzőinek alapvető következménye. Vagyis az *osztály* társadalmi-gazdasági jelensége legalább két lényeges és egymással összefüggő változó függvényeként jelenik meg és fejlődik: ezek a termelőerők szintje és a termelési eszközök tulajdonrendszere. Ez a fejlődés lassan, fokozatosan és egyenlőtlen módon megy végbe, az alapvető összetevők mennyiségi és általában alig észrevehető változásai révén. Olyan folyamat ez, amely a felhalmozás egy bizonyos fokán minőségi ugrásba megy át, ami az osztályok és az osztályok közötti ellentét megjelenésében fejeződik ki.

Egy adott mozgásban lévő társadalmi-gazdasági alakulat szempontjából külsőleges tényezők többé-kevésbé jelentős módon hathatnak az osztályok kialakulásának folyamatára. Meggyorsíthatják, fékezhetik a folyamatot, sőt visszaeséseket is kiválthatnak. Amikor bármily okból megszűnik e tényezők befolyása, a folyamat visszanyeri függetlenségét, és ütemét ezentúl nemcsak az egésznek sajátos belső jellemzői határozzák meg, hanem a külső tényezők időleges hatása által kiváltott okozatok is. Tisztán belső síkon a folyamat üteme váltakozhat, de megmarad folyamatosnak és progresszívnek. Ugrásszerű fejlődések csak a termelőerők szintjén vagy a tulajdon rendszerében végbement heves változások – átalakulások – függvényeként lehetségesek. Az osztályok fejlődési folyamatán belül, a termelőerők szintjén vagy a tulajdonrendszerben végbement változások eredményeként kialakult ilyen heves átalakulásokat szokták a gazdasági és politikai nyelvben forradalmaknak nevezni.

Megállapítható, hogy ennek a folyamatnak a lehetőségeit érezhető módon befolyásolják külső tényezők, különösen az emberi közösségek egymásra hatása, amit jelentősen megnövelt a közlekedési és

hírközlési eszközök fejlődése. Ez az egymásra hatás teremtette meg a világot és az emberiséget, eltüntetve az elszigeteltséget egyazon vidék embercsoportjai és egyazon földrész vidékei között, valamint földrészek között is. Ez a hosszú történeti időszakaszt jellemző fejlődés, amely az első közlekedési eszköz feltalálásával kezdődött, már megnyilvánult a pun utazások és a görög gyarmatosítás idején, fokozódott a tengeri felfedezésekkel, a gőzgép feltalálásával és az elektromosság felfedezésével. És napjainkban az atomenergia békés felhasználása azt a reményt keltheti bennünk, hogy ha nem telepítjük is szét az embereket a csillagokra, de legalább emberségessé tesszük a világmindenséget.

Az előbb elmondottak lehetővé teszik a következő kérdés feltevését: vajon a történelem csak attól a pillanattól kezdődött, ahogy az osztály jelensége és ennek következtében az osztályharc kifejlődött? Az igenlő válasz azt jelentené, hogy történelem kívül helyeznénk el azoknak az embercsoportoknak a teljes életkorszakát, amelyek a vadászat és később a nomád és letelepült mezőgazdaság felfedezésétől a nyájak kialakításáig és a föld magánkisajátításáig éltek. Ez azt is jelentené – és ennek elfogadását elutasítjuk –, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika több embercsoportja történelem nélkül vagy a történelmen kívül élt, amikor az imperializmus igája alá került. Ez azt jelentené, hogy országainknak a guineai balantékhoz, az angolai koanamákhoz és a mozambiki makondékhoz hasonló népei még ma is a történelmen kívül élnének, vagy hogy nincs is történelmük – ha eltekintünk az elszenvedett gyarmatosítás gyenge hatásától.

Ez az elutasítás, amely egyébként országaink társadalmi-gazdasági valóságának konkrét ismeretére és az *osztály*jelenség fejlődési folyamatának elemzésére épül, ahogy ezt korábban láttuk, elvisz minket annak elfogadásához, hogy ha az osztályharc a történelem mozgatóereje, csak egy bizonyos történeti szakaszban az. Ez azt jelenti, hogy az osztályharc *előtt* és szükségszerűen *utána* is a történelem motorja egy (vagy több) tényező volt és lesz. Könnyen elfogadjuk, hogy valamennyi embercsoport történetének ez a tényezője az adott csoportra jellemző *termelési mód* – azaz a termelőerők szintje és a tulajdonrendszer. Az osztály meghatározása és az osztályharc, amint láttuk, inkább maga is a termelési eszközök tulajdonrendszeréhez kapcsolódó termelőerők fejlődésének következménye. Számunkra tehát helyesnek tűnik az a következtetés, hogy a történelem valódi és állandó mozgatóereje a termelőerők színvonala, ami egyben az osztályharc tartalmának és formájának lényegi meghatározó eleme is.

Ha elfogadjuk ezt a következtetést, akkor eltűnnek a gondolatainkat meghatározó kétségek. Mert ha egyfelől megállapítjuk, hogy a történelem léte az osztályharcot megelőzően nyilvánvaló, és ezáltal országaink – és talán földrészeink – néhány embercsoportja esetében elhárítjuk a történelem nélküli nép szomorú állapotát, ezzel másfelől bebizonyítjuk a történelemnek az osztályharc, illetve az osztályok eltűnése után is meglevő folyamatosságát. És mivel nem mi állapítottuk meg tudományos alapokon az osztályok eltűnését mint történelmi szükségszerűséget, megelégszünk ezzel a következtetéssel, amely bizonyos fokig visszaállít egy összefüggést és ugyanakkor azoknak a népeknek, amelyek mint Kuba, a szocializmust építik, megadja a kellemes bizonyosságot, hogy nem lesznek történelem nélkül, ha társadalmi-gazdasági alakulatukon belül az osztály mint jelenség, és az osztályharc felszámolásának folyamata befejeződik. Az örökkévalóság nem e világi, de az ember túl fogja élni az osztályokat, termelni fog és történelmet alkotni, mivel nem tud felszabadulni a termelőerők fejlődésének alapját képező teher, keze és agya szükségleteinek terhe alól.

[A termelési módról]

A jelenlegi valóságról mondottak lehetővé teszik, hogy elfogadjunk egy olyan elméletet, miszerint egy embercsoport, illetve az emberiség történelme legalább három szakaszon megy át. Az elsőnek a termelőerőknek és az ember természet feletti uralmának egy alacsony szintje felel meg. A termelési mód elemi jellegű, nem létezik még a termelési eszközök magántulajdona, nincsenek osztályok és így osztályharc sem. A másodikban a termelőerők színvonalának emelkedése elvezet a termelési eszközök magántulajdonához, és fokozatosan bonyolítja a termelési módot. Így a mozgásban lévő társadalmi-gazdasági alakulaton belül érdekellentéteket vált ki, lehetségessé teszi az *osztály* jelenségének és vele az osztályharcnak a megjelenését, ami tulajdonképpen nem más, mint a gazdaság területén a termelési mód és a termelési eszközök magántulajdonba vétele közötti ellentmondás társadalmi kifejeződése. A harmadik az, amely a termelőerők egy adott szintjén lehetővé teszi és megvalósítja a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását, az osztály mint jelenség és így az osztályharc megszüntetését, aminek következtében új, a társadalmi-gazdasági alakulatok történeti folyamatában eddig ismeretlen erők szabadulnak fel.

A politikai-gazdasági nyelvben az első szakasz a földművelő és állattenyésztő közösségi társadalomnak felelne meg, ahol a társadalmi struktúra állam nélküli, horizontális. A második a feudális vagy hasonló agrártársadalmaknak és az ipari-mezőgazdasági polgári társadalmaknak. Itt már találkozunk az állammal, a társadalmi szerkezet pedig vertikálisan fejlődik. A harmadik szakasz megfelelne a szocialista és kommunista társadalmaknak, ahol a gazdaság főleg vagy kizárólag ipari (mivel maga a mezőgazdaság is az ipar egyik formájává válik). Itt az állam fokozatosan halad megszűnése felé, vagy megszűnik, a társadalmi struktúra pedig visszatér a horizontálishoz: a termelőerők, a társadalmi viszonyok és az emberi értékek értékelésének egy magasabb szintjén.

Az emberiségnek vagy az emberiség egy részének (egyazon vidék, egy vagy több földrész embercsoportjai) szintjén ez a három szakasz (vagy kettő közülük) egyidejű lehet, ahogy ezt mind a jelenlegi valóság, mind a múlt bizonyítja. Ez az emberi társadalmak egyenlőtlen fejlődésének a következménye, amit kiválthat a belső vagy külső tényezőknek a fejlődésre gyakorolt gyorsító vagy késleltető hatása is. Másrészt egy adott társadalmi-gazdasági alakulat történeti folyamatában mindegyik említett szakasz magában hordja a következő szakasz csíráit az átalakulás egy bizonyos szintjétől kezdve.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az emberiség életének jelenlegi szakaszában, egy adott társadalmi-gazdasági alakulat számára a három jellemző szakasz időbeli egymásutánisága elkerülhető. Bármilyen legyen is a termelőerőknek és az azt jellemző társadalmi struktúrának jelenlegi színvonala, egy társadalom gyorsan átlépheti a konkrét helyi (történelmi és emberi) realitások által meghatározott és annak megfelelő szakaszokat, hogy egy magasabb szakaszba jusson. Ez a haladás függ a termelőerők fejlődésének konkrét lehetőségeitől, azt pedig főleg az e társadalmat irányító politikai hatalom természete határozza meg, azaz az államtípus, vagy ha úgy tetszik, az e társadalmon belül uralmon levő osztály vagy osztályok jellege.

Egy részletesebb elemzés megmutatná nekünk, hogy a történeti folyamatban egy ilyen ugrás lehetősége a gazdaság területén alapvetően azon eszközök erejéből fakad, amelyek pillanatnyilag az ember rendelkezésére állanak ahhoz, hogy legyőzze a természetet; politikai téren pedig abból az új eseményből, amelyik gyökeresen átalakította a világ képét és a történelem menetét: a szocialista államok megteremtéséből.

Látjuk tehát, hogy népeinknek megvan a maguk történelme, akármilyen szakaszban legyen is gazdasági fejlődésük. Amikor im-

perialista uralom alá kerültek, népeinknek (vagy az őket alkotó embercsoportoknak) történeti folyamatát egy külső tényező erőszakos tevékenysége rendelte maga alá. Ez az akció – az imperializmusnak a társadalmainkra gyakorolt hatása – országaink termelőerőinek fejlődési folyamatát, népeink társadalmi szerkezetét, valamint nemzeti felszabadító harcaink tartalmát és formáját csupán befolyásolhatta.

De azt is látjuk, hogy abban a történelmi összefüggésben, amelyikben ezek a harcok kibontakoznak, népeink számára konkrét lehetőség nyílik arra, hogy a kizsákmányoltság és elmaradottság jelenlegi helyzetéből a történeti folyamat olyan új szakaszába lépjenek át, amelyik a gazdasági, társadalmi és kulturális lét magasabb formájába vezetheti át őket.

[Az imperializmus]

E konferencia nemzetközi előkészítő bizottsága kidolgozott egy politikai beszámolót. Ismételten kijelentjük: mi azt teljes mértékben támogatjuk, amiért világos módon és tömör elemzésben, gazdasági összefüggésében és történeti koordinátái között helyezte el az imperializmust. Nem ismételjük itt el mindazt, ami már elhangzott e gyűlésen. Egyszerűen azt mondjuk, hogy az imperializmust meghatározhatjuk úgy, mint a világ két táján – előbb Európában, majd Észak-Amerikában – felhalmozott monopolista és finánctőke profithajhászásának és mind nagyobb értéktöbblet szerzésére való törekvésének világméretű kifejeződését. És ha az imperializmust a világ képét megváltoztató magasabb rendű tényezőnek, a tőkének és felhalmozási folyamatának általános fejlődési vonalában akarjuk elhelyezni, akkor azt mondhatnánk, hogy az imperializmus a tengerekről a szárazföldre áthelyezett, népeink anyagi és emberi erőforrásainak kizsákmányolására átszervezett, megerősített és alkalmassá tett kalózkodás. De ha képesek voltunk nyugalommal elemezni az imperializmus jelenségét, akkor nem botránkoztatunk meg senkit annak elismerésével, hogy az imperializmus – amiről minden azt bizonyítja, hogy valóban a kapitalizmus fejlődésének utolsó szakasza – történelmi szükségszerűség volt, az emberiségnek mint mozgásban levő egésznek az összefüggésében a termelőerők fellendülésének és a termelési eszközök átalakulásának a következménye. Szükségszerűség, mint ahogy szükségszerűség jelenleg a népek nemzeti felszabadítása, a kapitalizmus lerombolása és a szocializmus megjelenése is.

Népeink számára annak ismerete a lényeges, hogy az imperializmus mint cselekvő tőke betöltötte-e vagy sem országainkban a számára fenntartott történelmi hivatást, azaz a termelőerők fejlődési folyamatának meggyorsítását és a termelési eszközök jellemzőinek komplexebbé alakítását; a burzsoázia fejlődésével az osztálykülönbségek elmélyítését és az osztályharc intenzívebbé válását; a népek gazdasági, társadalmi és kulturális színvonalának jelentős növelését. Ugyanúgy érdekeltek vagyunk annak felismerésében, hogy mi az imperialista tevékenység befolyása és hatása népeink társadalmi szerkezetére és történeti folyamatára.

Itt nem vádoljuk vagy dicsőítjük az imperializmust, hanem csak elmondjuk, hogy akár gazdasági, akár társadalmi, akár kulturális síkon nézzük, az imperialista tőke messze nem töltötte be országainkban azt a történeti hivatást, amelyet a tőke a felhalmozás országaiban megvalósított. Ez azt jelenti, hogy míg egyfelől az imperialista tőkének a legtöbb leigázott országban egyszerűen az értéktöbblet megsokszorozása volt a funkciója, másfelől azt látjuk, hogy a tőke történeti képessége (mint a termelőerők fejlődési folyamatának elpusztíthatatlan gyorsítója) szigorúan a saját szabadságától függ, azaz attól, hogy mennyire függetlenül használják fel. El kell azonban ismernünk, hogy néhány esetben az imperialista tőkének vagy a haldokló kapitalizmusnak elegendő érdeke, ereje és ideje volt városok építésén kívül a termelőerők színvonalának emelésére is. Így a bennszülött népesség egy kisebbsége számára lehetővé tette, hogy jobb, sőt kiváltságos életszínvonalat érjen el, hozzájárulva így a szóban forgó társadalmakon belüli ellentmondásokat elmélyítő, és egyesek által bizonyára dialektikusnak nevezett folyamathoz. Más, még ritkább esetekben megvolt a tőkefelhalmozás lehetősége, ami megteremtette egy helyi burzsoázia kialakulásának a feltételeit. Az imperialista uralomnak népeink társadalmi struktúrájára és történeti folyamatára gyakorolt hatásaival kapcsolatban legelőször is célszerű az imperialista uralom általános formáinak a vizsgálata.

Legalább két ilyen forma van:

1. A közvetlen uralom – az elnyomott néptől idegen hivatalnokokból alkotott politikai hatalom segítségével (fegyveres erők, rendőrség, közigazgatási alkalmazottak és telepesek), amelyet klasszikus gyarmatosításnak vagy kolonializmusnak nevezünk.

2. A közvetett uralom – többségében vagy teljes egészében bennszülött hivatalnokokból alkotott politikai hatalom segítségével –, amit neokolonializmusnak nevezünk.

Az első esetben, bármilyen szakaszban legyen is, az alábbi következményeket szenvedheti el a leigázott nép társadalmi szerkezete:

a) Teljes elpusztítás, amit általában követ a bennszülött lakosság azonnali vagy fokozatos kiirtása és annak más eredetű népességgel való felváltása.

b) Részleges elpusztítás, amit általában egy más eredetű népesség többé-kevésbé jelentős letelepítése kísér.

c) Látszólagos konzerválás, amit lehetővé tesz a bennszülött népességnek az életlehetőségektől többnyire megfosztott zónákba és rezervátumokba való kényszertelepítése, amit egy más eredetű népesség tömeges betelepítése kísér.

A nemzeti felszabadítás problematikájának keretében a két utolsó eset megvizsgálása a lényeges, mivel ezek a legelterjedtebbek Afrikában. Elmondhatjuk, hogy Afrika akármely országát nézve, az imperializmus hatása megbénította, befagyasztotta a leigázott nép történeti folyamatát (sőt néhány esetben visszafejlesztette). Ez a bénulás azonban mégsem teljes. A kérdéses társadalmi-gazdasági alakulat egyik-másik szektorában jelentős átalakulásokat találhatunk. Ezeket néhány belső (helyi) tényező szakadatlan hatása befolyásolja, vagy pedig a gyarmati uralom által bevezetett új tényezőkből, mint például a pénzforgalomból és a városi központok kifejlődéséből fakadnak. Ezen átalakulások között szükséges megemlíteni bizonyos esetekben a bennszülött uralkodó osztályok vagy szektorok tekintélyének fokozatos elvesztését, a paraszti lakosság egy részének kényszerű vagy önkéntes beáramlását a városi központokba, amit olyan új társadalmi rétegek kifejlődése követ, mint a bérmunkásoké, a hivatalnokoké, a kereskedelmi alkalmazottaké és a szabadfoglalozásúaké, valamint a munkanélküliek változó rétege. Falun igen különböző intenzitással és mindig a városi környezethez kötődve kiemelkedik a mezőgazdasági kisbirtokosokból álló réteg. A neokolonializmus esetében – akár bennszülött, akár idegen eredetű a gyarmatosított népesség többsége – az imperialista tevékenység olyan helyi burzsoázia vagy álburzsoázia megteremtésére irányul, amely az elnyomó ország uralkodó osztályának van kiszolgáltatva.

A társadalmi szerkezet átalakulása kevésbé erős az alsóbb rétegeknél, főleg pedig falun, ahol a gyarmati szakasz jellemzői maradnak meg. De egy általában kis bürokrata-burzsoákból és a kereskedelmi szektor közvetítőiből (komprádorokból) álló bennszülött álburzsoázia kialakulása megerősíti a társadalmi rétegek differenciálódását, és a helyi elemek gazdasági tevékenységének erősítésével, nevezetesen

egy városi munkásosztály fokozatos kifejlődésével, a mezőgazdasági magántulajdon meghonosodásával, és az agrárproletariátus fokozatos megjelenésével új távlatokat nyit a társadalmi fejlődés számára. A társadalmi szerkezetnek e többé-kevésbé jelentős átalakulásai, amelyeket a termelőerők színvonalának jelentős emelkedése határoz meg, közvetlen hatással vannak az adott társadalmi-gazdasági alakulat történeti folyamatára. Míg a klasszikus gyarmatosításnál ezt a folyamatot megállítják, a neokolonialista uralom, lehetővé téve a társadalmi fejlődés feléledését (az érdekellentétekét a bennszülött társadalmi rétegeken belül, vagy az osztályharcot) azt az illúziót kelti, hogy a történeti folyamat visszatér normális menetéhez. Ezt az illúziót erősíti meg egy bennszülött elemekből álló politikai hatalom – nemzeti állam – léte. Tulajdonképpen ez csak illúzió, mivel a valóságban a helyi „uralkodó" osztály alávetettsége az elnyomó ország uralkodó osztályának korlátozza vagy megakadályozza a nemzet termelőerőinek fejlődését. De korunk világgazdaságának konkrét feltételei között ez a függés elkerülhetetlen, ennek következtében a helyi álburzsoázia, bármennyire nacionalista is, nem tudja hatékonyan gyakorolni történelmi funkcióját, nem tudja szabadon irányítani a termelőerők fejlődését; egyszóval, nem válhat *nemzeti burzsoáziává*. Márpedig, ahogy láttuk, a termelőerők jelentik a történelem motorját, s ezért fejlődési folyamatának teljes szabadsága e fejlődés maradéktalan érvényesülésének nélkülözhetetlen feltétele.

Látjuk tehát, hogy mind a kolonializmusban, mind a neokolonializmusban az imperialista uralom lényegi jellemvonása megmarad. Nem más ez, mint a leigázott nép történeti folyamatának tagadása a nemzeti termelőerők fejlődési folyamata szabadságának megakadályozása révén.

Ez a következtetés, amely lényegét tekintve azonosítja az imperialista uralom két nyilvánvaló formáját, számunkra, azaz a felszabadító mozgalmak számára alapvetően fontosnak tűnik mind a harc során, mind pedig a függetlenség elnyerése után.

Az elmondottakra alapozva megállapíthatjuk, hogy a nemzeti felszabadítás az a jelenség, amelyik egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat történeti folyamatában a tagadás tagadását jelenti. Más szavakkal, egy nép nemzeti felszabadítása e nép történelmi arculatának visszahódítását jelenti, visszatérését a történelembe, az őt leigázó imperialista uralom lerombolása útján.

Láttuk, hogy a leigázott társadalmi-gazdasági alakulat termelőerői fejlődési folyamata szabadságának bitorlása képezi az imperialista

uralom fő és állandó jellemzőjét, bármilyen formát öltsön is ez az uralom. Azt is láttuk, hogy csupán ez a szabadság és csakis ez biztosíthatja egy nép történeti folyamatának normálissá válását. Következésképp megállapíthatjuk, hogy akkor és csak akkor van nemzeti felszabadulás, amikor a nemzet termelőerői teljesen felszabadultak mindenfajta idegen uralom alól.

Közhelynek számít, hogy a nemzeti felszabadítás valamennyi nép önrendelkezési jogára épül, és hogy e felszabadítás célja a nemzeti függetlenség elnyerése. Jóllehet az összetett valóság ilyen általános és szubjektív módon történő kifejezése nem áll szemben céljainkkal, mi inkább objektíven fejezzük ki magunkat. Számunkra a nemzeti felszabadítás alapja a nemzetközi jog szintjén elfogadott formuláktól függetlenül, minden népnek abban az elidegeníthetetlen jogában lakozik, hogy legyen saját történelme; a nemzeti felszabadítás célja pedig ennek az imperializmus által bitorolt jognak visszahódítása, vagyis a nemzeti termelőerők fejlődési folyamatának felszabadítása.

Véleményünk szerint, ezért minden olyan nemzeti felszabadítási mozgalom, amelyik nem számol ezzel az alappal és e célkitűzéssel, jóllehet harcol az imperializmus ellen, nem küzd egyúttal a nemzeti felszabadításért.

Ebből az következik, hogy korunk világgazdaságának lényegi jellemzőit, valamint az imperialistaellenes harc területének már megszerzett tapasztalatait szem előtt tartva, a nemzeti felszabadító harc fő oldala a neokolonializmus elleni harc. Másrészt, ha megállapítjuk, hogy a nemzeti felszabadítás megköveteli a termelőerők fejlődési folyamatának lényeges megváltozását, ebből következik, hogy a nemzeti felszabadítás szükségszerűen forradalomnak felel meg.

A legfontosabb, hogy tudatában legyünk azoknak az objektív és szubjektív feltételeknek, amelyek között ez a forradalom végbemegy, és ismerjük a megvalósításához legmegfelelőbb harci formákat.

Nem fogjuk itt elismételni, hogy az emberiség történetének jelenlegi szakaszában ezek a feltételek valóban nagyon kedvezők. Ugyanakkor emlékeztetni kell arra is, hogy mind nemzetközi téren, mind pedig a felszabadulásáért harcoló valamennyi nép belső síkján léteznek kedvezőtlen tényezők is.

Nekünk úgy tűnik, hogy nemzetközi téren legalábbis a következő tényezők kedvezőtlenek a nemzeti felszabadító mozgalomra: jelentős számú politikai függetlenséghez jutott állam neokolonialista helyzete, s az ilyen típusú államok száma nő; a neokapitalizmus által elért eredmények, főleg Európában, ahol az imperializmus preferenciális

beruházásaival segíti egy kiváltságos munkásosztály fejlődését, ami azzal a következménnyel jár, hogy a dolgozó osztályok forradalmi színvonala csökken; néhány olyan európai államnak, amely még gyarmatokkal rendelkezik – mint Portugália – a nyílt vagy álcázott neokolonialista helyzete; a fejletlen országok felé gyakorolt úgynevezett segélypolitika, amit az imperializmus a nemzetközi burzsoáziának szükségszerűen alávetett bennszülött álburzsoáziák létrehozása vagy erősítése céljából gyakorol, hogy így torlaszolja el a forradalom útját; az elszigetelődéstől és a forradalomtól való félelem, ami néhány újabban függetlenné vált, és a forradalomhoz kedvező belső gazdasági és politikai feltételekkel rendelkező országot oda juttat, hogy megalkuvó megállapodásokat fogadjon el az ellenséggel vagy ügynökeivel; az imperialistaellenes országok közötti növekvő ellentmondások és végül az imperializmus fenyegetése a világbéke ellen, az atomháború perspektívájával. Ezek a tényezők együttesen erősítik az imperializmus tevékenységét a nemzeti felszabadító mozgalmak ellen.

Bár az imperializmusnak a népek ellen elkövetett ismételt intervenciói és növekvő agresszivitása értelmezhető a kétségbeesés jeleként is a nemzeti felszabadító mozgalom kiterjedtsége láttán, ezek bizonyos mértékben magyarázhatók azokkal a gyöngeségekkel, amelyeket e kedvezőtlen tényezők teremtettek az imperialistaellenes harc általános frontján.

A belső síkon úgy véljük, a gyöngeség, illetve a leginkább kedvezőtlen tényezők a gazdasági-társadalmi struktúrában és annak imperialista nyomás alatt végbemenő fejlődési tendenciáiban rejlenek, vagy pontosabban szólva abban, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak harci stratégiájuk kidolgozása során csekély vagy semmilyen figyelmet nem szentelnek e struktúra és tendenciái jellemzőinek.

Ez a nézet nem szándékozik csökkenteni a nemzeti felszabadító mozgalomra nézve kedvezőtlen többi belső tényező jelentőségét. A gazdasági fejletlenségre, a néptömegeknek ebből következő társadalmi és kulturális elmaradottságára, a törzsi szellemre és más kisebb jelentőségű ellentmondásokra gondolunk itt. Ám meg kell jegyezni, hogy a törzsek létezése csak annak az opportunista magatartásnak függvényében mutatkozik jelentős ellentmondásként, melyet általában a nemzeti felszabadító mozgalom kebelében a törzsből kiszakadt egyének vagy csoportok teremtenek. Az osztályok közötti ellentmondások, még ha embrionális állapotban vannak is, sokkal jelentősebbek, mint a törzsek közötti ellentmondások.

Bár a kolonialista és neokolonialista helyzet lényegét tekintve azonos, és az imperializmus elleni harc során főleg a neokolonializmussal találjuk szemben magunkat, elengedhetetlennek tartjuk e két helyzetnek a gyakorlatban való megkülönböztetését. Ugyanis a bennszülött társadalom horizontális, bár többé-kevésbé differenciált szerkezete és a nemzeti elemekből alkotott politikai hatalom hiánya kolonialista helyzetben megkönnyíti egy széles harci egységfront megteremtését, ami pedig elengedhetetlen a nemzeti felszabadító mozgalom sikeréhez. Ez a lehetőség azonban nem ment fel bennünket a bennszülött társadalmi struktúrának, fejlődési tendenciáinak alapos elemzése és az igazi nemzeti felszabadítás biztosítását szolgáló, megfelelő gyakorlati intézkedések elfogadása alól. Feltételezve, hogy mindenki tudja, mit kell tennie otthon, a fentiek érdekében elengedhetetlennek látjuk egy szilárdan egységes és az általa vezetendő nemzeti felszabadító harc valódi jelentőségének és céljának tudatában levő élcsapat megteremtését. Ennek szükségessége azért is sürgető, mert tudjuk, hogy néhány ritka kivételtől eltekintve, a gyarmati helyzet nem teszi lehetővé s nem is igényli az élenjáró osztályok (öntudatos munkásosztály és falusi proletariátus) meghatározó létét. Ez utóbbi pedig biztosíthatná, hogy a néptömegek éberen figyeljék a nemzeti felszabadító mozgalom fejlődését. Viszont a dolgozó osztályok általában embrionális állapota, valamint a nemzeti felszabadítási harc legfontosabb tömegerejének – a parasztoknak – gazdasági, társadalmi és kulturális helyzete nem teszi lehetővé a harc e két fő ereje számára, hogy önerejükből megkülönböztessék a valódi nemzeti függetlenséget a mesterkélt politikai függetlenségtől. Csak egy forradalmi élcsapat, amely általában cselekvő kisebbség, ismerheti fel és hozhatja a néptömegek tudtára ezt a különbséget már kezdetben, a harcon keresztül. Ez magyarázza a nemzeti felszabadító harc alapvetően politikai jellegét és teszi bizonyos fokig jelentőssé a harc formáját a nemzeti felszabadító harc végső eredménye szempontjából.

Neokolonialista helyzetben a bennszülött társadalom többé-kevésbé erős vertikális irányú strukturáltsága és a bennszülött elemekből álló politikai hatalom – nemzeti állam – léte már súlyosbítja az ellentmondásokat e társadalom belsejében. Nehézzé, sőt szinte lehetetlenné teszi egy olyan kiterjedt egységfront létrehozását, mint a gyarmati esetben. Egyrészt a gazdasági hatások (főleg a káderek nemzeti elemekből való toborzása és a bennszülött elemek növekedése elsősorban a kereskedelemben), másrészt a lélektaniak (büszkeség, mert úgy véli, hogy honfitársai kormányozzák; egyes

vezetők és a néptömegek egy része között a vallási vagy törzsi szolidaritás kiaknázása) járulnak hozzá a nacionalista erők egy jelentős részének mozgósításához. Ugyanakkor azonban a neokolonialista államnak a nemzeti felszabadítás erőivel szembeni szükségszerűen elnyomó jellege, az osztályellentmondások súlyosbodása, az idegen uralom ügynökeinek és jelenségeinek objektív megléte (a kiváltságaikat megtartó telepesek, a fegyveres erő, a faji diszkrimináció), a parasztság növekvő elszegényedése és külső tényezők többé-kevésbé ismert befolyása, mind-mind hozzájárulnak a nacionalizmus tüzének ébren tartásához, számottevő népi rétegek öntudata fokozatos emeléséhez, a népesség többségének éppen a neokolonialista kisemmizés felismerésére alapozott, és a nemzeti felszabadítás eszméje körüli egyesítéséhez. Ezenkívül, amíg a bennszülött uralkodó osztály fokozatosan elpolgáriasodik, az imperializmus közvetett uralma által kizsákmányolt városi munkásokból és agrárproletárokból létrejövő dolgozó osztály kifejlődése új távlatokat nyit a nemzeti felszabadítás fejlődésének. Úgy tűnik, a neokolonializmus esetében ez a dolgozó osztály – bármilyen legyen is politikai öntudatának foka (túl a *szükségletek tudatának* egy minimális szintjén) – alkotja a nemzeti felszabadító harc valódi népi élcsapatát. De csak akkor teljesítheti küldetését e harc keretén belül (amely harc nem ér véget a függetlenség megszervezésével), ha szorosan egyesül a többi kizsákmányolt osztállyal, a parasztsággal általában (bérviszonyban állók, bérlők, felesbérlők, mezőgazdasági kistulajdonosok) és a nacionalista kispolgársággal. Ennek a szövetségnek a megvalósítása szükségessé teszi a nacionalista erők mozgósítását és megszervezését egy erős és jól felépített politikai szervezet keretében (vagy annak tevékenysége révén).

A kolonialista és neokolonialista helyzet közötti másik jelentős különbség a harc távlataiban van. A kolonialista eset (ahol a *nemzet-osztály* a gyarmatosító ország burzsoáziájának elnyomó erői ellen harcol) legalábbis látszólag elvezethet egy nacionalista megoldáshoz (nemzeti forradalom). A nemzet megszerzi függetlenségét, és elméletben a neki legjobban megfelelő gazdasági szerkezetet szentesíti. A neokolonialista eset (ahol a dolgozó osztályok és szövetségeseik egyszerre harcolnak az imperialista burzsoázia és a bennszülött uralkodó osztály ellen) nem oldódik meg nacionalista megoldással. Szükségessé teszi a nemzet területén az imperializmus által meghonosított tőkés struktúra lerombolását és éppenséggel megköveteli a szocialista megoldást.

Ez a megkülönböztetés főleg e két eset termelőerőinek eltérő színvonalából és az osztályharcnak ezzel járó éleződéséből fakad.

Nem lenne nehéz annak bizonyítása, hogy időben ez a különbség alig észrevehető. Elegendő emlékeztetni arra, hogy jelenlegi történeti feltételeink között – amikor is a népeink feletti uralmát minden eszközzel megvalósító imperializmus felszámolása, a világ tekintélyes részén pedig a szocializmus megerősödése van napirenden – egy független nemzet számára csak két út van: visszatérés az imperialista uralomhoz (neokolonializmus, kapitalizmus, államkapitalizmus), vagy a szocialista út elfogadása. Ezt a választást, amelytől a néptömegek harc során nyújtott erőfeszítéseinek és áldozatainak jutalma függ, erősen befolyásolja a harci forma és a harcot vezetők forradalmi öntudatának foka.

[Az erőszak szerepe]

A tények felmentenek bennünket annak bizonyítása alól, hogy az imperialista uralom alapvető eszköze az erőszak. Ha elfogadjuk az alapelvet, hogy *a felszabadító harc forradalom*, és hogy nem fejeződik be abban a pillanatban, amikor felhúzzák a nemzeti zászlót és eljátsszák a nemzeti himnuszt, akkor be fogjuk látni, hogy nincs és nem is lehet nemzeti felszabadulás anélkül, hogy a nemzeti erők ne használnák a felszabadító erőszakot az imperializmus ügynökeinek bűnös erőszakára adott válaszként. Senki sem kételkedik abban, hogy bármilyenek legyenek is a helyi sajátosságok, az imperialista uralom mindig magában foglalja a nemzeti erőkkel szembeni állandó erőszak állapotát. Nincs a földön olyan imperialista (kolonialista vagy neokolonialista) iga alatt élt nép, amely (névleges vagy tényleges) függetlenségét áldozatok nélkül nyerte volna el. Az a lényeg, hogy meghatározzuk, a nemzeti felszabadítás erői által használandó erőszak formáit szem előtt tartva, hogy ne csak az imperialista erőszakra válaszoljanak, hanem harcukkal ügyük végső diadalát, a valóságos nemzeti függetlenséget is biztosítsák.

Egyes népek tapasztalatai, a nemzeti felszabadító harc jelenlegi helyzete a világban (különösen Vietnamban, Kongóban és Rhodesiában), valamint az állandó erőszaknak vagy legalábbis az ellentmondásoknak és megrázkódtatásoknak az az állapota, amely egyes olyan országokat jellemez, melyek „békésnek" nevezett úton nyerték el függetlenségüket, nemcsak azt bizonyítják mind, hogy az imperializ-

mussal kötött kompromisszumok működésképtelenek, hanem azt is, hogy a nemzeti felszabadításnak a népekre az imperialista megtorlás által rákényszerített természetes útja a *fegyveres harc*.

Nem hisszük, hogy megbotránkoztatnánk ezt a gyűlést, ha kijelentjük, hogy az egyedüli és hatékony út a népek célkitűzéseinek végleges megvalósítására, azaz a nemzeti felszabadulás elérésére a fegyveres harc. A nemzeti felszabadítás legújabb történelme ezt a nagy leckét nyújtja mindazoknak, akik valóban elkötelezettek népeik felszabadítási erőfeszítéseiben.

[A kispolgárságról]

Nyilvánvaló, hogy mind ennek az útnak a hatékonysága, mind pedig annak a helyzetnek a stabilitása, melyhez a felszabadulást követően ez az út elvezet, nemcsak a harci szervezet jellemzőitől függenek, hanem mindazok politikai és erkölcsi tudatától is, akik történelmi okok miatt a kolonialista vagy neokolonialista államok közvetlen örökösei lesznek. Mert a tények bebizonyították, hogy az ország kispolgársága az egyetlen társadalmi tényező, amelyik tudatában lehet az imperialista uralom valóságának és képes vezetni az ettől az uralomtól örökölt államapparátust. Ha figyelembe vennénk ennek a társadalmi rétegnek vagy osztálynak véletlen jellegzetességeit, gazdasági helyzetétől elválaszthatatlan természetű irányzatainak bonyolultságát, azt látnánk, hogy helyzetünknek ez a sajátos szükségszerűsége jelenti a nemzeti felszabadító mozgalom egyik gyöngeségét.

A gyarmati helyzet, amely nem teszi lehetővé egy bennszülött álburzsoázia kifejlődését, és amelyben a néptömegek általában a nemzeti felszabadítás megindulása előtt nem érik el a politikai öntudat szükséges fokát, a kispolgárságnak az idegen uralom elleni harc vezetésének történelmi lehetőségét kínálja, mivelhogy objektív és szubjektív helyzete révén (a tömegekénél magasabb életszínvonal, a gyarmatosítás képviselőivel való gyakoribb érintkezés és így több alkalom a megaláztatásra, az iskolázottság és politikai kultúra magasabb szintje stb.) ő az idegen uralom alóli felszabadulás szükségességének tudatára leggyorsabban ráébredő réteg. Ezt a történelmi felelősséget a kispolgárságnak a gyarmati helyzetben *forradalminak* nevezhető része vállalja magára. A többiek pedig vagy megőrzik az erre az osztályra jellemző kétkedést, vagy szövetkeznek a kolonializmussal, hogy ha csak illuzórikusan is, de megvédjék társadalmi helyzetüket.

A neokolonialista helyzet, amely a nemzeti felszabadulás megvalósításához megköveteli a bennszülött álburzsoázia felszámolását, szintén alkalmat ad a kispolgárságnak arra, hogy elsőrendű, sőt döntő szerepet játsszon az idegen uralom megszüntetéséért folyó harcban. Ebben az esetben azonban a társadalmi szerkezetben végbement haladás miatt a harc vezetésének funkcióját kisebb-nagyobb mértékben megosztja a dolgozó osztályok legképzettebb, sőt a nemzeti álburzsoázia hazafias érzelemmel telített elemeivel is. A harc vezetésében részt vevő kispolgári réteg szerepe annál inkább jelentős, és e réteg neokolonialista helyzetben is annyival alkalmasabb e funkció ellátására, amennyire igaz, hogy a dolgozó tömegeket gazdasági és kulturális korlátok akadályozzák, a harchoz csatlakozó nemzeti álburzsoáziát pedig komplexusok és ideológiai természetű korlátok jellemzik. Fontos megjegyezni azt, hogy ebben az esetben a kispolgárság ezen részére háruló küldetés nagyobb forradalmi öntudatot és képességet követel a tömegek törekvéseinek a harc minden szakaszában való hű értelmezésére és a velük való fokozódó azonosulásra.

Bármilyen magas legyen is azonban az e történeti feladat betöltésére hivatott kispolgári szektor forradalmi öntudata, nem szabadulhat meg attól az objektív valóságtól, hogy a kispolgárság mint szolgáltató osztály (azaz, amelyik nem közvetlen résztvevője a termelési folyamatnak) nem rendelkezik olyan gazdasági bázissal, amely biztosítaná számára a hatalom megragadását. Ugyanis a történelem azt bizonyítja, hogy bármilyen fontos szerepet játszottak is egyes forradalmi folyamatokban a kispolgárságból kikerült személyek, ez az osztály sosem volt a politikai hatalom birtokában. És nem is lehetett, mivel a politikai hatalom (az állam) az uralkodó osztály gazdasági képességén alapszik, és mind a kolonialista, mind a neokolonialista társadalom feltételei között ezt a képességet két egység tartja kézben: az imperialista tőke és a nemzeti dolgozó osztályok.

A kispolgárságnak egyetlen út áll rendelkezésére, hogy megtartsa a nemzeti felszabadulás révén kézbe kapott hatalmat: hagynia kell szabadon hatni elpolgáriasodásának természetes tendenciáit, lehetővé tenni egy bürokratikus és közvetítő burzsoázia kialakulását az áruforgalom síkján, hogy nemzeti álburzsoáziává alakuljon át, azaz tagadnia kell a forradalmat és szükségszerűen csatlakozni az imperialista tőkéhez. Mindez pedig megfelel a neokolonialista helyzetnek, azaz a nemzeti felszabadítási célok elárulásának. A kispolgárság előtt csak egy út áll, hogy ne árulja el ezeket a célokat: megerősíteni forradalmi öntudatát, elutasítani az elpolgárosodás kísértéseit és osztálymenta-

litásának természetes ösztöneit, azonosulni a dolgozó osztályokkal, és nem helyezkedni szembe a forradalmi folyamat természetes fejlődésével. Ez azt jelenti a forradalmi kispolgárság számára, hogy ha tökéletesen eleget akar tenni a nemzeti felszabadító harcban rá háruló szerepnek, képesnek kell lennie arra, hogy mint osztály öngyilkosságot kövessen el, és hogy népének legalapvetőbb törekvéseivel teljesen azonosuló forradalmi dolgozóként támadjon fel.

Ez az alternatíva – elárulni a forradalmat, vagy osztályként öngyilkosságot elkövetni – alkotja a kispolgárság dilemmáját a nemzeti felszabadító harc általános keretében. A forradalom érdekében való pozitív út megoldása attól függ, amit nemrég Fidel Castro helyesen a forradalmi öntudat fejlődésének nevezett. Ez a függőség szükségszerűen rátereli figyelmünket a nemzeti felszabadító harc vezetőjének arra a képességére, hogy hű maradjon elveihez és a harc alapvető ügyéhez. Ez bizonyos fokig azt mutatja, hogy ha a nemzeti felszabadítás lényegileg politikai probléma is, a fejlődés körülményei olyan sajátosságokat kölcsönöznek neki, amelyek az erkölcs birodalmába tartoznak. […]

Nem kiabálunk éljent, nem nyilvánítjuk ki itt szolidaritásunkat egyik vagy másik harcoló nép iránt. Ittlétünk maga az imperializmust elítélő kiáltás és szolidaritásunk bizonyítéka mindazon népekkel, különösen a hős vietnami néppel, amelyek országukban szét akarják zúzni az imperialista igát. De szilárdan hisszük, hogy imperialistaellenes álláspontunk és a közös harcban bajtársainkkal való cselekvő szolidaritásunk legjobb bizonyítéka az, hogy visszatérve országunkba, továbbfejlesztjük a harcot, és hűek maradunk a nemzeti felszabadítás elveihez és célkitűzéseihez.

Kívánjuk, hogy az itt jelenlevő valamennyi nemzeti felszabadító mozgalom fegyverrel a kézben ismételhesse el országában, népével egységben, a már legendás kubai kiáltást:

Patria o muerte, venceremos!

Halál az imperialista erőkre!

Népeink számára szabad, virágzó és boldog hazát!

Győzni fogunk!

A fordítás alapjául a beszéd magyar nyelvű változata szolgált: Kende István (szerk.): *Fejlődő országok, haladó eszmék.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976, 202–2015. A kötet fordítói: Bauer Tamás, Benda Gyula, Farkas Katalin és Szil Péter. Ezt a szöveget módosítottuk –

egészítettük ki és/vagy rövidítettük le néhány helyen – a fellelhető francia (https://www.legrandsoir.info/fondements-et-objectifs-de-la-liberation-nationale-et-structure-sociale.html) és angol nyelvű (https://www.pambazuka.org/fr/governance/amilcar-cabral-et-la-tricontinentale) változat figyelembevételével. A dokumentum főcímét az angol nyelvű változattól kölcsönöztük. (*A szerk.*)

Meddig tart a dúr-korszak

Tűnődés kettős és hármas hatalmakról*

Szükséges előrebocsátanom, hogy mondandóm hátterét olyan szemléleti keret képezi, amely négy főbb *társadalmi-politikai irányultságot* különböztet meg egymástól.

1. Az egyén alapvetően a közösségért létezik. Például a tradicionális társadalmak az emberek tevékenységét végső fokon alárendelik a közösség újratermelésének, fennmaradásának. A tulajdonképpeni alany a közösség.

2. Az ember alapvetően a gazdaságért létezik. Az egyének – a rendszer szintjén – elsődlegesen a gazdasági növekedés szolgálatában állnak. Ennek legtisztább modellje a szabadversenyes kapitalizmus, ahol az önszabályozó piaci automatizmus a végső alany.

3. A politikai hatalom – egyebek mellett – az emberért is van. Ebben a típusban valamilyen bürokratikus politikai intézmény *egyik* funkciója, hogy az emberek javára tegyen. Vö. az államszocialista rendszer, illetve az ún. „jóléti állam" bizonyos intézkedései. E politikai mozgások alanya – megszemélyesítői közvetítésével – maga az intézmény. (Ezen a helyen az intézményi beavatkozás csak utalni lehet arra, hogy az egyének uniformizálódásának tendenciáját is magával hozza.)

4. Az emberek az emberekért vannak. Együttműködve, közösen tevékenykedve vannak önmagukért: csak az az „övék", amit maguk csinálnak. (Amit nem ők csinálnak, az nem lehet teljesen az övék.) Ez az egyéni önrendelkezésen alapuló társadalmi öntevékenység, önszerveződés modellje. Míg minden intézményesített hatalom bürokratikusan befolyásolja, szabályozza az emberek életét, viselkedését, addig itt az egyének az alanyai a sorsuknak, az általuk működtetett közösségeknek.

* A Baloldali Alternatíva Egyesülés összejövetelein tartott két előadás alapján. (T. L.)

Mondandóm során sűrűn fogom egyfajta szimbolikus gyűjtőfogalomként használni az önszervezés, önszerveződés kategóriáját, amibe az önkormányzás, önigazgatás, öntevékenység, önszabályozás különböző változatait is beleértem. Lényege, hogy *nyitott végű* folyamatot jelöl, amely dinamikusan igazodik a résztvevő egyének mint szubjektumok változó konkrét elképzeléseihez, kezdeményezéseihez.

Dúr – moll

Immanuel Kant megkülönbözteti az emberek kiskorúságának és nagykorúságának állapotát. A kiskorúakat azzal jellemzi, hogy képtelenek a mások vezetése nélküli gondolkodásra és cselekvésre. Azért sem próbálnak felnőni, nagykorúvá válni, mert számukra kényelmes a saját felelősség nélküli engedelmeskedés.

Ez a kanti megkülönböztetés – némi áttétellel – Anton Szemjonovics Makarenko szemléletmódjában is visszaköszön. A „némi áttétel" hangsúlyozása azért fontos, mert bár „nagykorúan" viselkedők önkormányzó közösségeinek létrejöttét tekinti célnak, a róluk alkotott elképzelésében nem teljesen autonóm, hanem irányított egyének öntevékenységével találkozunk. Arra törekszik, hogy elősegítse a korabeli társadalomba beágyazott, a korlátozó körülmények által behatárolt (és vezérelt) személyiségek önszervező gyakorlatának kialakítását. (Nincs mód itt arra kitérni, hogy ennek *közösségcentrikus* logikájában mennyiben csorbul a személyiség egyedisége.[1])

Makarenko pedagógiai eszményképe az önmagát igazgató gyerektársadalom. Célkitűzése olyan közösség életre segítése, amelynek tagjai egyrészt akarják, másrészt tudják is maguk alakítani saját együttes életüket. Igen ám, de a húszas években hatáskörébe kerülő gyerekekre egyik kritérium sem jellemző. Az első világháború és a polgárháború után Szovjet-Oroszországban sok családi háttér nélkül maradt, csellengő gyerek kényszerült megízlelni (megtanulni) a létért való küzdelmet. Megismerte és elsajátította az életben maradásért folytatott harc farkastörvényeit. A gyerekek ebben az elvadult állapotban kerültek Makarenko keze alá, aki végső feladatának azt tekintette, hogy belőlük termelő közösséget formáljon. Olyan demokratikusan működő (közvetlen, részvételi demokrácián alapuló) közösséget, amely képessé válik külső beavatkozás, parancsnoki irányítás nélkül kormányozni az életét, biztosítani tagjainak önszervező együttműködését. (A termelés központi szerepe nem valamilyen spekulatív

elképzelésből fakad: a Gorkij-telepen – elegendő állami forrás hiányában – ténylegesen rákényszerültek az önfenntartásra.)

Adva van tehát egy konkrét helyzet mint gyakorlati kiindulópont és elméleti horizont. A feladat a kettőt összekapcsolni: az adottat a végső céllal összekötő utat kiépíteni. Magától értetődő, hogy az átvezetés időszakának és a beérett rendszernek a működése eltér egymástól. Jól érzékelteti a kétféle szervezés (szerveződés) különbségét az alábbi idézet. „Semmi érvelés, semmi elmélet! Később majd elméletileg is alátámasztanám követelésemet, de itt az elmélet csak ártana. A leghatározottabb formában lépnék föl… Az első időben minden közösségben feltétlenül szükség van ilyen ellentmondást nem tűrő formában nyilvánított követelésekre. El sem tudom képzelni, miképpen lenne fegyelmezhető egy ideges, meglazult közösség a szervező egyéniség ilyen hideg, követelő fellépése nélkül... Valamely közösség még a fejlődés első fokán állhat, ott tehát diktátori fellépésű nevelőre van szükség; de ennek a közösségnek is mihamarabb el kell érnie azt a fokot, ahol a közösség szabad követelései érvényesülnek, és bennük szabad személyiségek követelései önmagukkal szemben."[2]

Előfordul, hogy közösségek működésének jellemzésekor Makarenko zenei illusztrációt is használ. Átvéve és kiterjesztve ezt az ötletét, megkísérlem a szerveződés két említett típusát zenei hangnemek segítségével szemléltetni, ahol a *dúr* a kemény, fegyelmező, centralizáló módszert, a *moll* pedig az önszervezés demokratikus módszerét szimbolizálja. Az alábbiakban „dúr-korszak" és „moll-korszak" kettősségének keretei közé próbálom illeszteni a mondandómat.

*

Makarenko szerint tehát, egy meglazult fegyelmű, szétesett, szabályozhatatlan viselkedésű gyerekcsoport esetén a pedagógusnak eleinte határozott, utasító hangnemet kell alkalmazni. Csak így tudja az együttéléshez szükséges fegyelmet biztosítani. Ennek a „dúr-korszaknak" a működése lényegében egyetlen pilléren nyugszik. A vezető olyan, mintha egy korlátlan tekintéllyel rendelkező világítótorony lenne: megmutatja (előírja), hogy mi a helyes, és megpróbálja azt parancsnoki szóval végre is hajtatni. Egyenrangú felek együttműködése (a közösségi önszervezés) viszont „moll" stílust igényel. Az általam „moll"-nak nevezett rendszernek két pillére van: az önállóan cselekvő gyermekek és a hatalom. Ám a kettő összhangban van egymással. Azért van összhangban, mert *a hatalom közvetlenül a cselekvő tagok hatalma.*

A „dúr"-módszer hierarchikus és bürokratikus *forma.* Olyan forma, amely egyaránt alkalmas különböző, akár ellentétes tartalmak szolgálatára, funkciók megjelenítésére. Így átvezető irányultságú is lehet: a „moll"-ba való átmenet eszköze. Azaz antibürokratizmust, „moll-párti" tartalmat támogató bürokratikus forma. Hierarchikus megnyilvánulás a hierarchiamentesség eléréséért. (Vö. az ismert dilemmával: Lehet-e Belzebubbal kiűzni a Sátánt?[3]) A pedagógiai tevékenység gyakorta ilyen. Az iskolai nevelő a felettes pozíciójából, kívülről „viszi be" az ismereteket, alakítja az osztály tudatát.

Makarenkónál a kemény, követelő hangnem nem öncélú: azért kerül sor alkalmazására, hogy fokozatosan létrejöjjön a gyermekek – egymásra utaltságukból adódóan nélkülözhetetlen – fegyelmezett együttélése: kialakuljanak bennük a demokratikus önszabályozáshoz szükséges készségek. A „moll" érdekében történő parancsolás, centralizálás. Mikor lehet áttérni a „moll"-nak nevezett stílusra? Amikor már a közös cél irányítja őket – vagyis funkcióját veszti a külső utasítás. Ettől kezdve a felnőtt pedagógus is úgy tevékenykedik, mint a közösség egyszerű tagja: az egyenrangúak között a résztvevők egyikeként. (Nemritkán megesik, hogy Makarenko javaslatát a gyerekközösség leszavazza.)

A „dúr" forma másik – Makarenkóra kevéssé jellemző – változata viszont tisztán bürokratikus tartalmú. Itt a parancsnoki pozíció és viselkedés a centralizálás érdekében történik, annak az eszköze. A hatalom a status quo megőrzéséért, magáért a hatalomért (illetve annak növeléséért) van.

*

Makarenko pedagógiai elmélete tehát a gyermekek együttélésének két típusával (korszakával) számol: különbséget tesz kívülről, fölülről irányított, valamint önszervező együttélésük között. A pedagógus alapvető törekvése: a tekintélyi irányítás szükségességének kiváltása, felszámolása. Másként kifejezve: minél előbb elérni, hogy ne legyen szükség parancsolásra; hozzásegíteni a gyerekeket ahhoz, hogy képesek legyenek saját magukat közösségként megszervezni, felelős előrelátással döntéseket hozni. Vagyis hogy megtanulják a közösségüket „közvetlen demokráciaként", önszabályozó módon működtetni.

Jól látható, hogy a – korabeli szovjet-oroszországi helyzettől korántsem független, azt számos elemében visszatükröző – makarenkói szemléletben a végső cél konkrét eléréséhez szükség van egy „átmeneti pedagógiai időszakra", amely a szervezetlenség, szabályozatlanság vad állapotából átvezeti a gyermekeket az önszabályozó gyakorlatba.

E korszakban (és e korszak tapasztalatainak segítségével) alakítható-alakítandó ki az együttműködésre hajlamos és képes személyiség. Mondhatni, a „pedagógiai átmeneti időszak" célja és iránya a „nagykorú" viselkedésre képes szereplők „kinevelődése", és ennek következtében a parancsnoklás (mint utasításos szabályozás) megszüntetése: funkciótlanná tétele, sőt kifejezetten hátrányossá változtatása.

Meddig tart a „dúr-korszak"? Ameddig funkciója van. Lényege: az iránya. Célja és feladata a gyerekközösség „moll"-ba való átvezetése. Addig tart a „dúr-korszak", ameddig nem „moll". Csak azért „dúr", mert egyelőre nem tud „moll"-ként működni. Úgy is fogalmazhatunk: a „dúr-korszak" lényege, hogy *még nem* „moll". Azért irányítanak parancsszóval, mert felső, hierarchikus szabályozás nélkül a közösség *még nem életképes*.

Makarenko pedagógiai elméletének és módszerének társadalmi tanulságai is vannak: „nagyra nőtt gyerekekre" – bizonyos áttételekkel – szintén alkalmazható. Nem nehéz észrevenni az analógiát a „pedagógiai átmeneti időszak" és az ún. „politikai átmeneti időszak" között: figyelemreméltó az áthallás. Makarenko itt hivatkozott pedagógiai koncepciója úgy is felfogható, mint a központi (centralizált állami) uralom elenyészésének modellje.

Társadalmi forradalom – politikai forradalom

Szokás beszélni művészeti forradalomról, tudományos (illetve tudományos-technikai) forradalomról, nyelvi forradalomról, politikai forradalomról stb. Az emberiség történetében eddig – szigorúan véve – egyetlen *társadalmi forradalmat* tartanak számon, amely a különböző népeknél nem azonos időben zajlott-zajlik. E világtörténelmi értelemben vett társadalmi forradalom lényege, hogy szétesnek a hagyományos (ún. természetadta, törzsi-etnikai) közösségek, felbomlanak az emberek közötti közvetlen (döntően hierarchikus, előjogokat tartalmazó) kapcsolatok, és magára marad az egyén. E változás során egyfajta antropológiai fordulat is végbemegy: a létfenntartásért küzdő egyének társadalmi méretekben rákényszerülnek arra, hogy olyan új képességeket fejlesszenek ki magukban, mint a gépi technológia (és egyáltalában a bérmunkáslét) által megkövetelt koncentrált figyelem, munkafegyelem stb. A történelmi változás során magukra maradt, társadalmilag elszigetelt egyének között új érintkezési forma jön létre: társadalmi integrációjuk döntően piaci kapcsolataik (áru-,

pénzkapcsolataik) révén keletkezik és formálódik. Ily módon a korábbi – hierarchikus vagy nem-hierarchikus – személyi érintkezést személytelen érintkezés váltja fel. Fontos további fejlemény, hogy a magánegyének gazdasági vonatkozásai mögött egyfajta civiltársadalmi kapcsolatrendszer is kifejlődik. A civil társadalom e polgári formájában az atomizálódott magánegyének bizonyos részleges társadalmi öntevékenysége is kialakulhat.

A hivatkozott, fokozatosan végbemenő társadalmi forradalmat (a polgárság gazdasági-társadalmi hatalomátvételét) azután – történelmileg tekintve – politikai forradalmak követik, melyek az államberendezkedést hozzáigazítják a hatalom – többé-kevésbé már megtörtént – gazdasági-társadalmi megragadásához. A gazdasági-társadalmi hatalomváltást politikailag szentesítik és szilárdítják meg az olyan intézmények, mint a saját polgári jogrend, közigazgatás, parlamentarizmus stb. bevezetése és törvényesítése. A gazdaságilag fejlett nyugati országok polgári átalakulása – békés, illetve „békétlen" eszközökkel – lényegében e séma szerint ment végbe.

A társadalmi forradalomnak mind ez ideig egyetlen, ténylegesen lezajlott változatán túl egy másik társadalmi forradalom is létezik – tervként és elméletként. Ebben az elképzelésben és törekvésben az emberek – egyéni és közös érdekük érvényesítéséért – össztársadalmi szinten maguk szervezik az egymással való kapcsolataikat, azaz önmagukat kormányozzák. Tehát társadalmi integrálódásuk nem pénzkapcsolatok által történik, nem is az állam révén (állampolgári mivoltukban), hanem valamilyen *harmadik* formában: a civil társadalom hagyományos polgári formájának szocialisztikus alternatívájaként, mint önszerveződő civil társadalom. Ez a „harmadik forma" újabb antropológiai fordulatot feltételez: az egyének együtt, közösen cselekszenek önmagukért.

Ennek a „második társadalmi forradalomnak" a hipotézise jelenik meg az önkormányzó társadalom (a szocializmus/kommunizmus mint önkormányzó társadalom) teóriájában. Az elméleti irodalomban az önkormányzó társadalom az emberiség olyan lehetőségeként jön számításba, amely csak bizonyos feltételek megléte esetén realizálható. Ugyanakkor nem pusztán mint céllal és eredménnyel, hanem mint irányultsággal, folyamattal is kalkulálnak vele. Ebben az értelemben esik szó a szocializmusban való előrehaladásokról már a kapitalizmus körülményei között.

Az önkormányzó társadalom történelmi megvalósíthatóságának hipotézise két gyakorlati pilléren nyugszik: az erőviszonyokon és az

emberi szándékon. Vagyis történelmi kialakulásában egyaránt szerepet játszanak a hatalmi viszonyok és az emberi tényező.

1. A hatalmi pillérrel kapcsolatban elsősorban egy lehetségesnek ítélt társadalom gyakorlati (politikai) kihordásáról van szó: a fennálló politikai rendszer felszámolásáról és emberközpontú kormányzással való felváltásáról. Konkrétan: a polgári állam és az uralkodó polgári tulajdonviszonyok (ezzel termelési viszonyok) „leváltásáról", meghaladásáról.

2. Az emberinek nevezett pillér lényegében azt feltételezi, hogy az autonómiára törekvő egyéneknek nem csak hatalma, de hajlama (késztetése) is legyen társadalmi kapcsolatrendszerük önálló létrehozására és folyamatos alakítására. Egyrészt, hogy – kiküszöbölve minden hierarchikusan fölöttük álló intézményt – szándékukban álljon megszervezni az együttélésüket, másrészt pedig azt, hogy képesek is legyenek erre. Tehát, hogy valóban *alkossák* a társadalmukat. Társadalmi gyakorlatukban „ránevelődjenek" arra, hogy önállóan kormányozzák, önállóan igazgassák magukat: permanensen szabályozzák egymással való kapcsolataikat; alanyokként működtessék a társadalmi önszervezés hierarchiamentes intézményét. Hogy övék legyen „az ország, a hatalom és a dicsőség".

Az önkormányzó társadalom két „pillére" – elméleti-módszertani megközelítésben – alternatívát, kétféle utat kínál a megvalósulás számára. Előkészítése, kiépítése akár politikai forradalom felől, akár társadalmi forradalom felől elkezdődhet.

*

Az önkormányzó társadalom koncepciója több, mint pusztán elméleti elképzelés: a történelem során különböző kisközösségek (amelyek tagjai a létfenntartásuk közös biztosítása céljából társulnak egymással) ténylegesen működő gyakorlata. Az emberi és a hatalmi tényező összhangjának „kisközösségi" formáját elméleti rangra emeli az ismert szöveg: „Egy társadalmi forradalom az egésznek az álláspontján van, azért, mert – ha csak egy gyári kerületben történnék is meg – […] az egyes valóságos egyén álláspontjáról indul ki, mert az a közösség, melynek tőle való elszakítottságára az egyén reagál, az ember igazi közössége, az emberi közösség."[4]

Az említett „második társadalmi forradalom" annyiban is több, mint pusztán elméleti elképzelés, hogy történtek történelmi kezdeményezések össztársadalmi méretű megvalósítására. Voltak a huszadik században olyan gyakorlati próbálkozások, (elsősorban az 1917-es

oroszországira, illetve a második világháború utáni közép- és kelet-európaiakra lehet gondolni), amelyek végső célnak a teljes társadalmi önszerveződést jelölték meg. E szocialista orientációjú próbálkozások közös sajátossága, hogy az „első társadalmi forradalomével" ellentétes irányú a „legitimálásuk".

A klasszikus polgári séma szerint, a politikai forradalom azért stabil, mert társadalmi alapokon nyugszik, azokban gyökerezik. A polgári politikai forradalmakat a társadalomban már többé-kevésbé lezajlott átalakulás hívta életre, így az új politikai hatalom arra támaszkodik – valójában annak az állama.

Szembeötlő, hogy a hivatkozott huszadik századi forradalmak nem ezt az utat járták. Itt előzetes társadalmi „hatalomátvétel" nélkül következik be az állam intézményének meghódítása. Nem az emberek önkéntes együttműködésének tömeges gyakorlata (illetve annak igénye) váltotta ki őket – a hatalom politikai megragadását nem előzte meg a stabilitáshoz, illetve konszolidáláshoz szükséges társadalmi forradalom. Ilyen új típusú kapcsolatrendszer hiányában természetesen a politikai hatalom nem lehet vele adekvát. Tehát ezeknek az „alaptalan" forradalmaknak a klasszikus polgáritól eltérő a „sémája" – amiből azután speciális helyzet és számtalan nehézség adódik. Hiányzik egy radikálisan megváltozott, ezért a politikai átalakításra érett, „kész" társadalmi bázis, amelyben az új államrend szervesen gyökerezhetne. Valójában kellő társadalmi háttér nélkül végrehajtott politikai forradalmakkal állunk szemben. Önmeghatározása szerint, az új hatalom a megcélzott *perspektíva állama:* hivatása – természetesen a rövidebb távú teendőkön túl – az önkormányzó perspektívára irányuló gyakorlati orientációt biztosítani.

Az antikapitalista forradalmak az eddigi történelem során mindig a politikai hatalom megragadásával kezdődtek. Jellegzetes, ahogy Lenin az ilyen politikai forradalom (kialakult társadalmi bázist nélkülöző *szocialista orientáció*) esetére a fölzárkózás fordított útját tudatosítja. „Ha a szocializmus megteremtéséhez meghatározott kulturális színvonalra van szükség […], akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk a meghatározott színvonal előfeltételeit, s azután, már a munkás–paraszt hatalom és a szovjetrend alapján indulunk el utolérni a többi népet."[5] (5)

A klasszikustól eltérő, fordított út esetén a politikai állam fő *történelmi* feladata (vö. Makarenko): elérni, hogy az egyéni önállóság (autonóm személyiség), ezáltal az önszervezésre, együttműködésre való hajlam és képesség társadalmi méretekben kifejlődjön.

Nagy társadalmi rendszerek összeomlásakor, lecserélésekor ún. „politikai átmeneti időszak" hivatott elősegíteni az új kialakulását, megszilárdulását: megtisztítani a terepet a régitől, és meghonosítani, megvédeni az új alapjait. (Persze, ami az elméletekben ilyen logikus és egyértelmű, az a gyakorlati megvalósulás során más irányt is vehet.) Például mind a jakobinus diktatúra, mind az 1917-tel kezdődő időszak ilyen történelmi átmenet részének tekinthető. Amilyen könnyű meghatározni, hogy a politikai átmenet mikor kezdődik, annyira nem mindig egyértelmű, hogy meddig tart, mikor zárul le. Elvileg, persze, a „saját alapján működő", új társadalmi rendszer kialakulásával.

Talán nem túl nagy merészség a pedagógiai „dúr-korszakról" a proletárdiktatúra elméleti fogalmára asszociálni: a „szocializmusba való politikai átmenet" állami diktatúrával jellemzett időszakára. Ennek a diktatúrának közvetlen, pragmatikus célja: az új hatalmi rendszer stabilizálása. Kinyilvánított – a pusztán pragmatikustól különböző – történelmi célja (ezért, úgymond, orientációja) viszont egy teljes társadalmi önszerveződéshez való átmenet. Másként fogalmazva, az új rendszer hosszabb távú stabilitásához nélkülözhetetlen társadalmi forradalom „levezénylése".

Az önszerveződéshez való pedagógiai átmenet („dúr") és az önszervezéshez (a „második társadalmi forradalomhoz") való politikai átmenet között jelentős hasonlóságok mutatkoznak, de a két folyamat korántsem azonos. A pedagógiai átmenetben a központi parancsnoklás szerepe kettős: egyrészt a szétesés megakadályozása, másrészt a közösség tagjaiban a „saját lábra állás" gyakorlatának a kialakítása, meghonosítása. Ebben az átmenetben a parancsolás célja kezdettől fogva a parancsolás nevelési funkciójának (ezért magának a parancsolásnak) a fölöslegessé tétele, megszüntetése. Vagyis a feladat egyaránt jelenbeni és jövőbeni: mind a „most" közvetlen szükségletére, mind a „holnapra" irányuló. Perspektívát kínál, és a perspektívának bázist épít ki. Az utasító „dúr" forma és az átvezető, „moll-párti" tartalom nem szakad el egymástól. (A „moll-párti" „dúr"-ban a hatalom nem központosító, hanem decentralizáló irányultságú tartalommal bír.)

Miben azonos ezzel a hivatkozott huszadik századi kísérletek politikai átmenete? Ezekkel kapcsolatban is elmondható, hogy a parancsolás (a fölülről centralizálás) *kinyilvánított* végső célja a parancsolás megszüntetése. Annak elérése, hogy az emberek akarjanak

és tudjanak önállóan gondolkodni és cselekedni. Hogy bármilyen központi utasítás fölöslegessé, illetve akadállyá váljon.

És miben különböznek ezek a történelmi kísérletek a „pedagógiai" átmenettől? Abban biztosan, hogy esetükben nem csak a humán tényezőket kell figyelembe venni, hanem a közösség (társadalom) külső – mondhatni nemzetközi – környezetét is.

Nemcsak az adott társadalom tagjainak szokásaival, beidegződéseivel stb. kell megküzdeni, hanem ellenséges külső erőkkel, illetve ezek különböző áttételeivel is. Ebből következően, adódhatnak olyan konkrét helyzetek, amelyeket a puszta túlélés közvetlen fenyegetettsége jellemez. Különbség jön létre a „moll-párti" *offenzív* „dúr" és a pusztán „tűzoltó" funkciójú, *defenzív* „dúr" között. (A perspektíva-követő cselekvéstől való átmeneti eltávolodást a „dúr" defenzív változataként értelmezem. Megjegyzendő azonban, hogy a defenzív „dúr"-politika – van erre példa! – teljesen is elválhat a „moll-párti" „dúr"-tól – elhomályosítva, elfeledve az átvezetés távlati szempontját.)

A hatalom megszerzése után az elsődleges teendő annak megtartása. A hatalmat centralizáló vezetés egyrészt – híveivel és a semlegesekkel – megpróbálja megkedveltetni az újat, másrészt megpróbálja a leváltott régi híveinek – nevezetesen a polgári (illetve feudalisztikus) erőknek – elvenni a kedvét minden komolyabb ellenállástól. Mivel az új hatalom és a régi erők között egyfajta küzdelem zajlik, a centralizált politika az új rendszer konszolidálásáig szükségképpen az örökölt erőviszonyok megváltoztatására koncentrál. Az állami diktatúra eszközét használja fel a hatalmi konszolidáció érdekében: bürokratikus szabályozást érvényesít. (Uralmi eszközöket alkalmazva próbál – legalább formális – együttműködést kikényszeríteni.)

A közvetlen fenyegetettség helyzetein túl viszont a „dúr" forma offenzív („moll-párti") változata adekvát. Itt a parancsolás alárendelődik az azt önszervezéssel kiváltó célkitűzésnek, és az intézményes hatalom elkülönültségének oldását/feloldását hivatott szolgálni. Ebben a logikában a bürokratikus uralom mintegy „átfolyik" az egyének önszervező társadalmi hatalmába.

*

Lehet-e indokolt a célkövető, *stratégiai politika* ideiglenes felfüggesztése? Lehet-e következetes az átmenet politikája, ha a perspektívát (ezzel a hosszú távú stabilizálás szempontját) bármikor is leválasztja a mindenkori gyakorlatáról? Blokkolhatja-e a politikai átmenet rendszerének a kinyilvánított történelmi célhoz igazodó működését

bármilyen konkrét helyzet „sokkoló" hatása? Zárójelbe teheti-e egy pusztán jelenfüggő feladat a perspektívát? Megkockáztatom, hogy igen. A puszta túlélés közvetlen fenyegetettsége esetén teljesen előtérbe kerülhet a távlatról leváló jelen. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben csak a parancsolás bürokratikus módszere képes kellően összpontosítani az erőket – vagyis csak ez a módszer vezethet eredményre.

Mindig mérlegelendő, hogy az éppen adott erőviszonyok mellett a perspektíva-vezérelt cselekvés vagy az arról való ideiglenes leválás támogatja-e inkább a társadalmi önkormányzáshoz való átmenet sikerét. Mindig konkrét helyzetelemzés és -megítélés kérdése, hogy mikor (azaz mettől meddig) indokolt – az adott helyzetben indokolt-e – szüneteltetni a rendszer működésének *direkt* távlatorientáltságát.

Egy további elméleti dilemma: lehet-e, szükséges-e már a veszélyeztetettségre hivatkozó defenzív „dúr" idején tűrni-támogatni önszerveződéseket? A bürokratikus „dúr"-módszerrel párhuzamosan elfogadni, sőt ösztönözni a „közösségi önvédelmet", illetve a szándékolt jövőt alapozó öntevékenységet? A védekező háború alatt bizonyos spontán partizán aktivitások arra utalnak, hogy ezt sem lehet kategorikusan kizárni. Sőt! Megfontolandó, hogy számos esetben egy öntevékeny „mozgalom" bármiféle hatóságnál hathatósabban képes működni.

Csak konkrét helyzetelemzés, -értelmezés adhat választ arra, hogy egy átmenetnek éppen defenzív vagy offenzív szakaszában járunk. (Például, hogy a sikeres átmenet szempontjából a kronstadti matrózok lázadása, vagy annak leverése az adekvátabb tett 1921-ben.) Azonban a célkövetés bármilyen indokkal történő felfüggesztésekor hangsúlyozni kell annak ideiglenes jellegét. Nevezetesen, hogy a közvetlen veszély elmúltával megtörténik az eredeti pályára (a történelmi horizont által motivált cselekvéshez) való gyors visszatérés. Ezzel válhat a szüneteltetés is a stratégia részévé. (Az eredeti, saját célkövetéshez való visszatérés hiányában viszont már nem ugyanazzal a rendszerrel van dolgunk: a perspektíva „időn túli" felfüggesztése esetén kimondva-kimondatlanul más célt követ.) Csak addig indokolt orientációjában szocialista rendszerről (a felé tartó politikai átmenetről) beszélni, amíg a perspektíva szempontja ténylegesen napirenden marad.

Azért sem érdektelen e kérdések módszertani tisztázása, mert egyazon esemény, cselekedet nagyon eltérő megítéléseivel találkozunk. Nem meglepő, hogy többnyire más eredményre jutunk, ha absztrakt, elméleti mércét alkalmazunk, mint amikor konkrét

helyzetelemzésre támaszkodunk. Szükségképpen különböző értékelést kap egy esemény, ha a helyzetelemzés az átmenetnek defenzív vagy offenzív szakaszába sorolja, illetve ha az átmenet utáni teljesen önszervező szocializmus teoretikus mércéjén mérik. Továbbmenve: eltérő lesz az értékítélet a rövid távú és a hosszú távú következmények nézőpontjából is. Nem szerencsés megfeledkezni arról, hogy minden megalapozott ítéletalkotás többszempontú mérlegelést igényel. A kategorikus, egyszempontú minősítések általában egyoldalúak (torzítóan egyszerűsítenek le vagy hallgatnak el összefüggéseket), ezért akadályozzák a folyamatok megértését.

*

A hivatkozott huszadik századi kísérletekben a külső veszélyeztetettségen túl van egy másik tényező is, ami bonyolultabbá teszi, megnehezíti a politikai átmenetet. A klasszikus polgári forradalmak esetében a politikai átmenet lényegében egytényezősnek mondható: az új hatalom gyors kiépítése és stabilizálása végső fokon nem más, mint annak ráépítése a többé-kevésbé már lezajlott gazdasági-társadalmi forradalom bázisára. A szóban forgó szocialista orientációjú kísérletekben viszont ennél jóval összetettebb a politikai átmenet problémája.

Azon túlmenően, hogy – a tapasztalatok szerint – a centralizáló politikai vezetés általában nem nézi jó szemmel az önszervezésre irányuló, elszórt kísérleteket, a hatalom megragadása után nincs is tömeges igény arra, hogy az emberek az államot megkerülve maguk szervezzék meg a társadalom működését (vö. kanti kiskorúság). A polgári forradalmaktól eltérően, itt nem létezik begyakorolt, élő minta. (Nem áll rendelkezésre olyan bevált alternatíva, amely kiváltja, felülírja a pénzviszonyok, illetve az államhatalom által közvetített polgári kapcsolatokat.) Ebből fakadóan, ha egy érett társadalmi alapot nélkülöző kísérlet – formációelméleti-világtörténelmi értelemben – el akarja kerülni a bukást, elengedhetetlen az olyan átmeneti időszak, amely alatt ledolgozódik a társadalmi kapcsolatrendszernek a lemaradása.

A vázoltak következtében – a klasszikus polgári forradalmak „politikai átmenetétől" eltérően – ez a politikai átmenet kéttényezős. A közvetlen stabilizáción túl külön plusz teendő: gondoskodni a hosszú távú stabilitásról, azaz az új rendszer társadalmi bázisának létrehozásáról. Ezért az új hatalom konszolidálása után a legfőbb teendő: elindítani a tömegek „átvezetését" a megcélzott önkormányzó társa-

dalomhoz; kialakítani a társadalmi önszervezés igényét és képességét. A korábban hivatkozott megállapításra visszautalva: az önszervezésben való előmenetel. *Történelmi* mércével mérve, az ebben történő előrelépések mértéke mutatja a politikai vezetés eredményességét, igazolja létét – noha pragmatikusan tekintve, minden konszolidáció is, úgymond, sikernek számít. Mindig megvizsgálható, hogy az állam egyes megnyilvánulásai, intézkedései mennyiben segítik elő a deklarált perspektíva közeledését, megvalósulását („a szocializmusban való előrehaladást"), és mennyiben van kizárólag „itt és most" szerepük. (Az „itt és most"-ot *abszolutizáló* pragmatizmus a következő generációk iránti felelőtlenségként is felfogható.)

A politikai centralizálásban szükségképpen megtalálhatók és keverednek, gyakran összemosódnak *történelmi szempontból* funkcionális és a pusztán bürokratikus elemek. Annak ellenére, hogy elméletileg egyértelmű az ilyen funkcionális és a magáért az uralomért való parancsok különbsége. Az előbbiek a célorientáltságból származnak, abból levezethetők, azzal egyneműek: a szocializmus (vagyis az önszervező társadalom) nyomai a jelenben. A tisztán bürokratikus elemek viszont magukat alapozzák meg: egy zárt hatalom, uralom mint öncél specifikumait, tüneteit mutatják.

Összegezve néhány elméleti következtetést:

A „dúr"-módszer parancsuralmi forma. A makarenkói típusú pedagógiai átmenet – elvben – egyféle „dúr"-t ismer és ismer el: a „moll" szolgálatába állítottat, az offenzív, „moll"-ra orientálódó változatot. Kezdeti, kényszerűségből centralizáló időszakának célja a bürokratizmus megszüntetése: centralizálás a bürokratikus centralizálás elenyészése érdekében.

A pedagógiainál bonyolultabb, összetettebb a politikai átmenet problematikája.

A „dúr"-politika a parancsolás politikája. A parancsolás bürokratikus formájú politikája, amely azonban alternatívát kínál: egyaránt lehet „dúr" és „moll" tartalmú.

Magától értetődik, hogy a „moll-párti" „dúr" következetesen antibürokratikus tartalmú kell legyen a politikában. Egy „moll"-orientált állami adminisztráció arról ismerhető fel, hogy – bármily paradoxnak tűnik – tendenciájában saját fölöslegessé tételén is dolgozik: törekszik arra, hogy minél több funkcióját társadalmasítsa, azaz lakossági hatáskörré alakítsa. (Zárójelben: ez nemcsak költségvetési megtakarítás, hanem a politikai vezetés „legitimálását" is segítheti aktuálisan.)

Nem meglepő, hogy a „létező szocializmus" történetében szintén parancsuralmi forma a „dúr"-módszer, viszont itt a „dúr"-nak három – eltérő funkciójú – változata fordult elő. Leegyszerűsítő nyelvi kifejezéssel: közösségmentő, jövőépítő, valamint bürokráciamentő.

Meddig tart a „dúr-korszak"? A pedagógia területén adott válasz: ameddig nem „moll". A kérdés a politika nyelvén így hangzik: Meddig tart a politikai átmenet? Az elméleti válasz: ameddig nem teljesen önmagát megszervező a társadalom. Mi mutatja az átmeneti társadalom „átmenet"- jellegét? Leginkább az, hogy valamibe „átmegy": a társadalmi önszervezés (másképp: a *társadalmi* forradalmasodás) terjedése és mélyülése.

Az ún. „létező szocializmusok" esetében a pedagógiai átmenethez viszonyítva, két komoly eltérés mutatkozik. 1. Nem zárható ki, hogy elkerülhetetlenné válik a „dúr"-módszer „moll"-orientációjának ideiglenes felfüggesztése („közösségmentő" defenzivitás). 2. A „jövőépítés", a „második társadalmi forradalom" elkezdhető/elkezdendő, de egészen nem fejezhető be. A külső, nemzetközi környezet miatt nemcsak gyakorlatilag, de elvileg sem tehető totálissá a társadalmi önszervezés. Nem vihető végig a hatalom „társadalmasítása": nem lehetséges az intézményes államhatalom teljes „elenyészése", társadalmi kiváltása. (Részleges elenyészése viszont igen!)

A vizsgált szempontból a „dúr"-politika bürokráciamentőnek nevezett változata se nem offenzív, se nem defenzív, hanem egyszerűen más, mivel nem képez semmilyen tudatos átmenetet. Ez a politika a lakosság körében lehet népszerűtlen, de lehet népszerű is. A politikai filozófiában régóta ismert uralomtechnikai eszköz: a kormányzat abban érdekelt, hogy segítse bizonyos rövid távra szóló általános érdekek (például társadalmi nyugalom, alapfogyasztási igények tömeges méretű kielégítése) érvényesülését.

Kettős hatalom – hármas hatalom

Ötödik századi egyházi előzmények (I. Geláz pápa) után talán Rousseau használja a filozófia történetében először a „kettős hatalom" *(pouvoir doublé)* kifejezést. Nála annak a helyzetnek a jellemzésére szolgál, hogy a feudalizmusban egyidejűleg érvényesül az állam és az egyház ereje. Később Lenin az 1917-es februári forradalmat követő viszonyokat írja le úgy, mint kettős hatalmat, amikor a hivatalos polgári kormány mellett egy párhuzamos hatalom is kiépült: a

munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek hálózata. A parlamentáris demokráciával szembeni alternatívaként, ellenhatalomként – ma úgy mondanánk, hogy civiltársadalmi önszerveződésként – egy másik kormányzat is létrejött. Ez utóbbi nem központosított állami törvényekre támaszkodik, hanem egyfajta részvételi demokráciára: az alulról jövő közvetlen helyi kezdeményezésekre reagál. A nép maga választja meg hivatalnokait, akik nem pozíciót, hanem csupán ideiglenes megbízást kapnak. Bármikor leválthatók – így nem tudnak a „munkaadóikkal" szemben bürokráciaként önállósulni. (Megjegyzendő, hogy tanácskommunista irányzatok ennek a tanácsdemokráciának a későbbi visszaszorítását – tisztán *formailag* szemlélve – nem minden alap nélkül tekintik *társadalmi* ellenforradalomnak.)

A tapasztalatok szerint nemcsak a politikában, hanem – bizonyos értelemben – más társadalmi területeken szintén megjelenhetnek „kettős hatalmak". Az elméleti irodalomban a kettős hatalom megnevezés többféle konkrét tartalommal fordul elő.[6] Jelen témakörben azért indokolt a kifejezés tágabb, komplex használata, mert a réginek és az újnak egyidejű jelenléte, többoldalú – nyíltabb vagy rejtett – küzdelme az átmenet során a fejekben, az életvitelekben, az egyéni ambíciókban stb. is megtalálható. Az ún. politikai átmeneti korszak idején gazdasági, társadalmi, értékrendbeli (ideológiai és kulturális) stb. kettősségekben, szembenállásokban egyaránt tetten érhető valamiféle „kettős hatalom".

Az önkormányzó szocializmusba való politikai átmeneti időszak *meghirdetett* feladata: a társadalom átvezetése a polgáriból az önszervezésbe. A politikai forradalmak utáni helyzet számos konfliktusa arra utal, hogy a rendszeren belül két ellentétes összetevő munkál, és az államhatalom döntően diktatórikus, bürokratikus eszközöket vet be a polgári erők, illetve szempontok ellen. Ez a kettősség nemcsak a politikában és az ideológiában, hanem az egyének gyakorlati irányultságában, életmódjában is megnyilvánul.

Az egyes individuumoknak mind gondolkodásában, mind cselekvésében többirányú kötődés mutatkozik: azt nem egyszerűen a közvetlen érdekek irányítják, hanem megjelenik a nagyobb egységekhez (emberiség, nemzet stb.) való tartozás ténye is. Az egyének viselkedését különböző értékképzetek, eszmék stb. befolyásolják. A konkrét életformákon, magatartásokon belül az eltérő értékrendeknek nemcsak eklektikus együttélései és tudatos kompromisszumai, hanem összeütközései is megfigyelhetők. Ha a régi és az új típusú erők konfliktusa társadalmi szinten (méretekben) érvényre jut, akkor

az „átmenet" nyitott végű folyamat, aminek kimenetele bizonytalan, mivel alternatívát hordoz és kínál. Végződhet a régi győzelmével, restaurálásával, illetve végződhet valamilyen új rendszer tartós megszilárdulásával is.

Amikor a politikai átmenetben a hagyományos polgári törekvések és a – szocialista orientációt deklaráló – bürokratikus állam „kettős hatalmával" találkozunk, akkor magától értetődően adódik a kérdés: hogyan lesz ebből átmenet? Hol tapasztalható olyasmi, ami felé az átvezetés történik? Kissé belegondolva, akkor (és csak annyiban) megalapozott tényleges átmenetről beszélni, ha a korszakban – egyfajta *harmadik hatalomként* – kifejlődik és terebélyesedik az önkormányzás gyakorlata: komplex társadalmi öntevékenység, amely az elkülönült politikai, gazdasági stb. kérdéseket fokozatosan integrálja, maga alá rendeli. Tehát akkor megalapozott, ha zajlik egy olyan „társadalmi forradalom", amely tendenciájában mind a hagyományos polgári, mind a bürokratikus állami funkciókat kiváltja, elhalásra ítéli. Az önszerveződés „kis körei", a tanácsdemokrácia részvételi intézményei – annak megmerevedése esetén – a bürokratikus központi szabályozás ellen is „burkolt polgárháborút" folytatnak. Történelmileg sikeres átmenetre e „harmadik hatalom" térhódítása, kiteljesedése ad esélyt.

1989 – A bürokratikus pragmatizmus kudarca

Kádár János pragmatizmusát méltatja egy politikájával foglalkozó könyv.[7] A szerző meglátása szerint, Kádár a szocializmus és a munkásság szolgálatára tette föl az életét, és ez a két dolog szorosan összefügg egymással. A kádári pragmatizmusnak egyszerű a képlete. A munkások tudják, hogy mit akarnak: jobban élni. Szocializmus pedig az, ahol a munkásoknak ez a vágya teljesül. Tehát a fő feladat a munkásság életének (életkörülményeinek, életszínvonalának) javítása.

*

Kádár János nem sokra becsülte az elméletet. Különösebben mélyen nem foglalkozott vele. Gyakran idézett mondása: „A krumplileves legyen krumplileves." De vajon mennyit töprengett azon, hogy „a szocializmus legyen szocializmus"? Mennyire nézett szembe azzal, hogy amire „föltette az életét", az nem pusztán a jelennek szól? Hogy nemcsak a mindenkori jelenekkel lehet dolgunk, hanem a jelenek folyamatával (ezért irányával) is? Hogy a jelent az is minősíti, hogy

mit előlegez meg egy tudatosan kívánt jövőből? Ami azt jelenti, hogy a jelen – a lehetséges kereteken belül – minél több tényezőben egynemű kell legyen a megcélzott (a szándékolt) jövővel. (Minden stratégiai politika megpróbál nemcsak a jelennel törődni, hanem bizonyos fokig a jövővel is egyneművé válni. Ilyen irányultság esetén az „utunk" tartalmazza a célt: maga a cél is része – távlati perspektívája – az útnak. Ennek hiányában viszont másfelé haladunk: olyan úton járunk, amely nem közelebb visz, hanem eltávolít a törekvésünktől.)

Vajon mennyire számolt a stratégiai politizálás és a napi taktika különbségével a kádári pragmatizmus? Azzal, hogy mit jelent a stratégiai pragmatizmus? Hogy különbség van a mindenkori erőviszonyoknak alárendelt puszta taktikázás és a stratégiai célokhoz illeszkedő taktika között?

*

Kádár olyan „pragmatikus államférfi, aki jobb életet akart, aki tudta, hogy [...] az önálló ház, kis telek, az autó, az utazás kell az embereknek és nem az ideológia".[8]

Az emberek többsége hajlamos a jelennek élni. A Kádár-korszak ezt a (teljesen természetes) spontán beállítódást és szokást társadalompolitikai programként legitimálta – politikailag preferált gyakorlattá emelte.[9] Bármiféle jövőképzet („jövőeszme") – mint puszta elmélet, ideológia – lényegében megmaradt az állampárt belső és nemzetközi használatára.

*

Szimbolikusnak is tekinthető a következő mikrotörténelmi példa. Csepeli munkások a Lenin-szobor kezébe tettek egy szelet zsíroskenyeret. Az 1990 utáni időkben pedig sokan örülnének, ha családjuknak mindig jutna zsíroskenyér.

De hogy jön ez az esemény a Kádár-korszakhoz? A történet szereplői nem kapták meg a „vereség vagy győzelem" alternatívájának lehetőségét. Nekik nem adatott meg, hogy a bekövetkezett vereség *saját* vereségük legyen. Csak elszenvedni állt módjukban, de az nem, hogy – ilyen döntésük esetén – maguk is küzdjenek.

Némi tanulság: *történelmi* kockázat – ugyanakkor egy bürokratikus hatalom számára igen kellemes –, ha az állampolgárok hozzászoknak az önállótlansághoz; ha sikerül velük megkedveltetni a társadalmipolitikai tétlenséget. A Kádár-vezetés alatt az emberek többsége elfogadta, hogy a jelen a fontos. Beletörődött abba, hogy ne foglalkozzon

a jövővel. A bürokratikus centralizmus tapasztalatai ránevelték őket, hogy különösebben ne érdekelje, kié a hatalom, kik gyakorolják a hatalmat. Sikeresen ránevelték a többséget, hogy ne akarjon részesedni belőle. Ne törekedjen arra, hogy saját maga rendelkezzen a sorsával. Az emberek – állampolgárként – megértették, megtanulták, hogy az életük, sorsuk fölötti rendelkezés az állam dolga. Így azután – statisztákként – nem is váltak a lényegi társadalmi-politikai folyamatok aktív szereplőivé. Azok – érdemi beleszólásuk (cselekvő támogatásuk vagy ellenállásuk) nélkül – egyszerűen megtörténtek velük. Mérkőzés (megmérkőzés) nem volt, csak vereség.

Lehet, hogy mindenképpen veszélybe kellett kerülnie a minden napi zsíroskenyérnek. Hogy a biztonságos zsíroskenyér nem volt megvédhető. De mégsem ugyanaz, ha az emberek felett csupán átrohannak az események, mint ha védekezésük, küzdelmük során szenvednek el „saját" vereséget.

*

Kádár egyik megjegyzése szerint, a hatalom gyakorlásától úgy kell félni, mint a fogorvostól. Elvi megfontolások mellett legendás puritanizmusa is magyarázza, hogy hatalmát nem használta magánelőnyökre. A hatalom annyiban érdekelte, amennyiben politikai célkitűzéseinek szolgálatába állítható.

A fogorvosi példánál maradva: rendszere ismerte a húzást, de a megelőző kezelést, „gyökérkezelést" nem. A mindenkori jelent igyekezett orvosolni – egyszerű, rövid távra szóló megoldásokkal. Kimondatlanul is az „utánam a vízözön" taktikáját alkalmazta.

Annak ellenére (és azzal együtt), hogy Kádárt kevéssé érdekelte az elmélet és az ideológia, a rendszer bürokratikus centralizmusa – ideológiai megfontolásból – tucatnyi nagyvállalatot felmentett a gazdaságossági szempontok alól. Más vállalatokat a nyolcvanas években – gazdasági indokokkal – átadott (átjátszott?) külföldi és hazai tőkések tulajdonába. Természetesen az ott dolgozók meghallgatása nélkül. Ez itt azért érdekes, mert vannak esetek (az adott időszakban talán a butovói és a scsekinói kísérlet a legismertebb), hogy amikor egy veszteséges üzem megmentését a dolgozóira bízzák, az hamarosan nyereségessé válik. Világszerte számos példa van arra, hogy ha egy vállalatnál a tőkés vagy bürokratikus irányítás csődje után a munkások ügyévé lesz a termelés, jövedelmezővé teszik a gazdálkodást.

Kádár 1957 novemberéig – taktikai megfontolásból – legitimként kezelte a helyi munkástanácsokat. Vajon mi történik akkor, ha rend-

szere a hatvanas évek elején (a politikai konszolidáció után) mozgalmat hirdet gazdasági munkástanácsok alakítására?[10]

*

Az 1972. március 21-i, szocializmus melletti demonstráció egyik szervezőjét az egyetem párttitkára elmarasztalta: „Ilyen támogatásra a rendszer nem tart igényt. Az ilyen tüntetést a rendszerrel szembeni fellépésnek minősíti."[11] (Miként annak idején Fagyejevet is felelősségre vonták, mert regényében pártutasítás nélkül védték hazájukat a fiatalok.) A politikai vezetés következetesen fellép a központi irányítást mellőző, önszervezéssel történő gyakorlati próbálkozások ellen.

Ugyanakkor a bürokratikus hatalom – helyzetének aktuális erősítése érdekében – „segítségül hívta" a gazdasági hatékonyság piacgazdasági eszközökkel való megtámogatását. Így pragmatikus, hatalomtechnikai megfontolásból legitimálódott a hivatalos ideológiában polgárinak (ezért ellenségesnek) nyilvánított jónéhány jelenség. Fokozatosan gyökeret eresztett a korabeli polgári gazdaság és értékrend számos eleme. Ahogy akkoriban mondták: a pártbürokrácia demokratizálás helyett liberalizálási programot valósít meg[12] Bekövetkezett a „moll"-alternatívával szembeni bürokrácia megkettőzése.

Azáltal, hogy nem érvényesült a bürokratikus hatalom társadalmasításának tendenciája, fennmaradt az állami centralizmus és bizonyos polgári tényezők kettős hatalma. De nem csupán konfliktusos ellentétként, hanem mindinkább a központi és a polgári törekvések – rövid távon szerves – összekapcsolódásaként. A centralista bürokrácia mellé kiépült egy gazdasági szakbürokrácia (technokrácia), aminek képviselete a politikában is egyre jelentősebbé vált. Egymásra talált a társadalom tagjai számára külső, idegen erőként megjelenő politika és külső, idegen erőként megjelenő gazdaság. Az emberek lassacskán hozzászoktak, hogy életük a centralizáló bürokrácia és a tőkelogika kettős hatalmának („terv és piac" stb. kettős hatalmainak) erőterében zajlik.

*

A Szovjetunióban számos egyén mondhatta el magáról a hivatalos minősítést: nagyszülei forradalmárok voltak, szülei viszont a nép ellenségei. Pedig ugyanazt akarták, csinálták.

Nem meglepő, hogy a bürokratikusan centralizáló „dúr"-politika többnyire konkurenciát lát az önszerveződés különböző próbálkozásaiban: Kronstadt, Mahno, magyarországi 1944–45-ös népi bi-

zottságok, munkástanácsok, lengyel Szolidaritás stb. (A konfliktusos szembenállást irodalmi művek sora ábrázolja.) A defenzív korszak után is hajlamos úgy ítélni, hogy „polgári-kispolgári maradványok" elleni védekezés a legaktuálisabb. Kimondatlanul is (de cselekedetekben „kimondva", megmutatva) hajlamos úgy tekinteni, hogy nem időszerű egy „harmadik típusú hatalom" (szocialisztikus önszerveződés) létrejötte. Az erre irányuló próbálkozások – úgymond – az egész történelmi kísérletet veszélyeztetik. Tehát a rendszer ellenségei.

És mégis… A „létező szocializmus" vezető politikusainak (Sztálin, Kádár stb.) személyét és korszakát a vérengzések és megtorlások (valamint az ezek leleplezésén szorgoskodó tömegmédia) ellenére – különböző felmérések szerint – a mai lakosság nagyon jelentős százaléka inkább pozitívan, mint negatívan ítéli meg. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a „kellemetlen" történelmi tényekkel és a médiában egyeduralkodó propagandával szemben ilyen vélemény alakul(t) ki?

Ezek a rendszerek sokat tettek a társadalmi mobilitásért, alávetett rétegek felemelkedéséért, iskolázásáért, egészségügyi ellátásáért, kulturálódásáért, a társadalmi esélyegyenlőség növelése érdekében. A többség számára – a korábbi időszakhoz viszonyítva – elviselhetőbbé vált a mindennapi élet. Ezeknek a rendszereknek a lakossági legitimálása alapvetően a mindenkori jelen szempontjával történt – egyfajta jövőtlen (azaz a jelenekben elmerülő, a jelen horizontját abszolutizáló) pragmatizmussal.

E rendszerek sokat tettek a lakosság azon rétegeiért, amelyek számára kedvezőnek mutatkoztak a mobilitás, az életszínvonal-emelkedés stb. előnyei. Az ő esetükben sokat tettek a mindenkori jelenért. Ugyanakkor ezek a rendszerek sokat tettek a szocialista perspektíva (önkormányzó társadalom) közeledése ellen is. Rövidre zárt megfogalmazásban: az a hatalmi (állami-pártállami) politika, amely „jó volt" a lakosság számottevő részének, hátrányos volt az önkormányzó szocializmus perspektívájának. Olyan jelen volt, amely rosszat tett egy perspektivikus jelen lehetőségének. Ezáltal rosszat tett a távlatoknak, a történelmi kísérlet jövőjének.

Ha visszatekintünk a nemlétezővé vált „létező szocializmusra", rákérdezünk pragmatikus „pozitívumára" és történelmi „negatívumára", akkor azt látjuk, hogy a kettőnek közös az eredete. Jelenorientáltsága és perspektívahiánya egyaránt a politikai államban, annak bürokratikus centralizmusában gyökerezik.

*

Számottevő mértékben veszi figyelembe a „létező szocializmus" tanulságait a Venezuelában meghirdetett ún. „bolivári forradalom". Ez a kísérlet olyan „dúr"-politikára ad példát, amely fölülről ösztönzi és támogatja az alulról szerveződést. Abból indul ki, hogy elengedhetetlen szükség van a központi hatalomban nem feloldható önszervező civiltársadalmi alternatívára, de azt nem lehet államilag kiépíteni: „ha valamit föntről kiindulva akarunk megváltoztatni, anélkül, hogy ehhez a társadalomban meglennének az önigazgatásos struktúrák, akkor [...] az egész kártyavár módjára, pillanatok alatt összeomolhat."[13]

A „bolivári forradalom" gyakorlata – sok egyéb mellett – egy harmadik hatalom létrejöttéről is szól. Arról, hogy az állami vezetés és a magántőkések mellett szabad tér nyílt helyi önszerveződések számára. Spontán módon ezerszámra alakultak helyi gyűlések. Ezek a gyűlések valójában a közösség valamennyi tagjának gyülekezetei, amelyeket a részvételi demokrácia éltet. Mint sikeres népi kezdeményezéseknek azután törvényes keretet adtak: *községi tanács* néven állami rangra emelték őket. Ezzel a társadalmi öntevékenység és a nagypolitika egyfajta összekapcsolása, szervessé tétele történt. Kinyilvánították, hogy a községi tanácsok – mint néphatalmi szervek – hálózatának kiépítése tendenciájában nem más, mint a hatalom és a felelősség átruházása a népre. Ez „a szocializmus venezuelai útja.[14]

*

Az önszervező társadalomnak (önkormányzó szocializmusnak) két pillére van: hatalmi és emberi pillére. Európában – jelenleg úgy tűnik – rövid- és középtávon lekerült a napirendről a hatalmi-politikai pillér kiépítése. Mit lehet tenni, ha monolit tőkés uralom jött létre, és olyanok az erőviszonyok, hogy valószínűleg tartósabb ideig nem ragadható meg a politikai hatalom forradalmi úton? Ha pedig a hatalom valahogy mégis átbillenne egy országban, ott külső erők minden bizonnyal megakadályoznák a radikális fordulatot. (Erre figyelmeztetnek a NATO – illetve konkrétan az Egyesült Államok – ismert beavatkozásai.) Ilyen körülmények között az egyetlen lehetséges magatartás a tétlen várakozás?

Ha aktuálisan nem is hozható létre a hatalmi (nagypolitikai) pillér, nem szükségképpen van megbénítva az emberi tényező: az önkormányzó társadalom kialakítását a másik irányból (az emberek oldaláról, az „emberi pillér" felől) is el lehet *kezdeni*. Hiszen az út nincs teljesen eltorlaszolva a közösségi önvédelem számos formája előtt (lakóhelyi csoportok, termelői kisközösségek, cserekörök, szíves-

ségklubok, beszerzői közösségek stb.). Miért ne történhetne meg egy társadalmi (civiltársadalmi) forradalom – önkormányzás – (Lukács György kifejezésével a „szubjektív szocializmus[15] magvainak tudatos elhintése? Mi gátolhatná meg az egyéneket abban, hogy – saját kezdeményezésükre – a legkülönbözőbb területeken együttműködjenek egymással? Hogy megszerezzék, illetve begyakorolják a készséget és képességet az önszervezés gyakorlatára. És mi ez, ha nem egy darab szocializmus? A magunk „szocializmusa".

Semmi nem akadályozhatja meg az egyéneket abban, hogy megalkossák a szocializmus ilyen kis köreit. Hogy részlegesen kilépve a piac és a politika szorításából (mind a pénzkapcsolatok, mind az állami előírások kereteiből), civiltársadalmi összefogással nekifogjanak kiépíteni az önszervező társadalom egyes elemeit (a civil társadalom szocialista formájának mozzanatait). Megfelelő történelmi helyzet esetén pedig szélesebb társadalmi léptékben is alkalmazható, hasznosítható az emberek saját erejének, hatalmának ez a tapasztalata.

Jegyzetek

1 Ezt a kérdést érintette két régebbi írásom: *Egy átmeneti morál pedagógiája. Makarenko pedagógiai elméletének ontológiájáról,* 1975; *Makarenko pedagógiai elmélete - társadalomfilozófiai tükörben* 1976. Lásd: www.minerva-tuto.22web.org.

2 A. Sz. Makarenko *Neveléselméleti művei*. I. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965. 138–139.

3 Vö. Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: uő: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971. 15.

4 Karl Marx: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez. Marx és Engels Művei (MEM) 1. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 407. alapján. A társadalmi forradalmat az idézett szöveg folytatása szembeállítja a politikai forradalommal: „Egy forradalom politikai lelke ellenben a politikailag befolyástalan osztályoknak abban a tendenciájában áll, hogy megszüntessék az államiságtól és az uralomtól való elszigeteltségüket. Álláspontja az állam álláspontja, egy elvont egészé, amely csak a valóságos élettől való elszakítottság révén áll fenn [...]. Egy politikai lelkű forradalom ezért – e lélek korlátozott és kettős természetének megfelelően – szervez is egy uralkodó kört a társadalomban, a társadalom költségére." (Uo.)

5 V. I. Lenin *Összes Művei*. 45. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 379.

6 Legismertebb előfordulásai:
- két politikai tényező egymásra utalt vagy egymást legyőzni akaró konkurenciája;
- az állami-politikai és valamilyen jelentős társadalmi erő konkurenciája;
- ideológiai síkon: értékrendek egymásra utalt vagy egymás dominálására törekvő konkurenciája („eszmei harc");
- az egyének gyakorlati életformáiban megnyilvánuló értékrendek egymásra utalt vagy egymással konfliktusban álló konkurenciája („kettős tudat").

[7] Moldova György: *Kádár János I–II.* Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2006.

[8] Aczél György megfogalmazása: Moldova: i. m. II. 8–9.

[9] Jól tükröz egy Kádár-kori közhangulatot az alábbi – jellegzetes – nézet. A hetvenes évek végén az utasok beszélgetésének – az ország ténylegesen kialakult kettős függőségére utaló – hangjai szűrődnek át a vonaton: „Magyarországról Kelet és Nyugat is leszedi a sápot, mégis egyre jobban élünk."

[10] A szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a népi mozgalommal (forradalmi bizottságok, nemzeti bizottságok, nemzeti tanácsok) szemben Nagy Imre is a pártok mellé állt 1956-ban. Pl.: Feitl István: Az 1956-os önigazgatási törekvések megítéléséhez, in: *1956 pozitív öröksége: a munkástanácsok*. Budapest, Baloldali Alternatíva Egyesülés 2007. Uő: Parlamentarizmus és önigazgatás az 1956-os forradalomban. *Múltunk*, 2005. 2. sz., 231–243.

[11] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

[12] A Kádár-korszak pragmatizmusának egy markáns értelmezése: „a kádári konszolidációs politika 1962 után hatékonyan számolta fel a tradicionális munkásosztályt, s bontakoztatott ki előbb egy paternalista életszínvonal-politikát és gazdasági reformot, majd egy (1987-ig korlátozott) polgárosodási folyamatot." Thoma László: Egy pontos kézikönyv. *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél), 81.; „középponti kérdése volt a munkásosztály pacifikálása. E pacifikálás eszközéül a munkásosztály depolitizálása kínálkozott" (uo. 82.); „a magyar társadalomból egy atomizált polgári társadalmat (bürgerliche Gesellschaft) formált" (uo. 85.). „Ezt a folyamatot a nyolcvanas évek magyar szociológiai nyelvhasználata polgárosodásnak nevezte, természetesen nem citoyen, hanem burzsoá értelemben" (uo. 83.).

[13] Községek és munkásellenőrzés Venezuelában. *Eszmélet*, 118. sz. (2018. nyár), 150–151.

[14] Uo. 160.

[15] Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1988.

Földes László (1919–1980)

Földes László az 1960-as és 70-es években – több mint húsz éven át – oktatta a budapesti bölcsészkaron az újabb és újabb évfolyamokat, nemzedékeket – mire is? Hivatalosan a politikai gazdaságtan nevű, nem éppen népszerű tantárgyra, valójában arra, hogy mit jelent gondolkodni, véleményt formálni, zavarba ejtő kérdéseket föltenni, nemcsak másoknak, hanem önmagunknak is. Az sem egészen pontos, hogy oktatott volna, mivel igazi műfaja a párbeszéd, a vita volt, amire nemcsak a szemináriumi óra adott alkalmat, hanem bármilyen más, akár ötletszerűen kínálkozó személyes találkozás is. Az ő megközelítésében *A tőke* sem valamifajta száraz, katekizmus-ízű, szaktudományos monstrumnak mutatkozott, hanem a jelen gondjaira, számos alapvető probléma megoldatlanságára rámutató filozófiai kézikönyvnek. De Földes tanár úr nem érte be az ún. „nagy" kérdések feszegetésével, szívesen vonta be mindenkori beszélgető partnerét a legújabb, éppen megjelent regények vagy filmek megvitatásába, a reflektorfényt kapó közügyekben való eligazodásba. És kezünkbe adott könyveket, sokszor tiltott gyümölcsöket; például valamennyien 48 órát kaptunk, hogy elolvassuk Sinkó Ervin Magyarországon kiadatlan, indexre tett, meglehetősen terjedelmes műveit, az *Optimistá*kat és *A regény regényé*t.

Megvesztegetően közvetlen lénye nem igazán tűrte a „Tanár úr" megszólítást sem, inkább volt „Laci bácsi" vagy csupán „Laci", bizalmas baráti körben „Lackó". Rendkívül nyitott volt az emberekre. Bár nem rejtette véka alá baloldaliságát, szívesen fogadott mindenkit, szót tudott érteni tőle távol eső nézetű diákjaival is. A radikális ellenzéki Zsille Zoltán kedvenc tanítványai közé tartozott. A reformista Farkas Jánossal életre szóló barátságot kötött. Farkas utóbb, 1995-ben megjelent, *Világra jönni* című tanulmánykötetét (Budapest, Cserépfalvi) Laci bácsi emlékének ajánlotta, és könyve előszavában részletesen bemutatta mesterét. (Tudomásom szerint, Földes Lászlóról eddig jószerivel ez az egyetlen érdemi írás jelent meg.) Hallomásból tudok arról, hogy Jeszenszky Géza is előfordult Laci bácsi társaságában, és twistelni tanította az abban járatlanokat. Tanítványai nem is annyira az egyetemen, mint

inkább a Dunán vették őt körül, többnapos evezőstúrákon, ahol jobban lemérhető, hogy ki a legény a gáton. Ő pedig legalább annyira büszke volt szakácstudományára, Csáki rostélyosára, mint egyetemi óráira. Gargantuai étvágya volt, szerette az asztalt, ágyat, poharat.

Nem véletlenül vonzódott a filozófia szakos hallgatókhoz és azok is őhozzá. Különleges érzéke volt ahhoz, hogy személyes életproblémákat általános filozófiai belátásokkal kössön össze. Az utóbbiakkal, persze, megemelte az előbbiek súlyát, és úgy sikerült megoldás felé terelnie diákjait, hogy azokban egy percig sem merült fel a bábáskodás gyanúja. S az is több mint lelkesítő volt sokunk számára, hogy a szocializmus eredendő, utópikus ígéreteit őszintén, elhitető erővel tudta képviselni. Mintha csak karnyújtásnyira lett volna tőlünk a *Kilencedik szimfónia* testvéri lánca, hiszen ezt szinte tapinthatóvá tette az ő mindig kész baráti közeledése, társakat megnyerő személyes példája. Keveset publikált, tanulmányait a szükség és a barátok kényszerítették ki belőle. Alighanem írásgörcs kínozta, mert amikor leült a papírral szemben, mintha elhagyta volna bátorsága. Ez azt nem jelenti, hogy elkészült írásai ne lennének érdekesek és értékesek, ám alig adnak vissza valamit valódi tehetségéből. Akkor volt igazán elemében, amikor szóban kellett érvelnie, rávezetni és meggyőzni hallgatóságát. Kreativitása a közös beszélgetések során érvényesült leginkább, ilyenkor születtek – sokszor menet közben pattantak ki – legkiválóbb felismerései. És nem csak róla mondható el, hogy a magas röptű szellemi tornák felszabadították, mivel partnereit is arra csábította, hogy kövessék őt, azaz haladják meg önmagukat. Nem félek a szótól: *a* párbeszéd, a diszkusszió zsenije volt. Bámulatosan ötletes és találékony vitázó, kifogástalan logikával és magával ragadó retorikával.

Kapcsolata évfolyamunkkal tulajdonképpen akkor mélyült el, amikor a hivatalos kötelezettség, a PG-előadássorozat 1964-ben – három félév után – véget ért. Először harmadévesként terveztünk saját szervezésű szemináriumokat, amelyekhez (hogy bejegyeztethessük egyetemi indexünkbe) felkértük egyik-másik kedvenc tanárunkat. Így nyertük meg a modern drámát elemző sorozatunkhoz Török Endrét, a Thomas Mann életművét feltérképezőhöz B. Mészáros Vilmát, negyedéves korunkban pedig, a Marxot kivesézni szándékozó szemináriumhoz, Földes Lászlót. Több féléven át igyekeztünk feldolgozni *A tőke* második és harmadik részét, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*at és a *Grundrisse*t. Amikor a Marx-művek elfogytak, átalakultunk gazdaságfilozófiai szemináriummá, s az egyetem elvégzése után is folytattuk összejöveteleinket. Emlékeim szerint, így kerültünk 1971

körül Polányi Károly vonzáskörébe. Arról persze hallottunk, hogy Laci bácsi később már maga hirdette meg *Tőke*-szemináriumait, és azt hittük, hogy a mi kezdeményezésünk tetszett meg neki. Csak utóbb, Farkas János könyvének előszavából tudtam meg, hogy már előttünk is vállalkozott hasonló feladatra.

Ami engem illet, kettőnk kapcsolata nem indult valami jól. Egy hatalmas hodályban, a harmadik emelet tízes számú tantermében került sor Földes tanár úr első PG-előadására. Élénken emlékszem rá, hogy egyszer csak belépett egy fehérhajú, fehér bajszú, mokány ember, majd elkezdett járkálni fel-alá, s közben ontotta az érthetetlen alapfogalmakat és definíciókat. Nemcsak a terminusok ismeretlensége volt zavaró, hanem az is, hogy alig hallhatóan hadarta el őket, szava csak az első négy sorban ülőkig ért el, a többiek magukra vethettek. Mintha nagyon unta volna már újra elölről kezdeni tantárgyát. Az előadás szünetében beszélgetést kezdeményezett velünk. Valamiképp én is a közelébe sodródtam, s azt találta megkérdezni tőlem, hogy mit olvastam Sartre-tól. Megvetően válaszoltam, hogy semmit. (Merthogy gimnáziumi éveimnek végén éjjel-nappal a XVIII. század irodalmát bújtam, így kevésbé ismertem és persze lenéztem a XX. századot.) Aztán megkérdezte, hogy milyen szakos vagyok. „Magyar és filozófia" – válaszoltam. „Akkor dupla bűn" – mondta erre, én pedig dühösen elrohantam Sartre-ot olvasni, hogy bizonyságot szerezzek róla, tényleg nem érdemes elolvasni. Akadt is néhány műve, amely alátámasztani látszott gyanúmat, de aztán kezembe került a *Szavak* című könyve, és elbűvölt. Akkor kezdtem el komolyan venni Laci bácsit.

Később már mindketten komolyan vettük egymást. Nekem köszönhette, hogy megismerkedett és megbarátkozott Pilinszky János költészetével, mint ahogy arról is sikerült meggyőznöm (nem ment könnyen), hogy Kosztolányi *Édes Anna* című regényének nyitó fejezetében szó sincs Kun Béla megrágalmazásáról. Igaz, én még inkább adósa vagyok neki. Őt követtem abban is, hogy vettem magamnak egy füzetet és ráírtam, hogy „M. I." – ebbe kerültek bejegyzésre a „magától intéződő" ügyeim. Sokszor szállóigeként futott körbe közöttünk Laci bácsi egy-egy megállapítása vagy akár indulatszava (most is fülembe cseng, ahogy ironikusan ismételgeti: „de borzasztó, de borzasztó"). Se szeri, se száma kedvenc témáinak és szerzőinek, akik nekem is kedvenceimmé váltak. Rendkívül érdekelte őt a prekapitalista társadalmak gazdasági szerkezete – annyira, hogy tanulmányokat írt róla. (Ezek egyike alább olvasható tanulmánya a hagyományos társadalmaknak az európai kapitalista fejlődéstől eltérő racionalitásáról.)

Tőkei Ferencnek az ázsiai termelési módról írt könyve éppúgy kedvelt kiindulópontja volt elemzéseinek, mint a Polányi Károly első hazai recepciója során megjelent művek. A téma iránti szenvedélye rám is átragadt, pályám elején – noha irodalomtörténésznek szegődtem – hosszú recenziókat írtam Tőkei másik két könyvéről.

Az idők folyamán nagyon összemelegedtünk. Dunai kalandozásain nem vettem részt, mert az efféle dolgok nagyon távol álltak tőlem, de rendszeresen találkoztunk, könyveket és eszméket cseréltünk. Imponált mozgalmi múltja is (hobbijaim közé tartozott a munkásmozgalom történetének tanulmányozása). Mesélt arról, hogy az 1940-es évek elején a moszkvai pártvonaltól független Deák–Mayer frakció tagja volt, ez olyan fiatalokból állt, akiknek romantikus elképzelései voltak a kommunizmusról. (Laci bácsi története már csak azért is megérintett, mert az elfogott és meggyilkolt Mayer Arnold fiát személyesen ismertem.) Aztán be kellett vonulnia, kikerült a keleti frontra, újabb katonai szolgálata során megsebesült, egy bécsi kórházban ápolták, majd amerikai hadifogságba esett, akik foglyaikat átpasszolták a franciáknak, ott pedig kemény éhezés várt rájuk. A fordulat éve után a Belkereskedelmi Minisztériumba került, munka mellett végezte el a Közgazdaságtudományi Egyetemet. 1956 után munkásőrként fegyverrel védte a szocialistának tudott államot. A hatvanas években ő is hitt a marxizmus reneszánszában, de később csalódott benne és kiábrándult a politikából. Az évtized végén már ellenzékinek tartotta magát, aki „belülről bomlasztja a Pártot". A csehszlovákiai bevonulást elítélte, három tanítványával együtt arra készült, hogy az egyetemi párttaggyűlésen (pártszerűen) felszólaljon ellene. Aztán ő mégsem tette meg – hogy miért nem, soha nem derült ki. Egyik filozófus tanítványa szerint, még ekkoriban is két téma foglalkoztatta leginkább: Hogyan alakítható át a bürokratikus szocializmus emberközpontú szocializmussá? Hogyan lehetséges közösségi élet a pénz közvetítése nélkül? Talán a tradicionális társadalmak problémáihoz is már e kérdések megválaszolásának reményében fordult.

A hatvanas évek végétől szívpanaszokkal többször is kórházba került. 1980-ban hunyt el, nagy részvét mellett temettük el szeptember 2-án. Egy szűk baráti kör minden évben megemlékezik róla ezen a napon.

Veres András

*

1963-ban, amikor elsőévesként megkaptuk a tanrendet az ELTE Bölcsészettudományi Karán, nem voltak választási lehetőségek, még abban sem, hogy kihez járunk szemináriumra. Egyénileg arról dönthettünk, hogy meghirdetett speciális kollégiumokra vagy szemináriumokra jelentkezünk-e.

Politikai gazdaságtanból a történészeknek Földes László előadásaira és szemináriumaira kellett járniuk. A „polgazd" újdonság volt legtöbbünk számára, Földes Lászlóról meg az a hír járta, hogy félelmetes vizsgázni nála, nagy valószínűséggel bukta.

Nem „polgazd" előadás volt az első a héten, amikor megkezdődött az egyetem, hanem Hahn István ókortörténeti kurzusa – ami lenyűgözött. A professzor úr elvileg görög–római történelmet tanított volna, de jóval korábbról indított, a földművelés megjelenésével a Közel-Keleten. Záporoztak az adatok régészeti feltárásokról, települések és ókor történészek nevei hangzottak el, akiknek kutatásai egymásra épültek, miközben vitatkoztak egymással – az ember érzékelte, hogy no igen, ez az egyetem.

A magas, szikár, száraz hangon beszélő Hahn Istvánnak és a többi, azon a héten megismert előadó tanárnak – akik általában visszafogottan, a biztos tudás nyugalmával és könnyen jegyzetelhetően beszéltek – szöges ellentéte volt Földes László. Köpcös alkatával, hófehér hajával Móricz Zsigmondot juttatta eszembe, tűz és dinamizmus áradt belőle, ahogyan fel s alá járkálva adott elő, ritkán pillantva egy papírdarabra a kezében, és bevezetve bennünket egy olyan tárgykörbe, ami számomra legalábbis ismeretlen volt. Azt tudatosította tüstént, hogy a politikai szó a gazdaságtan jelzőjeként korántsem a szó szokványos értelmében veendő, hanem annak klasszikus jelentésében, ami azt jelenti, hogy társadalmi. Szóval társadalom-gazdaságtanról szólnak az előadások, ami egyben azt is jelentette, hogy egy alapvetően elméleti stúdiumba nyerünk bevezetést, azon a módon, ahogyan Marx értelmezte társadalom és gazdaság viszonyát. Legalábbis ezt szűrtem le az előadásból, és ettől kezdve a dolog nagyon érdekelt.

Az elméleti bevezető után jött a nagy meglepetés: az első szeminárium, ami egyik délután 2-kor kezdődött. Ebéd utáni, enyhén lusta hangulatban érkeztem oda, ahova valósággal berobbant Földes László. Kivágta az asztalra a pisztolyát, és bejelentette, hogy most jött munkásőr-gyakorlatról. Paff voltam. Ha valamire nem számítottam egy egyetemi szemináriumon, ez volt az. Amint túljutottunk ezen a „bevezetésen", szemináriumvezetőnk hirtelen átvedlett Földes tanár úrrá, aki kiadta a feladatot: Marxot kellett olvasni, *A tőke* első, „Áru"

fejezetét, felkészítve minket, hogy nem lesz könnyű olvasmány, ne lepődjünk meg, ha óránként négy oldalnál nem tudunk többet megemészteni belőle. És ettől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy nála a politikai gazdaságtant nem lehet a feladott tankönyvből megtanulni. Más szövegeket kellett olvasni, először Marxot, de idővel másokat is. Keynes nézeteit, például, Csapó László könyvén keresztül ismertette meg velünk (*Az állami monopolkapitalizmus*. Budapest, Kossuth, 1962.), és Csapó fejtegetései nyomán máris másként lehetett közelíteni a XX. század történetéhez, mint ahogyan a leegyszerűsítő, mondhatni, propagandisztikus politikatörténeti munkákból. Még izgalmasabb volt, ahogyan később a szocializmus politikai gazdaságtanát tanította, amikor is a hangsúly azoknak a vitáknak a követésére került, amiket 1963–64-ben a magyar közgazdászok folytattak már az új gazdasági mechanizmus előkészítése során.

Mindebből kiviláglott, hogy Földes László ezt az ideologikusnak szánt tárgyat úgy tanította, hogy elgondolkodásra, töprengésre késztetett. Azt próbálta elérni, hogy a diák úgy tegye magáévá a marxi megközelítést társadalom és gazdaság viszonyához, hogy legyen tisztában azzal: korántsem minden könnyen értelmezhető ebben a gondolatrendszerben, még kevésbé nyilvánvaló, hogyan alkalmazható a mai (akkor az 1960-as évek) gyakorlati kérdéseinek megválaszolására, ám megismerésével jobb helyzetbe kerülünk a világ megértéséhez – én legalábbis ezt szűrtem le belőle. Az ösztönzés olyannyira hatott rám, hogy ezért kezdtem el érdeklődni fő tárgyam, a néprajz területén a gazdasági antropológia iránt, és fedeztem fel 1963 őszén Polányi Károly gondolatainak jelentőségét különböző jellegű gazdasági rendszerek működésének megértésében.

Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált 1964 januárjában, hogy Földes László vizsgán tényleg olyan volt, ahogyan a híre járta. Valóban többeket kirúgott, közöttük egyik évfolyamtársnőmet, aki a parlament egyik alelnökének leánya volt. Ami engem illet: az egyetemen egyetlen egyszer kellett vizsgát újráznom: nála az első félév után. Ez meglepett, mert egyébként a nyolc vizsgából hetet jelesre tettem le, azt hittem, hogy a politikai gazdaságtan sem okoz gondot, hiszen érdekelt, el is olvastam mindent, amit feladott. Őt is meglepte, hogy éppen a cserefolyamatról vizsgáztatva lesz kénytelen úgy ítélni, hogy jobban teszem, ha újra felkészülök a vizsgára (az elégtelent nem írta be; később vizsgáztatóként ezt az önbecsülést felkorbácsoló pedagógiai eszközt magam is többször alkalmaztam, ameddig ez technikailag lehetséges volt), amit második nekifutásra viszont úgy tettem le, hogy

jó jegyet adott. Az első vizsga után leült velem beszélgetni. Sok minden szóba jött, származás, egyetem, érdeklődési kör, olvasmányok, még szerelmek is, és érzékeltem, hogy figyel rám. Ezt különösnek találtam, mert korábban láttam, hogy olykor filozófia szakos évfolyamtársaimat invitálja szobájába beszélgetni. Ma már tudom, hogy tőlük érkeztek azok a kihívások, amelyek újra és újra őt is töprengésre késztették az általa töretlenül zseninek tekintett Marx gondolkodását illetően, de azt is, hogy szinte minden évfolyamban akadt egy-két más szakos hallgató is, akikre kíváncsi volt, akiknek társaságát kereste.

Az újrázás után nem volt gondom többet a politikai gazdaságtannal. Földes tanár úrtól megkaptam a jeleseket, és a tanár urat mindig örömmel üdvözöltem, ami gyakran megtörtént, mert a Politikai Gazdaságtan Tanszék a IV. emeleten éppen útba esett, ahogy a Néprajz Tanszék felé mentem.

Ilyen előzmények után történt, hogy az 1965-ös tanév első félévében, ősszel, amikor szemináriumot hirdetett *A tőke* újraolvasására filozófusoknak, Földes László egyetlen nem filozófusként engem is meghívott az órájára. A szeminárium kezdetén elmondta, hogy a cél: ellentmondások keresése *A tőké*ben. Ezen a szemináriumon ismerkedtem meg a fölöttem járó évfolyamok kiemelkedő hallgatóival, Bence Györggyel, Kis Jánossal (utóbbi Hegedüs Zsuzsával együtt csak az első alkalmakkor volt jelen, utána elmaradtak), akik később, Márkus Györggyel együtt megírták a maguk Marx-kritikáját a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-t, ami csak 1992-ben jelenhetett meg (Budapest, T-Twins – Lukács Archívum). A szeminárium némileg titkos jellegére vallott, hogy nem vettük fel a leckekönyvbe, abban nincs nyoma, de így is elhíresült.

Ezután Földes László gyakran invitált szobájába beszélgetni (miként másokat is). Ott találkoztam életemben először Tőkei Ferenccel, akinek frissen megjelent *Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez* (Budapest, Kossuth,1965) című műve könyv alakban, de egyetemi-tudósi állása sehol sem volt. Emlékszem, hogy milyen, láthatóan szegényes pulóverben, nadrágban, soványan ült ott, miközben megírta az akkor legizgalmasabb történetfilozófiai munkák egyikét, amely a következő években világszerte ismertté vált. Ma is tanulságos látni, hogy a Kossuth Könyvkiadó szerkesztői előszóban hogyan határolódott el tőle. Vitát gerjesztő mű volt, és 1966-ban Földes szervezett is egy szűk körű vitát róla, amelyre meghívta a kínai tanszék oktatóit (már nem emlékszem, hogy kik voltak jelen), a Folklore Tanszék egyik tanárát, Katona Imrét, aki az Ázsia kurzust tartotta, engem, aki hallgató volt,

de legfőképpen Balogh Andrást, aki fölöttem járt, s aki előtt ígéretes történészi és politikai pálya állt: akkoriban már a Bölcsészkar KISZ Bizottságának vezetői közé tartozott, később egyetemi KISZ-titkár lett, illetve egyetemi tanár az ELTE-n és a Pártfőiskolán is, később nagykövet Indiában; Indiának komoly történészkutatója is volt. Balogh kiválóan beszélt oroszul, angolul, meg tán spanyolul is, remek tanulmányokat írt már, és erre az alkalomra komoly „opponensi véleményt" fogalmazott meg Tőkei művéről.

Ezt követően gyakran beszélgettünk egymásba botolva, és 1968-ban, amikor két néprajzi oktatóm külön-külön arról győzködött, hogy lépjek be az MSZMP-be, egy beszélgetés során Földes László is felvetette ugyanezt. Neki is, másoknak is azt mondtam, hogy nem áll szándékomban, egy társadalomtudomány művelője akarok lenni, és nem gondolom, hogy az elfogulatlan ítéletalkotás összeegyeztethető lenne bármilyen politikai párt szolgálatával. (Ezt ma is így vélem, és az indokok sem változtak.) Ez az elutasítás nem változtatott viszonyunkon, inkább abba az irányba mozdította, hogy az egykori tanár–diák kapcsolat barátsággá alakult át. Földes László elkérte a szakdolgozatomat (*A közösségek közötti csere*; megírás: 1968, megjelenés: Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1998), amelyben erősen támaszkodtam Polányi Károly felfogására társadalom és gazdaság viszonyáról, és Polányi nézetei erősen foglalkoztatni kezdték. Lelkesen olvasta el Polányi első, magyarul megjelent, a gazdasági antropológiát új alapokra helyező tanulmányait a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben (1971), ami írásra késztette. Ennek eredményei a *Világosság*ban megjelent közlemények, amik Földes valószínűleg legjelentősebb publikált intellektuális teljesítményei.

A barátság 1969-ben vált teljessé, amikor meghívott a nyári táborozásra, amit minden évben megszervezett a Pandúr-szigeten, Baja alatt, a Gemenci-erdő területén. Ettől kezdve 1980-ig csaknem minden évben ott voltam, kiváló elmék (egykori és akkori hallgatók, barátaikkal együtt), továbbá számos gyakorlati ember társaságában, akikkel a Népszigeten ismerkedett meg, ahol a hajóját tartotta. Később Budapesten, hol az egyetemen, hol a Népszigeten találkoztunk, majd Dunakeszin, a házában, ahova második feleségével költözött. A derítő fedelét Angyal János irodalomszervező-szerkesztő barátommal betonoztuk le, akit a Pandúr-szigeten ismertem meg. Ő értett is a betonozáshoz. Így lett számomra Földes László tanár úrból „Lackó", akinek alakját a temetésén mondott gyászbeszédemben kíséreltem meg felidézni.

Abban az időben az egyetemi tanulmányoknál már fontosabbak voltak a pandúr-szigeti meg egyéb beszélgetések. A szigeten a mindennapi főzés volt a legfőbb teendő, amit Földes László maga végzett, a leányok-asszonyok legfeljebb konyhai segédmunkával járulhattak a sikerhez, kritikus megjegyzések kíséretében, a fiúkra tartozott a tüzelő beszerzése. E mellett és utána sok mindenről szó esett, ami a világban történik. Pártpolitikáról viszonylag ritkán nyilatkozott meg bárki, társadalmi folyamatokról annál inkább, és nyilvánvalóvá vált, hogy Földes a Kádár-rendszertől egyre távolabb került. Önmagáról keveset beszélt, miközben falusi nagyapjának nem egy szokását megismerhettük, életismeretéről, sokféle gyakorlati jártasságáról meg nap, mint nap meggyőződhettünk. A kevés dolog egyike, amit megtudtunk egyetemi oktatói létét megelőző életéből, hogy fehér haját a II. világháború alatt a keleti fronton szerezte, amikor egységével egy kukoricaföldön hasalva élte át, hogy a föld két oldaláról az orosz és a német páncélosok egymást lőtték a fejük felett.

A beszélgetésekből kiviláglott, hogy Földest a társadalom és gazdaság viszonyánál szélesebb körű összefüggések foglalkoztatják: az emberi lét, az etikus lét kérdései. Az ilyen problémafelvetésekhez a természet közeli megtapasztalása, meg olyan olvasmányok adták a gyúanyagot, mint Marcuse *Az egydimenziós ember*-e, amit az MSZMP vezetőinek szánt, forgalomba nem került fordításból ismert meg, továbbá az eutanáziáról megjelent tanulmányok s különböző irodalmi művek. Irodalmi tájékozottsága meghökkentően széleskörű volt. Egyik kedvenc könyve, a *Vízordító három halála* Jorge Amado-tól (Budapest, Európa, 1959), az emberi lét, kényszerek és vágyak ellentmondásosságát éppúgy bemutatta, mint az azzal kapcsolatos képmutatást. A képmutatás igen távol állt tőle, az embereket cselekedeteik alapján értékelte, és átlátott rajtuk. Könnyen talált hangot a Pandúrsziget „gazdájával", Agatity Juszuf fővadásszal, meg mindenkivel, aki ott megjelent: halásszal, hajóssal, rendőrrel éppúgy, mint az egyetem mindig kicsit ittas liftkezelőjével.

Addigra az MSZMP-től már nagyon eltávolodott, de nem egy, az emberi lét kiteljesítését elősegítő eszmei irány követésétől-keresésétől. Marx tiszteletéről sohasem mondott le, izgatta gondolkodásának eredetisége és mélysége. Emlékszem, hogy az ugyancsak az MSZMP belső körei számára készített fordításszorozatban ismerkedett meg egy írással élete vége felé, amely Marxot úgy mutatta be, mint akinek víziója volt a történelemről – nos, ezen sokat morfondírozott. Hogy ebből a töprengésből született-e írása, nem tudom, mint ahogyan

a *Világosság*ban megjelent tanulmányait is csak elkészülte után olvashattam, előtte csak általánosságban beszélt velem a tanulmányok témájáról.

Magát egyébként úgy jellemezte, hogy nem igazán kreatív gondolkodó, de Marxnak jó interpretátora, s arra törekedett, hogy még jobb legyen. A „hagyományos társadalmak" gazdasága belső logikájának megvilágítását célzó tanulmányai, amelyekben Marxból kiindulva hasznosította Polányi Károly felismeréseit, bizonyosan többek interpretációnál. Valójában beleillenek abba a törekvésbe, amin az 1970-es években Franciaországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban többek munkálkodtak, amiről vitatkoztak, hogy létrehozzák a gazdasági antropológia marxista változatát. Ám mivel ő magyarul írt, szövegei ezért csak a gazdasági antropológia magyar oktatásában és néhány „tradicionális" társadalmat kutató magyar történész munkájában hasznosultak. Többet érdemelnek.

Sárkány Mihály

Hagyományos gazdálkodás és ésszerűség

Világosság, XV. évf. 1. sz., 1974. január, 1–9.*

A tradicionális társadalmak gazdasági viszonyainak elemzése igen sok nehézségbe ütközik. A gazdasági, gazdálkodási folyamatokkal foglalkozó tudományok a történeti fejlődésnek viszonylag késői szakaszában, a kapitalizmusban jönnek létre, és alkotják meg a maguk fogalmi apparátusát, kategóriarendszerét. Amikor a politikai gazdaságtan (közgazdaságtan) a gazdasági tevékenység egyes jelenségeit és a közöttük levő összefüggéseket megfogalmazza, a tőkés viszonyok már viszonylag fejlettek, az árutermelés már többé-kevésbé általános és a gazdasági tevékenység már önállósult, a munkamegosztás meghatározott ágává vált. Így fogalmi apparátusa és kategóriarendszere már egy olyan társadalom gazdasági folyamatainak tudományos általánosítása, amelyben az áru- és értékkategóriák a gazdasági élet felszínén is megjelennek, az emberek mindennapi életének szerves részét képezik. A gazdasági életen, sőt továbbmenve, a társadalmi élet túlnyomó részén – Marx szavaival élve – már „a csereérték uralkodik", a gazdasági tevékenység közvetlen célja nem a szükséglet-kielégítés, hanem a nyereség, és a gazdasági tevékenység eredményessége már csak a profit rátájával vagy abszolút nagyságával mérhető. Ebben az időben az értékkategóriák, ha fogalmilag pontosan még nem is definiálódtak, társadalmi méretekben már elfogadottak, közvetlenül és sok esetben sorsdöntően hatnak az emberek mindennapi tevékenységére. A közgazdaságtan fogalmi apparátusa a modern társadalmak gazdasági viszonyainak a terméke, e társadalmak gazdasági folyamatainak megértését és az azokba való beavatkozás hatékonyságát vagy

* Az újraközlésnél általában megőriztük a cikk eredeti írásmódját és más formai jellemzőit. (*A szerk.*)

kritikai elemzését szolgálja. Ha a tradicionális társadalmak gazdasági viszonyait elemezzük, a legnagyobb nehézség az, hogy ezek a fogalmak, kategóriák – amelyek a modern társadalmak emberében már meghatározott tartalommal rögződnek – nem, vagy csak nagy fenntartásokkal alkalmasak egy olyan társadalom gazdasági folyamatainak leírására, illetve elemzésére, amelyben a gazdasági tevékenység jellege egészen más.[1]

A tradicionális társadalmakat lényegileg nem az árutermelés, hanem a naturális gazdálkodás jellemzi, a gazdasági tevékenység még nem önállósodott, nem különült el az egyéb társadalmi folyamatoktól; hanem más, nem tisztán gazdasági intézményekbe beágyazottan folyik. Más cél- és értékrend uralkodik itt, más a termelés közvetlen célja stb. A mai politikai gazdaságtan, gazdaságtörténet és etnológia látja ezeket a nehézségeket. Egyesek a gazdaság új definíciójával próbálkoznak,[2] mások a modern fogalmak segítségével kísérlik meg leírni a hagyományos társadalmak gazdasági folyamatait. Világosan érzékelteti a problémát Raymond Aron: „minden társadalomnak van magánvaló gazdasága, de nem mindegyiknek van magáértvaló gazdasága: egyszerűbben szólva minden társadalomnak van gazdasága és megoldja a gazdasági problémáit, de ezeket a problémákat nem mindig kifejezetten gazdasági terminusokban fogalmazza meg".[3] A tradicionális társadalmakban tehát hiányoznak azok a fogalmak, kategóriák, amelyekben a gazdasági folyamatok a maguk elkülönült tiszta formáiban leírhatók. Egyedül Arisztotelész volt az, aki az embrionális formából már megjósolta a kiteljesedett formát. Egyébként a XVII. századig nincs összefoglaló fogalom a gazdasági jelenségekre.[4]

A tradicionális társadalmak *kézi technikát alkalmazó mezőgazdasági termelésre vannak alapozva*. Természetesen ez nem ugyanazt jelenti a történeti fejlődés különböző stádiumaiban. Az ősi természetadta közösségekben ez úgy jelentkezik, hogy a „föld a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség bázisát",[5] ahol kezdetben „zsákmányoló gazdálkodást" (halászat, vadászat, gyűjtögetés) folytatnak. Ezek az ősi közösségek csak az ún. „neolit forradalommal" (maximálisan 8–10 000 évvel ezelőtt) térnek át az „élelmiszertermelő" gazdálkodásra: a földművelésre és az állattenyésztésre. Az ázsiai civilizációk, az antik és germán típusú társadalmak már kifejezetten földműves társadalmak.[6] A földművelő társadalmak gazdasági viszonyai a fejlődés során mind üzemszervezetileg, mind a gazdasági egységek nagysága, de még a tulajdonviszonyok vonatkozásában is a

legváltozatosabb formákat öltik. Megtalálhatók a családi, nagycsaládi, nemzetségi gazdaságok és a legkülönbözőbb föld- illetve faluközösségek. A gazdasági egységek többségének termelőtevékenysége kizárólag saját munkán alapul, de már korán megtalálhatóak a rendszeresen „idegen munkát" (rabszolga, jobbágy stb.) is igénybe vevő gazdaságok is. A tulajdonformáknak is viszonylag széles skálája mutatható ki: az egész közösségre kiterjedő közös és magánműveléssel párosuló köztulajdontól kezdve, a magántulajdonig (parcellatulajdon).

A hagyományos társadalmak e változatosság ellenére abban a vonatkozásban azonos típusúak, hogy a gazdaságok egymástól elkülönültek és önellátóak, így egymással közvetlen, modern értelemben vett gazdasági (csere-) kapcsolatba csak kivételesen kerülnek: *naturálgazdálkodást folytatnak*. Ez magából a mezőgazdasági termelésre alapozottságból következik, mivel itt a *munkamegosztás még igen fejletlen*. Ez hagyományosan rögzíti a fogyasztói szokásokat is. (Bizonyos fenntartással: a földművelő társadalmak főleg növényi, az állattenyésztő társadalmak pedig állati terméket fogyasztottak.) Az élelmiszertermelő gazdaság tehát *csak kiegészítő jelleggel kényszerül rá a termék- vagy árucsere-kapcsolatra*, s a gazdálkodó (s egyben fogyasztó) egység összfogyasztásán belül annak súlya az esetek többségében szükségképpen jelentéktelen. Élelmiszereket rendszerint csak akkor cserélnek, amikor különböző fejlettségű kultúrák vagy különböző természeti környezetben élő népek szomszédosak egymással (földművelő–állattartó; földművelő–zsákmányoló; őserdei vagy szavannái földművesek; város és falu stb.) Ezekben a társadalmakban fejlődésük során végbemegy ugyan a három nagy társadalmi munkamegosztás, de egészen a termelésnek gépi nagyiparra való alapozottságáig, és annak a mezőgazdaságba való behatolásáig a mezőgazdasági termelés lényegében belefér a természetes (nemek, korok, természetes képesség) munkamegosztás kereteibe. Így a kézművesség és a kereskedelem létrejötte sem képes – a későbbiekben tárgyalt okok miatt – ezeknek a társadalmaknak naturálgazdálkodó jellegén jelentősen változtatni.

A naturális gazdálkodást tehát tágan értelmezzük, így igen különböző gazdálkodási módok gyűjtő fogalmaként használjuk. Nem csak a szó szoros értelmében vett naturálgazdálkodást értjük rajta, ahol a termelés és fogyasztás teljesen zárt egysége valósul meg. Ebben az esetben nem tarthatnánk olyannak, amely a hagyományos társadalmakat közösen jellemzi. (Egyébként tiszta formájában nem valószínű, hogy valaha is létezett.) Felfogásunk szerint, beletartoznak azok a kézi technológián alapuló élelmiszertermelő termelési üzemek is, ahol már

többé-kevésbé rendszeresen cserélnek, illetve cserére is termelnek, de termelésük igen jelentékeny része kerül belső fogyasztásra, ha azonban a körülmények megváltoznak, képesek zártabb gazdálkodást is folytatni. A naturálgazdálkodás lényegéhez az tartozik, hogy a cserekapcsolatok az élelmiszertermelés megújításának (újratermelésének) nem olyan elengedhetetlen feltételei, mint a modern társadalmakban. A naturálgazdálkodás tehát a földművelésre (a termelés természeti feltételeire) alapozott társadalmak adekvát gazdálkodási formája, amelyet nem tagad az olykor jelentős cserekapcsolatok megléte sem.

A tradicionális társadalmak naturálgazdálkodásával kapcsolatban itt egy problémát emelünk ki: mi a gazdaság helye ezekben a társadalmakban? A gazdaság nem gazdasági intézményrendszerben való beágyazottságának és a gazdaság anonimitásának kérdése ez.

Ha a problémát nem a gazdálkodás, hanem a technikai értelemben vett termelés oldaláról akarnánk megragadni, kevesebb nehézségbe ütköznénk. Ebben az esetben azonban nem tudnánk vitába szállni azokkal a nézetekkel, amelyek – ha nem is kimondottan – tagadják a gazdasági racionalitás jelenlétét, valamint a gazdaság primátusát a hagyományos társadalmakban. Az ugyanis nem képezi vita tárgyát, hogy ezekben a társadalmakban termelés folyik: mind abban az értelemben, hogy a természet dolgait az emberek elsajátítják, mind abban, hogy a termelés lényege szerint a céltudatos emberi tevékenységnek az egyesítése a termelés tárgyi feltételeivel. Az sem vitatott kérdés, hogy termelés egy fajta racionális cselekvés.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásának racionalitását azonban sokan kétségbe vonják abból a meggondolásból, hogy az csak a modern társadalmakra jellemző. Mások pedig a modern társadalmak gazdasági ésszerűségének tartalmát elméletileg egy az egyben átviszik a hagyományos társadalmakra. Az előbbiek[7] a gazdálkodás racionalitásának tagadásával végső soron magát a gazdálkodást mint tudatos cselekvést tagadják, és ezzel azt egyszerűen a termelésre redukálják. Az utóbbiak,[8] nem törődve a konkrét tényekkel, a hagyományos társadalmak sajátosságait figyelmen kívül hagyva, a modern társadalmak (főleg a kapitalizmus) gazdálkodását tekintik olyannak, mint ami „az általában vett" gazdálkodó egyén „természetéből", vagyis az „örök emberi természetből" következik, és nem azokból a konkrét társadalmi-történelmi viszonyokból, amelyek a mindenkori gazdálkodó egyént létrehozzák.

A közgazdaságtan a gazdálkodás fogalmát ugyan különbözőképpen definiálja, de lényegét tekintve olyan tervszerű cselekvést ért rajta,

amely azon alapul, hogy az anyagi eszközök *szűkösen, korlátozottan állnak rendelkezésre* (ritkasági posztulátum), és ezek sokféle cél elérésére alkalmasak, tehát a *gazdálkodás a gazdálkodó egyént vagy egységet alternatív választás elé állítja.* Ebből a meghatározásból következik, hogy a gazdálkodás egy olyan racionális cselekvés, ahol a célok eléréséhez az eszközöket úgy kell megválasztani, hogy a legkisebb áldozat mellett a legnagyobb hasznot lehessen elérni. Ennek leegyszerűsített változata: a legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredmény elérése.[9]

A közgazdaságtan gazdálkodás-definíciója valóban nem használható a hagyományos társadalmak gazdálkodásának fogalmi megragadására. Ez a gazdálkodás-fogalom csupán azoknak a gazdasági viszonyoknak adekvát kifejeződése, amelyekben a gazdálkodást így definiálják. Például a kapitalizmusban, ahol a *gazdálkodás önállósul és „öncélúvá" válik;* a termelés „az érték értékesülésének" van alávetve. A gazdasági racionalitás – a termelőeszközök tőketulajdona következtében – a tőkésosztály sajátos különérdekévé válik. Egy olyan társadalomban, ahol a gazdasági egységek közötti kapcsolat egyetlen és kizárólagos formája a piac által közvetített csere, ott a gazdasági tevékenységek összehasonlítódnak, összemérődnek. A gazdaságok „a pusztulás terhe mellett" kényszerülnek rá, hogy a tevékenységük központjába a „legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredmény" elvét állítsák.

A modern, gépi nagyiparra alapozott társadalmak – lényegüknél fogva – igen dinamikusak, mind a termelés növekedése, mind a szükségletek bővülése vonatkozásában. A termelés addig nem ismert viharos fejlődése következtében rendkívül gyorsan nő a használati értékek mennyisége, s állandóan új meg új használati tárgyakat állítanak elő. A szükségletek tárgyai a piacon jelennek meg, így elvileg mindenkinek szükségletévé válhatnak, függetlenül attól, hogy a termelés képes-e ezeket teljes terjedelmükben kielégíteni, vagy az egyes egyének rendelkeznek-e megfelelő eszközökkel azok megvásárlására. Mivel egyetlen modern társadalom sem képes a termelés által felvetett szükségleteket társadalmi méretekben azonnal kielégíteni, így a javak – e viszonylagos bőség talaján – tényleg „szűkösen" állnak rendelkezésre. Ez mindaddig nem szűnik meg, amíg a modern társadalmak „érték- és célrendszere" alapjaiban meg nem változik, amíg az emberek az „anyagi természetű szükségleteik" mind nagyobb terjedelmű kielégítését preferálják. A „szűkösen rendelkezésre álló javak" ténylegesen kikényszerítik az „ésszerű gazdasági kalkulációt"[10] és az eszközök alternatív célokra történő felhasználását. Itt az *alter-*

natívák közötti választás a gazdálkodó egységek számára létkérdés, a fennmaradás egyetlen lehetséges útja.[11]

A hagyományos társadalmakban a gazdaság növekedése igen lassú (és minél inkább visszafelé megyünk a történelemben, annál lassúbb), a termelési, elosztási és fogyasztási szokások hagyományosan rögződnek. Ezeknek a társadalmaknak belső strukturáltsága olyan, hogy tagjaik szükségleteinek kielégítését adott szinten biztosítják. A termelési struktúra igen nagy stabilitása, az egyéneket magukban foglaló közösségek nagyfokú zártsága és az egyéneknek a közösségben elfoglalt helyzete (többé-kevésbé természetadta módon beletartoznak a közösségbe) következtében a szükségletek sem individuálisak, hanem a közösségben alakulnak ki, így adottak és általánosan elfogadottak.

Ezekben a társadalmakban beszélhetünk alacsony életszínvonalról, fejletlen életkörülményekről, de modern értelemben vett szűkösségről nem. A gazdaság a termelés által felvetett és hagyományosan rögzített szükségleteket többé-kevésbé kielégíti. Az eszközök (javak) alternatív felhasználásának lehetőségei is korlátozottak, amikor a javak természetbeni alakjukban (használati érték), és nem pénzformában állnak rendelkezésre. Csak a pénz az „az eszköz", „jószág", amely mindenre átváltható. Naturálgazdálkodás esetén viszont a gabona csak gabonaként, a juh csak juhként használható fel, és igen korlátozott mértékben válthatók át egymásra. Azonban a hagyományos társadalmakban is gazdálkodnak, létezik a termelési (technikai) racionalitáson túlmenő gazdasági ésszerűség is. Természetesen ez nem a mai modern értelemben vett, tudományosan megalapozott ésszerűség. A termelés, technikai vonatkozásban, még ha tágan értelmezzük, is (beleértve az elosztást, forgalmat és fogyasztást), nem azonos a gazdálkodás fogalmával. A termelésben a technika oldaláról mindig arról van szó, hogy milyen eszközök felhasználásával, hogyan állítják elő az anyagi javakat. A termelés ugyan alapját képezi a gazdaságnak, annak meghatározó eleme, de nem definiálhatók egyformán. Ha a tágan értelmezett termelést gazdasági, gazdálkodási fogalomként akarjuk megragadni, mindig meghúzódik mögötte egy sajátos, másfajta racionalitás: *a munkaidővel és az eszközökkel való takarékosság törekvése.* Úgy gondoljuk, Marx helyesen látta, hogy a munkaidővel való takarékosság a gazdálkodás legáltalánosabb törvénye. „Idővel való gazdálkodás – írja Marx –, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás."[12] „A valódi gazdaságosság – megtakarítás – munkaidő megtakarításában áll."[13] A termelési racionalitás ugyanis csak az adott

szinten való legjobb technikai megoldást foglalja magában. *A termelést azonban mindig alá kell, és kellett vetni a gazdasági racionalitásnak*, mert a termelést csak abban az esetben lehet akár változatlan szinten is megújítani, ha a termelő közösség úgy kombinálja meglevő erőforrásait (a termelés objektív és szubjektív feltételeit), hogy azok ne legyenek kevésbé hatékonyak az előző időszakénál. Ha ezt nem teszi meg, csak szűkített reprodukcióra képes, ami pedig a közösség és az azt alkotó emberek pusztulásával jár együtt.

A gazdálkodás fogalmába még beletartozik az is, hogy az ember, amikor gazdálkodik, történelmileg meghatározott kapcsolatba és függésbe kerül a természettel és embertársaival, amely kapcsolat és függés az emberek természetben és a társadalomban elfoglalt helyzetéből következik. Ez a tevékenység tehát mindenkor a „szükségszerűség birodalmában" megy végbe, amelytől az ember nem függetlenítheti magát. „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban."[14]

Érdekes módon találkozik Polányi Károly gazdaságdefiníciója az előbb idézett marxi gondolattal. Bírálja a gazdálkodás marginális felfogását, gazdasági definícióját mint általánosan nem alkalmazhatót elvetve a következőket írja: „»a gazdaság« kifejezés szubsztantív jelentése az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függőségből származik". „A szubsztantív fogalom forrása az empirikus gazdaság. Röviden (ha nem is éppen megnyerően) úgy definiálható, mint az ember és a környezet közötti kölcsönhatás intézményesített folyamata, amely a szükségletkielégítő anyagi eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja." Polányi idézett mondataival egyetértünk.[15] Kár azonban, hogy ő a gazdaságnak csak ezt az oldalát ragadja meg és a gazdasági racionalitás elvének érvényesülését csak a piacgazdaságok vonatkozásában ismeri el. Az archaikus és az ókori társadalmak cserekapcsolatait – mint egyik legtipikusabb gazdasági tevékenységet – úgy jellemzi, hogy „a csere egyedüli célja a kapcsolatok szorosabbra fűzése, a reciprocitás kötelékeinek megerősítése révén."[16] Polányi itt egy az egyben átveszi Malinowski következtetéseit, melyeket az a Trobriand szigetcsoport bennszülött népeinek „szertartásos" (ún. kula) cseréjéből vont le, és azokat általánosítja. A szertartásos csere, „a *kula* nagy, törzsek közötti viszonyrendszer, amely hatalmas területet és nagyszámú népességet egyesít meghatározott társadalmi kötelékek, kölcsönös kötelezettségek révén…

Félig kereskedelmi, félig szertartásos csere; önmaga kedvéért létezik, a birtoklás iránt való mély vágyakozás kielégítője."[17]

Polányinak a gazdasági racionalitást a nem-piacrendszerű társadalmakban többé-kevésbé megkérdőjelező álláspontja más vonatkozásban is Malinowskihoz tér vissza. Malinowski a bennszülöttek földműveléséénél tagadja a közgazdaságtani értelemben vett gazdasági racionalitást: „… némely közgazdasági kézikönyv… a primitív gazdasági embert…" úgy képzeli el, hogy a „… képzeletbeli primitív ember vagy vadember… minden cselekedetét az önérdek racionális eszméje serkenti, céljait pedig közvetlenül és minimális erőfeszítéssel éri el... A munka és erőfeszítés emellett nem pusztán a cél elérésének eszköze, hanem bizonyos értelemben maga a cél."[18] Az ültetvényeken például a bennszülöttek sokkal többet termelnek, mint amennyire éppen szükségük lenne, „a többletet hagyták, hogy megrohadjon". „Emellett a többletet olyan módon termelik meg, amely sokkal több munkát kíván, mint amennyi valójában szükséges e termények megszerzéséhez. Sok időt fordítanak esztétikai célokra, …hogy szép, egyenes kerítéseket építsenek, hogy különlegesen erős és nagy yam-karókat készítsenek". Mindezek messze „túlmennek a puszta szükségletek határain …díszítő és mágikus célokat szolgálnak, de semmi közük a növények fejlődéséhez."[19]

Malinowski és Polányi jogosan kifogásolják azt, hogy a polgári közgazdaságtan kevés kivételtől eltekintve, Smithtől egészen a modernekig, a kapitalizmust – így magát a gazdasági tevékenységet – történelmietlenül fogja fel, az ott jelentkező kategóriákat közvetlenül átviszi a prekapitalista társadalmak gazdálkodására. Az ő szemükben az ősi, primitív társadalmak halásza, vadásza vagy gyűjtögetője, ugyanazon racionalitás alapján dönt gazdasági kérdésekben, mint a kapitalizmus vállalkozója.[20] Malinowski az óriási empirikus tényanyag leírásával, Polányi pedig gazdaságtörténeti általánosításaival nagyban hozzásegítenek a hagyományos társadalmak gazdasági viszonyainak helyes értelmezéséhez. Bebizonyították, hogy a nem piac-rendszerű társadalmak gazdaságára nem érvényesek a modern gazdasági meghatározások. Ez csak azt jelenti, hogy a gazdálkodás és a hozzá kapcsolódó kategóriák is konkrét történelmi jelenségek, és csak annak a társadalmi-gazdasági gyakorlatnak a bázisán értelmezhetők, amelyben léteznek.[21] Ez az ésszerűség kétségkívül nem a modern értelemben vett, tudományosan megalapozott gazdasági racionalitás. De ahogyan a későbbiekben kimutatjuk a hagyományos gazdálkodás irracionális elemeit, úgy a modern gazdálkodás is – minden tudományossága

ellenére – bővelkedik irracionális elemekben. Abban is igazuk van a fenti nézetek képviselőinek, hogy a közgazdaságtan jogtalanul tételez fel a saját korát visszatükröző cél- és értékrendszert egy gyökeresen más társadalom számára.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásának egyik fő jellemzője, hogy az még nem különül el az emberi tevékenység egyéb köreitől, még nem önállósul, más tevékenységekkel szorosan összefonódik és más, nem kifejezetten gazdasági jellegű intézményrendszerbe ágyazódik be. Ez egyrészt azt jelenti, hogy *a gazdálkodás mint tevékenység nem kifejezetten gazdasági jellegű szervezetben folyik* (mint pl. egy modern gyárban vagy mezőgazdasági üzemben), hanem többé-kevésbé természetadta közösségekben, amelyek *nemcsak gazdálkodó egységek, hanem a közösségi („társadalmi") élet egészét átfogó szervezetek*, illetve intézmények. A gazdálkodást ezer és ezer szállal átszövik különböző vallási (mágikus, mitikus) rituálék és tabuk, hagyományként rögződött erkölcsi, jogi stb. szokások, s így a gazdálkodás más tevékenységektől szinte meg sem különböztethető. A Malinowski által felhozott példa is meggyőzően bizonyítja, hogy a csónak építésénél elvégzett rítusok a termelőtevékenységnek éppen úgy részei, mint a technológia, amivel a csónakot építik. Az ott élő emberek egyike sem különböztette meg „gazdasági" tevékenységét az elvégzett rítustól, és senki sem ült volna bele egy olyan csónakba, amelynek építésénél az ott szokásos rítusokat ne végezték volna el.[22] Másrészt a *gazdálkodó egységek közötti kapcsolatokat nem kifejezetten gazdasági jellegű intézmények biztosították* (mint a piacgazdaság esetén), hanem „gazdaságon kívüliek", mint pl. nemzetség, törzs, törzsszövetség, az antikvitás városállamai, különböző korporációk: mark, céh, feudális hierarchia stb. Ez az a gazdasági egységek közötti kapcsolatrendszer, amelyet Polányi *reciprocitásnak* és *redisztribúciónak* nevez. „A reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli, a redisztribúció egy központ felé irányuló, majd a központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal... A reciprocitás tehát háttérként szimmetrikusan elrendezett csoportokat feltételez, a redisztribúció a csoporton belüli központosítás bizonyos mértékű meglététől függ..." „Az egyének közötti reciprokatív viselkedés csak abban az esetben integrálhatja a gazdaságot, ha adva vannak a szimmetrikusan szervezett struktúrák… A redisztribúció feltételezi egy elosztási központ jelenlétét a közösségben."[23]

Polányi nézete közel áll a marxi koncepcióhoz. Az emberek mindig társadalomban éltek, illetve gazdálkodtak, közöttük a tevékenységcsere – Polányi: az integráció valamilyen formája – mindig megvalósult,

és nem mindig az árucsere formájában. „Integrációs sémái" szerint az emberek közötti gazdasági együttműködésnek csak egyik lehetséges változata az árucsere. Polányi azonban ezeket az integrációs sémákat történelmietlenül fogja fel, mint a gazdasági kapcsolatok egyáltalán lehetséges rendszereit.[24] Ezzel Polányi a gazdálkodó egyének közötti kapcsolat- és viszonyrendszert kiszakítja valóságos történelmi mozgásából, a termelőerők fejlettségétől eltekint, holott ezek a gazdasági együttműködés formáit igen sok vonatkozásban közvetlenül meghatározzák. Gazdaságdefiníciójával ellentétben integrációs sémáinál az elosztásból indul ki, noha fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy az elosztást az a keret határozza meg, amelyben a termelés folyik. Ez pedig nem más, mint a marxi termelési viszony.[25] Abban azonban Polányinak biztosan igaza van, hogy a hagyományos társadalmak gazdaságai lényegüket tekintve nem piacgazdaságok, hanem olyan naturális gazdaságok egymásmellettisége, amelyeket a reciprocitás és a redisztribúció integrál, és az árucsere-kapcsolatoknak csak kiegészítő jellegük van.

A problémát más oldalról is megközelíthetjük. Társadalomban élő emberek szükségletei – fejlettségi fokuktól függően – mindig összetettek, soha nem pusztán gazdasági (anyagi) természetűek. Igaz, hogy az emberek történelmileg kialakult, szorosan vett anyagi természetű szükségleteit ki kell elégíteni ahhoz, hogy a nem gazdasági jellegű szükségletek egyáltalán felmerülhessenek. Az is igaz, hogy nem anyagi szükségleteik szintén termeltek, az anyagi javak előállításának gyakorlata során szerzett tapasztalatok és a mindenkori érintkezések során alakultak ki. Ez azonban nem zárja ki a nem gazdasági jellegű – a társadalmi együttélésből fakadó és arra ráépülő „politikai", erkölcsi, jogi, ideológiai (kultikus, vallásos), esztétikai stb. – szükségletek létezését. A modern társadalmakban ezek a szükségletek többé-kevésbé körülhatárolhatóak, térben és időben különválnak mind kielégítésük, mind „termelésük" vonatkozásában. (Munkaszüneti napokon vagy munkaidő után megy a vallásos ember templomba, kulturális igényeit is akkor elégíti ki: olvasás, moziba vagy színházba járás stb.) Hagyományos társadalmakban ezek – minél messzebbre megyünk vissza a történelemben, annál inkább – sem kielégítésükben, sem termelésükben nem válnak külön egyértelműen. Szétválásuk (amely a modern társadalmakban válik végletessé) a tevékenységmódok szétválásából és önállósodásából – és nem megfordítva – következik. Fejlett munkamegosztás esetén azonban a különböző természetű szükségletek „termelése", valamint kielégítése térben és időben különválik.

Amíg a tevékenységnek ez a megosztása nem következik be, az emberek akkor is különböző szükségletekkel rendelkeznek, és adott színvonalon ki is elégítik őket. Ezek a szükségletek és az azokat kielégítő tevékenységek azonban még nem különválva, nem önállósodva, hanem egymással összefonódva jelentkeznek. Innen ered az emberi *szükséglet és tevékenység eredeti, természetes egysége.* Ez az egység már a történeti fejlődés igen korai időszakaiban bomlásnak indul (megjelennek a sámánok, varázslók, főnökök stb.), de a felbomlás végletesen a hagyományos társadalmakban nem következik be.(Ennek az állapotnak a nyomai még láthatóak a mai parasztgazdaságokban is.) Egészen addig, amíg a szükségletek és az azokat kielégítő tevékenység megosztottsága alacsony színvonalú, a gazdálkodás más tevékenységekkel összefonódva, mintegy azokba beágyazotton folyik. Nem úgy, mint a kapitalizmusban, ahol már a mindennapi életben is tapasztalható, hogy a piacrendszer általánossá válásával a gazdaság lényegileg leválik a kormányzati rendszerekről, sőt, az ott kialakuló viszonyok bázisán (tőkés–bérmunkás viszony) maga alá rendeli is azokat.

Hagyományos társadalmakban az emberek gazdasági tevékenységét vérségi kötelékeken alapuló közösségek, hagyományként rögződött szokások, személyes függőség, közvetlen kényszer, hűbéreskü, mágia, tabuk, vagy vallási kötelesség szabályozza.[26] Polányi Károly nagy tényanyagra támaszkodva veti fel a gazdaság beágyazottságát és anonimitását a hagyományos társadalmakban. „A gazdaság elemei itt gazdaságon kívüli intézményekbe ágyazódnak, magát a gazdasági folyamatot rokonság, házasság, életkori csoportok, titkos társaságok, totemisztikus egyesületek intézményesítik. A »gazdasági élet« fogalmának itt nem volna kézzelfogható jelentése… Az egyén egyszerűen nem rendelkezik olyan tapasztalattal, amelyet mint »gazdaságit« tudna azonosítani. Egyszerűen nincs tudatában semmiféle átfogó megélhetési érdeknek." A gazdasági folyamat, …különböző struktúrák medrében zajlik." „Ellentétben a rokonsággal, mágiával vagy etikettel, amelyek erőteljes kulcsszavakkal rendelkeztek, a gazdaság mint olyan névtelen maradt, többnyire nem létezett szó a »gazdasági« fogalmának megjelölésére… Maga a fogalom is hiányzott."[27]

A „beágyazott gazdaság", a „gazdaság anonimitása" fontos kategóriák, mert olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek nem fejezhetőek ki pontosan a közgazdaságtan fogalmi apparátusával. Ugyanakkor Polányi úgy használja őket, mintha a társadalmi fejlődés korai szakaszában a gazdaságnak nem lenne primátusa más tevékenységformákkal szemben, úgy szerepelteti, mintha más jellegű intéz-

ményrendszer vagy tevékenység határozná meg őket.[28] A természet adta vagy történelmileg már módosult *közösségek* és a földtulajdon *prekapitalista formáinak megléte* igen hosszú ideig olyan *előfeltételei* a gazdasági tevékenységnek, amelyek nélkül semmiféle gazdálkodás nem lenne lehetséges. Ezeknek az „előfeltételeknek" a gazdaság szférájától elszakított vizsgálata nem megengedhető, hisz konkrét formái, illetve formaváltozásai maguk is gazdasági okokra vezethetők vissza. Ilyen körülmények között természetes, hogy a gazdaság „beágyazott" a feltételeit biztosító intézményrendszerekbe. Ez nem valami „gazdaságon kívüliség", hanem a gazdaság meghatározott formája ott, ahol maga a közösség az egyik legnagyobb termelőerő.

Itt tehát nem a gazdaság primátusának és a gazdasági racionalitásnak hiányáról van szó, hanem arról, hogy a gazdaság ekkor *csak így egzisztálhat: ez a legfőbb gazdasági racionalitás* ezekben a társadalmakban, mert *enélkül mindenfajta reprodukció kizárt*. A gazdasági racionalitást megkérdőjelező nézetek képviselőit is a gazdasági racionalitás modern tartalma kísérti, annak ellenére, hogy hadakoznak ellene. Ha a hagyományos társadalmakban a modem, tudományosan megalapozott gazdasági racionalitást keressük, úgy azt tényleg nem találhatjuk meg, hisz az már a modem társadalmak terméke. „… az összes társadalmi változások és politikai átalakulások végső okai nem az emberek fejében …, hanem gazdaságában keresendő."[29]

Megítélésünk szerint, a munkának és az egyéb tevékenységeknek a megosztása és elkülönülése (beleértve a nem kifejezetten gazdasági jellegű tevékenységek intézményesített formáit is) sem gazdaságon kívüli okokból következik be. Itt is megtalálható a marxi, de még a smithi értelemben vett gazdasági érdekekben gyökeredző racionalitás, miszerint a különböző szükségleteket kielégítő tevékenység kevesebb munkaidőt igényel, ha megosztottan végzik. E folyamat lassúságának oka a társadalmi termelés földművelésre alapozottságában, vagyis a termelőerők relatív elmaradottságában, a többé-kevésbé természetadta közösségek fennmaradásában, valamint a hagyományként rögződött tényleges vagy vélt közösségi érdekek elfogadásában, és nem a gazdasági racionalitás hiányában keresendő.

A hagyományos társadalmak gazdálkodásában megnyilvánuló racionalitás azért is különbözik a modern társadalmakétól, mert ezekben egészen *más cél- és értékrendszer uralkodik*. A gazdálkodás célja ott még közvetlenül a szükségletek kielégítése, vagyis a használati értékek termelése. „Mindezekben a formákban, amelyekben földtulajdon és mezőgazdaság a gazdasági rend bázisa, s ezért a gazdasági cél…

az egyén újratermelése a községéhez való azon meghatározott viszonyok között, amelyek között az egyén a község bázisa,"[30] Ezekben a társadalmakban még a közösség fenntartása, vagyis maga az ember a termelés célja. A gazdaság még nem ölti fel „általános" formáját (pénz), hanem „különös" formában, használati értékekben jelenik meg, ezért a gazdasági racionalitásnak is ezt az „értékrendszert" kell visszatükröznie. Nem lehet tehát a gazdálkodás ésszerűségét tértől és időtől függetleníteni. Ilyen racionalitás egyszerűen nem létezik. Az ésszerűség tartalma minden társadalomban csak az lehet, ahogyan az emberek *az általuk ismert és reálisan alkalmazható technikai színvonalon felhasználják környezetüket.* „Schlippe kimutatta például, hogy az Azandé-k mezőgazdaságairól alkotott kaotikus kép szigorú és rejtett rendet takar. A művelt parcellák szétosztása, a művelési társulások különböző típusai az ökológiai lehetőségekhez való alkalmazkodást jelenti. Couhlin, Vignier és Wilbert alapos tanulmányai kimutatták, hogy az extenzív földművelőknél a parcella művelése és parlagon hagyása a föld termelékenysége regenerációjának pontos ismeretét jelentette." Amikor e népek az ökológia és technika közötti kapcsolatot valamiért felrúgták, „összeomlott a rendszer kiegyensúlyozottsága, a föld trágya nélkül kimerült, a terméshozam csökkent és a társadalomban nehézségek merültek fel."[31]

Tehát itt is megtalálható az ésszerűség, mert a gazdálkodó csoportok eszközeiket céljaik megvalósítása érdekében kombinálják, s ha ezt nem teszik meg, a közösség elpusztul. Ezt nem cáfolja az sem, hogy ennek a racionalitásnak nincsenek tudatában. Nagyon meggyőzően érvel Elmer Service amerikai etnológus a primitív népeknél levő más cél- és értékrendszerre felépülő gazdasági racionalitás mellett. „Cserélnek, ez szükségszerű és az emberek tudják ezt. A csere formái azonban szokatlanok – legalábbis a modern megfigyelő számára. Saját gazdaságunk jellege következtében megszoktuk, hogy az emberi lényekben természetes hajlandóság van a »csereberére«, és, hogy az egyének és csoportok közötti gazdasági kapcsolatokat a »gazdaságosság«, a befektetés eredményének »maximalizálása«, a »drágán eladni és olcsón vásárolni« jellemzi. A primitív népek azonban semmi effélét nem tesznek... az ellenkezőjét teszik. »Elajándékozzák tárgyaikat«, tisztelik a nagylelkűséget, elvárják a vendégszeretetet, büntetik a takarékosságot, mint önzést… minél mostohábbak a körülmények, annál kevésbé »gazdaságosan« viselkednek." Service ezt a viselkedésmódot tartja e társadalmakban az egyetlen lehetséges racionalitásnak. „... Soha nem történt meg, hogy egy busman ne

osztotta volna meg tárgyait, élelmét vagy vizét a horda más tagjaival, mert a nagyon szigorú együttműködés nélkül nem élhették volna túl az éhínséget…"[32]

Ebben a szükségletközpontú célrendszerben már nem tűnhet irracionálisnak az a többek által felvetett tény sem, hogy a hagyományos társadalmakban a gazdaságok, ha a természeti körülmények (földminőség, időjárás stb.) lehetővé teszik, rendszeresen többet termelnek, mint amennyit el tudnak fogyasztani. Az ókori Rómában és a keleti civilizációkban, de még a barbárság színvonalán álló primitív földművelő népeknél sem ritka (az esetlegesen előforduló éhínségek ellenére sem), hogy a gazdaságokban és a központi raktárakban nagy mennyiségű gabona és egyéb élelmiszer pusztul el. A *szükségletközpontú társadalmakban*, ahol a technikai fejlettség alacsony színvonalú, nagyon sok bizonytalan természeti tényezővel is számolni kell. A termelésnek „túl kell biztosítania" a szükségletek kielégítését, hiszen nemcsak a közlekedés fejletlensége, de a szűk, lokális közösségek, majd a feudális széttagoltság is lehetetlenné teszik az élelmiszerek messze földről való beszerzését. Nem beszélve arról, hogy a földműves társadalmak képtelenek előteremteni az ehhez szükséges cseretárgyakat. (Kivéve az ókori Kelet öntözéses gazdálkodást folytató városállamait, illetve birodalmait, amelyek vízi úton igen fejlett élelmiszerexportot folytattak a környező népekkel.) Ugyanez vonatkozik a hagyományos társadalmak építkezéseinek „gazdaságtalanságára" is. A falak, gerendázat túlbiztosított vastagsága az akkori statikai ismeretek mellett racionális volt. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy ezekben a társadalmakban a termelési, gazdálkodási szokások hagyományként rögződtek, és így túlélik azokat az időket, amelyekben bizonyos gazdasági cselekvések ésszerűek voltak.

A hagyományos társadalmakban a gazdasági egységek között nem volt rendszeres gazdasági érintkezés (cserekapcsolat), így nem jöhetett létre egységes értékrendszer sem, a gazdasági tevékenységek nem voltak összemérhetőek. Tehát a gazdasági racionalitás sem olyan típusú és tartalmú, mint a modern társadalmakban. A hagyományos földműves társadalmak gazdaságainak sajátos üzemformája lényegében a „házigazdaság" volt, amelyben háztartási-gazdasági keretek között hagyományos rendben folyik a termelőtevékenység. Ezeknek a társadalmaknak – kivéve a feudalizmus majorsági gazdaságait – nem voltak külön „termelőüzemi" szervezeteik, az „üzem" kereteit az egész „ház" és az egész család munkaereje adja. A házigazdaságnak nem volt termelési számvetése, ahogyan azt a hagyományként rögződött

szokások megkövetelték, nem volt szükség különleges termelési szakértelemre, a termelési eljárásokat szokásszerűen ismerte mindenki.[33] A kapitalizmus, sőt még a szocializmus önálló polgár-paraszt gazdasága ebből nagyon sokat megőrzött, de a közöttük levő különbség az, hogy a társadalmi munkamegosztáshoz majdnem kizárólagosan a piac útján kapcsolódnak, így tevékenységük eredményének mértéke már a piaci ár. Más a jobbágytelkes gazda és „polgárgazda" társadalmi státusa is. A „telkesjobbágy is gazda, aki rendelkezik egy gazdaság és az abban dolgozók fölött, azonban társadalmi helyzete és magatartása nem egy tárgyi gazdasági helyzeten, … hanem egy kis közösség hagyományaiban élő, és személyi összefüggésekben meghatározott szerepet [tölt be]. A telkesjobbágy tehát azért, mert gazda volt, nem volt szabad és önálló egzisztencia polgári értelemben véve, hanem egy meghatározott előálló szerepnek a betöltője, aki csak azt tehette, amit a földesúr felé, a családtagjai és munkásai felé a hagyományos formák szerint tennie kellett."[34] Itt tehát a gazdaságokban folyó termelőtevékenység mértéke a hagyományként rögződött szokás. Ez természetesen megint nem az értékrendszer hiányát jelenti, hanem csak azt, hogy gyökeresen más, mint modern ipari társadalmakban. Ahhoz, hogy az adott kép valamivel tisztább legyen, az előbbiekhez – részben összefoglalóan, részben pedig kiegészítően – néhány megjegyzést fűzünk.

• A prekapitalista társadalmakat azért nevezhetjük hagyományos társadalmaknak, mert ezekben a termelőerők, a termelési módszerek, gazdálkodási formák, a társadalmi berendezkedések és az elfogadott cél- és értékrendszerek – ha konkrét megjelenési formáikban nem is egyenlő mértékben – igen lassan változnak, nagyfokú stabilitást mutatnak. Erőteljesebb kifejezésekkel élve: konzerválódnak, megmerevednek, *szokásszerűvé válnak*, így *nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak*. (Ezzel nem állítjuk azt, hogy a prekapitalista társadalmak egészükben véve mozdulatlanok, hanem csak azt, hogy a fejlődés a modem társadalmakéhoz viszonyítva igen lassú.)

• A *gazdasági tevékenység* a hagyományos társadalmakban is, mint minden emberi tevékenység, *valamilyen adott valóságra való racionális reagálás*, ha nem is modern értelemben az. A szokásszerűvé vált gazdálkodási módok, amikor létrejönnek, ténylegesen racionális választ adnak az embereknek a természettel és más emberekkel való kapcsolatára. De ezek a társadalmak a bázis fejlődésére vagy annak lehetőségére nem vagy csak igen kis mértékben reagálnak. Így a kezdetben *racionálisnak mondható gazdasági cselekvésekben mind több*

ésszerűtlen elem vegyül, amelyek szintén áthagyományozódnak, s ez természetesen gátolja a gazdaság dinamikus fejlődését.

• A hagyományos társadalmakban – különösen azok korai szakaszaiban – az élet- és termelési feltételek: az embert körülvevő természeti környezet, az emberek által létrehozott anyagi és nem anyagi objektivációk igen bosszú ideig szinte mozdulatlanok. *Így nem vagy csak igen kis mértékben jönnek létre a hagyományként rögződött gazdálkodási és egyéb tevékenységi módok meghaladásának technikai és társadalmi feltételei.* Mivel a fejlődés igen lassú, a termelési tapasztalatok, munkaeszközök stb. csak bosszú idő alatt halmozódhatnak fel annyira, hogy kikényszeríthessék a lényeges társadalmi változásokat.

A prekapitalista társadalmak alacsony dinamikájának oka mindenekelőtt a *termelőerők* alacsony fejlettségi színvonala és annak *viszonylag* lassú fejlődése.[35] Ez konkrétan azt jelenti, hogy az élet és annak újratermelésének legfőbb feltétele maga a természet, így a legfőbb termelési eszköz maga a föld. Tehát a hagyományos társadalmak lényegüket tekintve „természeti társadalmak", mert a természethez való viszonyuk lényegesen közvetlenebb, mint a modern, gépi nagyüzemi ipari termelésre alapozott társadalmaké. Az mindig szükséges, hogy a társadalom összmunkájának egy részét munka- és egyéb eszközök készítésére fordítsa. A fennmaradás feltétele azonban elsősorban az, hogy primér szükségleteit (élelmiszer, ruházkodás, lakás) kielégítse. Ennek a tevékenységnek a hatékonysága azonban – a természeti feltételeken (talajminőség, éghajlat stb.) és a természeti folyamatok megismerésének és színvonalán kívül – az alkalmazott munkaeszközök és természeti erők stb. minőségének és mennyiségének a függvénye. Kezdetben az élelmiszertermelő munka alacsony termelékenységének következtében a társadalom összmunkájának csak igen kis hányadát volt képes munkaeszközök termelésére fordítani, mivel primér szükségleteinek kielégítése, tagjai életének puszta fenntartása a társadalom összmunkájának csaknem teljes egészét követelte meg. Alacsony a munka termelékenysége, mert kevés és gyenge minőségű az alkalmazott munkaeszköz, de ugyanezen okok következtében a társadalom nem képes sem szaporítani, sem fejleszteni a munkaeszközöket és az alkalmazásukhoz szükséges szakképzettséget. Olyan ördögi kör ez, amelyből az ember csak sok-sok évezred felhalmozott objektivációi és tapasztalatai alapján léphet ki. A mezőgazdaság önmagába zártan nem képes az élelmiszertermelő munka termelékenységének lényeges emelésére. A kézművesség csak a földművelésből való kiválása után tudja a mezőgazdaságot jobb és nagyobb tömegű munkaeszközzel

ellátni. De az igazi forradalmi változás csak a társadalmi termelésnek gépi nagyiparra alapozottságával, és ennek a mezőgazdaságba való behatolásával kezdődik. Amíg tehát a gépi nagyipar ki nem alakul (illetve ahol még ma sincs számottevő ipar), addig és ott a mezőgazdasági termelésben alkalmazott munkaeszközök technikai színvonala nem sokkal haladja meg a kései neolitikumét, addig a mezőgazdasági termelést lényegében a természeti feltételek határozzák meg. Az élelmiszertermelő- és munkaeszközök termelésére fordított munka közötti szoros összefüggés adja egyik magyarázatát annak, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés miért volt oly lassú sok-sok évezreden keresztül, és miért gyorsult meg, ment át eddig elképzelhetetlen vágtába. Évszázezredekre volt szükség ahhoz, hogy a kézművesség a munkamegosztás önálló ágává váljon, de már csak néhány évezred kellett ahhoz, hogy „önállóan egzisztáljon, mint város", s az ennek talaján kialakuló ipar – néhány évszázad alatt még a rendkívül ellentmondásos tőkés viszonyok talaján is – a termelésnek olyan fejlődését eredményezte, amelyet a korábbi fejlődés egészében sem produkált.

A prekapitalista társadalmak viszonylag lassú fejlődése azonban önmagában a termelőerők alacsony színvonalából nem magyarázható. Ahogy fejtegetéseink során mindig szem előtt tartottuk, a társadalmi fejlődés elé maguk a hagyományos társadalmak gazdálkodási módjai és intézményrendszerei is korlátokat – Marx szavaival „szent határt" – állítanak. A modem etnológia és gazdasági antropológia igen sokat tett e jelleg feltárásáért; s ha a hagyományos gazdálkodás racionalitását és a prekapitalista gazdaság primátusát tagadó nézeteket nem is fogadhatjuk el, eredményeik felhasználásáról, úgy véljük, nem mondhat le a marxista társadalomtudomány.

Jegyzetek

[1] Ez a nehézség más társadalomtudományok vizsgálódásánál is megmutatkozik. Ugyanezt a problémát veti fel Hoffmann Tamás az etnográfia vonatkozásában. „... végeredményben tehát egy sajátos, tudománytörténetileg kialakult paradox helyzetnek képviselői és szenvedő részesei vagyunk. Annak, hogy dolgozunk, különböző társadalmi folyamatoknak és társadalmi kategóriáknak fejlődéstörténetével, minduntalan bizonytalanságban lévén ugyanakkor ezek természetét illetően." Hoffmann Tamás, „Néprajz, társadalomkutatás, feudalizmus." *Valóság*, 1972/12. sz. 9. o.

[2] Vö. a Polányi Károly cikkeiből való válogatással. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971/5–6. sz.

[3] R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle.* Paris: Gallimard, 1962. 103. o.

[4] „Nem lehet puszta véletlen, hogy a legutóbbi időkig még a civilizált népek nyelvében sem létezett összefoglaló név az anyagi életkörülmények megszervezésére, mindössze 200 éve alkotta meg a kifejezést és nevezte el önmagát économistes-nak a francia gondolkodók egy ezoterikus csoportja." (Polányi Károly, „A gazdaság anonimitása az ókorban." *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971/5–6. Vö. még: Mátyás Antal: *A polgári közgazdaságtan története.* Bp. 1963. 23–111. o.

[5] Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* 1. Bp.: Kossuth, 1972. 356. o. (A továbbiakban: Nyersfogalmazvány.)

[6] A továbbiakban a tradicionális társadalmakat főleg mint földművelő társadalmakat fogom fel. Primitív társadalmakkal csak annyiban foglalkozom, amennyiben azok már áttértek a földművelésre.

[7] Polányi Károly, i. m; Malinowski, Baloma (Bp.: Gondolat, 1972) stb.

[8] Smith-től a modern közgazdaságtanig.

[9] V. ö. Heller, *Közgazdasági lexikon* 1973. Navratil Ákos, *Közgazdaságtan I.* 2–4. o. Max Weber: *Gazdaság és társadalom.* Bp. 1967. 125–128. o. *Közgazdasági ABC.* Bp.: 1973. 171. o.

[10] V. ö. R. Aron, i. m. 100. o.

[11] „….A műszaki fejlesztést mindig alá kell rendelni a gazdaságossági kalkulációknak"… „egy ipari gazdaságban soha nem lehet egyszerre megvalósítani mindazt, amit a technika lehetővé tesz." (uo. 102. o.) Megítélésünk szerint, a fejlettség jelenlegi színvonalán vonatkozik ez a szocialista gazdálkodásra is. Ezt vállalni kell minden pozitív és negatív kihatással együtt. R. Aron jól látja, hogy a hagyományos társadalmakban „az eszközök nem alternatív kalkuláció tárgyai, a szükségleteket és célokat a szokások vagy vallásos hiedelmek nagymértékben és egyszersmindenkorra meghatározzák. Nagyon nehéz kiemelni a gazdaságossági, azaz a korlátozott eszközök felhasználására vonatkozó kalkulációt" (uo. 102. o.).

[12] *Nyersfogalmazvány I.* 88. o. A munkaidővel való takarékosságban implicite benne van az eszközökkel való takarékosság is.

[13] *Nyersfogalmazvány II.* 174. o.

[14] Marx: *A tőke III.* Bp.: Kossuth, 1967. 785. o.

[15] Polányi Károly„A gazdaság mint intézményesített folyamat". *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. szám, 741–741. o.

[16] l. m. 761. o.

[17] Malinowski, *Baloma.* 103. o. (A második kiemelés a szerzőtől származik) „A kula" csere részletesebb tárgyalására még visszatérünk.

[18] I. m. 32. o.

[19] I. m. 30–31. o.

[20] V. ö. többek közt: Smith, *Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Bp.: M. Közgazdasági Társaság, 1940. 16–30. o. Ricardo, *A közgazdaság és adózás alapelvei*. Bp., M. Közgazdasági Társaság, 1940. 6–7. o.

[21] A létrejövő közgazdaságtanban „...az árugazdaság mechanizmusának egyszerre történt meg a leírása és értékelése. A tények *normákká* váltak. Az új gazdasági rendszert úgy mutatták be.... amellyel szemben a régi rendszert és más társadalmak szabályait *irracionálisnak ítélték*, illetve ezzel vádolták ezeket a szabályokat." Godelier, L'anthropologie économique américaine. *L'Homme*, 1965. 79. o.

[22] V. ö. Malinowski: *Baloma*, 375–399. o.

[23] Polányi K., „A gazdaság mint intézményesített folyamat." *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. 745–746. o. V. ö. még az i. m. 745. o. a 2–3. szerk. lábjegyzettel.

[24] „… az integrációs formák nem képviselnek fejlődési szakaszokat. Nincs szó időrendi sorról." I. m. 749. o.

[25] V. ö. Sárkány Mihály, „Gazdasági antropológiai irányzatok." *Népi kultúra* – népi társadalom *IV* . Bp.: Akadémiai Kiadó 1970.

[26] V. ö. Polányi K. „A gazdaság anonimitása a korai társadalomban". *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6.

[27] I. m. 759—760. o.

[28] A gazdaság primátusa logikai kategória. Felismerésére és logikai kifejtésére csak akkor kerülhetett sor, amikor a gazdaság már elkülönült, önállósodott. Ez a felismerés azonban általános érvényű, így post festum a hagyományos társadalmakra vonatkoztatva is igaz. Itt majdnem olyan evidenciáról van szó, mint a „két pont között legrövidebb út az egyenes" axiómánál. Evidencia az, hogy az embereknek anyagi szükségleteiket ki kell elégíteniük, és ennek van végső soron alávetve egyéb tevékenységük és nem fordítva. Az egészen más kérdés, hogy az emberek ennek tudatában vannak vagy sem. „Nem tudják ezt, de csinálják" – mondja Marx. (*A tőke I.* MEM , 23. 76. o.) Ennek a kérdésnek a tisztázásánál gyakran nem nyújtanak segítséget olyan pozitivista történeti és etnográfiai iskolák képviselői, akik a tanulmányozott társadalmak tényleges gyakorlatát leírva, tartózkodnak minden logikai előfeltételezéstől, így a gazdaság primátusa elismerésétől is. Ennek az álláspontnak tipikus képviselője Malinowski, akinek egyébként az egyik legalaposabb népleírást köszönhetjük, „… az eredet-kérdéseket, az intézmények fejlődésének vagy történetének problémáit szigorúan kirekesztettem munkámból. A spekulatív vagy hipotetikus nézetek összekeverése a tényleírásnál véleményem szerint megbocsáthatatlan bűn az etnográfiai módszerrel szemben." (Malinowski, *Baloma*, 65. o.)

[29] Engels, *Anti-Dühring* (1950. 275. o.) V. ö. még uo. az „Erőszakelmélet" c. fejezettel és *Nyersfogalmazvány I.* 356–358., 364–373. o.)

[30] *Nyersfogalmazvány I.* 364. o.

[31] Godelier: i. m. 810. o.

[32] E. Service, *Hunters.* Prentice Hall. Englew ood Cliffs 1967.16, 22. o

[33] Erdei Ferenc, *A magyar paraszttársadalom*. Bp.: Franklin, 1940. 54–55. o.

[34] Uo. 88. o.

[35] A lassú fejlődés viszonylagosságának erőteljes hangsúlyt kívánunk adni. Az út, amelyet az ember megtett a már alkalmi és véletlenszerűen eszközöket használó antropoideák hordáitól az első, már szerszámokat rendszeresen használó és készítő paleolitikum emberi közösségéig, minőségét és jelentőségét tekintve nem kisebb, mint a kézi szerszámoktól a gépek használatáig. Hasonlóan értékelhető a természetet pusztán zsákmányoló ember áttérése a rendszeres élelmiszer-termelésre.

Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyzeteit?

Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról

A „középosztály" ideálja, és a tőke–munka-viszony, amit elfed

„A középosztály" képzetével legalább két komoly probléma van. Az egyik, hogy nincsen középen, a másik, hogy nem osztály. De legalább a többi stimmel! – mondhatnánk ironikusan –, csakhogy ekkor is tévednénk. „A középosztály" koncepciójában rejlő feltevések nagy része sem stimmel, ha a tőke rendszerével szemben kritikus társadalomtudományi nézőpontból pillantunk rá.

Ennek ellenére rengeteg szó esik „a középosztályról". Talán a leggyakrabban használt kategória azok közül, amelyek a társadalom valamely konkrét szegmensét próbálják megjelölni. A közéletipolitikai diskurzusok középpontjában visszatérően ez áll: ismerős politikai jelszó és identitáskategória is egyben, amit a polgári politika különböző táborai egyaránt eszménynek tekintenek. Noha egyesek inkább a világra nyitott, liberális, illetve városi „középosztályért" lelkesednek, mások a nemzeti, keresztény, konzervatív, illetve polgári „középosztályt" kívánják megerősíteni vagy inkább újrateremteni, az elképzelés magja ugyanaz. „A középosztályt" a nemzet gerincének, a piacgazdaság és a demokrácia stabilizáló ballasztjának, józan, polgári középnek, mértékadó, tiszteletreméltó erőnek gondolják. Tulajdonképpen ez vált a polgári politikai konszenzus egyik pillérévé.

„A középosztály" valójában *ideál*: egy ideális társadalom széles és erős középső sávjaként képzelik el, ami életvezetésével, mentalitásával és munkaetikájával példaként állítható mindenki elé, egyben megjeleníti a nemzeti jelleget, megszabja a társadalom karakterét is.

„A középosztályba" tartozás „jó életet" jelent, középosztálybelinek lenni pedig valami olyasmit, mint „jól élni" (Crăciun–Lipan 2020). Ez „a középosztály" mozgósító, újabb és újabb erőfeszítések megtételére sarkalló *eszménye*. Ha az emberek jól „akarnak élni", akkor azt úgy képzelik el, ahogyan elképzeltetik velük: „középosztályivá" akarnak válni. A centrista, illetve polgári erők azt ígérik, hogy segítik és támogatják őket „felzárkózni" ehhez az ideálhoz. „A középosztály" koncepciója e mozgósítás egyik eszköze (Gagyi 2018b, 99–144).

A *valóságos* társadalmi folyamatok értelmezői és magyarázói ezzel szemben más módon fordulnak tárgyuk felé. Céljuk a *valóságos* folyamatok megragadása, hogy aztán az ezekből kinövő eszményeket és idealizációkat a valóságos emberek ideológiai termékeiként érthessék meg, és az ő érdekviszonyaik felől értelmezhessék őket. A fő kérdés ez esetben a következő: hogyan értelmezhetjük mindazok osztályhelyzeteit, akik *ténylegesen* a tőkések és a bérmunkások osztályhelyzetei között helyezkednek el? Ez esetben nem az eszményekből és idealizációkból indulunk ki, és nem hozzájuk mérjük a valóságot, hanem – megfordítva – a valóságos folyamatok megragadását tűzzük célul, hogy ezek felől érthessük meg a ténylegesen belőlük kisarjadó eszményeket és idealizációkat. A kérdés másképpen: mit tudunk a tőke–munka-ellentét körül szerveződő osztályszerkezetben *valóban* köztes-közvetítő pozícióban lévők meghatározó osztályviszonyairól? (Vö. Éber 2020, különösen: 142–158.)

A válasz megfogalmazásában nagy segítséget nyújthat Barbara és John Ehrenreich 1977-ben, két részben megjelent tanulmánya. Az első rész a professzionális-menedzseri osztályt (a PMO-t) mutatja be, a második pedig annak az új baloldallal kialakult ambivalens viszonyát a hatvanas-hetvenes évekbeli Egyesült Államokban (Ehrenreich–Ehrenreich 1977a, 1977b). E kétrészes tanulmány fordítása az *Eszmélet* hasábjain is megjelenik (szerkesztve és rövidítve, szintén két részletben). Az első rész e lapszámban olvasható „A professzionális-menedzseri osztály" címmel, míg a második a folyóirat következő számában jelenik majd meg, Gagyi Ágnes bevezetőjével (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020, [1977] 2021).

Az alábbiakban három téma rövid tárgyalására szorítkozom. (1) Hogyan kívánta feloldani Ehrenreichék tanulmánya az osztályszerkezet alakulásának egyik feszítő ellentmondását? (2) Hogyan viszonyul a professzionális-menedzseri osztály a radikális baloldali politikához? (3) Miben és mennyiben segíthet a hetvenes évekbeli Egyesült Államokban kidolgozott marxista válasz abban, hogy ma – bő negyven

évvel később – jobban megértsük a kelet-közép-európai félperiféria osztálypolarizációját és benne „a középosztály" mibenlétének problémáját? Az írást a szerzők rövid bemutatásával zárja.

Osztálypolarizáció vagy középosztályosodás?

Barbara és John Ehrenreich elemzésének célja az volt, hogy feloldják a marxi hagyomány előrejelzése és a valóságos folyamatok között feszülő ellentmondások egyikét. E paradoxon abból fakadt, hogy Marx diagnózisából következően a centrumkapitalista társadalmak osztályszerkezetében egy másik folyamatnak kellett volna lezajlania (az osztálypolarizációé), mint ami ténylegesen végbement (a köztes helyzetek bővülése). Marx elemzése szerint a kapitalizmus fokozza az osztályok polarizációját, vagyis a tőke–munka-ellentét mentén mindinkább el fog válni és el fog távolodni egymástól tőke és bérmunka pólusa.

E diagnózisból az osztályszerkezet polarizálódásának prognózisa, valamint az a további előrejelzés következett, ami szerint a tizenkilencedik és huszadik században a köztes helyzetben lévők meggyengülése és fokozatos eltűnésük várható (nagyrészt proletarizálódásuk, kisebb részt burzsoává válásuk). Ezzel szemben a kapitalizmus legfejlettebb térségeiben, a centrumországokban a huszadik század második harmadától kezdődően, különösen pedig a második világháború után a köztes és közvetítő osztályhelyzetben lévők számának bővülése következett be. Mindez a marxistákat komoly intellektuális és politikai kihívás elé állította. Egyrészt meg kellett magyarázniuk, hogy miért nem az következett be, aminek a marxi elemzésből következően „meg kellett volna történnie", másrészt ki kellett dolgozniuk egy új diagnózist, harmadrészt választ kellett adniuk a kérdésre: mi a teendő politikailag e megváltozott politikai helyzetben?

Ami a jelenig vezető út magyarázatát és a diagnózist illeti, elvben több lehetőség is adódott. Lehetséges álláspontként kínálkozott a paradoxon tagadása. Eszerint, Marx előrejelzését nem cáfolták a fejlemények, az osztálypolarizációs tézis megállja a helyét, és szó sincs középosztályosodásról. Mindösszesen annyi történt, hogy az osztálypolarizáció kibővítette a munkásosztályt, létrehozott egy új munkásságot, javarészt képzett, bürokratikus intézményekben foglalkoztatott, magán- vagy köztisztviselői pozícióban dolgozó alkalmazottakból (vö. Mallet 1975). E szerint a tőke–munka-viszonyban köztes és közvetítő pozícióban lévők voltaképpen *bérmunkások:* ők képezik az

új munkásosztályt, a munkásság új rétegét-rétegeit. A polgári politika ugyan elhiteti ezekkel az új munkásokkal, hogy a középosztályhoz tartoznak, ez azonban pusztán hamis tudat.

Egy másik álláspont elismerte az ellentmondást: e szerint valóban megfigyelhető valamiféle középosztályosodás, s ez valóban ellentétben áll az osztálypolarizáció tézisével, így tehát ez esetben valóban fel kell oldani a paradoxont és egy új magyarázattal kell szolgálni. A megoldást itt a *kispolgárság vagy kisburzsoázia* koncepciójának újrafelhasználása kínálta (vö. Poulantzas [1973] 2008, [1974] 1975). Eszerint, a régi, tulajdonos kisburzsoázia –kiskereskedők, kisiparosok, kisvállalkozók, farmerek és önállók – mellett megerősödött egy új kispolgárság, amely jellemzően immár alkalmazott, túlnyomórészt képzett, fehérgalléros tisztviselőkből áll. Új, megváltozott formában lépnek tehát elő egy régről jól ismert társadalmi alakulat figurái: jóllehet e kisburzsoák egzisztenciája már nem a kistulajdonon nyugszik, hanem köz- és magántisztviselőként, alkalmazottként keresik a kenyerüket, politikailag azonban ugyanúgy viselkednek, mint a régi kispolgárok – szól az érvelés.

E felfogással volt rokon a harmadik álláspont is, amely e feldúsuló és kibővülő helyzetekben *új középosztály(oka)t* látott (vö. Mills 1951, [1951] 1970). Ez esetben az osztályelemzés hiányzott, különösen is a marxi hagyomány kizsákmányolásra összpontosító, viszonyalapú (relacionális) osztályszerkezetelemzése. Ez az értelmezés ugyanis elmulasztotta a társadalmi viszonyokat a termelési viszonyok dinamikájából, a tőke–munka-antagonizmusból levezetni. Így noha osztályokról beszélt (hiszen látszólag a közép*osztály* estében is az osztályelemzés egy kategóriájáról van szó), ezt legfeljebb fokozati (graduális) értelemben tette (vö. Wright 1979, 5–8). Nem világos ugyanis, hogy e magyarázat szerint ez az új középosztály hogyan illeszkedik a kizsákmányoló termelési viszonyokba, hol foglal helyet a tőke–munka-ellentéten belül, milyen módon viszonyul a tőkés, illetve a munkásosztályokhoz. A középosztály e felfogása nem feltárja, hanem éppen ellenkezőleg: elfedi a tőke–munka-antagonizmust, egy valóságos osztályt láttat ott, ahol marxi, relacionális értelemben nem jön létre ilyesmi, mindezt ráadásul „középre" helyezi, holott ténylegesen az így jelzett társadalomszerkezeti pozíciók nem középen vannak (hanem inkább köztes, illetve közvetítő helyzetben tőke és munka pólusa között).

Ehrenreichék mindhárom álláspontot és magyarázatot elégtelennek tartották. Elismerték, hogy a marxi előrejelzés nem vált valóra,

annyiban, hogy a tőke és a munka között új helyzetek jelentek meg és bővültek ki. (Ezeknek, Marx szerint, éppen meg kellett volna ritkulniuk és el kellett volna tűnniük.) Az osztályszerkezet-elemzés marxi eljárásait követve, e helyzetek következetesen *osztályterminusokban* kívánták értelmezni. Megoldásuk, a *professzionális-menedzseri osztály*, a nevében jelölt két kategóriával nem tartalmilag kívánta meghatározni ezt az osztályt (nem kizárólag hivatásos szakemberekről és menedzserekről van szó), inkább csak jobb híján adták ezt a nevet. Tulajdonképpen a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő osztályhelyzetek átfogó koncepciójáról van szó. Mint írják:

> A professzionális-menedzseri osztályt olyan fizetésért dolgozó szellemi munkások összességeként határozzuk meg, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, és akiknek fő feladatkörük a társadalmi munkamegosztásban nagy vonalakban úgy írható le, hogy a kapitalista kultúrát és a kapitalista osztályviszonyokat termelik újra.

Közelebb vihet a megértéshez, ha azt is idézem, mivel *nem* azonosítják:

> A professzionális-menedzseri osztály (»PMO«) […] nem értelmezhető a »munkások« szélesebb »osztályának« egy rétegeként, hiszen objektíve ellentétes viszonyban áll a bérért dolgozók másik osztályával (amit mi egyszerűen csak »munkásosztálynak« nevezünk). Nem értelmezhető »reziduális«, azaz »fennmaradó«, »visszamaradó« osztályként sem, mint a kisburzsoázia.

Ehrenreichék szerint a PMO tehát nem egy új munkásosztály és nem is egy új kispolgárság – de nem is egy új középosztály. Szintén tőlük idézve:

> „… az általunk azonosított osztály nem része valamely átfogóbb középosztálynak, amely magába foglalná annak »régi« és »új« rétegét, hanem egy elkülönülő osztály, ami elválik a régi középosztálytól.

A PMO, Ehrenreichék álláspontja szerint, tehát egyaránt elkülönül a tőkésosztálytól vagy burzsoáziától (felül) és a munkásosztálytól vagy proletariátustól (alul). Elkülönülése sajátos osztályként, viszonyalapú (relacionális) értelemben, osztályszerkezetileg értendő. Vagyis az élet termelésének és újratermelésének *viszony*rendszerében

elfoglalt osztályhelyzeteik különböznek, nem pedig arról van szó, hogy jövedelmeik, életkörülményeik, vagy más, fokozati (graduális) különbségek tekintetében különülnének el egymástól (Wright 1979, 5–8). Ez utóbbi szempontból, sokszor sem egyértelmű elkülönülésről nincs szó, sem éles határvonal nem vonható az egyes osztályok között.

A PMO elkülönülése tehát strukturális jellegű – és mint ilyen történeti magyarázatot igényel. Mindezt a szerzőpáros is tudja, igyekeznek ennek megfelelően felvázolni azt a történeti mozgást, aminek eredményeként a PMO önálló érdekekkel bíró, sajátos osztállyá formálódott az Egyesült Államok tizenkilencedik és huszadik századi történelme során. Hangsúlyozzák: sajátos érdekei nemcsak a tőkésosztállyal fordítják szembe a PMO-t, hanem a munkásosztállyal is. Márpedig talán éppen ez a szerzőpáros legfontosabb és legelgondolkodtatóbb állítása. Érdemes ezért szó szerint is idézni őket:

> A PMO és a munkásosztály közötti viszony [...] objektíve ellentétes. A két osztály feladatkörei és érdekei nem pusztán különböznek, hanem kölcsönösen ellentmondásosak. Való igaz: mindkét osztály arra kényszerül, hogy eladja munkaerejét a tőkés osztálynak; mindkettőre egyaránt szükség van a kapitalizmus termelőfolyamatában; és ellentétes viszonyon osztoznak a tőkés osztállyal szemben. [...] E közös vonások azonban nem terelhetik el a figyelmünket arról a tényről, hogy a professzionális-menedzseri munkások csak annak köszönhetően vannak tömeges csoportosulásként jelen a monopolkapitalista társadalomban, hogy az eredetileg a munkásosztályhoz tartozó készségeket és kultúrát kisajátították és elvonták tőlük. Történetileg, e nyilvánvaló és olykor erőszakos kisajátítás jórészt a huszadik század elején ment végbe a nagyipar kényszerű taylorizációjával, a munkásosztályi közösségek »amerikanizációjával« és így tovább. [...] Ez az objektív ellentét az oka annak, hogy a professzionális és menedzseri munkásokat csak olyan osztályként határozhatjuk meg, amelyik különbözik a munkásosztálytól.

Barbara és John Ehrenreich tehát olyan módon oldotta fel az ellentmondást az osztálypolarizációra vonatkozó marxi előrejelzés és a valóságos középosztályosodás között, hogy megmutatta: egyszerre igaz az egymásnak ellentmondani látszó két állítás. Egyszerre állja meg a helyét a tőke–munka-ellentét és a kizsákmányolás okozta osztálypolarizáció tézise a termelőeszköz-tulajdon tekintetében, és az a tézis is, ami szerint a tőke–munka-viszonyban számos újfajta

köztes-közvetítő helyzet jelent meg, bővült ki és terjedt el, vagyis valamiféle középosztályosodás is végbe ment. Hiszen ami a tulajdont illeti, egyfelől való igaz, hogy a *tulajdonos* kisburzsoázia (a kisvállalkozók, kisiparosok, kiskereskedők, családi farmjukon gazdálkodó mezőgazdasági kistermelők átfogó kispolgári osztálya) arányaiban visszaszorult (Mills 1951, [1951] 1970), a helét pedig nagyrészt érdemi termelőeszköz-tulajdonnal nem rendelkező *alkalmazottak* vették át (szakértelmiségiek, menedzserek, szakértők, tisztviselők, bürokraták), vagyis *az egykori tulajdonosok helyén nagyrészt képzett tulajdonnélkülieket találunk.* A tőkefelhalmozással párhuzamosan tehát a tőketulajdon *koncentrációjának* folyamata is megfigyelhető – az osztálypolarizáció marxi tézise ennyiben megállja a helyét. Másfelől viszont az is igaz, hogy a kibővülő államapparátusok a maga köztisztviselőivel és közalkalmazottjaival, a magánvállalatok pedig a maguk kibővülő irodai-adminisztratív szervezeteivel mind több magántisztviselőt és alkalmazottat foglalkoztatnak, akik valóban eltérő feladatokat látnak el a tőkés viszonyok és kultúra (újra)termelésében, mint az értéktöbbletet közvetlenül megtermelő bérmunkások. Vagyis a magán és közhivatalok bürokratikus szervezeteinek, illetve személyzeteinek kibővülése miatt a középosztályosodás tézise is megállja a helyét. Nincs ellentmondás.

Hogyan lehet a PMO a radikális baloldali politika alanya?

Marxista gondolkodókként Ehrenreichék osztályszerkezet-elemzése mindazonáltal nem pusztán öncélú (kizárólag tudományos válaszokat kereső) szociológiai okoskodás. Tanulmányukkal a baloldali radikalizmust kívánják kivezetni abból a csapdájából, amibe – álláspontjuk szerint – az mindjobban belesodródott. A probléma itt a következő: marxistákként meggyőződésük, hogy a baloldali radikalizmus, a demokratikus szocializmus, vagyis az antikapitalista politikai mozgalom elválaszthatatlan a bérmunkások osztályától és mozgalmaitól, történelmi harcaitól, miközben e politikai szervezeteket többségükben nem munkások, hanem a professzionális-menedzseri osztályba tartozó aktivisták népesítik be. Hogyan képviselheti a PMO az antikapitalizmus ügyét, ha a munkások távolabb maradnak e politikai harctól? Élesebben feltéve ugyanezt a kérdést: vajon valóban a bérmunkások osztályának politikai harcát vívja-e a PMO vagy ellenkezőleg, a saját osztályérdekeit képviseli, amikor

saját magát munkásnak mondja, küzdelmeiben pedig minduntalan a munkásokra hivatkozik?

Mindez nem okozna problémát, ha azt mondhatnánk: a PMO a munkásosztály része, érdekeik lényegileg egybeesnek, s politikai harcuk *közös* harc. Csakhogy ténylegesen nem ez a helyzet. Ehrenreichék érvelése éppen attól nyugtalanító, hogy meggyőzően kimutatják: a PMO és a munkásosztály viszonya ellentétes, érdekeik ellentmondanak egymásnak (lásd fentebb az utolsó idézetet). Ha a radikális, mert antikapitalista politika a PMO által benépesített baloldali szervezetek politikájával azonos, akkor igen nagy annak a veszélye, hogy e politika a munkásosztály *nevében*, a közvetlen termelőkre *hivatkozva* végső soron a PMO osztályérdekeit képviseli. Ez pedig nemcsak azért rejt veszélyeket magában, mert miközben a munkásokra hivatkoznak, végső soron a munkások érdekei *ellen* politizálnak. Hanem azért is, mert kérdésessé válik, hogy e politika valóban antikapitalista pályán marad-e, s nem merül-e ki annyiban, hogy pusztán a PMO számára vív ki kedvezőbb pozíciókat a kapitalista rendszeren belül (Gagyi 2011; 2018a, 2018b). Ehrenreichék tanulmányának második része éppen ezt az ellentmondást tárgyalja a PMO és az újbaloldal konfliktusos viszonyának rendkívül tanulságos elemzésével (Ehrenreich–Ehrenreich 1977b, [1977] 2021).

E probléma értelmiség és munkásosztály, bürokrácia és közvetlen termelők konfliktusoktól és ellentétektől nem mentes viszonyaként is jól ismert. Marx és Bakunyin vitájától Trockij és Sztálin konfliktusán át Tito és Gyilasz ellentétéig ível annak története, hogy a hatalmi harcokban kiszoruló fél azzal vádolja az erősebbnek bizonyuló politikai erőt és annak vezetőjét, hogy a forradalmat elárulva, egy felemelkedő új, bürokratikus, elnyomó osztállyal váltják fel az éppen eltörölt, régi elnyomást (Trockij [1936] 1990; Gyilasz [1956] 1958). A fő vád e konfliktusokban az, hogy a munkásosztály valóságos felszabadítása helyett a legyőzött burzsoázia, arisztokrácia, az uralkodó és a főpapság helyére egy új, elnyomó osztály kerül: a pártállami bürokrácia. Ugyanakkor nemcsak a marxista hagyományon belül, hanem azon kívül is jól ismert az értelmiségi új osztály felemelkedésének hasonló logikájú kritika elemzése. A hetvenes évek első felében az államszocializmusban ugyanúgy megfogalmazódik ez a kritika (Kolosi 1974; Konrád–Szelényi [1978] 1989), ahogyan a kapitalista centrumban is (Gouldner 1979). Szelényi Iván például igen meggyőzően rekonstruálja a hatalomra törő értelmiség „új osztállyá" szerveződésének és felemelkedési kísérleteinek meg-megújuló történeti hullámait (Szelé-

nyi [1982] 1990, [1986–1987] 1990, Szelényi–Martin [1988] 1990; King–Szelényi 2004; Szelényi–King [2004] 2016).

Ehrenreichék tanulmányának célja, hogy tiszta vizet öntsön a pohárba. Tudatosítsa, hogy a munkásosztályra *hivatkozó*, a közvetlen termelők *nevében* politizáló PMO baloldali radikalizmusa nem azonos a munkásosztállyal. Nem leleplezni kívánják e középosztálybeli politikai aktivizmust, hogy ezzel meggyengítéséhez vagy megsemmisítéséhez járuljanak hozzá, hanem fel kívánják hívni a figyelmet a helyzetben rejlő ellentmondásra – sőt csapdára. Annak érdekében kívánják problematizálni a PMO és a munkásosztály közötti érdekkülönbséget, hogy kezelni lehessen azt és e fenyegetés ne futtassa zátonyra még egyszer úgy a baloldali radikális mozgalmat, mint ahogyan az az újbaloldal esetében történt. Ezzel pedig összességében nemcsak a marxi hagyományú osztályszerkezet-elemzés feszítő ellentmondásának feloldásához járultak hozzá (hogyan lehetséges osztálypolarizáció és középosztályosodás egyidejűleg?), hanem a megfelelő politikai stratégia kidolgozásához szükséges diagnózis megalkotásához is hasznos szellemi eszközöket adnak (hogyan lehet radikális baloldali politikát sikerre vinni a PMO által benépesített mozgalmakban és pártokban?).

Hogyan értelmezzük a PMO-t a kelet-közép-európai félperiférián?

A hatvanas-hetvenes évek tapasztalatai az Egyesült Államok baloldalán természetesen több ok miatt is különböznek a mai magyarországi viszonyoktól. Mind közül a történeti és a térbeli különbségek a legkézenfekvőbbek: a hatvanas–hetvenes években az Egyesült Államok a második világháború utáni globális, rendszerszintű tőkefelhalmozási ciklusának hegemónja, éppen ereje teljében van. A hetvenes évek válsága – 1973-tól az olajválság, majd a stagflációs válság – már kibontakozóban van. A megdrágult energiahordozó már a felszínre hozta a tőke jövedelmezőségének súlyosbodó krízisét; a fordi termelésszervezés ellentmondásai mind nyilvánvalóbbá válnak; a reálgazdaság profitabilitási problémái már sejtetik, hogy a megtérülést kereső tőke egyik menekülőútja az árutermelés és csere fokozása helyett a pénzügyi szféra deregulációja, a financializáció lehet; mindazonáltal még nem köszöntött be a Ronald Reagan nevéhez kötődő fordulat, nem indult még meg az ipari kapacitások leépítése és áthelyezése olcsóbb bérköltségű (fél)perifériás térségekbe; nem érzékelhetőek

még a legnagyobb támadások a bérmunkások szerveződései és érdekvédelmi szervezeteik (a szakszervezetek) ellen; nem történt még meg az észak-amerikai székhelyű transznacionáilis nagyvállaltok áttörése, ami fokozottabban a külső piacok meghódítása felé tereli az e konszernekbe és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőkét.

A jelen kelet-közép-európai félperifériája ugyanúgy a részét képezi a globális kapitalizmusnak, ugyanúgy a kapitalista világrendszer dinamikájának terméke, mint a centrumhelyzetű Észak-Amerika. Mégis, annak egy egészen másik pontján (más történeti és térbeli pozíciójában) található, és így itt némileg eltérő történeti-társadalmi formák alakulnak ki. A fő különbség, hogy a tőkefelhalmozás Egyesült Államokhoz fogható mértéke ismeretlen e régióban. A tőkefelhalmozás centrumokhoz fogható mértéke általában is ismeretlen a globális perifériákon és fél perifériákon, de különösen is az a volt államszocialista Kelet-Közép-Európában. Ebben azonban semmilyen kelet-európai „sajátosság" nincsen, ez nem térségünk esszenciális sajátossága. A tőkés világrendszer centrum–periféria-tagoltsága egyazon érem (a globális munkamegosztás) két oldala, amelyben történetileg Kelet- és Közép-Európának a (fél)perifériás helyzet jutott osztályrészül. Az e térségben megtermelt értéktöbblet jelentős része történetileg nem a helyi tőkefelhalmozást táplálja, az itt realizált profit nem az itt élők éltkörülményeinek és életesélyeinek javítását finanszírozza. A tőkés világrendszer centrum–periféria-viszonya lényegét tekintve éppen ezt az egyenlőtlen fejlődést és aszimmetrikus interdependenciát jelöli meg (Arrighi [1990] 2014; Szentes 1999).

Ahol kisebb a tőkefelhalmozás mértéke, és ahol ebből adódóan a tőkés vállalatok kevesebb fehérgalléros *magán*tisztviselőt (szakértőt, szakértelmiségit és menedzsert) alkalmaznak, ott nagy eséllyel a professzionális-menedzseri osztály is szűkebb, gyengébb és kisebb számú lesz (nem beszélve arról, hogy bérjövedelmeik is alacsonyabbak lesznek a centrumokban található PMO-étól). Ilyen helyzetben a helyi PMO fő foglalkoztatója a helyi állam, amely főképpen fehérgalléros *köz*tisztviselői és *köz*alkalmazotti pozíciókat tud kínálni. A közszféra fizetései a magánszféra béreinél is alacsonyabbak, a PMO állami alkalmazotti csoportjainak autonómiája óhatatlanul jóval korlátozottabb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy félperiférias beágyazottsága miatt a helyi magánszféra sem igen lehet „az államtól független" és „tisztán piaci", akkor be kell látnunk, hogy a helyi PMO sokkal kitettebb lesz az államnak, a politikának, a központi és helyi-önkormányzati hatalomnak. Jóllehet kedvünkre bírálhatjuk e helyi „középosztályt"

„államfüggősége" miatt, ezzel voltaképpen csak a centrumhoz történő felzárkózás kudarcát regisztráljuk, és ítéljük el a helyi viszonyokat amiatt, mert azok nem felelnek meg „a középosztályról" alkotott fennkölt eszményeinknek (Szalai 2020). Mit tegyünk, ha a valóság nem igazolja magasztos elvárásainkat? Ítéljük el a valóságot – annál rosszabb a tényekre nézve!

Ennél azonban mégiscsak jobb megoldás, ha elvetjük a „középosztály" e „normatív modelljét", amely a széles és erős középosztályt a polgárosodás, a prosperáló piacgazdaság és a plurális demokrácia letéteményesének tekinti (Huszár–Berger 2020). A kiutat részben éppen Barbara és John Ehrenreich elemzése mutatja meg – ezt érdemes a világrendszer-elemzés szempontjából újrafogalmazni, majd a félperiféria kelet-közép-európai félperiféria viszonyaira alkalmazni (vö. Gagyi 2018b, 99–144; Éber 2020, 142–158). Eszerint, e helyi PMO – a hatvanas-hetvenes évek Egyesült Államokbeli változatához képest – szűkebb, gyengébb, arányait tekintve szűkebb, egzisztenciáját tekintve sérülékenyebb, autonómiájában korlátozottabb, a helyi hatalmaknak jobban kitett, kedvezőtlenebb életkörülmények közt, alacsonyabb bérrel és fizetéssel jutalmazott osztályokat jelent. A saját megfogalmazásomban ez a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve a közvetítő osztályokat jelent (Éber 2020, 142–158). A helyi PMO-n belül az arányok is eltolódnak: szemben a korabeli Egyesült Államokkal és általában a centrumtársadalmak viszonyaival, arányaikat tekintve itt többen állnak az állam, mint a magánvállalatok alkalmazásában. Az igazi különbség azonban természetesen az eltérő historikus pályákban, a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok történeti formálódásában van. E történet általában véve alighanem mind a mai napig megíratlan, noha számos tisztázott részkérdés és átfogó erőfeszítés alapján a körvonalai nagyjából már láthatók (vö. Arrighi–Hopkins–Wallerstein [1983] 2016; Arrighi [1990] 2014; Janos [2000] 2003).

Röviden a szerzőkről

Barbara és John Ehrenreich e kétrészes tanulmány írásakor elismert demokratikus szocialista értelmiségiek, aktivisták és házastársak voltak. A szerzőpáros magánéleti útjai a szóban forgó elemzések publikálásának évében elváltak ugyan, ám az elmúlt bő négy évtizedben kifejtett intellektuális és politikai erőfeszítéseiken jól látható,

hogy baloldali elkötelezettségüket egyikőjük sem adta fel. Jóllehet a hetvenes évek utáni elfordulás a baloldaltól és a marxi hagyománytól nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem az Egyesült Államokban is jelentős méreteket öltött, Ehrenreichék maradtak. Az 1941-es születésű Barbara Ehrenreich ma is az amerikai demokratikus szocialisták egyik nagyra becsült intellektusa, szerzője, újságírója és aktivistája; az elmúlt fél évszázadban két tucat könyvben, továbbá esszék hosszú sorában leplezte le az amerikai társadalom kapitalista működéséből következő mítoszokat és ideológiákat. Az 1943-as születésű John Ehrenreich elsősorban klinikai pszichológusként, egyetemi oktatóként és kutatóként aratott a későbbiekben elismerést. Népszerű könyvei azonban az ő esetében is jelzik baloldali beállítottságát, kapitalizmuskritikáját.

A negyvenes években születettek nemzedékéhez hasonlóan, Barbara és John Ehrenreich is a hatvanas évek egyetemi forrongásai idején szerezték legfontosabb politikai tapasztalataikat. Huszonévesen a világ radikális átalakításának vágyától fűtve vettek részt a háborúellenes, antirasszista és baloldali mozgalmakban. Már a PMO-ról szóló tanulmányuk első részéből is jól érezhető, hogy voltaképpen saját magukat és marxista értelmiségi miliőjüket kívánták elhelyezni és következetesen (olykor kíméletlen alapossággal) elemezni ellentmondásos osztályhelyzetüket. Ez az önelemzés különösen a tanulmány második részében szembeötlő: ebben igyekeznek módszeresen szétszálazni a PMO és az újbaloldal közti feszültség okait, egyúttal rákérdezni sajátos szerepükre az amerikai radikális baloldali mozgalmakon belül. Elemzéseik nem utolsósorban a marxi hagyományban álló értelmiségiek radikális önvizsgálata miatt is érdekes – és példaértékű. A munkásosztály és a PMO különbözőségének, sőt érdekellentétének kimutatásával, példás bátorsággal és intellektuális tisztességgel néznek szembe egy személyesen is igen éles problémával: baloldali mozgalmaink kudarcaira vajon nem éppen osztályhelyzetünk a magyarázat? Nem lehetséges, hogy a baloldali radikalizmus áttörésének akadálya, sőt gátja éppen mi magunk vagyunk?

Bár magánéleti útjaik elváltak, később is publikáltak együtt. Az antikapitalizmus és a baloldali radikalizmus iránt általában a 2008-as válság és annak kezelése keltette fel ismét a figyelmet szélesebb körben – így történt ez az Egyesült Államokban is. Az *Occupy* mozgalmak nyomán a PMO hetvenes évekbeli elmélete iránt is újra megnőtt az érdeklődés. A demokratikus szocializmus pozícióinak megerősödése, Bernie Sanders, majd Alexandria Ocasio-Cortez felemelkedése olyan

mozgalmi hullám keretében történt, amelynek keretében a kékgalléros fizikai munkát végző bérmunkás mellett ismét csak szellemi munkát végző bérmunkások, fehérgallérosok mozdultak meg. Vagyis ismét terítékre került a PMO és a munkásosztály viszonya a párton és a mozgalmon belül. Ismét felmerült a kérdés: vajon mi történt azóta a PMO-val? Beszélhetünk még ilyen osztályról egyáltalán? E kérdések megválaszolására természetesen a szerzőpáros is vállalkozott (Ehrenreich–Ehrenreich 2011, 2013). Diagnózisuk több ponton is egybevág az elmúlt évek egyik óriási hatást kiváló könyvének, David Graeber *Bullshit Jobs* című könyvének állításaival, amely az idén *Bullshit munkák* címmel magyarul is megjelent (Graeber 2018, [2018] 2020). Mindez azonban már egy másik történet.

Irodalom

Arrighi, Giovanni 2014 (1990): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet,* 103. sz. (ősz), 159–192.

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel 2016 (1983): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet,* 112. sz. (tél), 165–184.

Crăciun, Magdalena – Lipan, Ștefan 2020: Introduction: The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life". *East European Politics and Societies and Cultures,* 34 (2), 423–440.

Graeber, David 2018: *Bullshit Jobs: A Theory.* New York: Simon & Schuster.

Graeber, David ([2018] 2020): *Bullshit munkák.* (Ford.: Boross Ottilia.) Budapest, Typotex.

Éber Márk Áron 2020: *A csepp: A félperiférias magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 1977a: The Professional-Managerial Class. *Radical America,* 11 (2), 7–31. https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I2.pdf

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John (1977b): The New Left: A Case Study in Professional-Managerial Class Radicalism. *Radical America,* 11 (3), 7–22. https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I3.pdf

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2020 (1977): A professzionális-menedzseri osztály. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet,* 127–128. sz. (ősz–tél), 249–264.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2021 (1977): Az újbaloldal: Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet,* 129. sz. (tavasz), megjelenés előtt.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2011: The Making of the American 99%: And the Collapse of the Middle Class. *The Nation,* 2011. december 14. https://www.thenation.com/article/archive/making-99/

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2013: *Death of a Yuppie Dream: The Rise and Fall of the Professional Managerial Class.* New York, Rosa Luxembourg Stiftung.

https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publikationen/ehrenreich_death_of_a_yuppie_dream90.pdf

Gagyi Ágnes 2011: Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. *Fordulat,* 4 (14), 105–118.

Gagyi Ágnes 2018a: „Az értelmiség útja": A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások.* Budapest, L'Harmattan Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Társalomtudomány Kutatóközpont, 161–178.

Gagyi Ágnes 2018b: *A válság politikái:* Új *kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Gouldner, Alvin W. 1979: *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class.* New York, The Seabury Press.

Gyilasz, Milovan 1958 (1956): *Az új osztály.* (Ford.: Kovács János.) Zürich, Európa Verlag.

Huszár Ákos – Berger Viktor 2020: Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle,* 29 (2), 71–99.

Janos, Andrew C. 2003 [2000): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Budapest, Helikon Kiadó.

King, Lawrence Peter – Szelényi, Iván 2004: *Theories of the New Class: Intellectuals and Power.* Minneapolis–London, University of Minnesota Press.

Kolosi Tamás 1974: *Társadalmi struktúra és szocializmus.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Konrád György – Szelényi Iván 1989 (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Mallet, Serge 1975: *Essays on the New Working Class.* (Ford.: Howard, Dick.) St. Louis, Telos Press.

Mills, C. Wright 1951: *White Collar: The American Middle Classes.* New York–Oxford, Oxford University Press.

Mills, C. Wright ([1951] 1970): A fehérgallérosok. In uő.: *Hatalom, politika, technokraták: Válogatás C. Wright Mills műveiből.* (Ford.: Kemény István.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 113–256.

Poulantzas, Nicos 2008 (1973): On Social Classes. In Martin, James (ed.): *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State.* London–New York, Verso, 186–219.

Poulantzas, Nicos 1975 (1974): *Classes in Contemporary Capitalism.* (Ford: Fernbach, David.) London, New Left Books.

Szalai Júlia 2020: *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfüggőség" társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon.* Budapest, Balassi Kiadó.

Szelényi Iván 1990 (1982): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: Új osztály, állam, politika. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 7–49.

Szelényi Iván 1990 (1986–1987): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz" önkritikus felülvizsgálata. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: Új osztály, állam, politika. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 51–98.

Szelényi Iván – Martin, Bill 1990 (1988): Az újosztály-elméletek három hulláma. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: Új osztály, állam, politika. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 137–162.

Szelényi Iván – King, Lawrence Peter 2016 (2004): Újosztály-elméletek: Az értelmiség és a hatalom viszonya. (Vál. és ford.: Gagyi Ágnes.) *Eszmélet,* 112. sz. (tél), 148–164.

Szentes Tamás 1999: *Világgazdaságtan I.: Elméleti és módszertani alapok.* Budapest, Aula Kiadó.

Trockij, Lev Davidovics 1990 (1936): *Az elárult forradalom.* (Ford.: Nagy Balázs.) Budapest, Áramlat Kiadó.

Wright, Erik Olin 1979: *Class Structure and Income Determination.* London–New York, Academic Press.

A professzionális-menedzseri osztály[1]

A baloldali radikálisok nemzedékei számára a munkásosztály volt a szocializmus hordozója, támasza és alanya – a progresszív társadalmi reformé és a forradalomé egyaránt. Az Egyesült Államokban az elmúlt két évtizedben – hozzávetőlegesen az ötvenes évek közepétől – azonban a baloldalt jellemzően olyan emberek szervezik, akik önmagukat „középosztálybelieknek" érzik, miközben a munkásosztály viszonylag elcsendesedett. E „középosztályi" baloldal legnagyobbrészt maga a baloldal. E tekintetben pedig egyaránt különbözik a kora huszadik századi baloldaltól és a hetvenes évek derekának harmadik világbeli változatától, ezekben ugyanis a középosztályiak csak egy kisebbséget alkottak a munkásosztály (vagy a parasztság) mozgalmain belül. E „középosztályi" baloldal tömegküzdelmének is megvan a maga története. Nem az ipari munkásosztály szövetségeseként vagy kiegészítőjeként, hanem önmagában és önmaga számára tömeget alkotó erőként bír saját történettel. Mindazonáltal az Egyesült Államok baloldalának nagy része továbbra is úgy gondolja – szerintünk helyesen –, hogy a baloldal munkásosztályi tömegei nélkül legfeljebb a legmellékesebb szociális reformok kivívása lehetséges.

A fő probléma, hogy az Egyesült Államok baloldalának e történeti rendellenességei közül egyiket sem magyarázzák meg azok az elméletek, amelyekhez a baloldal nagy része jelenleg ragaszkodik. Az ortodox marxizmus a kapitalista társadalmat olyan polarizált osztálytársadalomként írja le, amelyben a burzsoázia és a proletariátus mindinkább eltávolodik egymástól. Semmit nem mond azonban a „középosztályról", pláne nem a középosztály baloldali radikalizmusáról. Így aztán a mai baloldal érzékeli ugyan, hogy osztályösszetételéből fakadó szűklátókörűsége zsákutcába vezette, ám híján van a megoldásnak. Még a fogalmai is hiányoznak, amelyekkel e helyzetet leírhatná, nemhogy lenne stratégiája, amellyel felülkerekedhetne rajta.

Az osztály témáját a baloldal minden szegletében elméleti zűrzavar övezi. Számos baloldali – főképpen az „új kommunista mozgalomhoz" tartozók – az egyetemistákat, szakértelmiségieket és szakértőket,

valamint más képzett munkásokat „kispolgároknak", „kisburzsoáknak" tekinti, noha ez inkább csak egy kelletlen besorolás, mintsem védhető elemzés. Más baloldaliak minden bérből és fizetésből élőt, akinek nincsen termelőeszköz-tulajdona, egyként „munkásosztálybeliként" fognak fel. Az így értett munkásosztály azonban hatalmas, egyedül a tényleges tőkések és a klasszikus kisburzsoázia nem tartozik bele (a kiskereskedők, az önálló gazdálkodók és így tovább). De e meghatározást a gyakorlatban még ők is tarthatatlannak tartják. Ténylegesen és szóban, beszélgetés közben e baloldaliak is használják a „munkásosztály" és a „középosztály" mindennapi kifejezéseit, azaz tudják, hogy e megkülönböztetés valahogyan mégiscsak hasznos. E különbség azonban az elméletben már nem jelenik meg. A meghatározó elméleti értelmezés kitart amellett, hogy valamennyi munkabérért dolgozó a munkásosztályhoz tartozik – a szakképzettek és szakértelmiségiek is –, az az elképzelés pedig, hogy a munkások egy része a „középosztályhoz" tartozik, a kapitalisták táplálta illúzió.

Az elemzés itt megáll, a probléma viszont nem tűnik el, nem oldódik meg magától. Ellenkezőleg, ez ad teret mindenféle ésszerűtlen és szubjektivista megközelítés számára. Amióta az Egyesült Államokban az újbaloldal radikális perspektíváját szocialistára cserélte, folyton beleütközik egy ellentmondásba, ami a baloldal „középosztályi" gyökerei és a munkásosztály iránti hűsége között feszül. Néhányan „tiszta" proletár irányvonalat keresnek és követnek, hogy egy még legkifinomultabb szektát szervezhessenek e köré. Mások attól való félelmükben, hogy bármilyen alaposabb elhatárolás egy nem kívánt kategóriába száműzné őket („kisburzsoák" stb.), látszólag kielégítőnek találják az osztályelemzés e kétértelműségeit. Az osztály témát övező félelemérzet azonban csak tovább gátolja az elemzést. Mégis, ha a baloldal megerősödése és növekedése a cél, akkor e baloldalnak tárgyszerűen meg kell értenie saját osztályeredetét és fel kell mérnie tárgyszerűen azokat a korlátokat, amelyek elszigetelték a munkásosztálytól.

I. Osztályok a monopolkapitalista társadalomban

A kapitalista társadalmak klasszikus marxi elemzése két és csak két osztályt állít a középpontba: a burzsoáziát és a proletariátust. Az érett kapitalista társadalom további népes osztálya, a kisburzsoázia, kívül áll e kettősségen, és bizonyos értelemben anakronisztikus, korsze-

rűtlen. Egy korábbi társadalmi rend terméke, amelyre folyamatosan nyomást gyakorol a „proletarizáció" hatása (tagjainak kényszerű lesüllyedése a proletariátusba előremutató, progresszív folyamat).[2] Eközben a munkásosztály nem csupán kiterjed, és magába foglalja a dolgozók nagy többségét, de egyre egységesebbé is válik.

Már a századfordulón világossá vált azonban, hogy a fejlett kapitalista országok osztályszerkezetének alakulása nem ezen az úton halad. A középosztályok nem oldódtak fel, sőt, új, képzett, fizetésért dolgozó középosztályi rétegek jelentek meg, és indultak gyors növekedésnek. A legtöbb marxista vagy figyelmen kívül hagyta ezeket az új rétegeket, vagy ragaszkodott ahhoz, hogy a független kisiparosok és vállalkozók régi középosztályához hasonlóan ezek is proletarizálódni fognak. Az „új középosztályok" vizsgálata mindenesetre olyan, a marxi főáramon kívüli radikális kutatókra maradt, mint Emil Lederer és Jacob Marschak Németországban, vagy C. Wright Mills (1951) az Egyesült Államokban. E kutatások szerint, a fizetésért dolgozó fehérgalléros munkások nem tekintendők egyetlen osztálynak. Inkább egy különböző elemeket egyaránt magába foglaló halmazt, csoportot alkotnak, amelyben az irodai dolgozóktól a mérnökökig és az egyetemi tanárokig sokan megtalálhatók, akiket pusztán annyi köt össze egymással (és a régi középosztályokkal), hogy nem akarnak lecsúszni a proletariátusba.

A hatvanas évek elején a marxisták többé már nem hagyhatták figyelmen kívül, hogy robbanásszerűen nő e bérből élő képzett dolgozók száma, társadalmi jellegzetességük, megkülönböztetettségük pedig szintén növekszik. A marxi hagyomány teoretikusai ekkor azonban még nem voltak készek feladni abbéli kísérleteiket, hogy a proletariátus öntőformájába kényszerítsenek mérnököket, tanárokat, kormányzati dolgozókat és könyvelőket egyaránt. Pierre Belleville (1963), Andre Gorz ([1964] 1967) és Serge Mallet (1975) voltak az első marxisták, akik ugyane csoportokat „új munkásosztályként" írták le és elemezték, szemben Mills-szel és társaival, akik „új középosztályokról" beszéltek. Az új munkásosztályt, írta Gorz 1964-ben, akárcsak a régi munkásosztályt, a tőkével szemben ellentétes viszonya határozta meg.

„Technikusok, mérnökök, egyetemisták, kutatók döbbennek rá, hogy másokhoz hasonlóan ők is munkabért kapnak, hogy olyan munkadarabért cserébe fizetik őket, ami csak annyiban »jó«, amennyiben rövid távon profitot hoz. Rájönnek, hogy a hosszútávú kutatás, az eredeti kérdésekkel foglalkozó alkotómunka és a mesterségbeli tudás

szeretete összeegyeztethetetlen a tőkés profitabilitás feltételeivel…" (Gorz [1964] 1967, 107.)

Dacára annak, hogy ők maguk „középosztálybelieknek" tekintették önmagukat, a képzett munkások e bővülő halmaza az elemzők szerint a munkásosztály egyik rétegét alkotja. (Lásd még: Touraine [1968] 1971; Aronowitz 1973; Freedman 1975.)

Egy évtizeddel később, a hetvenes évek elején, a főként egyetemistákra és képzett munkásokra támaszkodó újbaloldal felemelkedése, majd hanyatlása után, láthatóvá vált, hogy az „új" és a „régi" munkásosztály közötti szakadék mélyebb, mint azt az addigi elemzések sugallták. Nicos Poulantzas szerint ezért különbséget kell tenni egyfelől azon munka között, amely az *árutermeléshez* szükséges, és azon munka között, amelyre a *kapitalista társadalmi viszonyok újratermeléséhez* van szükség. Így Poulantzas szerint az államnak és más „ideológiai apparátusokban" – iskolákban, kormányzati szerveknél, jóléti intézményeknél, a tömegmédiában stb. – dolgozók egy másik osztályt alkotnak, mint a termelésben dolgozó munkások (Poulantzas [1974] 1975, 27).

Később, a hetvenes évek elején már Andre Gorz is azt állította – szakítva korábbi elemzésével –, hogy nem pusztán azok a munkások látnak el újratermelő feladatokat, akik az államnak vagy az ideológiai apparátusoknak dolgoznak, hanem azok is, akik a termelővállalatoknál mérnökök, tudósok-kutatók, menedzserek és így tovább. A kapitalista munkamegosztást ugyanis *nem* pedig pusztán a technológiai kényszerek határozzák meg, hanem a kibékíthetetlen osztályellentét összefüggésében a munkások és a munkafolyamat kontrollálásának kényszere is (Marglin 1974; Stone 1973). Így aztán – javasolja Gorz – a termelésen belül is különbséget kell tenni termelő és újratermelő munka között.

„Egészen addig nem helyezhetjük el sikeresen a technikai és a tudományos munkát a fejlett kapitalista társadalom osztályszerkezetén belül, amíg nem kezdjük elemezni, hogy milyen funkciói vannak a technikai és a tudományos munkának a tőkefelhalmozás folyamatában, és milyenek a társadalmi viszonyok újratermelésének folyamatában. A kérdés, hogy vajon a technikusok, mérnökök, kutatásokon dolgozók és hasonlók a középosztályhoz vagy pedig a munkásosztályhoz tartoznak-e, a következő kérdésektől függ:

(1) (a) Funkciójukra az anyagi termeléshez van szükség vagy pedig (b) felülről, a tőke felől a termelési folyamat és a munkafolyamat uralásához és ellenőrzéséhez?

(2) (a) Funkciójukra a termelőtechnika lehető legnagyobb hatékonysága érdekében van szükség? vagy (b) ez csak másodlagos, és inkább a »szociáltechnológia« érdekében, vagyis a munkaerő fegyelmezetten, hierarchikusan és megosztottan tartása céljából szükséges?

(3) (a) A technikai képesség és tudás e meghatározása elsődlegesen a munka technikai megosztásán és ebből fakadóan tudományos és ideológiailag semleges adatokon nyugszik? vagy (b) e meghatározás elsődlegesen társadalmi és ideológiai jellegű, és mint ilyen a társadalmi munkamegosztás következménye?" (Gorz 1972, 27–28.)

Mind Gorz, mind Poulantzas arra a következtetésre jutott, hogy – miként azt Gorz megfogalmazta – „áthidalhatatlan objektív osztálykülönbség van" egyfelől professzionális, technikai, illetve menedzsermunkások, másfelől pedig termelőmunkások között. A kérdés mármost az, hogy hová helyezhetők e szellemi dolgozók a kapitalista társadalom osztályszerkezetében. Gorz – tudtunkkal – mégsem terjesztette ki elemzését a „technikai munkásokon" túlra. Poulantzas pedig nem volt hajlandó szakítani Marx kétosztályos modelljével, visszahúzódott egy dogmatikus kijelentés mögé, ami szerint „fenntartani azt az állítást, hogy a kapitalizmus egy új osztályt termel ki magából fejlődése során", *„elképzelhetetlen* a marxista elmélet számára" (kiemelés tőlünk, BE–JE). Poulantzas így a képzett munkásokat minden más nem termelőmunkással együtt – vagyis a bankokban, a kereskedelemben, a szolgáltatásokban, a kormánynak stb. bérért dolgozókkal, függetlenül attól, hogy képzettek-e vagy sem – végül a kisburzsoázia egy rétegébe sorolta, amit „új kisburzsoáziának" nevezett (Poulantzas [1973] 2008, 199).

Mi itt amellett fogunk érvelni, hogy a munkások „középosztályi" kategóriáját, amely a marxista elemzőket az elmúlt két évtizedben, az ötvenes évek közepétől a hetvenes évekig oly sokat foglalkoztatta – a technikai munkásokat, menedzseri munkásokat, a „kultúra" termelőit stb. – úgy kell felfognunk, hogy ezek átfogóan egy külön osztályt alkotnak a monopolkapitalista társadalomban. A professzionális-menedzseri osztály („PMO"),[3] ahogyan mi meghatározzuk, nem értelmezhető a „munkások" szélesebb „osztályának" egy rétegeként, hiszen objektíve ellentétes viszonyban áll a bérért dolgozók másik osztályával (akit mi egyszerűen csak „munkásosztálynak" nevezünk). Nem értelmezhető „reziduális", azaz „fennmaradó", „visszamaradó" osztályként sem, mint a kisburzsoázia; e formáció ugyanis sajátosan a kapitalizmus monopolszakaszára illik. Úgy véljük, egyedül e vizsgálat fényében érthető meg a technikai, professzionális és menedzseri

munkások szerepe a fejlett kapitalista társadalomban és a radikális mozgalmakban.

Hadd kezdjük annak tisztázásával, hogy mit is értünk „osztály" alatt. E. P. Thompsonnal egyetértve úgy gondoljuk, hogy az osztálynak kizárólag viszonyként van értelme:

„…Mi több, az osztály fogalma föltételezi a történelmi viszony fogalmát. Mint bármilyen más viszony, ez is cseppfolyós, és kisiklik az elemző kezei közül, amikor megpróbálja egy adott pillanatban rögzíteni és struktúráját elemezni. A legsűrűbb lyukú szociológiai hálóval sem tudnánk kifogni az osztály tiszta példányát, legalábbis nem több eredménnyel, mint a hódolatét vagy a szerelemét. A viszonyoknak mindig valódi emberekben és valódi összefüggésekben kell megtestesülniük. Nem állíthatjuk azt sem, hogy két különböző, önálló léttel rendelkező osztály van, amelyek aztán összekapcsolódnak egymással. Nincs szerelem szerelmesek nélkül, és nincs hódolat úr és szolga nélkül" (Thompson [1966] 2007, 7–8).

Ebből következően bármely osztályt, amely nem történeti maradvány – azaz pusztán „ránk maradt" egy másik korszakból, mint az európai arisztokrácia a tizenkilencedik században –, csak úgy határozhatunk meg megfelelően, ha (1) az osztályviszonyok totalitásának és (2) e viszonyok történeti fejlődésének összefüggésében helyezzük el. Így, ha a professzionális-menedzseri osztályt megfelelően, a maga teljességében kívánnánk meghatározni, akkor nem korlátozhatnánk magunkat arra, hogy egy szociológiai egységként felfogott csoportként képzeljük el. E helyett minden szakaszban foglalkoznunk kellene burzsoázia és proletariátus kölcsönhatásaival, egymást kiegészítő viszonyával és az ebből eredő fejleményekkel.

A PMO felemelkedésének és formálódásának története egyúttal a *modern* burzsoázia és a *modern* proletariátus felemelkedésének története, vagyis azon folyamatnak, amelynek során formát öltöttek a monopolkapitalista társadalomban. Itt, természetesen e történet csak egy részletét adhatjuk vissza. Csak a PMO-ra fogunk összpontosítani, és csak felületesen fogjuk érinteni a két alapvető osztály – burzsoázia és proletariátus – kölcsönhatásait.

Álláspontunk szerint az osztálynak – szemben a réteggel vagy más társadalmi csoportosítással – két megkülönböztető sajátossága van.

(1) Az osztályt történeti fejlődésében mindenkor az jellemzi, hogy közös a viszonya a társadalom gazdasági alapjaihoz – a termelőeszközökhöz, valamint az elosztás és a fogyasztás társadalmilag megszervezett mintáihoz. A közös „viszony" alatt nem pusztán tör-

vényes viszonyt értünk, például a termelőeszközök jogi tulajdonlását vagy nem tulajdonlását (lásd: Grundy 1976). Az osztályt emberek csoportjai közötti valóságos viszonyok határozzák meg, nem pedig emberek és tárgyak közötti formális, jogi viszonyok. Az előbbiek – a történelem egy adott pillanatában – egybeeshetnek a korábbi években kialakult jogi viszonyokkal, de különbözhetnek is tőlük. Az osztályt meghatározó viszonyok egyfelől a csoportok társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéből származnak, másfelől pedig a termelőeszközökhöz fűződő viszony és a társadalmi többletelsajátítás ellenőrzésének alapvető mintázataiból.

(2) A társadalom gazdasági alapjaihoz fűződő viszony önmagában azonban még nem elegendő egy valóságos társadalmi egységként felfogott osztály meghatározásához. Az osztály legkorábbi, kialakulását követő történeti fejlődésének bármely pillanatában összefüggő társadalmi és kulturális létező. Az osztály tagjai közös életstíluson osztoznak, közös a képzettségi hátterük, a rokonsági hálózatuk, a fogyasztási mintáik, a munkaethoszuk és a hiedelmeik. E kulturális és társadalmi mintáik nem vezethetők le egyszerűen az osztály tagjainak éppen aktuális, termelőeszközökhöz fűződő viszonyából.

Elég csak arra utalnunk, hogy a kultúra része az emlékezet is: a társadalmi minták korábbi korszakokban alakultak ki, amikor még a termelőeszközökhöz is eltérő viszony fűzte őket (vagy akár más termelési mód volt meghatározó), e korábbi viszonyok pedig elkülönülve „birtokosaiktól" könnyedén túlélhetik őket. (Például más annak az ipari munkásosztálynak a kultúrája, amely újonnan alakult ki a félfeudális parasztságból, mint a városi munkások szokásszerű kultúrája.) Emberek egy csoportjának társadalmi létét továbbá nem pusztán a termelés tapasztalata határozza meg, hanem magánéleti tapasztalatai is (amelyet jellemzően a rokonsági viszonyok közvetítenek, amelyek viszont legfeljebb csak távoli kapcsolatban állnak a termelési viszonyok fejlődésével). Az elvont gazdasági viszonyként felfogott osztály és a valóságos társadalmi létezőként felfogott osztály viszonya mindazonáltal feltáratlan volt; szándékainkhoz mérten tárgyalva e kérdést most egyelőre arra kell korlátoznunk magunkat, hogy kitartva a korábbiak mellett, kijelentsük: egy osztályt mindkét sajátosság jellemzi.

E két általános jellemző megfogalmazása után külön is hangsúlyoznunk kell, hogy az osztály egy elvont elemzői elképzelés, eszköz arra, hogy némi rendet vigyünk az egyéni és csoportjellemzők, valamint viszonyok máskülönben zavarba ejtő sokféleségébe. Olyan jelenséget

ír le, amely a legtisztábban az egészként felfogott társadalom szintjén létezik. Elfogy azonban az elemző ereje, amint egyes egyének cselekvéseit, elképzeléseit és viszonyait csalhatatlanul megmagyarázó vagy tévedhetetlenül előrejelző eszközként hívjuk segítségül.

A következőkben leírásunk a PMO történeti tapasztalatairól rövidre szabott és epizodikus lesz, számos kulcsmozzanatot elhagyunk az osztály történetéből (különösen huszadik századi kibővülésének kifejtését) és kizárólag az Egyesült Államokra szorítkozunk. (…)

II. Meghatározás

A professzionális-menedzseri osztályt olyan fizetésért dolgozó szellemi munkások összességeként határozzuk meg, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, és akiknek fő feladatkörük a társadalmi munkamegosztásban, nagy vonalakban, úgy írható le, hogy a kapitalista kultúrát és a kapitalista osztályviszonyokat termelik újra.[4]

Feladatuk az újratermelés folyamatában többé-kevésbé nyilvánvaló: olyan munkások, akik közvetlenül társadalmi kontrollal vagy ideológiatermeléssel és ideológiaterjesztéssel foglalkoznak (mások mellett tanárok, szociális munkások, pszichológusok, a szórakoztatóiparban dolgozók, reklámszövegírók, TV forgatókönyvírók stb.). Szerepük azonban rejtett is lehet a termelési folyamatban, mint a középszintű adminisztrátorok, menedzserek, mérnökök és más technikai munkások esetében. Az ő feladatköreiket lényegileg meghatározza a tőkés termelési viszonyok megőrzésének igénye – miként ezt Gorz, Steve Marglin, Harry Braverman és mások állították. Vagyis azt állítjuk, hogy e foglalkozási csoportok – kulturális munkások, menedzserek, mérnökök és tudósok stb. – közös feladatkörön osztoznak a tágan vett társadalmi munkamegosztáson belül és közös a viszonyuk a társadalom gazdasági alapjaihoz.[5]

Felfogásunk szerint a PMO egyaránt magába foglalja a foglalkozások, képességek, jövedelmi szintek, hatalom és megbecsültség igen széles körét. A határok, amelyek felül az uralkodó osztálytól, alul pedig a munkásosztálytól elhatárolják, igen elmosódóak. Osztályfelfogásunk két sajátosságát kell hangsúlyoznunk, amikor elhatároljuk emberek osztályhelyzetét más osztályokétól (alulról például a regisztrált ápolókat, a jóléti-szociális ellátásban dolgozókat, a rutintermelésben dolgozó mérnököket, ellenőri munkákat ellátókat; felülről: a vállalati és az állami bürokráciában középszinten dolgozó menedzsereket).

Egyrészt (Paul Sweezy megfogalmazásában): „hiba lenne az osztályt úgy képzelni, mint ami belülről tökéletesen egynemű, kifelé pedig élesen elhatárolódik más osztályoktól. Valójában az osztály belülről változatos és sokrétű; az egyik osztály néha csak fokozataiban és csaknem észrevétlenül válik el egy másiktól" (Sweezy 1953, 124). Másrészt, a foglalkozás nem az egyetlen meghatározója az osztálynak (és nem is az egyetlen meghatározója a termelőeszközökhöz fűződő viszonynak).

Vegyük például egy regisztrált ápolónő esetét: származhat a munkásosztályból, a PMO-ból vagy kisburzsoá családból. Valószínűleg kétéves munkásosztálybeli közösségi főiskolai [community college] vagy négyéves felsőközéposztálybeli magánfőiskolai képzés áll mögötte. Munkaidejében lehet munkás, aki a legalacsonyabbra értékelt betegágy melletti munkák egész sorát végzi el, nincs beosztottja, az iskolában tanult ismereteinek és képességeinek csak töredékét használja. Az is lehet azonban, hogy főnővérként tagja a menedzsmentnek, több tucatnyi, vagy akár több száz regisztrált ápoló, gyakorló ápoló és ápolósegéd tartozik alá. Tegyük hozzá: a regisztrált ápolók 98%-a nő; osztályhelyzetük jelentős mértékben férjeik osztályhelyzetéhez kötődik. Néhány ápolónő orvoshoz megy feleségül, sokkal többen alacsonyabb beosztású szakemberekhez, miközben sokan mások kékgalléros és alacsonyabb beosztású fehérgalléros munkásokkal kötnek házasságot. Így aztán a regisztrált nővérek teljes csoportját egyszerűen nem lehet egy-egy osztályba besorolni. Ami egyetlen foglalkozási kategóriának tűnik, ténylegesen mind társadalmilag, mind feladatkörök szempontjából változatos és heterogén.

A PMO határaihoz közel eső csoportosulások majd mindegyikéről lehetne hasonló elemzést készíteni. A PMO és a munkásosztály határához közeli csoportok helyzete különösen gyakran kétértelmű. Jellemzően itt zajlik a „képességek lefokozása" [„de-skilling"], amikor korábban szakképzettséget igénylő feladatokat racionalizálnak és néhány teljességgel rutinizált eljárásokkal váltanak fel, melyek elsajátítása csak egy kis gyakorlatot igényel. Ráadásul e csoportok tagjai aránytalanul nagy számban nők, az ő esetükben az osztálybesorolás tisztán foglalkozási kritériumai pedig különösen elégtelenek.

Noha a PMO nem rendelkezik pontosan megvonható határvonalakkal, azért kíséreltet tehetünk arra, hogy hozzávetőlegesen megbecsüljük számukat, valamint az Egyesült Államok osztálytársadalmán belüli arányukat, ha egybevetjük a foglalkozásokra vonatkozó adatokat és a tulajdoneloszlás statisztikáit. E becslés szerint a munkásosz-

tály az Egyesült Államok népességének körülbelül a 65–70%-át teszi ki. (E becslés során Braverman munkásosztály-felfogását fogadjuk el, eszerint ide tartoznak az iparosok és mesteremberek, a szakképzett és a szakképzetlen munkások, az irodai és hivatali dolgozók, az eladók és a szolgáltatásokban dolgozók, a diplomával nem rendelkező technikai dolgozók). A „régi középosztályt" a népesség 9–10%-a alkotja (például: önfoglalkoztató szakemberek, kiskereskedők, független gazdálkodók stb.). A PMO a teljes népesség 20–25%-át alkotja, a legfelső 1–2% pedig az uralkodó osztály. A PMO tehát hozzávetőlegesen 50 millió embert jelent.

A PMO meghatározása – miszerint a kapitalista kultúra és az osztályviszonyok újratermelésével foglalkozik – eleve kizárja, hogy elhatárolható szociológiai egységként kezeljük. Bizonyos értelemben ez az osztály a burzsoázia és a proletariátus sajátos viszonyából származik, amennyiben léte feltételezi (1), hogy a társadalmi többlet elérte azt a pontot, hogy a burzsoázián túl megérje fenntartani a PMO-t is, miközben a PMO lényegileg nem termelő osztály; valamint (2), hogy a burzsoázia és a proletariátus közötti viszony fejlődése elérte ezt a pontot, hogy a tőkés osztályviszonyok újratermelésére szakosodó osztály szükségessé váljon a tőkésosztály számára. Azaz, a rend fenntartása többé nem bízható kizárólag az esetileg alkalmazott rendőri erőszakra.

Történetileg e feltételek a huszadik század elején teljesültek az Egyesült Államokban. A tizenkilencedik század második felében a következő történt: (1) hatalmas társadalmi többlet gyűlt fel és összpontosult monopolisztikus nagyvállalatokban és egyes tőkések kezén. (2) Ezt időnként az ipari munkásosztály és a tőkésosztály közötti erőszakos összecsapások és harcok szakították meg. A nyílt felkelés kitörésének lehetőségét mind a burzsoá, mind a radikális oldalon igen komolyan vették. Ugyanakkor azonban a tőke új összpontosítása és központosítása (koncentrációja és centralizációja) lehetővé tette a hosszú távú tervezés lehetőségét, a „menedzsment" kifinomultabbá tételét (lényegében a kényszerítés helyett), valamint mind a termelés, mind a fogyasztás folyamatainak tőkés racionalizálását. A századfordulót követő évtizedekben a következő lehetőségek alakultak ki.

(1) A termelés oldalán a tőkekoncentráció lehetővé tette a tudomány megszerzését, nagykereskedelmi felvásárlását és átalakítását a tőke közvetlen eszközévé. A tudományt és gyakorlati leágazásait, a műszaki-mérnöki tudományokat nem pusztán az új termékek formájában felfogott „haladás" termelésére fogták igába, hanem új termelő-

technológiák előállítására is, amelyek aláássák a szakmunka hatalmát. A munkát közvetlenül gépekkel vagy olyan más eljárásokkal váltották ki, amelyeket „tudományosan" irányítottak. Mindezt egy olyan erőfeszítés részeként, amely megfosztotta a munkásokat tudásuktól és a termelőfolyamat ellenőrzésétől, hogy munkájuk – amennyire csak lehet – egyszerű mozgásokra egyszerűsödjön le (Braverman 1975, 85–123, 155–168). Mint ahogyan azt másutt kifejtettük, e fejlemények drasztikusan megváltoztatták a munkahelyi osztályharc kereteit és feltételeit. Csökkentették a munkások munkafolyamat felett gyakorolt kollektív uralmát és aláásták az együtt termelés közös tapasztalatát (Ehrenreich–Ehrenreich 1976).

(2) Az a hatalmas társadalmi többlet, ami a magánalapítványokban és a közszférában összpontosult, a civil társadalom szabályozásának és menedzselésének egyik ereje lett. A Rockefeller és Carnegie alapítványok, egyenként több tízmillió dolláros vagyonnal, megjelentek a színen a huszadik század első évtizedeiben. A helyi kormányzatok megötszörözték bevételeiket és kiadásaikat 1902 és 1922 között (US Bureau 1960). A közoktatás hatalmasra bővült, a jótékonykodás intézményesült. A közegészségügyi intézkedéseket finanszírozni kezdték és immár a törvény tekintélyével léphettek fel. E fejlemények természetesen előremutatóak, progresszívek voltak (a szónak mind sajátos történeti, mind pedig jogi értelmében). Ugyanakkor azonban politikailag motivált módon be is hatoltak a munkásosztályi közösségek életébe: az iskolák ipari fegyelemre neveltek és „amerikai" értékeket közvetítettek; a jótékonysági szervezetek és házi tudósaik a „helyes életről" kialakított elképzeléseiket terjesztették. A közegészségügy tisztviselői szó szerint felügyelni kezdték a bevándorlók gettóit és így tovább (Bowles–Gintis 1975; Ehrenreich–English 1973a).

(3) A huszadik század elején, majd a teljes évszázadban, a monopolkapitalizmus függővé vált a fogyasztási javak nemzeti piacától. A korábban otthon vagy a szomszédságban előállított cikkeket nagyvállalatok egyforma termékei váltották fel. A korábban a munkásosztályi kultúra lényegi elemét képező „szolgáltatásokat" olyan áruk szorították ki, amelyek a munkásosztályon kívülről származtak: mások találtak ki, terveztek meg adták el nekik. Vegyük például a bábaságot és a szülészetet, ami igazán fontos szerepet játszott az Európából érkezett csoportok, valamint a vidéki (fekete és fehér) amerikaiak kultúrájában egyaránt. A szülészet népi eljárásait törvényen kívül helyezték és/vagy hivatalos eszközökkel hitelteleníttették el a huszadik század elején, hogy e feladatkört a szakszerű és hivatásos

gondoskodás keríthesse hatalmába (Ehrenreich–English 1973b). Hasonló sors várt a pihenés és feltöltődés hagyományos formáira a közös sporttól a társasági együttlétig. A tőkés nagyvállalatok a szórakoztatás új formáit kezdtek kínálni (privatizált) árukként (például: rádióadókat, zenei felvételeket, látványsportok közvetítését, filmeket és így tovább). A munkásosztály életébe beáramló áruk tömeges oktató- és nevelőmunkát tettek és tesznek szükségessé – iskolákat, hirdetőket, szociális munkásokat, házi tudósokat, a gyermeknevelés „szakértőit" és így tovább. Amint az amerikai tőke függősége megnövekedett a fogyasztói javak hazai piacától, a fogyasztás menedzselése éppen olyan fontossá vált, mint a termelés menedzselése (Ewen 1976; Baran–Sweezy 1966, 5. fejezet).

Összegezve e fejlemények munkásosztálybeli életre gyakorolt hatását: a tőke felhalmozása és koncentrációja a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben lehetővé tette a munkásosztály életének átszervezését – mind a közösségeiben, mind a munkahelyein. Ez az átalakulás egyaránt érintette a társadalmi kontrollt és a tömegfogyasztás piacát. Az eredmény a munkásosztály társadalmi *atomizálódása* lett: a munka széttöredezett a termelőfolyamatban, a munkahelyi törekvések visszahúzódtak a munkahelyekről és magáncélokká alakultak át, egymás kölcsönös támogatásának és segítésének hálózatai szétszakadoztak, az öntörvényű munkásosztályi kultúra leépült, a helyét pedig áruk (magánegészségügyi szolgáltatások, szórakozás és feltöltődés stb.) magánfogyasztása formájában a „tömegkultúra" vette át.[6]

E folyamatokkal egyidőben a munkásosztály életében – pontosabban a munkásosztály és a tőkésosztály közötti *viszony*ban – kiemelkedett a társadalom egy új osztálya, a professzionális és menedzseri munkásoké. Az említett három kulcsfolyamat – a termelőfolyamat átszervezése, a társadalmi ellenőrzés tömegintézményeinek kialakulása, és az árujavak behatolása a munkásosztály életébe – nem pusztán „kibontakozott", hanem igényt támasztott egy többé kevésbé tudatos ágens erőfeszítéseire. A termelőkészségek kisajátítása és elvonása a munkásoktól igényt formált a tudományos menedzsment szakértőinek megjelenésére. Szükség lett mérnökökre, akik megöröklik a termelés tanait, valamint menedzserekre, akik felügyelik a rendkívül leegyszerűsödő munkafolyamatokat stb. Hasonlóan ehhez, az öntörvényű munkásosztályi kultúra leépülése megkívánta (és életre hívta) az új kultúratermelők megjelenését – az orvosoktól az újságírókon és a tanárokon át a reklámszakemberekig és így tovább. Ezek az új dolgozók, a felemelkedő PMO élcsapata, nem egyszerűen a régi ér-

telmiség volt, mely kibővülve találkozott egy „komplex" társadalom igényeivel. Felemelkedésük a századforduló körül párhuzamosan zajlott a munkásosztály átalakulásával, ami pedig a monopoltőke felemelkedését jelezte.

A PMC és a munkásosztály közötti viszony így objektíve ellentétes. A két osztály feladatkörei és érdekei nem pusztán küönböznek, hanem kölcsönösen ellentmondásosak. Való igaz: mindkét osztály arra kényszerül, hogy eladja minkaerejét a tőkés osztálynak; mindkettőre egyaránt szükség van a kapitalizmus termelőfolyamatában; és ellentétes viszonyon osztoznak a tőkés osztállyal szemben. (E kérdésre hamarosan visszatérünk.) E közös vonások azonban nem terelhetik el a figyelmünket arról a tényről, hogy a professzionális-menedzseri munkások csak annak köszönhetően vannak tömeges csoportosulásként jelen a monopolkapitalista társadalomban, hogy az eredetileg a munkásosztályhoz tartozó készségeket és kultúrát kisajátították és elvonták tőlük. Történetileg, e nyilvánvaló és olykor erőszakos kisajátítás jórészt a huszadik század elején ment végbe a nagyipar kényszerű taylorizációjával, a munkásosztályi közösségek „amerikanizációjával" és így tovább. A tény, hogy e folyamatot nem kellett minden egyes generációban megismételni – úgy, ahogyan a tőkésosztálynak folyamatosan újra és újra le kell vezényelnie az eredeti tőkefelhalmozást –, azt a benyomást keltette, hogy a PMO és a munkásosztály viszonya tisztán „természetes" munkamegosztást jelenít meg, amit a modern társadalom komplexitásának növekedése és a technológia kifinomodása idézett elő. Az objektív ellentét azonban fennmarad és egy olyan ellentmondást jelenít meg, amelyet folyamatosan táplál a társadalom történeti *alternatívája,* amelyben a szellemi és a fizikai munka teljes embereket alkotva újraegyesül. Ez az objektív ellentét az oka annak, hogy a professzionális és menedzseri munkásokat csak olyan osztályként határozhatjuk meg, amelyik különbözik a munkásosztálytól.

Hozzá kell tennünk e ponton, hogy a PMO és a munkásosztály közti ellentét természetesen nem pusztán az „objektív" viszonyok absztrakt birodalmában létezik. A mindennapi életben a két osztály közötti érintkezésekben is közvetlenül kifejeződik, ha olykor jóindulatúan is, abban az ellenőrző-irányító viszonyban, ami a PMO–munkásosztály-viszonyban központi jelentőségű: tanár és diák (vagy szülő), menedzser és munkás, szociális munkás és ügyfél között és így tovább. E kapcsolatokban a munkásosztálybeliek részéről szubjektíve egyszerre van jelen az ellenszenv és a tisztelet, a neheztelés és a hó-

dolat, míg a PMO-hoz tartozók részéről a lenézés és az atyáskodás, a gőg és a támogató vállveregetés.

Az ellentétes, és mégis kölcsönösen függő viszony a munkásosztály és a PMO között megintcsak megerősít bennünket abban, hogy a PMO teljesen elkülönül a kisburzsoáziától (a „régi középosztálytól", kisiparosoktól, kiskereskedőktől, önfoglalkoztató szakemberektől és független gazdálkodóktól). A klasszikus kispolgárság tőke és munka szembenállásán kívül található. Olyan emberekből áll, akik nem állnak *sem* a tőke alkalmazásában, sem maguk nem foglalkoztatnak jelentősebb munkát. A PMO ezzel szemben a tőke alkalmazásában áll és mások munkáját menedzseli, ellenőrzi, felügyeli (még ha közvetlenül nem is foglalkoztatja). A klasszikus kisburzsoázia irreleváns mind a tőkefelhalmozás folyamatára nézve, mind pedig a tőkés társadalmi viszonyok újratermelési folyamatai szempontjából. A PMO ezzel szemben mindkét folyamatban lényegi szerepet játszik. […]

Jegyzetek

[1] Itt szeretnénk köszönetet mondani Deirdre Englishnek, Liz Ewennek, Diane Horwitznak és különösen John Welchnek e tanulmány számos gondolatának izgalmas vitáiért, és a korábbi változatokhoz fűzött részletes megjegyzéseikért. Ennek ellenére természetesen e végleges változatért nem őket terheli a felelősség. Szeretnénk megköszönni James Weinsteinnek is, aki miközben e tanulmány teljes gondolatmenetét vitatta, részletes és hasznos észrevételeket fűzött korábbi változatokhoz.

[2] „A mi korszakunkat, a burzsoázia korszakát azonban az jellemzi, hogy egyszerűsítette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra" (Marx–Engels [1948] 1962, 39).

[3] A „PMO" talán ügyetlen kifejezés. Az „új középosztály" kézenfekvőbb lehetne, ám azt már számos különböző meghatározással használták (például C. Wright Mills és Richard Hofstadter, aki beleértette az eladó és irodai munkásokat is), így csak zavarokhoz vezetne. Az „új középosztály" továbbá elfedi azt a tényt, hogy az általunk azonosított osztály nem része valamely átfogóbb középosztálynak, amely magába foglalná annak „régi" és „új" rétegét, hanem egy elkülönülő osztály, ami elválik a régi középosztálytól.

[4] Kultúra alatt természetesen nem pusztán a „magaskultúrát" vagy általában a művészeteket értjük. Egy csoport kultúráját a mindennapi problémákra és helyzetekre adott valamennyi megoldás és válasz teljes eszköztáraként fogjuk fel. Ez az eszköztár áthagyományozható, az átörökítés eszközei pedig a mítoszoktól és daloktól a tudományos formulákig és gépekig bármi lehet.

[5] A „menedzser" e tanulmányban mindvégig képesítéssel rendelkező alsó- és középszintű menedzsereket jelent. A fejlett kapitalizmusban a tőkések a részvény-

társasági formát öltő tőkés nagyvállalatok [corporations], nem pedig az egyes egyéni vállalkozók, mint korábban. Csak azok sorolandók az uralkodó osztályba, akik csoportként jelentős nagyvállalati részvénytulajdon birtokában vannak, egyénekként pedig közvetlen és uralkodó hatalmat gyakorolnak e nagy részvénytársaságok működése felett. Ugyanígy, az uralkodó osztályhoz soroljuk azokat a vezető tisztviselőket is, akik nem részvénytársaságként működő nagyvállalatok élén állnak (azaz kormányzati szerveket, nagy alapítványokat stb. vezetnek).

[6] Az Egyesült Államokbeli munkásosztály történetének e korszakát alaposabban tárgyalják a következők: Aronowitz 1973; Ewen 1976; Braverman 1975. E jelenségek nagyon komoly politikai következményekkel jártak a munkásosztály küzdelmeire, ezek azonban túlmutatnak e tanulmány keretein.

Irodalomjegyzék

Aronowitz, Stanley 1973: *False Promises: The Shaping of American Working Class Consciousness*. New York, McGraw-Hill.

Baran, Paul – Sweezy, Paul M. 1966: *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order.* New York, Monthly Review Press.

Belleville, Pierre 1963: *Une nouvelle classe ouvrière.* Paris, Julliard.

Bowles, Samuel – Gintis, Herbert 1975: *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life.* New York, Basic Books.

Braverman, Harry 1975: *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York, Monthly Review Press.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John A. 1976: Work and Consciousness. *Monthly Review,* 28 (3), 10–18.

Ehrenreich, Barbara – English, Deirdre 1973a: *Complaints and Disorders: The Sexual Politics of Sickness.* New York, Feminist Press.

Ehrenreich, Barbara – English, Deirdre 1973b: *Witches, Nurses and Midwives: A History of Women Healers.* New York, Feminist Press.

Ewen, Stuart 1976: *Captains of Consciousness: Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture.* New York, McGraw-Hill.

Freedman, Francesca 1975: The Internal Structure of the American Proletariat: A Marxist Analysis. *Socialist Revolution,* 5 (26), 41–84.

Gorz, Andre ([1964] 1967): *Strategy for Labor: A Radical Proposal.* (Ford.: Nicolaus, Martin A. – Ortiz, Victoria.) Boston, Beacon Press.

Gorz, Andre 1972: Technical Intelligence and the Capitalist Division of Labor. *Telos,* (12), 27–41.

Grundy, Ross 1976: More on the Nature of Soviet Society. *Monthly Review,* (5).

Mallet, Serge 1975: *Essays on the New Working Class.* (Ford.: Howard, Dick – Savage, Dean.) St. Louis, Telos Press.

Marglin, Stephen A. 1974: What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production. *Review of Radical Political Economics,* 6 (2), 60–112.

Marx, Karl – Engels, Friedrich [1848] 1962: *A kommunista kiáltvány.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Mills, C. Wright 1951: *White Collar: The American Middle Classes.* New York, Oxford

University Press. Részletek magyarul: Mills, C. Wright ([1951] 1970): A fehérgallérosok. In uő.: *Hatalom, politika, technokraták: Válogatás C. Wright Mills műveiből.* (Ford.: Kemény István.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 113–256.

US Bureau of the Census 1960: *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957.* Washington, United States Government Publishing Office.

Poulantzas, Nicos [1973] 2008: On Social Classes. In Martin, James (ed.): *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State.* London–New York, Verso, 186–219.

Poulantzas, Nicos [1974] 1975): *Classes in Contemporary Capitalism.* (Ford: Fernbach, David.) London, New Left Books.

Stone, Katherine 1973: The Origins of Job Structures in the Steel Industry. *Radical America,* 7 (6) 19–66.

Sweezy, Paul 1953: *The Present as History: Essays and Reviews on Capitalism and Socialism.* New York, Monthly Review Press.

Thompson, E. P. [Edward Palmer] [1966] 2007: *Az angol munkásosztály születése.* (Ford.: Andor Mihály.) Budapest, Osiris Kiadó.

Touraine, Alain [1968] 1971: *The May Movement: Revolt and Reform.* (Ford.: Mayhew, Leonard F. X.) New York, Random House.

(Fordította: Éber Márk Áron)

E fordítás részlet az eredetiből:
Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John (1977): The Professional-Managerial Class. *Radical America,* 11 (2), 7–31. (https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I2.pdf)
A közölt részek: Bevezetés, I. és II. fejezet (7–18.), valamint az irodalomjegyzék (30–31.). Kimaradt azonban a professzionális-menedzseri osztály felemelkedésének történetét taglaló III. fejezet (18–30).

Egyetlen afrikai sem szabad akaratából érkezett az Újvilágba

„Az Egyesült Államok jövőjét fenyegető bajok közül a legijesztőbb a feketék jelenléte a területükön. Ha az Unióban jelenleg észlelhető zavarok és a jövőben várható veszélyek okát keressük, akárhonnan indulunk is ki, majdnem mindig ide jutunk, mint elsődeleges okhoz. A törvény a rabszolgaság intézményét eltörölheti, nyomait azonban egyedül csak Isten tünthetné el."

Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia.*
Budapest, Európa Könyvkiadó, 487.

A fekete rabszolgák első csoportjai 1619-ben érkeztek meg az északamerikai földrészre, Jamestownba (Virginia állam). A rabszolgaság intézménye a déli államokban jött létre, onnan terjedt tovább Észak felé. Eleinte kevés rabszolga érkezett, s a rabszolgastátusz jogilag meghatározatlan volt. A XVII. század közepére a gyarmatok megteremtették a rabszolgaság jogi státuszát, és a mind nagyobb számban érkező rabszolgák a kávé-, gyapot-, rizs-, dohány- és cukornádültetvényekre kerültek. A *gyapotmagtalanító* gép *(cotton-gin)* feltalálása után gyorsan nőtt a rabszolgák munkája iránti igény, számuk több mint négyszeresére emelkedett. Létszámuk sok helyen elérte a fehér lakosok számát. A gép feltalálása nyomán Dél mezőgazdasága az ültetvények és a rabszolgák függvényévé vált. Virginiából a déli államok felé haladva, lépésről lépésre növekedett a fekete népesség száma. A rabszolgák sorsa attól is függött, hogy az adott terület mely (európai) ország gyarmata volt. Bizonyos, hogy a feketék sorsa már a XVIII. században összefonódott a bevándorló európaiakéval, köztük

a cigányokéval. A rabszolga-kereskedelem hatalmas profitot hozott; a brit gazdaság és a karib-tengeri térség (Nyugat-India) kereskedelme virágzott, az amerikai gazdaságban pedig nélkülözhetetlenné váltak a rabszolgák. A rabszolga-kereskedők a XVI–XIX. században, becslések szerint, 12 millió rabszolgát szállítottak Afrikából az amerikai földrészre. Ugyanerre az időszakra vonatkozó, más számítások 15 millióra teszik az Afrikából elhurcolt rabszolgák számát. Közülük közel 4 millió vesztette életét „szállítás" közben. A rabszolgaság intézménye az amerikai élet szerves és „természetes" részévé vált; nem véletlen, hogy az amerikai alkotmányban a „rabszolga" kifejezés sehol sem szerepel. Az amerikai civilizáció szétrombolta a korábbi afrikai kultúrákat, helyreállíthatatlanul elpusztított minden értéket, ami korábban e civilizációt és társadalmaikat éltette. Amerika teljes fekete lakossága a mindennél rettentőbb hajóutak túlélőinek leszármazottja. Az afrikaiak, ahogyan elhagyták a fekete kontinenst, elhagyták saját múltjukat is, miközben emlékezetük bizonyos szakaszai megmaradtak. A gyarmati uralom megtörte az afrikai civilizációk addigi fejlődését, kisajátította emberi és anyagi erőforrásaikat. A kontinens népeit a külső vallási és kulturális befolyás, valamint a gyarmati rendszer érdekeit szolgáló oktatási rendszer elidegenítette saját értékeitől, kultúrájától. A rabszolgák idegenek, kívülállók voltak. Erőszakkal távolították el őket kontinensükről, elszakították kultúrájuktól, és új országukban megtagadták tőlük az asszimilációt is. Egy tanulmány szerint, az amerikai feketék többsége nem tudja, hogy Afrika mely vidékéről származik, kik voltak ősei, s csak a történelem ismerete ad rá választ, hogyan kerültek Amerikába. Az emlékezetkutatás ezt úgy értelmezi, hogy a rabszolgaság kitörölte emlékezetüket. A rabszolgaság nemcsak az elnyomást és a szörnyű történeteket jelenti az afrikaiak számára, hanem azt is, hogy nem engedték őket hagyományos közösségükben élni, különböző helyekre adták el őket. Rabszolgaként nem lehettek szülők, gyermekeiket eladták vagy elajándékozták. Ezzel nemcsak a családokat, az első szocializációs közösséget rombolták szét, hanem kulturális múltjukat is. Ezért nincs emlékezet, a gyerek nem hallhatta a szülők történeteit, gyökereit nem ismerte. Az elszakítás kitörölte a közösségi emlékezetet. Több esetben kutatásokkal alátámasztott emlékek maradtak fenn a rabszolgák afrikai kulturális gyökereiből. Ilyenek a vallási gyakorlatok, oktatási-nevelési szocializációs szokásaik, a zene és az étkezési kultúra. Vannak, amik ezek közül fennmaradtak, vannak olyanok, amik evidensek az afroamerikai kultúrában, és vannak olyanok, amelyek

az amerikai életben találták meg helyüket. A zene, a táncok és az énekek az afrikai rabszolgák örökségét képezik (a rumba, a salsa, a blues és a spirituálé).

Amerikában a rabszolgákkal való bánásmód államonként eltérő volt. Az afrikai rabszolgák szinte kivétel nélkül analfabéták voltak, ami természetesen nem azt jelentette, hogy bizonyos készségekkel, képességekkel és tradíciókkal eredetileg nem rendelkeztek. A rabszolgaság évszázadai alatt azonban ezek a tradíciók elkoptak, ami a rabszolgatartók érdekében is állt. Minél kevesebb „gyökérrel" rendelkezik a rabszolga, annál inkább kizsákmányolható. Az analfabetizmus fenntartása a rabszolgatartók és az őket képviselő államok alapvető érdeke volt, hiszen az írni-olvasni-számolni tudás révén a rabszolga képes kapcsolatot létesíteni a külvilággal, és befolyásolható. A rabszolgatartók semmitől sem féltek jobban, mint a rabszolgalázadástól. Annak ellenére, hogy több államban törvény tiltotta a feketék oktatását, sok rabszolga vagy felszabadított rabszolga megtanult írni, olvasni. Dél számos városában létesültek titkos iskolák, sok rabszolgatartó család – vállalva a törvénysértést – tanította saját rabszolgáját.

A Konföderációs Cikkelyek és az 1787-es alkotmány nem tiltotta a rabszolga-kereskedelmet Amerika területén, néhány állam alkotmánya azonban igen. A rabszolgatartó Dél és a „szabad" Észak közötti nem hivatalos határ a Pennsylvaniától induló kelet–nyugati irányú vonal (kb. a 40. szélességi fok mentén), az ún. Mason–Dixon-vonal, illetve a Mississippi folyó lett. A Dél gazdasága egyértelműen a gyapottermelésre épült. A Dél-Karolina és Texas közötti terület a „gyapotkirályság" nevet kapta, míg Észak iparosodott. Az északi államok 1787–1804 között eltörölték a rabszolgaságot, a déliek azonban mindenképpen ragaszkodtak hozzá. „Az Egyesült Államok jövőjét fenyegető bajok közül a legijesztőbb a feketék jelenléte a területükön [...], a rabszolgaság absztrakt, mulandó ténye a lehető legvégzetesebben összefonódik a faji különbség fizikai, maradandó tényével. A rabszolgaság emléke megszégyenítő a fajra, a faj pedig fenntartja a rabszolgaság emlékét" – vélekedett Tocqueville (i. m. 486).

1836–1844 között a rabszolgaságot támogató erők folyamatosan, ügyrendi manőverezéssel *(gag rule)* megakadályozták, hogy az amerikai kongresszus napirendre tűzze és megvitassa a rabszolgaság eltörlésének kérdését, s foglalkozzék a beadvánnyal *(petition)*. A „gag rule" alkalmazása tűnt ugyanis a legcélszerűbb ügyrendi eszköznek ahhoz, hogy meggátolják vagy elhalasszák a rabszolgaság eltörlésének megvitatását a kongresszusban, ellensúlyozandó a civil szervezetek (például

a rabszolgaság felszámolását sürgető, 1833-ban megalapított *American Anti-Slavery Society*) erősödő nyomását. E társaságnak 1840-ben több mint kétszázezer (!) aktív tagja volt. A „gag rule" alkalmazását 1844-ben szüntették meg John Quincy Adams amerikai elnök, kongresszusi képviselők és szövetségeseik erőfeszítései nyomán.

A legjelentősebb rabszolgalázadás a Nat Turner (1800–1831) által vezetett felkelés volt 1831-ben. Az afrikai–amerikai rabszolgák vallása igen sokszínű volt, merőben különbözött a rabszolgatartók vallásától, a rabszolgatartók a legtöbb esetben nem ismerték rabszolgáik tudását, mélyen alulbecsülték őket. Mindez közrejátszott a felkelés kirobbanásában. A rabszolgák vallásossága veszélyérzetet keltett a tulajdonosaikban, ezt használta ki Nat Turner. Nat Turner Virginia állambeli rabszolga volt, aki vallási megszállottként Isten által kiválasztott prófétának tartotta magát, akinek a feladata népét kivezetni a rabszolgaságból. Képzettségét, olvasottságát és impulzivitását, valamint prédikációs tehetségét használta fel arra, hogy maga köré gyűjtse híveit. Éjjel megtámadta és legyilkolta gazdája családját, majd követőivel, akik száma a kezdeti 6-ról 80-ra nőtt, bevonult Jerusalembe (Southampton megye, Virginia állam). Megöltek 57 férfit, nőt, gyermeket, egészen addig gyilkoltak, amíg a fehér túlerő le nem verte őket. Turner megszökött a letartóztatás elől. Két hónapig bujdosott, mielőtt elfogták, majd 1831. november 11-én 19 lázadóval együtt kivégezték. A déli fehér ültetvényesek mindenhol lázadást sejtettek, bosszút esküdtek. Nat Turner megkínzása és kivégzése után több mint 200 rabszolgát kizárólag félelemből megöltek. Megerősödött meggyőződésük a rabszolgaság fenntartásáról. Szigorúbb őrizetet vezettek be, valamint felügyelték a feketék vallásgyakorlását.

Az Unió gazdaságában a XIX. század első harmadától jelentős változások mentek végbe: addig az egész Unióban a mezőgazdaságé volt a vezető szerep. Észak iparosodott, Dél viszont mind jobban lemaradt a gazdasági fejlődésben, ahol továbbra is a rabszolgaság volt a meghatározó gazdasági és társadalmi tényező. Északon egyre inkább teret nyert a bérmunka. Lincoln elnököt 1862 elejétől foglalkoztatta a rabszolgaság kérdése. Kormányának tagjai azonban figyelmeztették: a rabszolgáknak szabadságot ígérő kiáltványa nyilvánosságra hozatalával várja meg, amíg a hadi helyzet Észak javára billen. Így az ún. *Emancipációs kiáltvány (Emancipation Proclamation)* 1862. szeptember 22-én, az antietami csatát követőn kerülhetett nyilvánosságra. Az időzítést még két további tényező is szükségessé tette: egyrészt, az amerikai kongresszusban a rabszolgaság felszámolását támogató *(abolicionista)*

szárny jelentősen megerősödött; másrészt fennállt annak a veszélye, hogy Anglia és Franciaország elismeri a déli államok konföderációját, ami az Unió végét jelentette volna. Az egyenjogúsági kiáltvány 1863. január 1-jétől felszabadulást ígért a szövetségi kormánnyal szemben álló területeken élő minden rabszolgának, egyben kártalanítást helyezett kilátásba a rabszolgatartóknak. Az elnök hangsúlyozta, hogy a rabszolgaság teljes felszámolása a kongresszus, illetve a határállamok hatáskörébe tartozik. A proklamáció szerves folytatását jelentették az alkotmány 1865. 1868. és 1870. évi tizenharmadik, tizennegyedik, és tizenötödik kiegészítései, amelyek eltörölték a rabszolgaságot és egyben minden amerikai számára – beleértve a felszabadított rabszolgákat is – szavatolták a polgári jogok érvényesülését. A rabszolgaság eltörlésének erkölcsi megfontolásain túl sokan nem fogadták el, hogy a modern gazdaságban a felszabadított munkaerő hatékonyságával összehasonlítva gazdaságos lehet a rabszolgák alkalmazása. E tézis azonnali elfogadása azonban a rabszolgák tömeges felszabadításával és munkába állításával járt volna együtt, ami országszerte politikai és társadalmi megrázkódtatást idézhetett volna elő.

Északon haszonnal járt a rabszolgaság és intézményeinek megszüntetése. A felszabadított rabszolgák új munkaerőt jelentettek, különösen az ipari tömegtermelésben. Délen azonban más volt a helyzet. A rekonstrukciót követő években számos felszabadított fekete állampolgár bízott abban, hogy a formális jogegyenlőség a gyakorlatban is megvalósul, az oktatás lehetősége elvezet a teljes egyenjogúsághoz, és megvalósul az esélyegyenlőség. Országos mozgalom indult az alkotmány kiegészítéseinek valóra váltására. A mozgalom vezetője Booker T. Washington (1856–1915) volt. A fekete közösség e legismertebb szószólója a Hampton College-ban végzett. Nevéhez fűződik a *Tuskegee Intézet (Tuskegee Negro Normal School)* alapítása 1881-ben. *A Történelmi Fekete főiskolák és Egyetemek* (HBCU – *Historically black colleges and universities*) az Egyesült Államok olyan felsőoktatási intézményei, amelyeket 1964 előtt alapítottak, azzal a szándékkal, hogy elsősorban az afroamerikai közösséget szolgálják. Ennek oka az volt, hogy a túlnyomórészt fehér felsőoktatási intézmények megtiltották képzett afroamerikaiak felvételét. Ezek az intézmények viszont lehetőséget biztosítottak minden jelentkező számára. Néhány kivételtől eltekintve, legtöbbjüket az amerikai polgárháború után hozták létre az egykori rabszolgatartó államokban.

Az Egyesült Államokban 107 állami és magán fenntartású HBCU-főiskola *(college)* működik. Booker T. Washington nézeteit a faji egy-

más mellett élés kérdéseiről az ún. *Atlanta Compromise*-ban fejtette ki. A röpiratban a hangsúlyt az önképzésre helyezte, a fő célt pedig az oktatásban és képzésben – nem a politikai jogok kivívásában – jelölte meg. Booker T. Washington gondolatait sokan túl óvatosnak találták, és radikális változást hirdető szervezet megalakítását sürgették. Az új mozgalom élére W. E. B. Du Bois állt (1868–1963), aki fenntartásait hangoztatta Booker T. Washington elképzeléseivel szemben, különösen a feketék oktatási lehetőségeivel és jövőjével kapcsolatban. Míg B. T. Washington a felszabadított rabszolgák oktatásában, szakképzésében, kereskedelmi és mezőgazdasági iskolák megalapításában, s ezzel a feketék gazdasági pozícióinak megerősödésében látta a felemelkedés útját, Du Bois a feketék polgárjogait akarta biztosítani nemcsak az alap- és középfokú, hanem a felsőfokú (egyetemi) oktatás területén is. Du Bois nevéhez fűződik a ma is aktív, sokszor radikális NAACP *(National Association for the Advancement of Colored People)* megalapítása 1909-ben, amely egy évszázada irányítja a színes bőrűek polgárjogi harcait. Du Bois támogatója volt Paul Robeson, a híres polgárjogi aktivista és énekes is. A rabszolgák tömeges behurcolásakor különösen nagy erővel jelentkezett az igény a kereszténység terjesztésére. Prédikátorok és papok iskolákat és templomokat alapítottak az új nyugati államokban, féltek attól, hogy a „vallás elvész az erdő közepén".

Az Újvilág rabszolgái mély vallási gyökerekkel kerültek Amerika földjére. Az amerikai muzulmán történelem igen messzire nyúlik vissza – egészen 1619-ig, amikor Virginia partjainál partot ért az első rabszolgaszállító hajó. Az amerikai rabszolgák körében közel 10%-ot tettek ki a muzulmánok. Az iszlám hatalmak jóval az Újvilágba irányuló rabszolga-kereskedelem előtt rabszolgasorsba kényszerítették a szubszaharai afrikaiak egy részét. Minden általuk megszállt területről gyűjtöttek és árusítottak rabszolgákat Európa és Amerika számára. Muzulmán rabszolga-kereskedők látták el „áruval" az Amerikába tartó hajók rakományát. Az amerikai kereskedők ritkán „vadásztak" rabszolgákra Afrikában. Az embervadászat és -kereskedelem a muzulmán kereskedők segítségével zajlott, akik számára ez hatalmas üzletet jelentett. Ma az Egyesült Államokban a muzulmán lakosság 42%-a afroamerikai, számuk megközelítőleg 4–6 millió, akik többségükben szunnita muzulmánok. A muzulmán rabszolgák, akik akaratuk ellenére lettek „bevándorlók", Nyugat-Afrika elit népcsoportjaiból kerültek ki, s a XVIII–XIX. század észak-amerikai rabszolgáinak 15%-át alkották. Vallási és etnikai gyökereik az olyan régi, fekete iszlám királyságokig vezethetők vissza, mint Ghána és Mali. Sokan

közülük megtartották hitüket, szokásaikat és nevüket, ismerték az arab írásjeleket és a vallási előírásokat. Tartották a ramadánt, ötször imádkoztak naponta, és idézték a Koránt. Az újszülöttek a nyolcadik napon kapták meg nevüket. A polgárháború idejére azonban a Nyugat-Afrikából behurcolt rabszolgák hagyományőrző iszlám szokásai elvesztették funkcióikat. Az új helyzetben a muzulmánok képtelenek voltak fenntartani közösségeiket, intézményeiket, vallási szokásaikat: szétszórattak az ültetvényeken. Halálukkor az iszlám e sajátságos verziója velük halt s végleg eltűnt.

Afrika lakói hisznek egy felsőbbrendű lény, isten létezésében. A legnagyobb istent rendszerint távolinak és elérhetetlennek tartják, s gyakran nem is hozzá, hanem kisebb istenekhez fordultak, mint a termés, az időjárás istenei. Az afrikai törzsek hitében különösen nagy tisztelet illeti meg az ősöket, az elhunyt családtagokat, akik haláluk után is velük maradnak. Az ősök kultusza meghatározó szerepet játszik az afrikai emberek hétköznapjaiban, az eltávozottakat valójában nem is tekintik halottnak. A kereszténység az Újvilágban a rabszolgák számára az afrikai és a keresztény hit keveréke, így alakult ki a sajátos rabszolgavallás. Az afrikai vallási elemek keresztény tartalmat kaptak, bibliai képekre épülnek, és egyben jellegzetesen afroamerikai színezetűek. A vallásos tartalom mellett gyakran megjelenik az utalás a rabszolgasors nehézségeire is.

1619 és 1700 között a rabszolgatartók nem próbálták keresztény hitre téríteni rabszolgáikat. Virginiában az anglikán egyház igen óvatosan kezelte a kereszténység kérdését. 1701 azonban fordulópontot jelentett: megérkeztek a fehér misszionáriusok, s ezzel megkezdődött a hittérítés. Londonban megalakult a *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts (Társaság az Evangélium Terjesztésére a Külhoni Térségekben – SPG)*. Az SPG térítette a rabszolgákat, s ezzel az afrikai hithez és lélekhez újfajta hit társult, ami erőt adott a rabszolgasors elviseléséhez. E társaság igen eredményes munkát végzett az 1730-as évtizedtől, vagyis a *Nagy Ébredést (Great Awakening)* követően, egészen a század végéig: kimutathatóan egyre több fekete rabszolga fordult a kereszténységhez. A misszionáriusok és prédikátorok nagy fontosságot tulajdonítottak a hittérítésnek.

A vallásfelekezetek *vasárnapi iskolák*at *(Sabbath School)* alapítottak a Biblia és az evangélium terjesztésére. A XIX. század közepéig az egyházi iskolákra fontos szerep hárult az iskolarendszerben. Délen, a polgárháború előtt, a színes bőrűek oktatása gyakorlatilag nem létezett, Északon pedig csupán korlátozottan volt jelen. A rabszol-

gaságot követően az oktatás egyidejűleg volt formális és informális, magán és állami, felekezeti és világi, szegregált és integrált jellegű. Az afroamerikaiak számára az oktatásban való részvétel egyértelműen kihívást és sikert jelentett, amit mindvégig polgárjogi küzdelmek, gyilkosságok, tüntetések és legfelsőbb bírósági döntések kísértek.

Az ültetvényesek segítettek a térítésben, templomaikban a rabszolgák számára elkülönített helyet biztosítottak a balkonon vagy a templomkertben, az ablakok alatt. A rabszolgák a kereszténységet afrikai gyökereikkel együtt értelmezték, imádságuk az evangéliumok révén hitüket és szabadságvágyukat fejezte ki. Az 1830-as években Délen elterjedt az evangéliumolvasás zenei változata, a *gospel,* amit kezdetben a fehérek társadalmi kontrolljának tekintettek. E forma mind a mai napig a feketék vallásgyakorlásának zenei alternatíváját nyújtja. 1860-ra a rabszolgák 15%-a a baptista vagy a metodista egyház tagja lett. Saját fekete prédikátoraikat hallgatják, a Bibliát személyes sorsuk alapján értelmezik, magukat Isten kiválasztott gyermekeinek vallják. Gulf térségében, Louisiana államban megjelent a voodoo szertartás, s változatlanul megtalálhatók az iszlám hívei is. (1852-ben jelent meg Harriet Beecher Stowe [1811–1896] abolicionista írónő „Tamás bátya kunyhója" című világszerte ismert regénye.)

A jelen kutatások kerülik a „rabszolga", „rabszolgaság", „volt rabszolga" kifejezéseket, amivel azt jelzik, hogy amíg ezek a kifejezések használatban voltak, ezt a népcsoportot nem vették emberszámba, hanem tárgyként, vagyis rabszolgaként kezelték. Az 1830-as évektől 1890-ig a „színes amerikai" vagy „színes bőrű" volt az elfogadott megnevezés. A XX. század elejétől egészen az 1920-as évekig a származás jelölésére a „negro" volt az általános. E fogalmat azonban egyre nagyobb ellenállás fogadta. A megkülönböztetéssel szembeni küzdelem valamennyi formája, az 1960-as években kulminált a „black power" mozgalomban. Később, a kulturális nacionalizmus erősödésével, a „fekete" és „afroamerikai" megnevezések váltak meghatározóvá. Az 1980-as évek óta legtöbben afroamerikainak tartják magukat, ami az identitás és a hovatartozás, a múlt, a történelem kifejezése. Amerika fekete lakossága ezzel nem bőre színét, hanem etnogeográfiai eredetét és hovatartozását is jelzi. A kutatások rabszolgaságba kényszerített afrikaiakként vagy afroamerikaikként említik a népcsoportot. Ezzel együtt az „amerikaiak" megnevezéstől való különbözés érdekében elterjedt az „Egyesült Államok polgárai" kifejezés is. A francia gyarmatokon a feketékre vonatkozó jogszabályok *(Code Noir)* a rabszolgatartóktól megkívánták, hogy rabszolgáikat megkereszteljék, és katolikus

hitben oktassák. A rabszolga újszülött keresztszülei általában franciák voltak, akik feleltek a vallási nevelésért. Megfigyelhető a névadásoknál, hogy az újszülött gyakran valamelyik katolikus szent nevét kapta.

A polgárháború utáni évtizedben 11 déli államban politikai, társadalmi és gazdasági káosz uralkodott. A felszabadított rabszolgák hamarosan ráébredtek, hogy a jogi értelemben vett szabadság önmagában nem sokat ér. A volt rabszolgatartók mindent megtettek azért, hogy a feketék feletti uralmukat visszanyerjék, és ehhez jogi eszközöket is igénybe vettek. 1865-től a déli államokban a felszabadított rabszolgák egész életét és munkáját ellenőrzésük alá vonták. Összefoglaló néven, e jogszabályok alkották az ún. *Black Codes*-ot. Ezek kiterjedtek a felszabadított feketék polgári jogaira – pl. aktív és passzív választójog, a szabad mozgás korlátozása stb. –, akadályozták tulajdonszerzésüket, szabad vallásgyakorlásukat, a közszolgáltatások igénybevételét (a bíróságoktól, a színházakon és a temetőkön át a tömegközlekedési eszközökig), tiltották a vegyes házasságot, ellehetetlenítették vállalkozásaikat. A Black Codes a rabszolgatörvényekben gyökerezett, elfogadásuk fő célja az olcsó munkaerő biztosítása és a rabszolgastátusz „meghosszabbítása" volt.

E jogszabályok a volt rabszolgákat arra kényszerítették, hogy a mezőgazdaságban vagy a háztartásokban vállaljanak munkát. Számos államban a munkanélküli feketéket csavargás vádjával letartóztatták. A szabályok a feketék munkavállalásának részleteit is szabályozták. Dél-Karolinában például csak külön engedéllyel vállalhattak munkát a mezőgazdaságon, illetve a házimunkán kívül, továbbá lehetetlenné tették számukra, hogy lakóhelyükön kívül földet béreljenek. A szabályok sok helyen röghöz kötötték a feketéket, akik számos városba csak engedéllyel léphettek be, s korlátozták vagy tiltották letelepedésüket – kivéve, ha munkaadójuk felelősséget vállalt értük. Ugyancsak sok helyen a feketék számára este tíz órától kijárási tilalmat léptettek életbe, s a szabályt megszegőket megbüntették.

1865-ban a szövetségi Kongresszus a felszabadított rabszolgák támogatására felállította a *Felszabadítottak Hivatalát (Freedmen's Bureau)*. Ez élelmet, egészségügyi ellátást nyújtott, segített letelepedésükben, és több mint ezer iskolát, tanító-, tanárképző intézetet és főiskolákat létesített. A hivatal azonban állandó pénzhiánnyal küszködött, s egyedül nem volt képes arra, hogy hatálytalanítsa a feketeellenes rendszabályokat. 1872-ben megszüntették. A polgárháború utáni újjáépítési periódus után a színes bőrűek helyzete sok tekintetben rosszabbá vált, mint a polgárháború befejezését köz-

vetlenül követő egy-két évben. A fekete lakosság életkörülményei, nemzetközi nyomásra, csak a második világháború során javultak valamelyest, ám az iskolai szegregáció gyakorlata továbbra sem változott meg. A különböző fekete bőrű csoportok az oktatásban meglévő esélyegyenlőtlenség miatt már korábban is számos alkalommal tiltakoztak, bojkottálták a szegregált iskolákat, például Altonban (Illinois állam, 1897–1908), East Orange-ban (New Jersey, 1899–1906) vagy Springfieldben (Ohio, 1922–23). A törvény 21 államban még 1951-ben is előírta vagy megengedte az iskolai szegregációt. A *Jim Crow*-féle jogszabályok, illetve egyes állami és helyi szinten hozott törvények és rendeletek előírták a színesbőrűek megkülönböztetését a közszolgáltatásokban, az oktatásban, a közegészségügyben, a tömegközlekedésben és a vendéglátóhelyeken. A nyilvános illemhelyeken is jelezték: „Csak fehérek/színes bőrűek számára." A hadseregben teljes szegregáció érvényesült az ún. *separate but equal* (külön, de egyenlően) hamis elve alapján. Mind a polgárháború előtti rabszolgatörvények *(slave code)*, mind a polgárháború utáni, két hullámban megszületett törvények (*Black Code*, 1865–1866; *Jim Crow laws* a rekonstrukció után) a fekete amerikaiak megkülönböztetésének és a közéletből való kizárásának jogszabályai voltak. A törvények az egyes államok alkotmányában is megjelentek. A lincolni alkotmánymódosításokat semmibe véve, intézményesítették a szegregációt, a fehérek és a színesbőrűek szétválasztását gyakorlatilag az élet valamennyi területén. A késő XVIII–XIX. században, a XX. század elején New York, Massachusetts, Connecticut, Pennsylvania, Ohio, Iowa, Kansas és Kalifornia államok kizárólag szegregált oktatást vagy semmiféle oktatási lehetőséget nem biztosítottak az afroamerikaiak számára.

Az első jogi lépés a *de jure* szegregált oktatás megszüntetésére a *Roberts vs. City of Boston* ügy volt 1849-ben. Benjamin Roberts a bostoni iskolaszéket *(Board of Education)* perelte be az iskolai szegregáció miatt, amiben lánya, Sarah volt érintett. Igaz, a Roberts-eset a szegregált iskolák megszüntetése ügyében elbukott, 1855-ben azonban az afroamerikai közösség sikerét jelentette, hogy Massachusetts államban törvényt hoztak az iskolák deszegregálásáról. A XX. századi afroamerikai polgárok azután fellépésükkel több államban is eredményeket értek el a szegregált iskolák ügyében, különösen a polgárháború lezárulását követőn Iowa, Indiana, Ohio és Illinois államokban. Az akciók a szegregáció megszüntetésén túl az iskolák színvonaláról, az oktatási rendszerről és annak szerkezetéről is szólt – ami érzékenyen érintette az itt tanító tanárok helyzetét. A XX. századra a duális

rendszer vált jellemzővé, a *de facto* és a *de jure* deszegregált oktatás Amerika-szerte fennállt.

Az NAACP által vezetett kitartó kampány hatására az *Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága* 1954-ben a *Brown vs. Board of Education of Topeka* ügyben hozott döntéssel alkotmányellenesnek minősítette az 1896-os *Plessy vs. Ferguson* ügyben hozott döntést, és kimondta: a szegregáció az egyenlő bánásmód tagadása, és a különválasztott oktatás egyenlőtlen. Majd egy évvel később a bíróság úgy rendelkezett, hogy meg kell indítani a deszegregáció folyamatát. A déli államok nyíltan ellenálltak a Bíróság döntésének (illetve burkoltan, halasztási taktikával lassították az integrációt), követelve a döntés megváltoztatását.

Jelenleg egy reszegregációs folyamatnak vagyunk tanúi az amerikai köz- és felsőoktatásban. A Legfelsőbb Bíróság csaknem hatvan éve meghozott, történelmi jelentőségű döntése a színes bőrűek iskolai diszkriminációját volt hivatott megszüntetni. Az elmúlt két évtizedben azonban kiderült, hogy a döntésnek főleg szimbolikus és nem tartalmi hatása volt az amerikai köz- és felsőoktatásra. Bebizonyosodott, hogy az iskolai esélyegyenlőség biztosítására (amely a Brown-döntés legfontosabb alapelve) nem elegendő a pozitív diszkrimináció mechanikus alkalmazása és a deszegregáció rendeleti formában történő kikényszerítése. Különbséget kell tenni deszegregáció és integráció között. A deszegregáció a faji megkülönböztetés jogszabályokkal kikényszerített *de jure* megszüntetése, míg az integráció az oktatásban (aminek előfeltétele a deszegregáció) olyan társadalomszociológiai, pszichológiai és pedagógiai folyamat, amely egyebek között magában foglalja a különböző bőrszínű, társadalmi státuszú és anyagi helyzetű diákok hátrányos helyzetének megszüntetését, felzárkóztatásukat, esélyeik egyenlőségének megteremtését és tartós fenntartását; továbbá a társadalmi különbségek, a diverzitás, a multikulturalizmus elfogadását és elfogadtatását.

Míg a korábban deszegregált, sőt integrált közoktatásban a reszegregáció, egyfelől, a színes bőrűek különvál(aszt)ását jelenti a fehér bőrű diákoktól, másfelől új jelenségként megjelenik a latino (spanyol anyanyelvű) diákok iskolai szegregációja is. Megemlítendő a fekete bőrű és a latino diákok különválasztása számos amerikai nagyvárosban és a nagyvárosok elővárosaiban. Figyelemre méltó, hogy a faji integráció számos helyen a nem fehér bőrű diákok (feketék és spanyol ajkúak) együttes oktatását jelenti, ahol feltűnően hiányoznak a fehér bőrű diákok, még azokban az iskolakörzetekben

is, ahol nagyszámú fehér bőrű lakos él. A kilencvenes évek kutatásai alapján, a szegregációnak nemcsak faji és etnikai, hanem nagyon erős osztályalapja is van: a reszegregált iskolákban tanuló színes bőrű diákok többsége szegény családok gyermeke, míg a fehérek által látogatott intézményekbe a magasabb jövedelemmel rendelkező középrétegek gyermekei járnak. Ez már önmagában is magyarázatot ad az iskolák színvonala közötti különbségekre, hiszen a területi alapon szervezett, körzetesített közoktatás elsődleges finanszírozása a helyi ingatlanadókból történik.

Jelenleg a reszegregációt nemcsak az államok és a helyi politika, sőt a bíróságok támogatják, hanem a közvélemény is. A legtöbb fehér bőrű amerikai úgy gondolja, hogy az oktatásban az esélyegyenlőség megvalósult, miközben az egyes iskolák közötti minőségi különbségek nem csökkentek, hanem növekedtek. A reszegregációra vezethető vissza, hogy a gyengébb színvonalú iskolákban nőtt a bukottak és a kimaradók száma. A reszegregációt bírósági döntések is előmozdítják. A hagyományos alkotmányos berendezkedés, jelesül a Legfelsőbb Bíróság szerepe kihívások elé néz: hatalma a politika formálására problémát jelent a demokrácia elve számára, amely szerint a törvényhozó hatalom a nép vagy választott képviselői kezében kell legyen. Döntései jelentős szerepet játszottak az esélyegyenlőség megteremtésében, miközben a mindenkori elnök kinevezhet olyan bírákat is, akik az ő, ezen elvnek ellentmondó politikát támogatják.

A globalizáció arra készteti az Egyesült Államokat, hogy végleg leszámoljon azokkal a mítoszokkal, amelyek az amerikai társadalom fejlődésének különlegességét magyarázzák, illetve Amerika és az Amerikán kívüli világ közötti kapcsolatokat irányítják. Különösen a *uniqueness,* az amerikai fejlődés különlegessége, továbbá a *manifest destiny,* az isteni eredetű elhivatottság mítoszairól van szó. Ezeken alapul ugyanis az amerikaiak izolacionizmusa, sajátos vallásossága, az arrogancia, a nagyhatalmi gőg, a mások álláspontjának meg nem értése vagy az európai szemmel szinte érthetetlenül harcos patriotizmus. Mindezek megjelennek az amerikai kormányzat tevékenységében, függetlenül attól, hogy az demokrata vagy republikánus-konzervatív. Úgy vélem, Amerika most változott meg örökre. Átlépte, kinőtte mítoszát, amiben született: történelmi fordulóponthoz ért. Anno elindult háborúival, az erőszak kultuszával és a demokrácia jelszavaival, a kivételesség eszméjével, és most elérkezett a XXI. század nagy kihívásaihoz; mindez átfogja az amerikai társadalom egészét és annak minden rétegét.

Irodalom

Mitchell, Ralph: *Az Egyesült Államok alkotmánya.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993.

Tweed, Thomas A.: *Islam in America: From African Slaves to Malcolm X*, Chapel Hill, University of North Carolina, National Humanities Center, 2004.

Ward Randolph, Adah L.: *„Black Codes." Encyclopedia of African American Education*. SAGE Publications. 26 Apr. 2010.

Zsigmond Anna: Az afrikai gyökerek és az oktatás az Egyesült Amerikai Államokban. *Új Pedagógiai Szemle*, 60. évf., 2010. 6–7.sz. 67–83. https://ofi.oh.gov.hu/en/zsigmond-anna-az-afrikai-gyokerek-es-az-oktatas-az-egyesult-allamokban

Zsigmond Anna: *Kultúra és hatalom. Amerika útja a 21. századba*. Budapest, Gondolat kiadó, 2019.

Meghasonlott ház

A fehér nacionalizmus és az amerikai társadalom

> „Ha egy ház meghasonlik magával, az a ház nem állhat fenn tovább… Bölcs tanácsok meggyorsíthatják vagy tévedések elodázhatják – a győzelem előbb vagy utóbb eljön."
>
> Abraham Lincoln, 1858

1. Kontextus

Walter Benjamin egyszer azt mondta, nem létezik a civilizációnak olyan dokumentuma, ami ne volna egyúttal a barbárság dokumentuma is. A történelem összemossa az egyenjogúsító és a reakciós t*örekvéseket,* bár arra is képes, hogy elválassza a búzát a pelyvától. Ez bizonyára igaz az amerikai társadalom alapdokumentumaira is. A *Függetlenségi Nyilatkozat* nemcsak meghonosította az önrendelkezés eszményét, de megelőlegezte a *Jogok Törvényé*t *(Bill of Rights)* is, ami később az alkotmány elfogadását lehetővé tette. Az Amerikai Egyesült Államok mindig büszke volt köztársasági alapelveire, demokratikus ethoszára és a törvényesség iránti elkötelezettségére. Ezek a dokumentumok, bár igazolják ezt a büszkeséget, figyelmen kívül hagyták a rabszolgaságot, a nők kirekesztettségét, és olyan rendszert alapoztak meg, amely a nincsteleneket nehéz helyzetbe hozza. Az ezekben a szövegekben megfogalmazott egyetemes irányelvek miatt e dokumentumok kiszakadtak eredeti kontextusukból, és hiányosságaik megkérdőjeleződtek. Ez az oka annak, hogy ezek a dokumentumok fontos hivatkozási alapot jelentettek az elnyomottak és jogfosztottak minden olyan mozgalma számára, amely azzal *a szándék*kal lépett fel, hogy eltörölje az őket hátráltató diszkriminatív törvényeket és intézményeket. Ezek a szövegek tették lehetővé, hogy a XVIII. és XIX. század európai demokratái az Egyesült Államokat a demokrá-

cia fáklyavivőjének és „a törvények nemzetének" tekintsék. Az USA forradalma liberális törekvéseket és demokratikus követeléseket inspirált, és igazodási pont volt minden későbbi „polgári" forradalmi irányzat számára, 1789 Franciaországától a 2011-es Arab Tavaszig.

Az Egyesült Államokban a polgárjogokért folytatott harc valódi harc volt, és az 1861–65-ös polgárháború csupán egy – bár különösen véres – epizódja volt ennek a küzdelemnek. A köztársaság és annak liberális törvényei álltak szemben a pozitív diszkrimináción alapuló, a rabszolgatartóknak, a fehér földbirtokosoknak és a tulajdonnal rendelkezőknek kedvező törvényekkel. A liberális jogállamisági eszméből levezethető elvek igazolták a tiltakozásokat; végül is az egyenlő jog annyit jelent, hogy a törvénynek egyformán kell mindenkire vonatkoznia, fajtól, nemtől és vagyoni helyzettől függetlenül. Ezeknek a jogoknak az intézményesített diszkrimináció ellen folytatott jogi és törvénykezési küzdelem terén is meg kellene jelenniük. A kirekesztettek és alávetettek támogatói ezért helyezik előtérbe a politikát, amikor síkra szállnak a szavazati jogokért, a kollektív tárgyalásokért, a szegregáció felszámolásáért, vagy a meleg és transznemű emberek egyenlőségéért.

A fehér nacionalizmusban nincs helye a törvény előtti egyenlőségnek vagy az általános értelemben vett állampolgárságnak; ez megmagyarázza, miért veti el a fehér nacionalizmus a mindenkire érvényes polgárjogokat, vagy az ezeket betartató szövetségi kormányzatot. Támogatói a faji privilégiumok és a kirekesztésen alapuló politika elkötelezett híveiként egy fehér, keresztény, szűk látókörű és előítéletes kisváros – egy elképzelt „fehér közösség" (Anderson 2016) – vízióját helyezik szembe a modern állammal. A hagyomány, a mítosz, a provinciális tapasztalat, a vallásos meggyőződés és a fanatizmus így fordul szembe végső soron a racionalitással, a jogokkal, a toleranciával, a szekularizmussal, a kozmopolitizmussal és a tudománnyal (Thompson – Smulewicz-Zucker 2018). Ennek természetes folyománya, hogy a fehér nacionalisták megvetik a hivatásos politikusokat, a bürokratákat, a szakértőket, a kifinomult értelmiségieket és az „idegeneket". Az ő világukban a melegek nem bújnak elő, a nők a konyhában sürgölődnek, a színesbőrű emberek tudják, hol a helyük – és mindannyian elégedettek a sorsukkal.

Amikor 2016-ban Donald Trump elnök arra hívta fel szavazóit, hogy „tegyék újra naggyá Amerikát", erre az Amerikára gondolt. Bármilyen elégedetlenségről tettek is tanúbizonyságot az elnyomott csoportok, Trump támogatói hiteltelennek ítélték meg sérelmeiket,

mivel tiltakozásaik mögött – állítólag – idegen erők álltak. Vezetőik nem voltak többek, mint csodabogár radikálisok, értelmiségiek, marxisták, kommunisták, anarchisták, zsidók, és egyéb „gyökértelen kozmopoliták". Az 1960-as években a déli szegregációpártiak hasonlóképpen ítélték el az északi „szabadságharcosokat" és polgárjogi aktivistákat, mint arrogáns jöttmenteket, akik semmit sem tudnak „a mi déli négereinkről", és képtelenek megérteni „minket" és a „mi" fehér, keresztény közösségünket. A közösség és az állam szembenállása sokat elárul az amerikai történelem legalapvetőbb feszültségeiről és ellentmondásairól. A szélsőségeket az állam struktúrái tartják kordában és szorítják vissza a civil társadalom szintjére. Főképpen a liberálisok figyeltek fel a nemzet vonzalmára az „ideológia nélküli" politika iránt, és támogatták azt az elektori rendszert, amely az ellenfeleket az oly fontos középút felé tereli.[1]

Kifejezetten fasiszta vagy helyi közösségekre építő párt *(community party)* befolyása alá sosem került az állam, és ennek oka, úgy tűnik, demokratikus jellegében keresendő. Ugyanakkor az Egyesült Államok hosszabb ideig létezett szegregált nemzetként, mint bármelyik más, valódi liberális demokráciának tűnő állam. A „győztes mindent visz" jellegű választási rendszer a kompromisszumkész, ideológiák nélküli pártoknak kedvez, ami miatt a status quo nehezen megváltoztatható. Ami a polgári társadalmat illeti, az amerikai állampolgárok mindennapjait szélsőségek jellemzik. A rasszista szervezetek, amik a „közösséget" hivatottak megjeleníteni, különösen délen vették folyamatos gerillatámadások alá az intervencionista (ti. gazdasági közbeavatkozást pártoló – *a ford.*), liberális jóléti államot, amelynek a programjai szándékosan a nincstelenek és a munkások számára kedveznek és szembefordulnak az illiberális, rasszista realitásokkal.

Amerikában két lélek lakozik, hogy Goethe szavaival éljünk, és a köztük dúló küzdelem a nemzet születéséig nyúlik vissza. A középút kiemelt szerepére már az alapító atyák között feszülő ellentét is rácáfolt – a nézeteltérés azok között, akik profitáltak a rabszolgaságból és támogatták azt, mint pl. Patrick Henry, Richard Lee és Thomas Jefferson, és azok között, akik kifejezetten ellenezték, mint Benjamin Franklin, Samuel és John Adams és Thomas Paine. A fehér nacionalisták hamar megjelentek az olyan figurák körül, mint John Calhoun alelnök (1825–1832) és Andrew Jackson elnök (1829–1837), akiknek vezetése alatt került sor az amerikai őslakosok genocídiummal felérő áttelepítésére a nyugati rezervátumokba, a „könnyek ösvényeként" elhíresült meneteléssel (Jahoda 1995; Brown 2007).

A fehér nacionalista szervezetek ezután alakultak. Ezek között volt a katolikus- és bevándorlóellenes *Semmitudók (Know Nothing)* mozgalma az 1840-es években, majd a *Ku Klux Klán* az 1870-es évektől, az 1920-as években az *absztinencia*-mozgalom, a Huey Long szenátor körül tömörülő déli populisták, az „Amerika minden előtt" szlogen befolyásos támogatói, akik többre becsülték Hitlert Rooseveltnél és ellenezték Amerika belépését a II. világháborúba, illetve az 1950-es években a „dixiekrácia", a gyalázatos Joseph McCarthy szenátor támogatói. S ez a hagyomány nem merült ki ennyiben. Az 1960-as években új, polgárjogellenes „fehér tanácsok" indultak délen, aztán megjelent a „csendes többség", az „erkölcsös többség", a középnyugati milíciák, majd a 2017-ben Charlottesville-ben parádézó neonácik. A fehér nacionalizmus a fanatikusok második természetévé vált, mindig jelen volt és készen állt felszínre törni, valahányszor a körülmények engedték.

Az egyenlőtlenségek bebetonozása az élet minden szférájában azt a célt is szolgálta, hogy az elnyomottakban erősítse a tehetetlenség érzését, azt a benyomást, hogy gondjaikkal kapcsolatosan úgysem lehet semmit tenni. A gazdasági kizsákmányolás kéz a kézben járt a rasszizmussal. Az őslakosokat kiszorították a földjeikről, a fekete rabszolgák ingyen dolgoztak, a mexikóiak és kínaiak bére alig volt több a semminél. Ezek a csoportok a mindennapi életükben mind megtapasztalták a kirekesztettséget, az oktatási lehetőségek megtagadását és a bántalmazástól vagy lincseléstől való félelmet.

A fehér nacionalizmus – különösképpen délen, a gyarmati periódus idején – a fennálló rendet támogató ideológia volt; voltak kritikusai, de alapvetően köztiszteletnek örvendett. Ez, ha csak egy rövid időre is, megváltozott a rekonstrukció idején (Dubois 1998). Egy pillanatra úgy tűnt, hogy olyan előremutató politikusok, mint pl. Thaddeus Stevens szenátor, képesek tenni valamit a déli rasszizmus és annak mindennapi életet átszövő örökségének megváltoztatásáért. A konföderáció támogatóit újra és újra emlékeztették rá, hogy elvesztették a polgárháborút. Az északi fél által végrehajtott radikális változtatások nyomán felértékelődtek a háború előtti korszak emlékei, és ezek inspirálták a Ku Klux Klán megszületését. A KKK hamar százezreket tömörítő földalatti szervezetté bővült, és világos céljai voltak: a rekonstrukció visszafordítása, a fehér privilégiumok visszaállítása, a szegregáció és a faji alapú elkülönítést kodifikáló „Jim Crow törvények" újra életbe léptetése. W. E. B. Dubois úgy tekintett a rekonstrukció periódusára, mint arra a pillanatra, amikor

az Egyesült Államok felgyógyulhatott volna a testében szétterjedő „rákból".

Ám ezt a pillanatot elszalasztották. A rekonstrukció elleni reakciós támadás különösen sikeresnek bizonyult, és ennek öröksége megalapozta a polgárjogi mozgalom elleni erőszakos fellépéseket. A KKK volt az első gerilla szervezet, amely később, 1915-ben elfogadott amerikai nyomásgyakorló csoportként szerveződött újra, és érdekeit több száz megválasztott hivatalnok képviselte. Harry Truman elnök egyszer azt mondta, hogy otthonában, Missouri államban „sintérnek" sem választották volna meg, ha nem lett volna (legalább egy rövid ideig) KKK-tag, és J. William Fulbright szenátor – az ENSZ támogatója, a McCarthyzmus és az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság ellenfele és a vietnámi háború kitartó kritikusa – úgy érezte, nincs más választása, mint hogy a polgárjogi törvénykezés ellen szavazzon, ha esélyt akar az újraválasztásra.

Az 1823-as Monroe-doktrína figyelmeztetés volt az európai államok számára, hogy a nyugati földtekén ne próbáljanak területeket vagy államokat gyarmatosítani. Ez az Egyesült Államokat a kontinens rendőrévé tette. Az amerikaiak szerint, ez persze saját felségterületeik védelmében történt – akárcsak a vietnámi háborúban, amikor a szlogen szerint „megöltük őket, hogy megmentsük őket (a kommunizmustól)". Az Egyesült Államok több tucatszor avatkozott be Latin-Amerikában, a Fülöp-szigeteken, Délkelet Ázsiában és másutt. A fehér nacionalizmus hatása az imperialista programra szembeötlő. Eltekintve az 1812-es háborútól, az 1898-as spanyol-amerikai háborútól és a két világháborútól, az Egyesült Államok intervenciói nem fehér nemzeteket céloztak meg.[2]

A fehér nacionalista haragot csak növeli, hogy az Egyesült Államokat büntetésekkel sújthatják, amiért különféle ügyekben – a NATO-tól kezdve a Nemzetközi Bíróságon át a klímaváltozásig és az ENSZ és szervezetei finanszírozásáig – kihátrál a nemzetközi kötelezettségekből és kölcsönös felelősségvállalásból. Trump döntései ezekben az ügyekben nyilvánvalóan saját szavazóbázisának bebiztosítását célozták. Az idegengyűlölő fehér nacionalisták kétségkívül lelkesen fogadtak egy olyan programot, amely az egyoldalú akciókat a többszintű, multilaterális döntések, az elnyomást a diplomácia, az önkényesen meghatározott amerikai nemzeti érdeket a nemzetközi együttműködés, és a durva és hagyományos „erőpolitikát" az emberi jogok elé helyezi.

A fehér nacionalizmus nem létezhet erőszak nélkül. Támogatóinak meg kell mutatniuk, hogy hol a helye az afroamerikaiaknak,

araboknak, ázsiaiaknak, kubaiaknak, filippínóknak, zsidóknak, mexikóiaknak és a többieknek. A legfontosabb azonban az, ahogyan a fehér nacionalisták elmossák a különbséget a törvényes és törvénytelen erőszak, a rendőrség és az önbíráskodók, a közösségi elvek és a törvényi rendelkezések között. A Jim Crow-törvények uralma alatti amerikai dél ennek az iskolapéldája. Emmett Till 14 éves volt, amikor 1955-ben Mississippi államban halálra kínozták, amiért állítólag flörtölt egy fehér nővel egy élelmiszerboltban. Fehér és fekete „szabadságharcosokat" gyilkoltak meg. Fekete gyermekek haltak meg templomok elleni robbantásos merényletekben. Fehér csőcselék fenyegette a James Meredith-hez hasonló fekete egyetemistákat, amiért déli egyetemre nyertek felvételt. A híres bluesénekesnő, Bessie Smith meghalt, miután megtagadták tőle az orvosi segítséget egy autóbaleset után 1960-ban. Számtalan fekete férfi és nő halt meg a rendőrök keze által, mielőtt Fanny Lou Hamer, a polgárjogi küzdelem hőse szót emelt volna a „törvényes" erőszak ellen, amit a fehér igazságszolgáltatás a színesbőrű lakosság ellen folytatott.

Marginálisan még mindig előfordulnak az erőszakra való explicit felhívások és lincselések. Azonban nem a perifériák jelentik a valódi problémát: a tömeges fegyveres erőszak évente kb. 36 ezer amerikai életét követeli.[3] Ezek a fanatikusok nyilvánvalóan azonosulnak az erőszak kultúrájával, és úgy tűnik, készek azt bármi áron megvédelmezni. Egyenes út vezet a rabszolgákat őrző katonáktól a KKK-ig, a fehér tanácsokig, a modern „börtön-ipari komplexumig", a faji megkülönböztetésig és a rendőrök fekete állampolgárok elleni, megállíthatatlannak tűnő erőszakos cselekedeteiig.

2. Pszichopatológia

A fehér nacionalizmus extrém megnyilvánulása annak, amit Richard Hofstadter egyszer az amerikai politika „paranoid vonásának" nevezett. Támogatói úgy érzik, minden oldalról fenyegetve vannak. Pszichopatológiájuk osztálybázisukból táplálkozik. A fehér nacionalizmus, akárcsak a többi mélyen reakciós ideológia, a dél és a középnyugat agrárius és urbanizálatlan régióinak bázisára támaszkodik, amit kiskereskedők, farmerek, szerződéses dolgozók, és idejétmúlt ipari szektorokban, pl. a széniparban dolgozó (fehér) munkások szoros közösségei alkotnak. Miután a régi tömegszervezetek összeomlottak, a fehér nacionalizmus meg tud szólítani különböző

lumpenproletár elemeket is, pl. a bandák és harcos klubok romantikus, céltalan lázadóit, akik gyakran drogfutárként, a maffia tagjaként vagy pitiáner bűnözőkként tevékenykednek (Barrow 2020).

A premodern életben ragadt vesztesek nem veszik hasznát a modern döntéshozatali eszközöknek. A bizonyítékok, tudományos érvelések, logikai okfejtések és kritikai reflexiók nem segítenek rajtuk. Ha ezek közül bármelyikre igényt tartanának, saját önképüket vonnák kétségbe. A fehér nacionalistáknak olyan világképre van szükségük, ami megerősíti előítéleteiket, és ebben az értelemben Sartre-nak igaza volt abban, hogy a fanatikus „a hamis érvelést választja". Minden racionális megközelítés megkérdőjelezné önbecsülésüket. Az igazi tragédia az, hogy ezek a fehér nacionalisták valóban vesztesek, és minden alapjuk megvan rá, hogy így érezzenek. Ez teszi olyan bonyolulttá a kérdést, hogy mihez kezdjünk velük.

Ha azonosulnának a liberális köztársasági eszménnyel és a törvény által szabályozott állampolgárság elvével, elveszítenék a faji felsőbbrendűség érzését, és azt a meggyőződést, hogy „egyedül ők" alkotják a nemzetet. A szocializmus felkarolása is anyagi egyenlőséget kényszerítene a fanatikusokra, és megkérdőjelezné korábbi privilégiumaikat. Egyfelől a bankok és a kapitalista nagyvállalatok által fenyegetve, másfelől attól tartva, hogy névtelen munkásokká válnak, a fehér nacionalisták nem tudnak azonosulni sem a politikai liberalizmussal, sem a szocialista gazdasággal, anélkül, hogy megtagadnák önmagukat. A fehér nacionalizmus így nem képletes, hanem konkrét értelemben véve reakciós. Támogatói félnek, leginkább talán attól a kérdéstől, amit Beaumarchais darabjában Figaro szegez neki elképedt arisztokrata ellenfelének: „De mondja, mit tett ön azért, hogy ilyen magasra jutott? Vette magának a fáradtságot, volt szíves megszületni."*

A modern osztályok, mint a burzsoázia és a munkásosztály, szabad választás alapján vonzódnak olyan modern ideológiákhoz, mint a liberalizmus vagy a szocializmus. Ugyanez az elv érvényes a premodern osztályokra is, mint a farmerek vagy a kiskereskedők. Történetileg vonzódnak a premodern ideológiákhoz, amik a politikai elnyomás és a felvilágosodás-ellenesség elvein alapulnak. A fehér felsőbbrendűség hirdetőinek az az érdekük, hogy a megérzésekből és hitből táplálkozó „tudást" részesítsék előnyben a bizonyítékokkal és a párbeszéddel

* Forgács András fordítása. – *A ford.*

szemben. Az ilyen premodern kritériumok alkalmazása a dolgok megítélésében eleve kizárja, hogy saját rasszista értékrendjüket, képzeletbeli közösségüket és bizonytalan önbecsülésüket kritikusan szemléljék.

Semmi különös nincs Donald Trump folyamatos hazudozásában, és abban, hogy a felelősséget másokra hárítja. A fehér nacionalisták a saját hiányosságaik miatti felelősséget a „Másikra" vetítik. Minél intenzívebb a félelem, annál paranoidabb a fehér nacionalista, és annál buzgóbban keresi a bűnbakokat az általam „összeesküvéselmélet-fetisizmusnak" nevezett tevékenység során. Persze, számos valós összeesküvésre volt példa a történelemben, ezek megértése azonban teljesen más, mint ha az összeesküvés-elmélet fetisizmus szemüvegén keresztül nézzük a világot, ahol minden esemény ugyanabban a torzító értelmezési keretben jelenik meg. A pszichopatologikus elem ott érhető tetten, hogy ennek a paranoiának van egy hisztérikus eleme, ami lehetetlenné tesz bármilyen dialógust a lényegi kérdésekről – és ez valami mást is megmagyaráz. A fehér nacionalisták már tudják a hogyant, a miértet, az okokat, és hogy mit kell előzetesen tenni. Az, hogy megcáfolhatatlan előítéletek talaján állnak és neurotikus módon ragaszodnak ezekhez, elszigeteli őket bírálóiktól és a kritikától. Sartre gondolata, hogy az antiszemiták „legszívesebben kővé válnának", a fehér nacionalistákra is érvényes: mindkettő ellenáll a változásnak.

A *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* kétségtelenül az összeesküvés-fetisizmus legteátrálisabb és legnépszerűbb példája (Bronner 2019). Ebben az – orosz ős-reakciós fanatikusok által kreált – XIX. századi hamisítványban a zsidók egy, a keresztény civilizáció ellen irányuló és a Jézus keresztre feszítése előtti időkre visszanyúló, világméretű összeesküvés kitervelőiként jelennek meg. Amerikai verzióját 1921-ben Henry Ford nyomtatta ki, és a *Jegyzőkönyv* hatalmas sikert aratott a fehér nacionalisták körében; a két világháború közötti Európában alighanem ez volt a második legolvasottabb szöveg a Biblia után. Ennek oka nem csupán elképesztő állításaiban keresendő, de abban is, hogy a fanatikus olvasó egyetlen ellenségre fókuszálhatott. Így a világ egyetlen végeérhetetlen küzdelemmé egyszerűsödött „köztük" és „köztünk".

Mára a helyzet megváltozott. A fehér nacionalistáknak már nincs egyetlen, mindent lefedő bűnbakjuk, akit sérelmeikért okolhatnak. Az „Egyesítsük a jobboldalt" *(Unite the Right)* felhívásra, 2017-ben, Charlottesville-ben összegyűlt neonácik Hitlert ábrázoló pólókban masíroztak, olyan régi szlogeneket skandáltak, mint a „vér és föld",

„a zsidók a mi sorscsapásunk", és „a zsidók nem vehetik el a helyünket". Bár a zsidókra vonatkozó szófordulatok részét képezik a fehér nacionalista tiltakozásoknak, a zsidók többé már nem töltik be a gyűlöletet szervező szimbólum szerepét, mint egykoron. A „választott nép" mint téma még jelen van, de keveredik egyebekkel: ott vannak az afroamerikaiak, az arabok, az LMBTQ-közösség tagjai, a bevándorlók, a Bezoshoz és Gateshez hasonló milliárdosok, és a „mély állam" működtetői. Hiányzik az az egyesítő vezérfonal, amit annak idején a zsidók jelentettek. Az összeesküvés széttöredezett, a tervek különbözőek, az árulók személye véletlenszerű.

Egyre nehezebb minden szálat egyben tartani. Ez a feladat meghaladja a köztük lévő különbségeken felülemelkedni próbáló fehér nacionalista szekták és milíciák lehetőségeit. Ehhez az *establishment* konzervatív intézményeire, az internetre és a kereskedelmi tömegmédia legreakciósabb szegmenseire van szükség. Tizennyolc millió ember nézte meg a *Pizzagate* c. dokumentumfilmet, ami azt állította, hogy Hillary Clinton és számos demokrata kollegája egy pizzéria alagsorát használta az általuk fenntartott pedofilházat orgiáinak szervezésére, majd ezek a liberálisok a jelek szerint vérivással és sátánimádással zárták a napot.

Aki ezt a badarságot elhiszi, az ostoba. Az ebben hívőket összefogó szerveződés azonban cseppet sem tréfadolog. Hatszázezer ember követi a Q-Anont az interneten, melynek többnyire névtelenségbe burkolódzó tagjai a „Where we go one, we go all" („ahova egyikünk megy, mindnyájan megyünk") konspirációs szlogent hangoztatják. Jelenleg a *Tea Party* mozgalomba próbálnak beszivárogni, ami Obama elnökké választása után hangsúlyos szerephez jutott a Republikánus Pártban, és a Q-Anon ezáltal a már létező jobboldali szervezeteket próbálja még inkább jobbra tolni. Egy minden eddiginél képtelenebb és veszélyesebb összeesküvés-elmélet vetette meg a lábát a Republikánus Pártban, sőt már a Q-Anon jellegzetes kellékei is megjelentek: pólók, sapkák, pulóverek és hasonlók. Trump nyilvánosan jóváhagyta ezt, megtapsolta a Q-Anon tagjainak hazafiságát, és egy georgiai kongresszusi jelölt már nyíltan használja is választási kampányában a Q-Anon összeesküvést.

Egy egyébiránt ideológiai csődhelyzetben lévő Republikánus Párt szolgál a Q-Anont támogatók és a fehér nacionalisták találkozásának terepéül. A mainstream konzervatívok óvatosak azzal kapcsolatban, hogy a kettő közül bármelyikkel azonosuljanak, ugyanekkor mindkét áramlatból kisajátítanak elemeket. Erre példa az Obama elnök szüle-

tési helyét illetően kialakult vita, ami azon a (bizonyítatlan) állításon alapult, hogy az elnök valójában külföldön született, ami eleve kizárta volna elnökké választását, vagyis csak a „mély állam" segítségével volt képes – törvénytelenül – megkaparintani a legnagyobb közjogi méltóságot. Úgy tűnik, létezik egy bevándorló-összeesküvés is: a 2016-os választáson Hillary Clinton hárommillió szavazattal kapott többet ellenfelénél, ami csaknem tökéletesen megegyezik azzal a hárommillió szavazattal, amit illegális bevándorlók adtak le. Létezik egy választási csalással kapcsolatos összeesküvés-elmélet is: eszerint a levélben beküldött szavazatokkal manipulálva segítik majd elő a demokraták győzelmét 2020-ban. A fehér nacionalisták bizonyára kétségbe fogják vonni a „manipulált" választást, panaszt tesznek választási csalásért, sérelmezik az alelnökjelölt Kamala Harris szenátor kisebbségi hátterét, és amellett kardoskodnak majd, hogy „le kell csapolni a mocsarat".*

Trump megígérte, hogy foglalkozni fog ezekkel az ügyekkel. Lehet, hogy nem fogja tiszteletben tartani a választás eredményét (amennyiben veszít); megpróbált leépítéseket végrehajtani az Amerikai Postán, hogy megnehezítse a levélben szavazást, és Oroszország támogatását kérte már a 2016-os kampányában is.

A fehér nacionalisták önbecsapásuk gyakorlati haszonélvezői. A feketékről és zsidókról kialakított képük köszönőviszonyban sincs azzal, hogy ezek az emberek valójában kicsodák és hogyan élnek. Mivel ezek a sztereotípiák a valóságban nem léteznek, létezésüket paradox módon lehetetlen igazolni vagy cáfolni; céljuk a fehér nacionalisták felsőbbrendűségi érzésének biztosítása. Adódik azonban egy probléma: hogyan lehetséges, hogy ilyen alantas elemek tiltakozásokat képesek szervezni, vagy egyenesen megnyernek egy választást?

Akkor hát bizonyára más erők állnak a háttérben. Az *Egy nemzet születése – Amerika hőskora*** nem annyira a kétbalkezes és gyerekes fekete rabszolgákat tette felelőssé az 1860-as években végbement rekonstrukcióért, mint inkább a tolakodó és tudatlan fehér északi liberálisokat (Rogin 1987, 190). Az olyan szélsőséges híroldalak,

* Ezt a szófordulatot Donald Trump elnök a „mélyállam" felszámolásával kapcsolatban használta, és később támogatói körében is elterjedt. – *A ford.*

** D. W. Griffith 1915-ös némafilmje a polgárháborúról és Abraham Lincoln meggyilkolásáról – *a ford.*

mint a *Big League Politics,* még mindig meg vannak győződve róla, hogy Obama elnök valójában a *Muzulmán Testvériség* bábja volt. A charlottesville-i tiltakozások sikertelenségét látva, Alex Jones – egy fehér nacionalista és rendes elmebeteg – kijelentette, hogy az erőszakos KKK tüntetők valójában zsidó provokátorok voltak.

3. Politikai kultúra

A fehér nacionalistáknak komoly érdekeik fűződnek az amerikai „kultúrharchoz". Az ország történelmének értelmezése körüli konfliktus valójában arról szól, hogy nekik hogyan kellene értelmezniük önmagukat. A polgárháborús emlékművek körüli viszályok nem csupán az „elveszített ügy" iránti, de az őirántuk tanúsított tiszteletet is érintik. Ezek az emlékművek a személyesen vallott értékeik és narratíváik nyilvános megerősítését kínálják. Ezek kivetülése a polgárháborús emlékművekre különösen szembeötlő, mivel ezek az idegengyűlölő fehér nacionalisták, akik az USÁ-t tekintik hazájuknak, olyan aktorok szimbólumain és örökségén keresztül keresnek igazolást, akik az Egyesült Államok ellen harcoltak. A baloldali tüntetőkkel kapcsolatban viszont a szlogenjük: „Amerika – szeresd vagy távozz!"

Az amerikai mítoszokat kritikusan vették górcső alá a baloldali radikálisok.* Bár a terep most már az internet, ezek a viták nem csitultak el. A fehér nacionalisták a úgy tekintenek az USA történelmére, mint a szabadság, a „hegyen épült város"[4] történetére, amelyben minden háború igazságos, és az *igazi* állampolgárok mind keményen dolgozó, keresztény, előítéletes és vakon hazafias emberek. Mivel önképük (érdemtelenül) a fehér felsőbbrendűségen alapul, számukra logikus, hogy az igazi történelmet csakis (őhozzájuk hasonló) fehér férfiak csinálhatták, mégpedig a legnemesebb szándékokkal és a lehető legeredményesebben. Az ennek ellentmondó állítások az ő szemükben komolytalanok. A kivetítés paranoiával keveredik; a fehér nacionalisták úgy érzik, a világ sarokba szorítja őket, és ők érzelmi alapon és zsigerből válaszolnak.

* A „hegyen épült város" kifejezés a *Hegyi Beszéd*ből való (Mt 5,15: „Ti vagytok a világ világossága. A hegyen épült várost nem lehet elrejteni"). Az amerikai politika kontextusában ez arra a nézetre utal, amely az USA-t példaértékű államnak, „a remény fáklyájának" tekinti. – *A ford.*

Az ilyen nézeteket valló fanatikusokkal lehetetlen bármiféle párbeszédet folytatni. Legyen szó akár a holocaust tagadásáról, akár a rabszolgákkal és őslakosokkal szembeni, állítólag eltúlzott kegyetlenkedésekről, számukra az ellenérvek nem lehetnek jóhiszeműek. A jóhiszeműség aligha terjed ki a nem-fehér közösségekre. Figyelemre méltó a fekete közösség kivételes ellenállóképessége az adott körülmények között. Gyakoriak az incidensek, de ezekre általában nem akkor kerül sor, amikor a körülményeik a legrosszabbak, hanem – ahogyan Tocqueville is megállapította a francia forradalom kapcsán – akkor, amikor a rendszer a növekvő elvárásokat képtelen teljesíteni. Amerika első fekete elnöke, Barack Obama képtelenül nagy reményeket ébresztett a nagyobb toleranciával és a faji viszonyok radikális átalakításával kapcsolatosan. Lehetetlen ezen elvárások szerint megítélni őt. Vegyük inkább észre az általa generált fehér nacionalista ellenállás elszántságát. Elitegyetemi hátterével megtestesítette azt, amit a fehér nacionalisták igazán megvetnek: egy kifinomult értelmiségi, aki tökéletesen érti a politika elvi kérdéseinek fontosságát, és a befogadás politikáját vallja (Bronner 2017).

A fehér nacionalisták propagandaháborút indítottak. A Tea Party a fehér nacionalisták előítéleteit becsatornázta a Republikánus Pártba, és ők egyre növekvő mértékben kezdtek azonosulni a (fehér) gazdasági elittel. Ennek az elitnek a megnövekedett bürokratikus jóléti állam elleni (látszólag „színvak") támadása tűnt a következő szükséges lépésnek a fehér előjogok patriarchális világának újjáépítése felé.

Obamának a multilateralizmus iránti, nemzetközi ügyekben mutatott elköteleződése növelhette ugyan Amerika ázsióját a világban, de a fehér nacionalista körökben pánikot okozott. Meg voltak róla győződve, hogy az ENSZ az USA megtámadására készül, és hogy a multilateralizmus a függetlenséget fenyegeti, így a fehér nacionalista xenofóbia felerősödött.

Obama egészségbiztosítási reformja (az ún. *Affordable Care Act*) nem csak amerikaiak millióit juttatta az egészségügyi ellátás lehetőségéhez, de még radikálisabb fejleményeknek ágyazott meg. Az elnök megfordította a deregulációs trendet a gazdaságban és a környezetvédelemben, és megerősítette a jóléti államot – olyannyira, hogy a Newsweek egyik címlapján (2009. február 16-án) a „most már mindannyian szocialisták vagyunk!" szalagcím jelent meg. Kevés kétségünk lehet afelől, hogy Obama kormányzása készítette elő a terepet az Occupy Wall Street mozgalom számára, ami a „99%"-nak az „1%" általi kizsákmányolását hangsúlyozta, és ami egy még radi-

kálisabb mozgalmat, a Bernie Sanders szenátor által vezetett „A mi forradalmunk"-at *(Our Revolution)* vetítette előre.

Ám úgy tűnik, már Hillary Clinton katasztrofális elnöki kampánya előtt kifulladt a „szocialista" kísérlet – ő a Demokrata Párt mainstreamjének a jelöltje volt. 2016-ban ez a mainstream segítette hatalomra Donald Trumpot, aki az elektori kollégiumban többséget szerzett, bár a választói szavazatok kisebb részét kapta.

A fehér nacionalisták úsztak a boldogságban. 2017-ben charlottesville-i demonstrációjukkal ünnepeltek, ami baloldali tüntetők ellenállásába ütközött. Összecsapások következtek. Több tucatnyian megsérültek és egy antirasszista tüntető meghalt – Trump elnök pedig ragaszkodott hozzá, hogy ugyanúgy voltak „jó emberek" a liberális tüntetők és a fehér nacionalisták között is. Ez a kijelentése új legitimitást adott a rasszizmusnak, és a színesbőrű polgárok lealacsonyítása egyre gyakoribbá vált. Elnöksége első célpontja az arab közösség volt, amelynek tagjait „terroristáknak" bélyegezték, majd a Trump által bevezetett, latin bevándorlók elleni új szabályozás felhatalmazta a Bevándorlási Hivatalt, hogy családokat szakítson szét, és – hírhedt módon – gyermekeket zárjon rács mögé.

Mindez ott volt a háttérben, amikor egy rendőr meggyilkolta George Floydot, és ez a szikra elindította a Black Lives Matter mozgalmat. Maga a fehér nacionalizmus hívta életre azokat a jelenségeket, amiktől a támogatói rettegtek. Trump elítélte a tüntetőket, mint bűnözőket, anarchistákat, árulókat és hasonló elemeket. Az elnök – akárcsak fehér nacionalista támogatói –elbagatellizálta és kigúnyolta az ügyeket, amikért a tüntetések elindultak. A BLM a „másik" Amerika tagjai számára keresett igazságot, és véget akart vetni a társadalom gazdasági re-szegregációját jellemző „elkülönítetten, de egyenlően" elvnek.

A Black Lives Matter tüntetések túlnyomórészt békések voltak, bár akadt példa zavargásra és fosztogatásra is. Trump elnök belföldi terrorizmusról beszélt, és a fehér nacionalisták provokatív módon faji háborút vizionáltak. A „Törvény és rend!" szlogent korábban Nixon, Reagan és más republikánusok hangoztatták; a feketék ellen irányuló dühvel vegyes félelem volt az előfeltétele a polgárjogok, a szavazati jogok és a jóléti programok terén bevezetendő még átfogóbb korlátozásoknak.

A mainstream konzervatívoknak ritkán elsődleges ideológiai választása a fehér nacionalizmus. Általában valami tiszteletreméltóbbat, elfogadhatóbbat részesítenek előnyben. Úgy gondolják, az ő előítéleteik kifinomultabbak és átszövik őket a hagyományok. Edmund

Burke biztosan így látta. A modern konzervativizmus „atyja" szerint az előítéletek szükségesek ahhoz, hogy a tömeg és az elit „a helyére kerüljön", az ennek a hagyományos viszonynak a megváltoztatására irányuló kísérletek pedig szükségszerűen bukásra vannak ítélve, és a kárt a „civilizáció" szenvedi meg. Ez fontos témája volt az 1790-ben, XVI. Lajos kivégzése és a rémuralom beköszönte előtt publikált *Töprengés a francia forradalomról* c. művének. Burke hajlandó volt elfogadni a reformot, de csak akkor, ha az feltétlenül szükséges, és ha illeszkedik abba, amit ő a társadalom szerves szövetének gondolt. A konzervatívok gratulálhatnak maguknak és rendszerüknek a „bekövetkezett fejlődésért" – bár ők maguk minden egyes lépésnél a fejlődés megakasztására törekedtek.

Az establishmentet támogató konzervatívok megvetik a tömegeket. Mindazonáltal, valahányszor választaniuk kellett a bal- és jobboldali mozgalmak között, a „vörös" alternatíva ellen foglaltak állást. A dereguláció, az adócsökkentés, a csökkenő jóléti kiadások és üzleti költségek trendjének esetleges visszafordítása miatt aggódó céges elit védelemre szorul azokkal szemben, akiket kizsákmányol. A gengszterpolitika itt lép be a mainstreambe. A profittal kecsegtető autoriter rezsimek és a költséges demokrácia közötti választás során az eszmék nem sokat nyomnak a latban. Az elit mindig azt hiszi, hogy kontrollálni tudja a törvény betartatóit – amikor azonban a felkapaszkodott parvenü hivatalba lép, elkezdi a hatalmát saját érdekeinek megfelelően használni. Donald Trump elnökként a mainstream republikánus támogatói ellen fordult, ahogyan Hitler is szembefordult Fritz von Papennel, korábbi pártfogójával és az általa vezetett „bárók kormányával" 1933-ban. Hasonló volt a helyzet Pinochet tábornokkal, akit a hagyományosan konzervatív Eduard Frei emelt kormányba Salvador Allende demokratikus kormányának bukása után Chilében 1973-ban. Az elit azonban sosem olyan agyafúrt, mint hiszi magáról: megmérgezi a tömeg, amit gyűlöl, és alárendelődik a vezérnek, akit megvet (Hinton 2021; Ford – Schram 2020). Minden alkalommal úgy gondolják, most másképp alakulnak majd a dolgok – de nem ez történik.

Ennek két oka van. Igenis van jelentősége, hogy kinek a kezében van az elnöki tisztség vagy az annak megfelelő poszt; ha más miatt nem is, hát amiatt, mert – mint minden hivatali tisztségnek – ennek is saját dinamikája van. A bürokratikus elszámoltathatóság és a mögöttes intézményhálózat leáldozásával a hivatalt betöltő személy cselekvési lehetőségei megnőnek. Ezt ráadásul megtámogatja az ideológia, amit a vezér mindig kijátszhat mint ütőkártyát – és ez az

ideológia nem fogja vezető rétegnek elismerni a már meglévő elitet. A régi elit ezért védekezésre kényszerül, vagy, ami *még rosszabb,* számára szokatlan erőszakos konfliktussal szembesül. A megállapodott konzervatívok ezt igyekeznek tompítani, amennyiben lehetséges. A fehér nacionalisták úgy érzik, háborúban állnak a Másikkal, és ez a küzdelem akár véressé is válhat. Úgy tekintenek a saját világukra, mint ami reménytelenül összeomlóban van; ez megmagyarázza, miért van a fasizmusnak mindig egy pesszimista árnyalata, és miért hajlamos az apokaliptikus kifejletek felé tartani.

A republikánus elit sosem vonta kétségbe, hogy kontroll alatt tudja tartani Donald Trumpot. Hasznos figurának tűnt, amennyiben felül tudott kerekedni a republikánus elit radikális reformizmussal szembeni ideológiai deficitjén. Trump kampánya nem programokról, elvekről vagy koherenciáról szólt: az ő személyéről szólt! Kifinomult tábornokok és milliárdosok forgatták a szemüket Trump erőszakosságát, túlzásait, szemérmetlen hazugságait és túláradó megalomániáját látva. Sem a szenátusi többséget vezető Mitch McConnell, sem a képviselőház elnöke, Paul Ryan, sem megalázott elnöki versenytársai nem állhatták Trumpot. Hitlert sem bírták elviselni saját konzervatív szövetségesei; ennek semmi jelentősége. Az elit kénytelen volt új demagógokkal küzdeni, akik látszólag a semmiből léptek elő, és akiknek a bázisa mégis figyelemre méltó lojalitást tanúsított irányukban.

Már előkészítették a terepet egy autoriter és demagóg választhoz arra az esetre, ha a republikánusok elveszítenék a választást 2020 novemberében. Magabiztosságuk szándékos tájékozatlanságon alapul. A fehér nacionalisták mindent jobban tudnak: nincs mit tanulniuk a művészektől, szakértőktől, értelmiségiektől, specialistáktól vagy a tudósoktól. A fehér nacionalisták mindig a legkisebb közös többszöröst, a Marx által „a kultúra anyagi szintjének" nevezett jelenség legalacsonyabb nívóját keresik. Minden úgy van elrendezve, hogy a fehér nacionalisták érzései igazolást nyerjenek – és minden, amiről ők nem tudnak, a figyelem horizontján kívül marad.

4. Gyakorlati megfontolások

A fehér nacionalizmus az amerikai történelem meghatározó eleme. Alig van az életnek olyan szelete, ahol az afroamerikaiak ne éreznék az ezzel járó hátrányokat. Anyagi helyzet és bérek, kölcsönök és hitelek, munkalehetőségek és oktatás, lakhatási helyzet és lakóöve-

zetek, egészségi állapot és várható élettartam, táplálkozás és elhízás, gyermekhalandóság és környezetszennyezés, munkanélküliség és bebörtönzés, kukában keresgélés és droghasználat, mindennapos erőszak és faji megkülönböztetés – a lista végtelen. Ezek korunk talán legnehezebben megoldható problémái. Még ha a fehér Amerika hajlandó is (gyakran fogcsikorgatva) támogatni a szavazati jogot és a mindennapjaikat nem befolyásoló formális egyenlőséget, az integrált lakhatás és oktatás ill. az ezekhez hasonló anyagi problémák már más lapra tartoznak; ezek közvetlenül vannak hatással a fehérek életére, *és sikeres* megoldásuk dollármilliárdokba kerül. A fehér nacionalistákkal egyszerű a helyzet: ők ellenségként tekintenek mindenre, aminek a legkisebb progresszív felhangja van. Bár az előítéleteikben van osztályelem, ez nem vezethető közvetlenül vissza a gazdasági érdekeikre.[5] Jóléti intézkedések nem fognak gátat szabni a fanatizmusuknak. Az ilyen „szocialista" vagy „kommunista" elvek nem csak növelik a fehér nacionalisták bizalmatlanságát az állammal szemben, és fenyegetik a közösséggel kapcsolatos anakronisztikus elképzeléseiket, de – és ez a legfontosabb – ezek az elvek szerintük arra érdemtelen csoportoknak és a „lustáknak" kedveznek.

A fehér nacionalizmus, akárcsak bármelyik más ideológia vagy „mesternarratíva", egy saját dinamikával rendelkező, megélt tapasztalat, ami fontosabb lehet a gazdasági érdekeknél is. Abban a hitben, hogy segítenek „újra naggyá tenni Amerikát", a fehér nacionalisták valójában saját anyagi érdekeik ellen cselekedtek, amikor elutasították Obama egészségbiztosítási reformját. Ez olyan egészségügyi ellátást biztosított volna számukra, amihez azelőtt sosem volt hozzáférésük – de ők kötelességüknek tekintették megakadályozni, hogy idegenek, bevándorlók, színesbőrűek és zsidók is részesüljenek ezekből az előnyökből. Freudnak igaza volt, amikor megjegyezte, hogy „a neurózis ostobává tesz" *(Neurose macht Dumm)*.

A fehér nacionalizmus egyfajta identitáspolitika, amit irracionális és önkényes magyarázatai rugalmassá tesznek. Van hely benne kivételeknek: Jared Kushner pl. zsidó származású, és hasonlóan kivételnek minősül egynéhány színesbőrű közszereplő, mint pl. a legfelsőbb bíróság tagja, Clarence Thomas, vagy Dr. Ben Carson, a lakhatásért és városfejlesztésért felelős államtitkár. A megfelelően viselkedő nőket is jó szívvel fogadják. Bár a melegek és transzneműek részére egy külön helyet tartanak fenn a pokolban, a szövetséges az mégis szövetséges. A befogadás kritériumai önkényesek, mesterségesek, és az ideológiától függenek.

Az alávetettek, a kitaszítottak és a szegregáltak felől érkező kritikák maguktól értetődően illegitimek a fehér nacionalisták szemében. Hogy megvédjék magukat ezektől, a fehér nacionalista aktivisták egyesítik erőiket, és ehhez a növekvő előítéleteknél többre van szükség. Ez az intézmények „koordinálását" – ami az európai fasizmus fontos meghatározó jegye – is megköveteli. Mivel tele van karizmatikus vezetőkkel, élen jár a népszavazási kezdeményezésekben és a fékek és ellensúlyok megnyirbálásában, és megfosztja a civil szervezeteket integritásuktól és függetlenségüktől, a fehér nacionalizmus politikája látszólag egy önkényesen kijelölt és egységes, „teljes" nemzetet képvisel (Schmitt 1923).

Bármilyen elveket hangoztassanak is a fehér nacionalisták, végsősoron arra törekednek, hogy kihangsúlyozzák a különbséget „köztünk" és „köztük", a „barátok" és „ellenségek" között. Carl Schmitt, az opportunista náci és kitűnő jogász, ezt a különbségtételt a „politika" alapvetésének tartotta (Schmitt 1933). Más szóval: a barátok és ellenségek kategóriájának figyelmen kívül hagyása számukra magának a politikának az elvetését jelenti, és az e különbségek meghaladására tett minden törekvés csak utópista romanticizmus lehet. Annak a definiálása, hogy ki kicsoda, a vezetőn és a hatalom gyakorlóján múlik. A barát vagy ellenség lehet belföldi vagy idegen, és az ideológiai indoklás lehet vallási, faji, nemzeti vagy etnikai természetű. Csak az számít, hogy a különbség kifejezésének politikai – nem személyes, gazdasági vagy morális – értelemben kell történnie. Két „faj" és a közösség kétféle értelmezése a lényegénél fogva összeegyeztethetetlen, alapuljon akár szegregáción vagy integráción, parokializmuson vagy kozmopolitizmuson, diszkriminatív törvénykezésen vagy liberális törvényeken. Ez a fajta bináris gondolkodás nagy jelentőséggel bír a fehér nacionalizmus számára; a faji konfliktust eltörölhetetlennek tünteti fel, élet-halál harcként jeleníti meg, és ez igazolja a paranoid gondolkodást és az apokaliptikus jövőképet. Az erőszak és a háború következésképpen szerves eleme a fehér nacionalizmusnak. A törvény elveszíti morális és kritikai pozícióját, és puszta hatalommá, vagy a törvény betartatásának képességévé redukálódik.

A személyi kultusz építésének semmi köze a sikeres törvényalkotáshoz vagy programokhoz; Trump támaszkodása egy belső körre szintén az autoriter kurzus része. Így bármelyik bizalmasának hatalma teljes mértékben a vezető éppen aktuális hangulatától függ. Az alárendeltek jönnek és mennek, ahogyan az elnök kedve tartja, és az irányelvekről gyakran rögtönözve, az adott pillanatnak megfelelően születik

döntés. A család megjelenése ebben a körben szintén része a folyamatnak, de nincsenek garanciák egyik vagy másik családtag hivatalos státuszával kapcsolatban. A számtalan cím, amivel Jared Kushnert, az elnök vejét elhalmozták, talán legyezgeti a fiatalember hiúságát, de végsősoron ugyanolyan értelmetlen, mint a náci rezsimben Hermann Göringre aggatott különböző címek. Ez a képlékeny döntéshozói kör egy szempillantás alatt meg tud változni, és a személyzet folyamatos cserélődése megnehezíti a nyilvános elszámoltathatóságot.

Donald Trump elnök lépései ezeket az alapvetően fasiszta elveket támogatják. A fehér nacionalisták azóta keverednek a republikánus elittel, hogy a déli államok elköteleződtek a Republikánus Párt felé, miután a Demokrata Párt az 1964-es polgárjogi törvény és az 1965-ös választási törvény támogatása mellett döntött. A rasszista félelmeket és retrográd hazai javaslatokat meglovagolva Barry Goldwater 1964-es republikánus elnökjelölt, ill. 1968-ban Richard Nixon megalkotta a sikeres „déli stratégiát", ami egy máig létező regionális hasadást teremtett. Nem sok minden változott Ronald Reagannel, George W. H. Bush-sal és a fiával, George W. Bush-sal. A rasszista stílus, az antidemokratikus jogalkotás és a gengszterpolitika viszont sokat romlott. 2016 óta a Republikánus Párt nemigen adott be egyetlen olyan törvényjavaslatot sem, ami a színesbőrű polgároknak, a nőknek vagy a dolgozó embereknek kedvezett volna. Nem volt komolyan vehető nyilvános ellenállás sem a pártban Trump elnökkel szemben. Tiszteletreméltó konzervatívok által legitimálva, a fehér nacionalisták egyre magabiztosabban jöttek elő az árnyékból. És a probléma ezzel van: nem az őrült szektákkal vagy neonáci fanatikusokkal, hanem azokkal, akik a fehér nacionalizmust hajlandóak a mainstream részévé tenni.

Miért kell a kisembernek, vagy még inkább a fehér embernek mindig adót fizetnie, cipelnie a terheket és a rövidebbet húznia? – kérdi a fehér nacionalista. Támogatja a szabadpiac igéjét hirdető kis kapitalisták és a kisvárosi reakciós törekvések összefogását, hogy rehabilitálják a „családi értékeket", a vallást és a közösség szűk látókörű vízióját. Az elmúlt évszázadban ezek a trendek egymással nagyrészt szemben álltak: az üzletemberek kevés hasznot húztak a kisvárosi demagógokból, vallási fanatikusokból és hasonlókból, a kisvárosiak pedig gyűlölték a nagy cégeket, a szabadpiacot és a modernitás tudományos kultúráját. Ronald Reagan hozta először össze ezeket az egymás ellen feszülő csoportokat. A kapitalista elit szakszervezet-ellenes és deregulációs érdekeit keverte a régivágású „morális" többség kulturális konzervativizmusával és hiper-nacionalizmusával, a virágzó

vallási mozgalmakkal és a szélsőjobb hagyományos szervezeteivel. George W. Bush erre a koalícióra épített. Ám a 2008-as gazdasági összeomlás és Barack Obama elnökké választása után újra sürgetővé vált a deregulációt szorgalmazók és a populisták közötti intézményes szövetség létrehozása.

A vízió nélküli és választási vereségétől kábult Republikánus Pártot hatalmába kerítette valami olyasmi, amit a szakértők addig a szélsőjobboldal marginális elemének hittek. A szavazóbázist feldühítette a bankok kisegítése, az egészségügyi reform, az állami programok robbanásszerű megjelenése, és – természetesen – a fekete elnök személye. A republikánusok összezártak az új kormányzattal szemben, és a Tea Party betöltötte az ideológiai vákuumot. A régivágású mérsékeltek elszigetelődtek. A Tea Party felé elköteleződött új reakciós politikusok megtagadták, hogy kompromisszumot kössenek a demokratákkal az egészségügy, a munkanélküli segélyek, a diákhitel, a leggazdagabbak adóinak csökkentése, és egy sor más törvény kapcsán tartott szavazásnál. A profi mainstream politikusok képtelenek voltak visszazárni a szellemet a palackba. Eredetileg azt hitték, a Tea Party manipulálható, de ennek ellenkezője történt: a farok kezdte csóválni a kutyát.

Nem sokkal később Trump ígéretet tett, hogy „lecsapolja a mocsarat" Washington D.C.-ben. Üres ígéret volt. A bankok még mindig kedvezőtlen hiteleket hosszabbítanak meg, a részvények kiszámíthatatlanok, a bennfentes kereskedelem általános gyakorlat, és az „átlagembert" pánikba ejti, hogy a tőke egyre kevesebb kézben összpontosul. A fogyasztás extrém módon a gazdagok felé tolódik, és az osztályokkal kapcsolatos diskurzus egyre inkább arra korlátozódik, hogy hogyan lehetne még jobban megfosztani az érdekérvényesítéstől a dolgozókat, a szegénységi küszöb alatt élőket, a nőket, a színesbőrű állampolgárokat és a bevándorlókat. Az egyre jobban központosított média felett gyakorolt jobboldali kontroll segít kivédeni a kritikát és megosztani a kisemmizetteket és kihasználtakat. A fehér nacionalista közönséget már felkészítették: kétségbeeséssel tölti el őket a munkahelyek megszűnése, a kormányzati „pazarlás" és a „visszaélés a segélyekkel", a morális hanyatlás, és (mindenekelőtt) saját kulturális privilégiumaik elvesztése. Nosztalgiával gondolnak azokra az időkre, amikor „a férfiak még férfiak voltak", „Amerika nagy volt", és egyik boldog nap követte a másikat.

A hagyomány sok előítéletet rejt, és a kisebbségeknek egyszerűen nincs okuk bízni azok jóindulatában, akiknek fehér privilégiumaik egy elképzelt közösségen alapulnak. Egyetlen kirekesztő közösség sem

adhat teret a kritikának, toleranciának, kozmopolitizmusnak vagy a törvény liberális uralmának. Az ilyesmit máshol kell keresgélnünk. Ami igazán számít, az az, hogy elősegítjük-e a szolidaritást az Egyesült Államok progresszív elemeit alkotó, széttöredezett csoportok között. Ők azok, akik egy bizonyára még reakciósabb jövő terheit fogják viselni, és szükségük van közös osztályelvekre, amik egyesítik őket (Bronner 2011, 145). A kihasznált és kisemmizett emberek szervezeti és ideológiai egységessége mindig meghatározta politikai és gazdasági érdekérvényesítési lehetőségeiket. Éppen amiatt, hogy a fehér nacionalisták nem egyetlen meghatározott csoportot, hanem csoportokat gyűlölnek, minden alávetettnek ragaszkodnia kell a szabadelvű törvényességhez, hogy ezáltal biztosítsák a többiek szabadságát. Hasonlóképpen, az osztályszolidaritás függ attól, hogy az egyes csoportok aktivistái mennyire hangsúlyozzák a közös osztályérdekeket anélkül, hogy bármelyik csoportot előtérbe tolnák. Ez a fajta szolidaritás előfeltétele a fasizmus új megnyilvánulásai ellen folytatott harcnak. A Dreyfuss-ügytől a XIX. század végéig terjedő időszakban az antirasszista mozgalmak sikere abban a képeségükben rejlett, hogy egybeolvasztották a minden kisebbség életét befolyásoló liberális politikai elvek védelmét egy szocialista, a dolgozók érdekeit szem előtt tartó gazdasági programmal. Ez ma nem kevésbé érvényes, mint a népfront virágzása idején, az 1930-as években volt.

A „romantikus antikapitalizmus", hogy Lukács György kifejezésével éljünk, nem sokat segít. A fehér nacionalisták a politikai cselekvéssel és állásfoglalással kapcsolatban nem hagyatkoznak analitikus kategóriáikra és kritériumokra. A munkás az ő szemükben nem az, aki áruba bocsátja saját munkaerejét és befogadó osztálytudattal rendelkezik; a munkás egyenlő a múlt ipari proletariátusával, aki többnyire fehér, gyakran egy meghatározott etnikum tagja, és jellemzően reakciós. A fehér nacionalisták csak gazdagokról és szegényekről beszélnek – a tehetősekről és a csórókról.

A fehér nacionalisták az ösztöneikkel gondolkodnak. Állításaik mindig hit alapúak: a lényeg nem az, hogy igazak-e, hanem hogy a fehér nacionalisták hisznek-e bennük. Érdemes végiggondolnunk, milyen intézmények léteznek magán a köztársaságon túl, amik előmozdíthatják a társadalomban a józanságot és toleranciát. Nem elég, ha egyik vagy másik kisebbség megpróbálja előtérbe helyezni saját kultúráját és történelmét. A fanatizmus elleni harc egyben a különállás, a partikularizmus elleni harc is, és ez egyfajta kozmopolita érzékenységet követel, valamint ragaszkodást bizonyos morális

keretekhez, amelyek által mindenki azonosul a másik ember szabadságával.

Ha anélkül kritizáljuk a rendszert, hogy működését értenénk, és egyszerűen csak egy letűnt „aranykor" visszaállítását követeljük – ahol a dolgok egyszerűbbek voltak, a bürokrácia minimális volt, és (valamiféle) közösségi értékek domináltak –, ugyanúgy illúzióba ringatjuk magunkat, mint a fehér nacionalisták. A felhalmozás folyamatának és történelmi kortól függő feltételeinek megértése szerves része a gazdasági egyenlőségért folytatott küzdelemnek. A kapitalizmus képlékeny, és meghatározó erőviszonyokon alapul. Ez valami olyasmit vetít előre, amit a progresszív aktivisták nem hagyhatnak figyelmen kívül; jelesül, hogy egyetlen progresszív mozgalom sikere sem könyvelhető el biztosnak, sem a szavazati jog, sem a bevándorlási reformok, sem az abortusz szabályozása, sem a jóléti intézkedések terén. Ha nem őrködünk, a jövő sötét lesz. Ha Donald Trump elveszíti a 2020-as választásokat, többféle lehetőség áll előtte: vezethet hírműsort a médiában, elutasíthatja a *mainstream*et és elmehet szóvivőnek a szélsőjobboldali csoportok és összeesküvés-elmélet hívők koalíciójához, vagy újra elindulhat az elnöki székért 2024-ben – ha ugyan nem kerül börtönbe.

A fehér nacionalizmus azonban nem fog eltűnni. Támogatói bázisa megmarad, a modernitással szembeni ellenérzésekkel együtt. A vesztesekből a belátható jövőben nem lesznek nyertesek; ragaszkodni fognak a sosemvolt aranykorról szóló ábrándjaikhoz és elképzelt közösségükhöz, ami ugyanúgy sosem létezett. Amíg osztályalapja megvan, amíg a munkásosztályban jelen vannak agrárius, kispolgári és anakronisztikus csoportok, a fehér nacionalizmusnak meglesz a vonzereje, mert olyan privilégiumokat hirdet, amiket az emberek szeretnének visszakapni. A fehér nacionalizmus annyira ellenálló, amennyire bázisa és aktivistái azok. Az izzó parázs még okozhat hatalmas erdőtüzet, ha jön egy következő összeomlás.

Jegyzetek

[1] A háborúellenes és civil polgárjogi mozgalmak nyomán jelent meg pl. Bell *The End of Ideology* (1960) és Schlesinger *The Vital Center* (1962) c. műve.

[2] Még a kivételek is a szabályt erősítették: az amerikai őslakosok fontos szerepet játszottak az 1812-es háborúban, a spanyol–amerikai háborút Kubában vívták, és a II. világháború során a legtöbb amerikai hadművelet a Csendes-óceán térségében zajlott.

[3] A vonatkozó statisztikák elérhetők a *Giffords Law Center* weboldalán, „Gun Violence Statistics" címen: https://lawcenter.giffords.org/facts/gun-violence-statistics/ (Letöltés: 2020. 11. 27.)

[4] Ebben a vitában a fehér nacionalisták legnagyobb mumusa Howard Zinn *A People's History of the United States* c. munkája volt (Zinn 1980). A fiatal radikálisok és aktivisták között legendássá vált klasszikus, amely több millió példányban kelt el, előlegezte meg az „alulról jövő", az alávetett csoportok szempontjából vizsgált történelem megértésére tett modern kísérleteket.

[5] Barack Obamát nevezték meg Amerika minden idők legtöbb munkahelyét teremtő elnökének, aki 22,3 millió állás létrejöttét tette lehetővé a 2010. januári recessziós mélyponttól hivatali ideje végéig (Amadeo 2020).

Felhasznált irodalom

Amadeo, Kimberly 2020: What Has Obama Done? *The Balance*, 2020. május 29. https://www.thebalance.com/what-has-obama-done-11-major-accomplishments-3306158 (Letöltés: 2020. 11. 27.)

Anderson, Benedict 2016: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Revised edition. New York, Verso; *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Atelier füzetek. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.

Barrow, Clyde 2020: *The Dangerous Class: The Concept of the Lumpenproletariat.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Bell, Daniel 1960: *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the 1950s.* New York, Collier.

Bronner, Stephen Eric 2011: Recasting the Project: Prologue for a Critical Theory of Socialism. In: Stephen Eric Bronner: *Socialism Unbound: Principles, Practices, and Prospects.* Második kiadás. New York, Columbia University Press.

Bronner, Stephen Eric 2017: *The Bitter Taste of Hope: Ideals, Ideologies and Interests in the Age of Obama.* Albany, NY, SUNY Press.

Bronner, Stephen Eric 2019: *A Rumor about the Jews: Conspiracy, Anti-Semitism, and the Protocols of Zion.* Second edition. New York, Palgrave.

Brown, Dee 2007: *Bury My Heart at Wounded Knee: An Indian History of the American West.* New York, Picador.

Dubois, William Edward Burghardt 1998: *Black Reconstruction in America, 1860–1880.* New York, Free Press.

Ford, Richard C. –Schram, Sanford F. 2020: *Hard White: The Mainstreaming of Racism in American Politics.* New York, Oxford University Press.

Hinton, Alex 2021: *It Can Happen Here: White Power and the Rising Threat of Genocide in the US.* New York, NYU Press.

Jahoda, Gloria 1995: *The Trail of Tears: The Story of the American Indian Removals 1813–1855*. London, Wings Press.

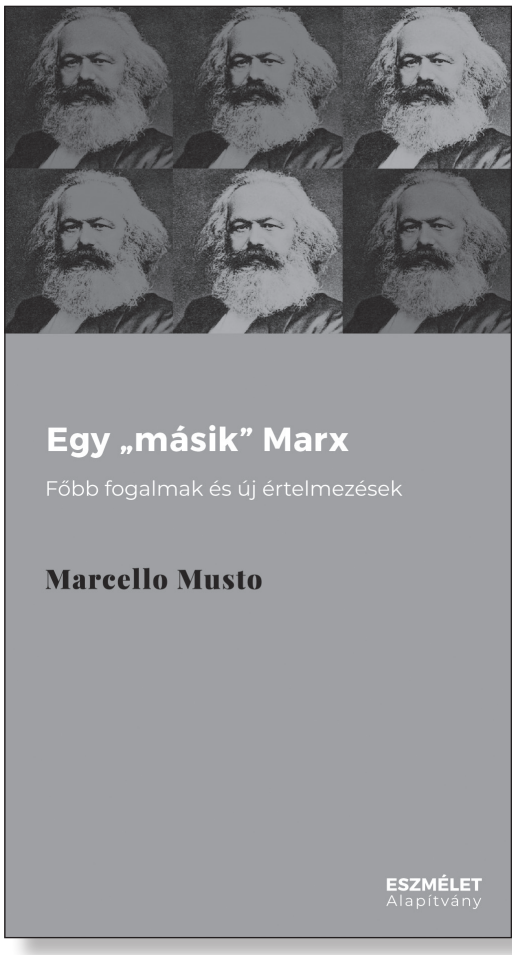
Schlesinger, Arthur Jr. 1962: *The Vital Center: The Politics of Freedom.* New Brunswick, Transaction.

Schmitt, Carl 1923: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. München, Duncker & Humblot.

Schmitt, Carl 1933: *Der Begriff des Politischen.* Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
Thompson, Michael J. – Smulewicz-Zucker, Gregory R. (eds.) 2018: *Anti-Science and the Assault on Democracy: Defending Reason in a Free Society.* New York, Prometheus.
Zinn, Howard 1980: *A People's History of the United States.* New York, Harper & Row.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Az *Eszmélet* számára küldött írás, amelyet a szerző engedélyével rövidítve közlünk.

Putyinnak van-e Oroszországa vagy Oroszországnak Putyinja?

Sz. Bíró Zoltán: *Putyin Oroszországa.*
Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019

Az *Eszmélet* szerkesztői és olvasói a kezdetektől – a folyóirat megalapítása óta – megkülönböztetett figyelmet szentelnek annak, hogy megismerjék és megértsék nemcsak az újkori oroszországi társadalomfejlődés és forradalmak történetének sajátosságait, majd a szovjetunióbeli államszocializmus jelenségét, hanem a Szovjetunió felbomlása és az azt követő fejlemények – Alekszandr Taraszov *bon mot*-jával élve[1] –, az oroszországi kapitalizmus „második kiadásának" összetett problémáját is. E problémakör egyik legfontosabb, újabb kérdése, hogy vajon a Vlagyimir Putyin által immár két évtizede vezetett oroszországi oligarchikus kapitalizmusban – amely egy ideje *mintha* az államkapitalizmus irányába mozdulna el – jelen van-e, s ha igen, miként van jelen az államszocialista múlt öröksége? Egy másik – az előzővel összefüggő – releváns dilemma: lehet-e vajon a jövő Oroszországa ismét kiindulópontja egy, a magántőkés kizsákmányolást háttérbe szorító, vagy legalábbis a dolgozó osztályok érdekében kiegyensúlyozó társadalom- és gazdaságátalakításnak? Azoknak, akiket efféle kérdések foglalkoztatnak, megkerülhetetlen – bár erős kritikával illethető – olvasmány Sz. Bíró Zoltán, az egyik leg(el)ismertebb hazai ruszista kutató és elemző-publicista[2] „Putyin Oroszországa" című munkája.

A műfajról

A kötet néhány tíz oldalán túl voltam már, amikor a forrásjegyzék hiánya s a szöveg stílusa miatt bosszankodva azt gondoltam: *nagyesszét* tartok a kezemben. Később azután kiderült: eltaláltam. A dolgozat

a *Progress Könyvek* sorozatában jelent meg. A sorozat műfajával kapcsolatban a kiadást támogató *Progress Alapítvány* szándékairól a kuratórium elnöke, Ágh Attila saját, *A politika alulnézetben* című kötetének[3] jegyzetei között igazított el. Eszerint, a szándék tudományos esszék írása/íratása, aktuális, kritikus problémák markáns felvázolása, konfliktusok tömör bemutatása részletes kifejtés és dokumentálás nélkül, mindezt a célközönség gyanánt megjelölt ún. „társadalmi közép" számára.

Dokumentálást, források feltüntetését, háttérjegyzetek írását tehát a kezdeményezők a sorozat szerzőitől nem várták el. Amihez azért nem mindegyik szerző tartotta magát. Sz. Bíróén kívül öt, az övénél kisebb terjedelmű kötetet néztem át, s mindegyik tartalmaz irodalomjegyzéket és/vagy hivatkozást, forrás- és dokumentum-megjelölést, jegyzetanyagot. Sz. Bíró munkájával azonban úgy jártam, hogy amikor egyik egyetemi hallgatónak idéztem a könyvből, s ő visszakérdezett: „Honnan vette az adatot a szerző?", csak nyelni tudtam. „De hát akkor a szakdolgozatomban ezeket a számokat nem tudom felhasználni" – mondta a diák csalódottan…

A könyv szerkezetéről

A kötet tizenhat fejezetre tagolódik, amelyek időrendben vezetik végig az olvasót az eseményeken. Az áttekintés a szovjet korszak és a kilencvenes évek örökségével kezdődik, majd a szerző elidőz 1999-nél, „a jelcini végjáték"-nál. Ezt követőn két fejezetet szentel Putyin első két, 2000–2008 közötti elnökségének, továbbá a 2008–2012-es medvegyevi közjátéknak. És már benne is vagyunk Putyin harmadik elnökségének időszakában.

Oroszország és az ukrán válság összefüggéseinek bemutatása után külön rész foglalkozik az ukrajnai beavatkozás következményeivel, azután Oroszország szíriai – Sz. Bíró szerint – „kalandjával", majd az orosz–kínai kapcsolatokkal, továbbá Putyin, úgymond, „konfrontatív politikájának színtereivel". Az orosz elnök magatartása, a szerző szerint, hosszú távon is negatív hatással lesz az orosz–nyugati, s ezen belül, az orosz–amerikai kapcsolatokra. Mintha az utóbbiaknak ehhez az égvilágon semmi közük nem lett volna… Az utolsó fejezetekben, többek között, Oroszországnak a szerző által megkérdőjelezett erejéről, lakosságának a múlthoz való viszonyáról – pontosabban, az ezt formáló emlékezetpolitikáról –, a rendszer támogatottságának (állító-

lagos) hanyatlásáról, illetve kilátásairól olvashatunk. E blokkban kap helyet a tárgyalt időszak magyar–orosz kapcsolatainak bemutatása is.

A kötet érdemeiről

A hasonló ismeretterjesztő köteteket a nemzetközi események iránt érdeklődő közönség általában azért veszi kézbe, mert arra számít, hogy az elismerten hozzáértő szerzőtől megbízható fogódzókat kap a tárgykörben való eligazodáshoz. Ezért aztán az ilyen művek szerzőinek, szerkesztőinek különösen nagy a felelősségük. Sz. Bíró könyvével kapcsolatban is elmondható, hogy sokak számára valószínűleg e munka jelenti majd „a" könyvet Putyinról és az általa vezetett Oroszországról. Sajnos azonban, e tekintetben lehet okunk nyugtalanságra, de erről majd később. Előbb a vállalkozás erényeit összegezzük!

Vitán felüli, hogy Sz. Bíró Zoltán rendkívül tájékozott Oroszország múltjáról és még inkább jelenéről. Naprakészsége rendszeresen kiderül gyakori médiaszerepléseiből is. Emlékezete egészen apró részleteket is őriz. E munkájában is bőven sorjáznak a személy- és intézménynevek, a halandó által mára elfeledett történések – mindezek igen olvasmányos tálalásban. Sz. Bíró hatásának titka az aprólékos tudásából eredő magabiztosság, amit erős kifejezésekkel, határozott jelzőkkel nyomatékosít.

Az esszében Magyarországon kevéssé ismert részletek olvashatók például a vagyon visszaállamosításáról (28.), az oroszországi bér- és szociális helyzet előbb javuló, majd gyengülő mutatóiról (54., 95.), az elnök iránti bizalom változásairól (70–71.), az orosz gazdaság és pénzügyi tartalékok helyzetének alakulásáról (76., 94.), a hírműsorok iránti bizalom csökkenéséről (81.), a Nemzeti Gárda felállításáról egy esetleges puccs kivédése érdekében (84.), az orosz-kínai kapcsolatok bonyolult voltáról (97.) stb.

A szerző tárgyszerűségre törekszik – legalábbis kezdetben. Például azt írja: „Putyin első két elnöksége idején, főleg annak korai szakaszában, kifejezetten reménytelien alakultak az orosz–nyugati kapcsolatok". (25.) Ezt követőn megállapítja, hogy a Kreml magatartását nem annyira a 2003-as iraki háború változtatta meg. A bizalmatlanság kiteljesedésében sokkal fontosabb szerepet játszottak az egykori szovjet belső periféria Nyugatról támogatott színes forradalmai. Sz. Bíró szerint, „Moszkva úgy látta, hogy az ukrajnai hatalomváltás nem más, mint a Nyugat demokráciára hivatkozó nyers geopolitikai

offenzívája, ami nemhogy demokráciát nem teremt, de még destabilizálja is a térséget. Ezzel szemben, a nyugati álláspont szerint, azért kell demokratizálni az egykori szovjet belső periféria államait, mert e nélkül elképzelhetetlen a régió stabilizálása." (27.)

Ez az a kiegyensúlyozottságot szem előtt tartó – „egyik oldal, másik oldal" jellegű – megközelítés, ami minimálisan elvárható az eseményektől, az azokban részt vevő felektől *távolságtartásra* törekvő elemzőtől. Ám ez a figyelem a kellő distanciára fokozatosan eltűnik Sz. Bíró szövegéből. Amikor pl. a kötet 37. oldalán arról ír, hogy „az orosz védelmi kiadások 2011-re már megközelítették a 72 milliárd dollárt", még zárójelben szerepelteti az USA (711 milliárd dollár), illetve Kína (143 milliárd dollár) hasonló célú költéseit, de azt már az olvasóra bízza, hogy tudatosul-e benne: az oroszországi költségvetésben szereplő összeghez képest Washington tízszer, Kína meg kétszer többet fordított ilyen célokra.

Azt követően, hogy a korabeli híradások szerint, 2007. február 10-én Vlagyimir Putyin „szokatlanul heves kirohanást intézett az Egyesült Államok politikája ellen a müncheni biztonságpolitikai fórumon", s azt állította: az USA a konfrontáció útjára lépett, és „katonai kalandorságba" kezdett, azzal vádolva Washingtont, hogy „európai rakétatelepítési terveivel, a nemzetközi jog alapvető elveit sértve újabb fegyverkezési versenyt szít",[4] megváltozott vele szemben a nyugati hangvétel. S vele lassan átalakul az esszéista hangvétele is. Ám a változás a szerző esetében olyan finoman megy végbe, hogy az aligha kelti fel az olvasó éberségét. Mi több, a médiabeli megnyilatkozásaiban megismert, megbízhatónak tekintett szakértő szövegének hatására talán még fel is lélegzik: végre valaki, aki imponáló felkészültség birtokában, könnyen befogadható módon eligazítja, hogyan viszonyuljon a putyini világ bonyolult folyamataihoz, azaz miként érdemes megítélnie magát az orosz elnököt és persze napjaink Oroszországát. Heuréka!

Az elhallgatásokról

Mielőtt azonban elragadna a hév, meg kell jegyeznem: Sz. Bíró kizárólag egyfajta „nyugati értékrend" – jelentsen ez bármit is – alapján ítélkezik. Látni fogjuk, esetében az „ítélkezés" szó szerint értendő. Az olvasóban az is csupán a könyv végére érve tudatosul – már ha tudatosul egyáltalán –, hogy a szerző e látószöget soha nem váltja fel az orosz társadalmon belüli nézőponttal, netán a világ más régióiéval.

Emellett az események elsőre imponálónak látszó felidézése során olykor lényeges pontokon ellentmondásba, sőt elhallgatásokba ütközünk. Itt van mindjárt a Putyin müncheni beszédét követő új helyzet, amiben Oroszország felgyorsította a már 2004-ben elhatározott új, „szuper"-fegyverek kifejlesztését. E tervek megvalósíthatóságát a nyugati szakértők még akkor is kétségbe vonták, amikor Moszkva bejelentette: hadrendbe állításuk küszöbön áll. Ahogyan máskor is történt: alulértékelték az orosz képességeket.

Sz. Bíró is hasonló hibába esik, s emiatt olvasója aligha fogja érteni, mi áll az USA védelmi minisztériumának 2018-as stratégiája mögött. Ennek azonban, legalább az ellenpontozás, az ok-okozati összefüggések bemutatása érdekében, a kötetbe mindenképpen bele kellett volna férnie, ami azonban nem történt meg. Nem is feltétlenül a Kreml tettei, megelőző – amiket nevezzen akár támadó jellegűeknek valaki –, vagy ellenlépéseinek magyarázata érdekében. De nézetem szerint, rá kellett volna mutatni, hogy a megújított amerikai katonai stratégia – ugyanúgy, mint a 2020-as űrstratégia, vagy mint a XIX. század vége óta valamennyi washingtoni kormányzat hasonló doktrínája – csöppet sem leplezi, hogy a fő cél az amerikai üzleti érdekek érvényesítésének katonai erővel történő biztosítása – az egész bolygón, illetve immár a kozmoszban is.[5] A moszkvai lépések ennek tükrében való bemutatásával a szerző teljesen adós marad.

Egy másik példa. Mindjárt a 9. oldalon többek között ez áll: „A Szovjetunió egy idő után képtelenné vált az életminőség Nyugaton elért szintjét, az ott általánossá tett szociális garanciákat és demokratikus politikai jogokat biztosítani." Az egy dolog, hogy ez vajon Sz. Bíró véleménye-e, vagy – a szerzőre egyébként nem jellemző módon meghivatkozott – Stephen Kotkiné, akinek a szovjetrendszer kudarcával foglalkozó *Armageddon Averted: The Soviet Collapes: 1970–2000* című kötetét az *Oxford University Press* adta ki (az esszéista ui. ezt nem tette egyértelművé). Nagyobb gond, hogy egy lappal odébb éppen Sz. Bíró sorol fel egy sereg olyan tényt, amivel maga bizonyítja, hogy nem a szovjet emberek elégedetlensége vezetett az ország megszűnéséhez:

„A Szovjetunióban a munkanélküliség, a gazdaság romló teljesítménye ellenére, még a nyolcvanas években is ismeretlen jelenségnek számított, a hatalmas elit helyzete pedig stabil volt. A Szovjetunió nem halmozott fel jelentős külső adósságot – az a felbomláskor sem volt több 70 milliárd dollárnál –, adósbesorolása pedig mindvégig kiváló maradt. A gorbacsovi reformok megkezdéséig nem volt semmi jele komoly társadalmi elégedetlenségnek, a hatalom pedig az utolsó

pillanatig számíthatott a hadsereg, a rendőrség és a belbiztonsági feladatokat is ellátó titkosszolgálat, a KGB lojalitására. Gorbacsov reformjait nem kiterjedt polgári engedetlenség, nem az erőszakszervezetek lázadása, még csak nem is külföldi beavatkozás, netán vesztes háború kényszerítette ki."

Valójában ennél is nyilvánvalóbb volt, hogy a társadalom nagy része nem akarta a Szovjetunió megszűnését. Ám ezt igazán bizonyítva csak más, jegyzetanyagukat, hivatkozásaikat tekintve valóban a tudományosság kritériumainak is eleget tevő kötetekből tudhatjuk meg. Például két amerikai szerző, Roger Keeran és Thomas Kenny: *Socialism Betrayed* c. könyvéből.[6] De nem kell ilyen messzire menni, hiszen Kemény László: *A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig*[7] c. munkájában forrásokkal támasztja alá, hogy a nómenklatúra – a Nyugat beszédes hallgatása mellett – teljesen negligálta az ország történetének első és egyetlen népszavazását. Mindezzel egyébként Sz. Bíró is – magától értetődőn – tökéletesen tisztában van, hiszen erről a kérdéskörről már 1993-ban, a *Jelcin és a jelcinizmus* c. tanulmánykötetben,[8] majd tíz ével később a Krausz Tamással közösen szerkesztett *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés* c. válogatásban[9] maga is publikált fontos adalékokat.

A referendumot 1991. március 17-én tartották. Erre a kérdésre válaszolhatott igennel vagy nemmel a 185 millió 647 ezer szavazásra jogosult: „Úgy gondolja-e Ön, hogy elengedhetetlenül szükséges megőrizni a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét, mint egyenjogú szuverén köztársaságok megújult föderációját, amelyben bármely nemzetiségű ember jogai és szabadsága teljes mértékben garantálva lesznek?" A jogosultak 80 százaléka voksolt. A kérdésre igennel válaszolt a megjelentek 76,4 százaléka, nemmel 21,7 százaléka, s érvénytelen volt a szavazatok 1,9 százaléka. Tehát a szovjet lakosság abszolút többsége egy *megújított Szovjetunió* megőrzése mellett foglalt állást, beleértve Ukrajna, Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok lakosságának nagy részét is. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a döntő többség a Baltikumban és Moldáviában már akkor is az elszakadás pártján állt.[10]

Sz. Bíró (is) elhallgatja, hogy a Szovjetunióban élő népek többségének döntését puccsszerűen söpörték félre a szovjet pártarisztokrácia különféle nemzetiségű tagjai, akik önálló, általuk uralt államokat akartak létrehozni, a párt- és állami bürokráciából formálódó helyi oligarchiával, az állami javak fölötti korlátlan rendelkezéssel. Különösen állt ez a közép-ázsiai származásúakra, illetve a kaukázusbeliekre,

akiknek azonban a gesztenyét Belorusszia, Oroszország és Ukrajna vezetői kaparták ki. Pontosabban, Borisz Jelcin csapata, „a háború után született, a hruscsovi olvadás desztalinizációs körülményeiben szocializálódott, s a »Nyugat« szirén-propagandáját magáévá tevően a világba szabadon, nyitottan integrálódni akaró" nemzedék új politikai osztálya követelte ki, hogy jogi csűrés-csavarással, a demokrácia köpönyege alá rejtőzve negligálják a szavazók akaratát.[11]

Bár a Szovjetuniót megszüntető dokumentumot Mihail Gorbacsov ismerte, ám saját elmondása szerint, nem látta át annak következményeit. (Egyáltalán átlátta-e a következményeit bármilyen döntésének is?) A Szovjetunió államfőjének minőségében csak egyszerű névváltoztatásként fogta fel a „Szuverén Államok Szövetségé"-vé alakulásról szóló indítványt, amit 1991. december 8-án, az esetleges menekülésre is gondolva, a lengyel határhoz közeli, belorussziai Belovezsszkajai Puscsa, azaz erdőrengeteg, egyik vadászházában látott el kézjegyével az említett három országrész vezetője: a belorusz Sztanyiszlav Suskevics, az orosz Borisz Jelcin és az ukrán Leonyid Kravcsuk.

Ezzel azonban Sz. Bíró utalásszerűen sem foglalkozik, amire esetleg azt mondhatja az olvasó, hogy azért nem, mert nem ez a könyvének tárgya. Én viszont azt gondolom, ha egy ismeretterjesztőnek szánt munka szerzője szőnyeg alá söpri a Magyarországon szinte egyáltalán nem ismert körülményeket, eleve lehetetlenné teszi a közönség számára annak megértését, hogy a gorbacsovi reformok tragikus elhibázottságán, a korrupt regionális elitek törekvésein túl miért volt eleve kudarcra ítélve a piacgazdaságra áttérés szándéka a jelcini időszakban, aminek első éve 2700 százalékos (!) inflációt hozott.(11.)

Midőn e sorokat írom, 2020. október 10-én délelőtt, az utolsó tárgyilagosnak titulált magyarországi rádióban éppen egy Gorbacsov szomorú sorsa fölött krokodilkönnyeket hullató, most megjelent könyv szerzője – egy egykori csehszlovákiai magyar újságíró, aki 1986-ban emigrált az akkori Nyugat-Németországba, s a műsorban filmproducerként van bemutatva – arról a hallatlanságról beszél, hogy a szovjet nép nem értette meg e nagyszerű ember szándékát. Ezért bár Nyugaton most is ünneplik őt, hazájában nem mehet ki az utcára anélkül, hogy ne gyaláznák.[12] A témában teljesen tájékozatlan műsorvezetőnek természetesen fogalma sincs a fentebb leírtak közül akárcsak egyetlen ténymorzsáról sem, hogy a minden határon túl elfogult szerző állításaival kapcsolatban ellenvetéssel éljen. Így egyszerre százezernyi hallgató fejében tovább nő az a titokzatosság, ami Oroszországot körüllengi. Továbbra is rejtélyesnek fogja találni

az „orosz lelket", hisz' lám, most sem álltak az, úgymond, „jó oldalra", pedig odaállhattak volna, ha követik Mihail Gorbacsov, e drága, jó ember útmutatásait.

Az efféle – sajnos Sz. Bíróhoz is köthető – elhallgatás(ok) miatt nem értjük meg, hogy ha egy ekkora léptű átalakítást az emberekre akaratuk ellenére erőltetnek rá azok, akik még nem is oly régen az országért végzett hősies munka nemes voltáról, a fejlett szocializmus, sőt, a kommunizmus belátható távolságban lévő győzelméről papoltak, most pedig az addig szentnek tekintett állami vagyon kirablásában serények, az bármely társadalmat megbénítana. Sz. Bíró is elmulasztotta a kínálkozó lehetőséget: esszéjében három évtized elteltével sem világosította fel a magyar értelmiségi olvasót arról, hogy a szovjet társadalmi-gazdasági rendszer szinte egyik évről a másikra történő totális összeomlásában valójában két tényező játszotta a meghatározó szerepet: a vezetők árulása, illetve azok a történelmileg kialakult körülmények, amelyekre Sz. Bíró utal ugyan, de egyáltalán nem emeli ki őket könnyedén gördülő szövegében.

A történeti szemlélet hiányáról

A közép- és kelet-európai társadalmak a nyugati értékrend csapdájában vergődnek. Elitjük, illetve középosztályuk – Éber Márk Áron fogalmával: a köztes-közvetítő osztályok[13] – felső rétege évszázadok óta arra vágyik, hogy hazája nyugati mintákat kövessen. Ama világéit, aminek leginkább a felszínét ismeri, s ha meg is merítkezik benne, évezredes történelmi mélységeibe nem hatol. Nyugat-Európa – és az annak civilizációs-kulturális örökségét az amerikai kontinensen ápoló USA – az marad, ami az utóbbi négyszáz évben mindig is volt: agresszív ragadozó. A nyugat-európai politikai-gazdasági hatalom birtokosai az országokon belül és kívül egyaránt érvényesített, kíméletlen agresszivitásukat hol a kereszténységi szeretetre, hol a „Szabadság, egyenlőség, testvériség" jelszavára hivatkozva fedték és fedik el. A valóságban gátlástalanul pusztítanak, kihasználnak mindent és mindenkit, aki akadályozhatta és akadályozhatja őket a térség eredendően – Böröcz József kifejezésével – globális súlytalanságának leküzdésében.

Az Sz. Bíró Zoltánéhoz hasonló munkáknak szerepük lehetne abban, hogy a magyar társadalom – akár az orosz–szovjet példán keresztül – tisztázza, miféle korlátokat kellene lebontani ahhoz – ha ez egyáltalán lehetséges –, hogy a realitások figyelembevételével

kíséreljünk meg a jelenleginél élhetőbb viszonyokat kialakítani a hol nyugati, hol keleti, hol pedig egyidejűleg nyugat-keleti orientáció mellett – saját értékrendet követve. Anélkül, hogy a nyugati értékrend iránti sóvárgással töltenénk az időt, miközben nem nézünk szembe azzal, hogy ez konkrétumok nélkül képlékeny fogalom, sőt, amihez például az Európa által gyarmatosítottak szemében szennyek, borzalmak tömege is tapad. És anélkül, hogy a ló másik oldalára esve, erőltetetten bizonygatnánk, amint az évszázadokra visszamenően újból és újból előkerül politikusaink retorikájában, hogy nekünk az a „jó", ha a Kelethez kapcsolódunk.

E tekintetben Sz. Bíró munkájának egészén végighúzódik az a felfogás – nevezzük nyugatosnak, (neo)liberálisnak? –, miszerint egy ország viszonyai akkor elfogadhatók, ha a vágyott nyugati jog- és intézményrendszert tükrözik, illetve gazdaságának struktúrái szervesen illeszkednek a szabadpiaci kapitalizmus – ami egyébként szintén fából vaskarika – mechanizmusaiba. E gondolkodásmód hittérítőit általában nem zavarja, hogy akár az itt felsorolt fogalmaknak megannyi, egymástól eltérő változat felel meg a centrum országokban is.[14] Odáig pedig végképp nem jutnak el, hogy – mint többek között Szűcs Jenőtől is tudhatjuk – a nyugati civilség közösségeinek az államtól való elkülönülése, illetve az állam és az egyház szétválasztása, s mindaz, ami ebből az ottani jogrendszerekben, illetve a csoportos és egyéni szabadságjogokban tükröződik, *„a történelem luxusterméke"*.[15] Ezzel szemben, az Elbától keletre fekvő országok, így Magyarország is – mint erre már Marx is rámutatott – a múlt mélyében gyökerező geopolitikai, történeti-kulturális, és gazdasági okok következtében, legfeljebb formálisan, jelentős késéssel követ(het)ik a nyugat-európai mintákat. Oroszország esetében pedig a „megkésettség" sem adekvát fogalom, hiszen ama társadalmi felhajtóerők hiányában, amik Nyugat-Európában már évszázadokkal korábban megalapozták a centrum sajátos fejlődését, ebben az esetben helyesebb inkább *más minőségű* feudalizmusról, majd kapitalizmusról beszélni. Az orosz fejlődésben – egyrészt – a bizánci vallási-kulturális örökség, másrészt az országot létrejötte óta minden irányból ért pusztító támadások következtében az erőforrások örökös központosítása, vagyis egy csaknem mindenható állam kiépítése kényszerítő erővel hatott. Szűcs Jenő szerint, nyugati irányból és történelmileg nézve, Oroszország Európa *harmadik fejlődési régiójához*, későbbi kifejezéssel, a világrendszer (fél) perifériájához tartozik. Anno a nagy kiterjedésű cári birodalomban nem a felvilágosodás hatására, illetve a nyugati kapitalista viszonyok

kialakulásának forgatagában létrejött pártok között zajlott a hatalmi harc, hanem a mesésen vagyonos arisztokraták, az udvar befolyásosai, később a pártállami elit, mostanság pedig a helyi oligarchák és politikusok alkotta érdekkörök meghosszabbított karjaként tényked különféle intézmények, köztük a fegyveres szervezetek nagyhatalmú vezetőinek részvételével.

Vagyis szó sincs arról, hogy az oroszországi rendszerben ne folyt volna és folyna esetleg korlátozott politikai harc, amely a huszadik század elejétől – a szovjet időszakkal való megszakítottság után – ma már pártokkal is kombinálódik, csupán az a helyzet, hogy ez a küzdelem az alapvetően különféle intézményekben megtestesülő állami erőközpontokhoz kapcsolódik, s ennek formái eltérők a nyíltnak mondott nyugati társadalmakéitól. Ám utóbbiakban a lényeges döntések ugyanúgy a kulisszák mögött születnek meg, mint az orosz világban. Nyugaton például rendre túlhangsúlyozzák a (képviseleti) demokráciához tartozó szavazási rendszer szerepét, holott – ha csak arra gondolunk, hogy dollár vagy euró százmilliókat, milliárdokat kell megmozgatni egy-egy választási kampányban – nyilvánvaló, hogy végső soron a tőkés érdekcsoportok pénzügyi támogatása dönti el a politikai játszmák kimenetelét.

Igaz viszont, hogy a II. világháború óta mintha rugalmasabbnak bizonyulna a nyugati társadalomirányítási-szervezeti rendszer az oroszhoz képest, vagyis a társadalmi-gazdasági rend zavarainak megelőzésére, elhárítására kielégítően működik a „fékek és ellensúlyok" rendszere. Az orosz és tágabb értelemben a „keleti" társadalmakkal kapcsolatban azonban ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek igen hatékonynak mutatkoznak az ugrásszerű civilizációs felzárkóztatásokban, illetve a védelmi háborúk megvívásában! Azt is vegyük számításba, hogy Nyugaton évezredes, szintén véres hatalmi küzdelmek után csiszolódott ki, hogy a politikai intézményrendszer csúcsain miként lehet végrehajtani az őrségváltásokat nagyobb megrázkódtatások nélkül. Persze ez csupán általában igaz, hiszen, ha például az európai fasizmusokra gondolunk, enyhén szólva, még a XX. században sem voltak zökkenőmentesek a hatalomátadások és -átvételek, sőt, ezeket esetenként ugyanúgy pusztítások kísérték, amiként az nem egyszer megtörtént az orosz történelemben is.

Vlagyimir Putyin talán ennek tudatában jelentette ki, hogy a legfelsőbb vezetés tagjai közötti leszámolások lezárása érdekében el kellett tekinteni attól, hogy politikai döntéseik miatt Gorbacsovot vagy Jelcint és más politikusokat bíróság elé állítsák, holott erre igencsak

lett volna igény, sőt ok is. Ugyanis a gorbacsovi és a jelcini ámokfutás másfél évtizedében szintén bekövetkezett az orosz történelem ismert jelensége, a *szmúta,* a hosszú, zavaros időszak, ami mindig a gazdaság és a társadalom minden szegmensében magyarországi ésszel felfoghatatlan leépüléssel járt. 1991 és 2000 között egyesek kezében csillagászati összegekkel mérhető, részben külföldre menekített vagyonok halmozódtak fel, miközben a lakosság nagy része alapvető ellátásokhoz sem jutott hozzá. Miután az állam fizetésképtelenné vált, tudósok bocsátották áruba Nyugaton a szovjet időszakban keletkezett kutatási dokumentációkat. Egész filmarchívumok kötöttek ki amerikai könyvtárakban. Tanárok jártak guberálni a szeméttelepekre, hogy saját holmijuk mellett megpróbálják pénzzé tenni, élelmiszerre cserélni az ott talált tárgyakat az utak mentén felsorakozott alkalmi árusok között, kitéve magukat a banditák sarcolásainak. Sokan fizettek éhhalállal azért, hogy rátört az országra az, úgymond, szabad piac és a demokrácia korszaka.

Amikor 2000-ben Putyin átvette az ország irányítását, meg kellett fékeznie az amerikai–orosz oligarchákat, megtörnie az oroszországi városi bandák, az iszlamista hadurak önkényét. Általában is, lehetőség szerint vissza kellett szorítania az évszázadok óta saját törvényei szerint szerveződő, a Magyarországon ismeretlen jellegű, hatékonyságú és hatókörű alvilágot, amely a rendőrséggel, az újgazdagokkal, a politikusokkal, a megannyi állami hivatal vezetőjével vagy munkatársával összefonódva, akár halálos fenyegetéseket is beváltva zsarolta a kiszolgáltatott kisembert, s bárkit, akinek vagyonára, pozíciójára szemet vetett. Fel kellett számolni a szélnek eresztett afganisztáni katonák csoportjait, akik gyakran egymással is fegyveres harcban álltak a piacok, a privatizált vállalatok, a kábítószer-kereskedelem stb. feletti ellenőrzésért. Beszedetni az adókat azoktól, akik ennek megakadályozására akár polgármestereket is eltetettek láb alól. Nem utolsó sorban pedig fizetést kellett adni az állami alkalmazottaknak, az orvosoknak, a pedagógusoknak, a hadsereg, a flotta tagjainak.

Ezzel épp csak érintettem e szövevény néhány elemét. Azért tettem, hogy jelezzem: aki esszét akar írni Oroszországról, ám írjon, de legalább annyit tegyen meg, hogy feltárja az ezekből a jelenségekből gyakorlatilag semmit nem érzékelő magyar olvasó előtt, miért retteg az orosz átlagember a családja életében harminc-negyven évenként ismétlődő, hasonló helyzetektől? Miért alapozhatta hatalmát meg Vlagyimir Putyin azzal, hogy határozottan, sőt kérlelhetetlenül látott munkához a társadalmi-gazdasági viszonyok – oroszországi mércével

mért – normalizálásához, amivel sok tekintetben egyre inkább visszaigazolt reményt keltett a kisemberek tízmillióiban? Más kérdés: ehhez arra is szüksége volt, hogy kielégítően uralja a fegyveres szervezeteket, a biztonsági erőket, a titkosszolgálatokat. Amikor azonban e bonyolult folyamatokat a nyugati elemzők tárgyalják, az utóbbiakra helyezik a hangsúlyt, és nem, vagy alig jutnak túl az éppen hatalmi pozícióban lévő csúcsvezető machiavellista, bizáncias, „zsarnoki" habitusa fölötti szörnyülködésen.

A Putyin-központúságról

Fentebb már kiderült, hogy egyáltalán nem értékelem le a vezetők személyiségének a szovjet-orosz átmenetben játszott szerepét. Viszont azt gondolom, becsapjuk magunkat, ha – a Szűcs Jenő-i felismeréssel összefüggésben – nem számolunk az Oroszország *harmadik fejlődési régióhoz* tartozásának a társadalmat és a gazdaságot behálózó s évszázadokra meghatározó következményeivel, az ún. nyugati értékrend kívülről erőltetett, társadalmi méretű bevezetésének lehetetlenségével. Sz. Bíró könyve, sajnálatosan, nem ebben az irányban igyekszik tágítani az Oroszországgal kapcsolatos tudásunkat, s ezen keresztül bővíteni önismeretünket.

Már a nagyesszé címe is jelzi, hogy Sz. Bíró úgy véli – vagy ha nem is gondolja így, mindenesetre ezt sugallja –: Putyinnak van Oroszországa, nem pedig Oroszországnak Putyinja. Hogy tehát Putyin tette Oroszországot olyanná, amilyenné lett a Jelcin-korszak után. És persze, ha erre a varázslatos tettre képes volt, akkor ő, csakis ő tehet arról, hogy éppen milyen a mostani Oroszország. Következésképp, csak akarnia kellene, és „jó útra" is térhetne, aminek ez esetben – Sz. Bíró felfogása szerint – valamiféle nyugati értékrendet követő útnak kellene lennie. A szerző azt érzékelteti: csak Putyinon múlik, hogy megváltoztatja-e a könyvben, különösen a második államfői korszakától, kifejezetten konfrontatívnak bemutatott magatartását. Csakhogy a problémafelvetésnek ez az erősen személyhez kötött módja a propaganda, sőt, a bulvár világába vezető zsákutca, ami megreked egy ponton, mielőtt mélyebb összefüggések feltárása felé indulhatna.

Amikor az esszéista nem vesztegeti a szót az említett történelmi vagy geopolitikai meghatározottságokra, továbbá a helyi klánok, az oligarchák, a katonai, a titkosszolgálati erőközpontok, a konzervatív szlavofil elit, a pravoszláv, az iszlám, a buddhista és más vallások pap-

jai által befolyásolt oroszországi tömegek érzületére – amit viszont az orosz állam mindenkori vezetője korántsem hagyhat figyelmen kívül –, a nyugati propaganda narratíváját követi. A szakértői elemzés átcsúszik a tömegmédia hatásmechanizmusára emlékeztető eljárásba. Ennek egyik sajátossága, hogy a világ jelenségeit leegyszerűsítve, a vezető politikusokat már-már meseszerű módon, hősök, illetve antihősök tetteinek kettősségében jelenítik meg a tömegfogyasztásra szánt médiumokban. Amiként ezt a nyugati – s egy ideje a hazai – újságíró iskolákban tanítják. Így ugyanis könnyű a befogadás és az azonosulás, ami előfeltétele az olvasottság, a nézettség, a hallgatottság növelésének, ami végeredményben a média mint kapitalista vállalkozás üzleti nyerségének gyarapítását szolgálja.

Sz. Bíró könyve egészének üzenete: a hivatalos Moszkva magatartásában Dmitrij Medvegyev elnöki periódusában is Putyin szándékai fejeződtek ki. Talán így van, talán nem. Hiszen a szerző a 38–39. oldalon még a fölött lamentál, hogy ez idő tájt „az a lehetőség sem zárható ki, hogy Putyin valóban készült a hatalomból való távozásra. Ám vagy azért, mert Medvegyev nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, vagy mert az Észak-Afrikán és a Közel-Keleten végigsöprő arab tavasz következményei tűntek fenyegetőnek, úgy döntött, visszaveszi a főhatalmat". Innentől végképp eluralkodik a szövegen az a megközelítés, hogy ami Oroszországban történik, az kizárólag egy ember, jelesül a jelenlegi államfő akaratán múlik – minden korlátozás, ha úgy tetszik, a mélyben ható társadalmi korlátozottság, illetve az egymásnak feszülő hatalmi erőközpontok befolyása nélkül.

Mindezen túl – bár talán botorság ezt felróni, ezért csupán tényként rögzítem –, a szerző felfogásában nyomokban sem ismerhető fel valamiféle marxista gyökerű történelemszemlélet, már amennyiben ezen azt értjük, hogy az ember a történelmi folyamat részeként, a természeti és a gazdasági feltételek bonyolult rendszerében, azok hatásának kitéve, egyszersmind azokat alakítva fejti ki tevékenységét.

A geopolitikai szempontok mellőzéséről

Hajdanvolt idők krónikásának szemléletmódja ez, aki környezetéből kiragadva regél hőséről. A felkentről, vagy ha úgy tetszik, a teljhatalmú úrról, sőt, a zsarnokról, aki habitusa szerint egy személyben dönthet és dönt minden ügyben. Jól vagy rosszul, de anélkül, hogy saját elhatározásaival szemben kétség merülne fel benne.

Minél tovább lapozunk, annál inkább egy már-már ördögi Putyin-kép rajzolódik ki előttünk, aki „az ellenzék látványos, eszközökben alig-alig válogató" megfélemlítésével operál (43.). Aki hatalmának bebetonozását a választási rendszerhez kapcsolódó machinációkkal biztosítja (45., 86.), sőt, csalással (50.) vagy épp a csalások megakadályozásával (85.), az internet politikai ellenőrzésével (46. és 83.), általában is a szólás- és a gyülekezési szabadság korlátozásával (47.), az úgynevezett civil, valójában a nyugati kormányok, illetve Soros György által finanszírozott, nem kormányzati szervezetek mozgásterének szűkítésével (49–51.), a politikai ellenfelek kriminalizálásával (53.), sőt, likvidálásával (82.). És így tovább.

Azt nem állíthatjuk, hogy Sz. Bíró pontatlan lenne, amikor az eseményekről tényszerűen tesz említést. A gondok az értelmezésekkel vagy azok hiányával vannak. Illetve a történelmi háttér megvilágításának már jelzett elmaradásával. Adós marad továbbá a geopolitikai háttér megvilágításával is. Ha pedig kifejezetten szükség lenne erre, például a Krím visszacsatolásával kapcsolatban (62–63.), rendre megelégszik Moszkva álláspontjának ilyesfajta minősítésével: „nehéz meggyőző érvnek tekinteni azt a feltételezést, hogy"; „nem tűnik életszerűnek, hogy"; „ez azonban meglehetősen gyenge érv".

Amikor látszólag megértőnek mutatkozik például Oroszország aggodalma miatt, mert a NATO egyre közelebb kerül határaihoz, legfőbb érve, hogy ezért „aligha lehet csak és kizárólag a Nyugatot felelőssé tenni", mert „sem Gorbacsov, sem Jelcin nem tartotta fontosnak, hogy ebben az ügyben garanciát kérjen a NATO-tól vagy a vezető nyugati hatalmaktól" (64.). A legkevesebb, ami elmondható erről a Nyugat keleti terjeszkedését elnéző és igazolni akaró érvelésről, hogy amikor Sz. Bíró kritikátlanul átveszi, sőt, magáévá teszi a cinikus szólamokat, egyszerűen méltatlanná válik ahhoz a teljesítményhez, amit elemzőként korábban nyújtott.

Tovább tetézi ezt azzal, hogy idővel egyre erősebb indulatok járják át stílusát. A moszkvai hatalmi központot, vagy éppen Putyin nevét rendre negatív összefüggésben jeleníti meg. Ebben a tálalásban „a Kreml ura" – ahogy a 102. oldalon aposztrofálja az államfőt – szüntelenül háborúval fenyegetőzőként jelenik meg (99., 101.), aki például 2018 tavaszán „helyénvalónak találta, hogy jól ráijesszen a világra, mintha bárki is fenyegetné országát". (102.) Eszébe sem jut, vagy ha igen, nem osztja meg velünk, hogy mérlegelje: Oroszország vezetőinek vajon nem abból kell-e kiindulniuk, milyen következményekkel járt az 1991 és 2000 közötti szmúta, amit kíméletlen nyugati

behatolás kísért? Sz. Bíró nem teszi fel a kérdést, hogy a mindenkori oroszországi vezetők ellenlépés nélkül hagyhatják-e

– egy ellenséges hatalom, jelesül a NATO keleti terjeszkedését, vagy az általa is említett, az USA nyílt támogatásával megszervezett színes forradalmakat;

– az országukat körbefonó amerikai támaszpontrendszert és az oroszhoz képest tízszeres amerikai katonai költségvetést;

– az USA, illetve immár a NATO-tag Törökország által is helyzetbe hozott iszlám fegyveresek beszivárgását a déli posztszovjet térségbe, sőt, Oroszországba is;

– egyes fegyverzetcsökkentési megállapodások csupán részleges amerikai végrehajtását;

– az Oroszország köré Washington által telepített bakteriológiai laboratóriumokat, a digitális hálózatok elleni támadásra alkalmas észtországi bázist;

– az oroszok génállományát a posztszovjet térségben gyűjtő amerikai tevékenységet?

Szó se róla, Sz. Bírónak igaza van abban, hogy a vezetésnek az orosz mércével is szegénynek tekinthető húszmilliónyi ember életszínvonalát kellene inkább emelni. (102., 105.) Ám az a kérdés, hogy egy ilyen katonai szorításban, amit gazdasági szankciók tömege egészít ki, vajon tényleg minden alapot nélkülöz-e Moszkva félelme attól, hogy a Nyugat meglepheti országukat? Van-e joguk ahhoz, hogy eltekintsenek ettől az eshetőségtől, s olyan felelőtlenül viselkedjenek, mint például Gorbacsov, aki úgy egyezett bele a szovjet hadsereg kivonásába Kelet-Európából, hogy százezernyi tiszt és tiszthelyettes családjának egyszerűen nem volt lakása a hazájában?

A szubjektivitás túltengéséről

Valójában persze ezeknek a kérdéseknek nem lehetne létjogosultságuk, ha a szerző közírói-publicista énje nem győzné le rendre a társadalomtudomány művelőjétől elvárt távolságtartás követelményét. Nála olykor egy mondaton belül is összecsúszik a tény a véleménnyel, s így az értékítélet észrevétlenül veszi bele magát az olvasó tudatába. Ez még egy közéleti újság számára írt publicisztikában is okozhatna gondot, egy ilyen munkában azonban a szubjektivitás kifejezetten hátrányos, mert így a múltnak egy adott, kizárólag egy személy gondolkodásmódjára, tevékenységére szűkítő interpretá-

ciója válik „történelmi igazsággá", ami aztán hosszú időre rögzül a társadalmi tudatban.

Mint ilyen, fenntartja a magyar közgondolkodást az oroszokkal kapcsolatban legalább két évszázada meghatározó, leegyszerűsítő sztereotípiákat. Ezzel maga is hozzájárul ahhoz, hogy fennmaradjon „közvéleményünk politikai szemléletének végletessége", amiről Bibó István már hetvenöt évvel ezelőtt is úgy írt, mint ami régtől jellemzi a magyar gondolkodásmódot. Bibó ezt azzal kapcsolatban rögzítette, hogy milyen okok miatt vált „a magyar lakosság számára teljességgel kalkulálhatatlanná" a megszálló szovjet hadsereg.[16]

E lap olvasói előtt talán nem kell külön bizonygatni, hogy az akár a jelenkori magyar történelemmel, akár a környező országokkal, a Nyugattal, az Orosz Birodalommal, a Szovjetunióval, a mai Oroszországgal kapcsolatos, *emlékezetpolitizálással* helyettesített történelmi ismeretterjesztés mennyire orientálódásra képtelen állapotban tartja a magyar társadalmat. Sz. Bíró kötete esély lehetett volna arra, hogy Oroszországgal kapcsolatban némiképp enyhüljön e tudati dermedtség. Ám ehhez a szerzőnek tartania kellett volna magát a *sine ira et studio,* vagyis a pártatlanság követelményéhez. Mellőznie kellett volna a haragos elfogultságot, ami főleg a könyv második harmadától valósággal süt a lapokról.

Ehhez képest azt aztán végképp nem lehet hova tenni, hogy Sz. Bíró még kéretlen tanácsokkal is ellátja Oroszország irányítóit, pontosabban Vlagyimir Putyint, akihez persze aligha jutnak el üzenetei. Viszont annál inkább eljutnak az olvasóhoz, aki észre sem veszi: propaganda áldozatává válik, hiszen a könyvben az eseményeket magyarázó kommentárok szinte hemzsegnek a „valószínűleg" (69.), a „nem biztos, hogy" (71.), a „ma sem tudjuk pontosan"; a „csak feltételezések lehetnek arról, hogy mi történt volna, ha" (73.), a „hitelt érdemlő sajtóforrások szerint" (90.) fordulatoktól.

A magyar–orosz kapcsolatokról

Természetesen az olvasó külön érdeklődésére tarthat számot „A magyar–orosz kapcsolatok Putyin idején" című fejezet (143–164.). Sz. Bíró kiemeli, hogy 2013–2014 fordulójától, vagyis a Krím Oroszországhoz való visszacsatolásának idejétől, az Orbán-kormány nem követte EU- és NATO-szövetségeseink Moszkvától elforduló politikáját. Csakhogy a szerző maga is ecseteli, hogy különböző okok miatt

mennyire hektikusan alakult, összességében lényegesen csökkent 2008–2018 között a két ország áruforgalmának értéke (159.). Ez minimum a helyzet ellentmondásos voltára hívja fel a figyelmet. Ám Sz. Bíró értékelése bennem azt a benyomást keltette, hogy személyes politikai szimpátiák és unszimpátiák alakítják véleményét, amikor az első Orbán-kormány, majd a Medgyessy-, a Gyurcsány-, illetve a további Orbán-kabinetek Moszkvához fűződő kapcsolatait tekinti át.

Ezen belül például megértő, amikor „Gyurcsány Ferenc gyakori moszkvai látogatásai"-t említi (146.),[17] ám bizalmatlan Orbán Viktor és pártja „nézeteinek váratlan átalakulása" (131.) miatt. Erről a fejezetről is elmondható, hogy hasznos a tényanyag áttekintése, annak tudatosítása, hogy Oroszország kőkeményen érvényesíti gazdasági érdekeit. Ám nehéz mit kezdeni a szerzőnek azzal a hozzáállásával, mely szerint, „gazdasági okokkal nem lehet indokolni Oroszországhoz közeledésünket" (139.), amit az áruforgalom említett és a lábjegyzetemben további részletekkel kiegészített számai[18] akár meg is alapozhatnak, ám ezt az értékelést a megelőző magyar kormányokra nem vonatkoztatja. Nyilvánvaló, hogy ma sem fogadja el az akkor még leendő külügyminiszter, Martonyi János 2010. március 18-án a Magyar Hírlapnak adott interjújában megfogalmazott stratégiai célt: „jó szövetségesi viszony az Egyesült Államokkal, barátság Oroszországgal". (153.)

Sz. Bíró úgy gondolta: ez csak taktikai lépés volt annak érdekében, hogy visszaügyeskedjék a *Szurgutnyeftyegaz*nál lévő MOL-papírokat. De a szerző még most is leplezetlenül hangot ad csalódásának amiatt, hogy Budapest és Moszkva kapcsolatai ezt követően sem váltak távolságtartóvá. Felrója a kormánynak a paksi atomerőmű bővítésével kapcsolatos tervet, pontosabban azt, hogy annak megépítője a *Roszatom* lesz. (Tegyük hozzá, immár jelentős nyugati beszállítókkal.) Ugyanakkor átsiklik afölött, hogy az ezzel kapcsolatos tárgyalások, sőt, az előkészítésre vonatkozó parlamenti döntés már a szocialista-szabaddemokrata kormány idejében megkezdődtek.[19]

A kötet szerzője okkal idézi fel, hogy Orbán Viktor 2007-ben még azt hajtogatta: „nem szeretné, ha Magyarország a Gazprom legvidámabb barakkjává válna". (148.), Az akkor ellenzékben lévő Fidesz pártvezetője ellenezte a paksi bővítést, illetve a végül meghiúsult *Déli áramlat* gázvezeték megépítését. Sz. Bíró úgy véli (!), hogy Putyin azért vette rá (?) az idővel kormányfővé avanzsált Orbánt nézeteinek megváltoztatására, mert „a Kremlben már 2013 őszétől érlelődhetett az ukrajnai katonai beavatkozás gondolata. […] Az orosz vezetés

nyilván tisztában volt azzal, hogy egy ilyen beavatkozás következtében Oroszország elszigetelődik, ezért érdemes olyan partnerek után nézni, akik ezekben a kritikus időkben is kénytelenek lesznek Moszkvával együttműködni". (154.)

Mefisztói előrelátás! De ha így, hát így! Természetesen nekem fogalmam sincs arról, hogy helyesnek bizonyul-e vagy sem az atomerőművel kapcsolatos döntés, ezért csak annyit írhatok: a vélemény szabad, de az akkor is csupán vélemény marad, aminek lehet, hogy van, lehet, hogy nincs köze a tényekhez. S minthogy az említett résztémával kapcsolatban Sz. Bíró sincs ilyenek birtokában, tovább spekulál, amikor leírja: „A magyar és az orosz kormányzat közti politikai és ideológiai közeledést (amit persze tételesen ki kellene mutatni a két fél ideológiai felfogásának feltárásával, mert az állítás így nem több beszólásnál – KDL) legfeljebb a demokratikus értékek és a jogállami kritériumok közös elutasítása alapozhatja meg". (161.) Mindent egybe vetve, ember legyen a talpán, aki ebben a dolgozatban szétszálazza a tényanyagot az elfogult állításoktól. Sz. Bíró csak sajnálhatja, hogy művének nem volt lektora, aki erre ösztönözhette volna őt, annak érdekében, hogy szikárabb, indulatoktól kevéssé fűtött, de hitelesebb dolgozat szülessék.

Ehhez képest csupán apróság, de ismeretterjesztő szándékú könyvről lévén szó, nem elhanyagolható részlet, hogy egy lektor arra is figyelmeztethetett volna: a kötetből nagyon hiányzik az egymást követő eseményeknek a (nem létező) jegyzetek közötti áttekinthető felsorolása. E nélkül például még az sem derül ki a könyvből, hogy pontosan mikortól is számíthatjuk Putyin harmadik elnökségének kezdetét. (Egyébként 2012. május 7-től.) Az ilyen jellegű nagyvonalúság lépten-nyomon terheli a kötetet. Például a Szovjetunió 1991 végén bekövetkezett felbomlását és sok más eseményt anélkül említi meg a szerző, hogy megadná a pontos dátumot, azaz jelen esetben 1991. december 26-át, amikor a szovjet parlament feloszlatta önmagát, miután az előző napon Mihail Gorbacsov bejelentette lemondását a Szovjetunió elnöki posztjáról, és átadta a „nukleáris bőröndöt" Borisz Jelcinnek, az Orosz SZFSZK elnökének.[20]

Az államszocialista múlt örökségéről

A kötet utolsó fejezete a rendszer kilátásait festi meg – sötét színekkel. Sz. Bíró a várható kudarc fő okát abban látja, hogy Oroszország

„fenntartja külpolitikája Nyugattal konfrontálódó kurzusát". (165.) Ezért nem lát esélyt arra, hogy az ország bekerüljön a világ öt legnagyobb gazdasága közé. Az állítást adatokkal – az egy foglalkoztatott által egy óra alatt megtermelt érték, az orosz tudósok idézettségének mutatója, az Oroszországból külföldre távozók száma – igyekszik alátámasztani. Érvelésének egyik gyenge pontja a GDP alakulásához kötöttség. Nem veszi figyelembe például Böröcz József meglátását, hogy a GDP egy főre számított értéke nem fejezi ki egy ország tényleges világgazdasági súlyát. Ezért ajánlja az adott államnak, térségnek a világ-össztermékből való részesedésének, tehát tényleges súlyának vizsgálatát, bemutatását.[21]

Ezen túlmenően, Sz. Bíróban fel sem vetődik, hogy Oroszország – az utóbbi két évszázadban védekező háborúkra kényszerítve[22] – rendre hirtelen ugrásokkal hozta be civilizációs hátrányait. A Nyugat, sőt a Kelet általi mostani beszorítottság mintha ezúttal is rendkívüli, már-már különös teljesítményekre sarkallná. Ám sajnos, a szerző nem vállalkozik azoknak a tényeknek a számba vételére, amelyek tükrében legalább felvetődhetne, hogy elgondolkodjunk egy ilyen lehetőségről. Pedig vannak ilyenek. Az oroszországi napi hírek alapján az a benyomásom, hogy megvalósult az élelmiszer-önellátás, sőt jelentős a gabonakivitel. Az államszocializmusban kialakult magas színvonalú műszaki oktatás és gyakorlat eredményeire építve, nagy léptékű közúti, vasúti, vízi járműfejlesztések, illetve hozzájuk kapcsolódó infrastrukturális beruházások zajlanak, beleértve a Krímmel való, hídépítési bravúrnak tekintett közvetlen összeköttetés megteremtését, továbbá az eurázsiai szállítási folyosók fejlesztését.

Az internetes hálózat méretére, működőképességére jellemző, hogy 2019-ben a jelenlegi kormányfő, akkor még adóhivatali elnök, Mihail Misusztyin irányításával megvalósították a minden vállalkozás és egyéni vállalkozó digitális adózásához szükséges adatok folyamatos rögzítésének feltételeit, amit a *Financial Times* is elképedve konstatált. Ezzel párhuzamosan az egész országban kiépült a digitális televíziózás eszközparkja, elkészült az első nagykapacitású gázvezeték Kína irányába, s épül a második, új űrrepülőtér létesült Szibériában, s persze olyan új fegyverrendszereket hoztak létre, amelyek – a Covid-19 vírus elleni vakcina kifejlesztése és sok más mellett – mindenképpen jelzik, hogy hiba lenne leírni az oroszországi tudományos bázisokat csupán a nyugati folyóiratokban történő publikációk alapján. Már csak azért is, mert ezekben a keleti országok egyetemeiről elcsábított kutatók teljesítményei is nyugatiakként jelennek meg.

Megjegyzem, nekem sincs átfogó képem az oroszországi fejlesztések valóságos méreteiről, s főleg hatásáról, éppen ezért tartottam volna szerencsésnek ezek elemző feltérképezését, akár ebben a kötetben. De ennek elmaradása is okozza, hogy az a benyomásom: a „Putyin Oroszországa" egésze magán hordozza az Oroszországgal kapcsolatos összes – mondjuk így – nyugatos felfogásból eredő fogyatékosságot, s nem segít hozzá a már Bibó alapján is jelzett, az oroszsággal kapcsolatos, évszázados beidegződésektől való megszabaduláshoz.

Ezzel egyszersmind visszaérkeztünk eszmefuttatásom elejének felvetéséhez. Amint ott írtam: az Eszmélet-olvasók jelentős része bizonyára érdeklődéssel figyeli, hogy a kapitalista Oroszországban felszínre törnek-e a Szovjetunió bő hetven évének törekvései a dolgozó osztályok érdekében működtetett állam megteremtésére. Felvetődik, hogy a jövő Oroszországa lehet-e ismét kiindulópontja a tőkés kizsákmányolást enyhítő társadalom- és gazdaságátalakítási próbálkozásnak?

Sz. Bíró Zoltánt naprakész tájékozottsága alapján olyan kutatónak gondolom, aki képes e kérdések megválaszolására. Ám a szerző e felvetésektől távol tartja magát. Nem is érinti azoknak a szociális intézkedéseknek a sorát, sőt talán egész rendszerét, amivel Vlagyimir Putyin nyilvánosan hangsúlyozott rendelkezéseinek megfelelően, az orosz kormány sűrű időközönként előáll. Kihagyott lehetősége a könyvnek e témakör módszeres feldolgozása. Annál is inkább, mert 2020 októberében is ilyen mondatok hangoztak el az orosz államfő szájából: „Mégiscsak majdnem húsz éven át, azaz tizennyolc évig, voltam a Szovjetunió Kommunista Pártjának tagja. Egyszerű tag voltam csak, de igazából magaménak vallottam annak ideológiáját. A baloldali értékek közül többet máig magaménak vallok. Egyenlőség, testvériség – mi a rossz ezekben? Tulajdonképpen keresztényi elvek. A valóságban nehezen érvényesíthetők, de attól még nagyon vonzók".[23]

Tekintsük el most attól, hogy az egyenlőség, testvériség helyett az *Eszmélet*-olvasó vélhetően szívesebben venné a szolidaritás, a társadalmi egyenlőség és igazságosság említését! Témánk szempontjából az sem érdekes, hogy az interjú, amiből e mondatokat idéztem, az amerikai választási kampánnyal összefüggésben hangzott el, egy olyan eszmefuttatás keretében, miszerint az amerikai *Demokrata Párt* tagjai között szociáldemokrata értékeket vallók is vannak. Márpedig a szociáldemokráciából nőttek ki a kommunista pártok, és Putyin még jól emlékszik arra, amikor sokan az *Amerikai Kommunista Párt*

aktivistájának, az afroamerikai Angela Davisnek a fényképét rakták ki a falra Oroszországban is.

Ez a putyini idézet csupán azt hivatott jelezni: a kutatónak érdemes lett volna górcső alá venni az oroszországi szociális erőfeszítések által kirajzolódó trendeket, és szembesíteni ezeket a politikusi retorikával. A rendszerezett áttekintés után a szerző természetesen akár arra a következtetetésre is juthatott volna, hogy a meghirdetett szociális és jóléti intézkedések, amelyekről az orosz híradók napi adásaiban hallhatunk, csupán a putyini propagandatevékenység keretében értelmezhetők, a társadalom alapstruktúráira való hatásuk – zéró. Ám ehhez egyáltalán el kellett volna jutni annak felismeréséig, hogy ezek a jelenségek legalább a könyv utolsó, „A rendszer kilátásai" című fejezetében mérlegre kerüljenek.

Jegyzetek

[1] Alekszandr Taraszov: A kapitalizmus „második kiadása" Oroszországban. *Eszmélet,* 96. sz. (2012. tél), 35–44. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00081/pdf/EPA01739_eszmelet_2012_96_tel_035-078.pdf

[2] A szerző 1990-ben egyik alapítója volt (Krausz Tamással, Szilágyi Ákossal és Szvák Gyulával közösen) a *Ruszisztikai Egyesület*nek és annak kutatási szerve, a *Magyar Ruszisztikai Intézet*nek. Főmunkatársként kutatott az *MTA Történettudományi Intézet*ében, s jelenleg mesteroktatója a *Budapesti Corvinus Egyetem*nek.

[3] Ágh Attila: *A politika alulnézetben. A politika világa a nyugat-európai demokráciában.* Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2017, 139.

[4] A hidegháborús időket idézte Putyin beszéde, *Magyar Távirati Iroda*, 2007. február 10.; forrás: https://index.hu/kulfold/putoro070210/; letöltve: 2020. 10. 07.

[5] Katie Lang: What Is the National Defense Strategy? Oct. 8, 2018, A Pentagon által egy évtized elteltével, 2018-ban nyilvánosságra hozott védelmi stratégiában két fő célt jelöltek ki: 1. Az USA versenyképességének helyreállítása a globális riválisokkal szemben, Oroszország és Kína megakadályozása abban, hogy az Egyesült Államok és szövetségesei kihívói lehessenek. 2. Visszatartani őket attól, hogy megbontsák a nemzetközi rend egyensúlyát. A dokumentumban kemény szavakkal illetik Kínát, Oroszországot, Észak-Koreát és Iránt – ebben a sorrendben. Eszerint Kína gazdasági ragadozóként megfélemlíti szomszédjait és militarizálja a Dél-kínai-tengert. Oroszország határsértőként viselkedik egyes szomszédjaival szemben, továbbá vétójogot követel magának gazdasági, diplomáciai és biztonsági ügyeikben. A washingtoni vezetők szerint, mindkét hatalom aláássa a kialakult nemzetközi rendet. https://www.defense.gov/Explore/Features/Story/Article/1656414/what-is-the-national-defense-strategy/; letöltés: 2020. 10. 10. 2020-ban egyes amerikai katonai vezetők már Oroszország elrettentését jelölték meg fő célként, azzal összefüggésben, hogy a *Védelmi Minisztérium* új űrstratégiával váltotta fel az Obama-adminisztráció által kiadott 2011-es dokumentumot. Vö.:

Terri Moon Cronk: National Defense Strategy Key to Force Restructuring; https://www.defense.gov/Explore/News/Article/Article/2311149/national-defense-strategy-key-to-force-restructuring/, illetve Sandra Erwin: Pentagon issues new strategy to defend U.S. dominance in space, June, 17, 2020; https://spacenews.com/pentagon-issues-new-strategy-to-defend-u-s-dominance-in-space/; letöltés: 2020. 10. 10.

[6] Roger Keeran–Thomas Kenny: *Socialism Betrayed: Behind the Collapse of the Soviet Union, 1917–1991.* New York, Bloomington, iUniverse Inc., 2010.

[7] Kemény László: *A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig.* Ruszisztikai Könyvek XLIII., Budapest, Russica Pannonicana, 2017.

[8] Krausz Tamás (szerk.). *Jelcin és a jelcinizmus*. Szovjet Füzetek XI., Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993. E füzet egyidejűleg, *Jelcinszcsina* címen, orosz nyelven is kiadásra került.

[9] Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.) *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Ruszisztikai Könyvek XII., Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003.

[10] Uo. 102–105.

[11] Uo. 123.

[12] Klubrádió, Klubdélelőtt, 2010. 10. 10., műsorvezető: Kun Zsuzsa. Beszélgetés Zolcer Jánossal, a *Gorbacsov titkai* című könyv szerzőjével, a linkkel elérhető platformon 53:18-nál; https://www.klubradio.hu/archivum/klubdelelott-2020-oktober-10-szombat-0900-13357; letöltve: 2010. 10. 10.

[13] Éber Márk Áron: *A csepp, A félperifériális magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2020, 233. A műről lásd e számunkban Barát Endre recenzióját: …

[14] Mint Böröcz (is) rámutat, a nyugat-európai térség a kapitalizmus előtti világkereskedelmi rendszerben perifériikus szerepet játszott. Ezt követően, a XVI. századtól úgy tört globális befolyásra, hogy azt népességének a világ népességén belüli aránya nem indokolta. A jövőben pedig – a II. világháború utáni, történelmileg átmenetinek tekinthető világgazdasági súlynövekedést követően – lassan visszatérhet a viszonylagos „gazdasági súlytalanság" állapotába. Abba a helyzetbe, amit gyakorta elfednek az elemzők a GDP egy főre számított értékével, s ami nem fejezi ki egy ország tényleges világgazdasági súlyát. V.ö.: Böröcz József: *Az Eu és a világ*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2018., 62–69.

[15] Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3, https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4AZ-lqxeB1MJ:https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu. Letöltés: 2020. 10. 06.

[16] Bibó István: A magyar demokrácia válsága, 1945, in: uő: *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 16. és 18.

[17] Ami érthető, ha fölidézzük: Sz. Bíró Zoltán Gyurcsány Ferenc miniszterelnök tanácsadó testületének Oroszország-szakértője volt. Négy és fél éves kormányzása alatt Gyurcsány hat alkalommal (!) találkozott az orosz elnökkel.

[18] A 2010 után meghirdetett ún. „keleti nyitás" politikáját – aminek Oroszország is része – Orbán Viktor miniszterelnök pl. a 2015 márciusában, a külföldön dolgozó magyar diplomatáknak megtartott értekezleten, így indokolta: „Nem az értékek,

hanem az érdekek számítanak". (Vö. *Világgazdaság*, 2015. 03. 09.; https://www.vg.hu/gazdasag/orban-nem-az-ertekek-hanem-az-erdekek-szamitanak-445743/; letöltve: 2020. 10. 11. Orbán példákkal támasztotta alá, hogy nem Magyarország az egyedüli állam, amelyik az ukrán válság és a kétirányú embargók ellenére is jó viszonyt igyekszik ápolni a Kremllel. Emlékeztetett rá, hogy az USA növelte külkereskedelmét az oroszokkal. Felhívta a figyelmet arra, hogy keleti exportunkat elsősorban a Magyarországon termelő multinacionális cégek bonyolítják, ami számunkra gyakran okoz hátrányt. Megjegyzem: a hazai közgazdászok többsége sem kérdőjelezi meg a keleti országokkal való szorosabb gazdasági kapcsolatok kiépítésének fontosságát. A bírálatok a megoldás módjával kapcsolatosak. (Vö.: *Portfolio*, 2014. 12. 31., https://www.portfolio.hu/gazdasag/20141231/keleti-nyitas-keleti-bukas-top-10-sztori-1-208325; letöltés: 2020. 10. 11. Mindezzel együtt, a *Központi Statisztikai Hivatal* 2018-cal záruló jelentése (ISSN: 1416-2768, Nyilvántartási szám: Y/6566) szerint, az EU-n kívüli országokkal folytatott kereskedelem korántsem sikertörténet. A 2017-es és 2018-as export–import közötti ütemkülönbség nőtt. A tárgyalt két év során a behozatal összesített növekedése 26% volt, ami részben az ázsiai országokkal folytatott kereskedelem alakulásával, illetve az oroszországi energiahordozó-behozatallal magyarázható. Ennek ellenére, 2018-ban az oroszországi import értéke mindössze 3,9 százaléka volt a teljes magyar termékbehozatalnak, amivel az országok sorában a 9. helyet foglalta el. Oroszország tartósan a második legfontosabb Unión kívüli exportpartnerünkként, a 12. helyen szerepel a listán, közvetlenül megelőzve az USA-t. Az Oroszországba irányuló szállítások euróértéke a megelőző 7 év alatt 40%-kal csökkent, amit az EU és Oroszország közötti kölcsönös embargó is befolyásolt.

[19] Putyin ezt így csinálja – Gyurcsány Ferenc Paksról és az orosz kapcsolatról. *Magyar Narancs*, 2014/5 (01. 30.) „Nincs, nem volt és belátható időn belül nem is lesz napirenden új atomerőművi blokkok vagy egy új atomerőmű építése Magyarországon – mondta Gyurcsány Ferenc 2006 márciusában. Vele ellentétben, Podolák György, az Országgyűlés energetikai albizottságának akkori vezetője 2006–2007-ben rendszeresen felvetette új blokkok építésének szükségességét. 2006-ban a gazdasági tárca felkérésére egy szakértői testület elkészítette a 2030-ig szóló energiapolitikai téziseket, amelyek szerint elsőbbséget kell élveznie az energiahatékonyságnak, és növelni kell a megújuló energiahordozók részarányát, de nyitott opció az új atomerőművi blokk vagy blokkok 2030 előtti létesítése is. 2007 nyarán a gazdasági tárca illetékesei, illetve Felsmann Balázs, a minisztérium szakállamtitkára tagadták, hogy formálisan tárgyalnának esetleges befektetőkkel. […] A Paksi Atomerőmű és a tulajdonos MVM 2007-ben megkezdte a tervezett atomerőmű-bővítés előkészítését az ún. Teller-projekt keretében. A felhatalmazást 2007 elején kapta meg az MVM az állami vagyont kezelő ÁPV Rt.-től. Az engedély kiadását az állami vagyonért felelős pénzügyminiszter kezdeményezte, aki ekkor a szocialista Veres János volt. […] Az Energiaklub később szerette volna megismerni a Teller-projekt adatait. A közérdekű adatkérelmet mind az MVM, mind a Paksi Atomerőmű visszautasította. Az Energiaklub hosszú pereskedés után végül 2013-ra megkapta az összes szerződést és az elkészült dokumentumokat – igaz, a bírósági ítéletnek megfelelően ezek bizonyos részeit (például a költségekre vonatkozó információkat) kitakarták. A parlament 2008-ban országgyűlési határozatot fogadott el, amely rögzítette a 2008–2020 közötti időszakra vonatkozó

hazai energiapolitikát. Ebben az Országgyűlés felkérte a kormányt, hogy kezdje meg az új atomerőművi kapacitásokra a döntés-előkészítést, illetve időben tegye az Országgyűlés elé javaslatait a szakmai, környezetvédelmi és társadalmi megalapozást követően a beruházás szükségességére, feltételeire, az erőmű típusára és telepítésére." https://magyarnarancs.hu/belpol/gyurcsany-ferenc-paksrol-es-az-orosz-kapcsolatrol-putyin-88504. Letöltés: 2010. 10. 11.

[20] Kemény László: i. m. 137.

[21] Vö.: Böröcz József: i. m. 62–69.

[22] „Napóleon 1812-es támadása óta – ideszámítva az 1853–56-os krími háborút, illetve a két világégést, az oroszok átlagosan harminchárom évenként kénytelenek voltak háborút vívni a kelet-európai síkvidék területén". Tim Marshall: *A földrajz fogságában*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2018, 23.

[23] Владимир Путин ответил на вопросы журналиста телеканала «Россия 1», автора и соведущего программы «Москва. Кремль. Путин» Павла Зарубина. 2020. október 7. http://www.kremlin.ru/events/president/news/64171 Forrás: az orosz államfő honlapja; letöltve: 2020. 10. 09.

István Mészáros – Tamás Krausz 7

John Bellamy Foster: **Introduction to the book of István Mészáros: *Beyond Leviathan*** (selected parts)
The introduction faces no smaller problem, than the need to transcend the state. In the state of nature as assumed by Hobbes, "only" the war against all status should surpassed by modern era natural law. But in the last four centuries statehood has not been able to provide the natural status of peace and security and the states continue the fight among each other. With its violent internal and external repression we are still living by the laws of a Leviathan-state 9

Analysis

István Mészáros: **Preface to *Beyond Leviathan***
The preface to the author's posthumous work presents us with no narrower perspective than the need to transcend the state. In the natural state assumed by Hobbes, with statehood, "only" the state of everyone's struggle against everyone should be surpassed based on modern natural law. However, in the last four centuries, with statehood, we have failed to reach natural states of peace and security, and states have been at war with each other ever since. Moreover, considering its external and internal, oppressive violence, we live within the laws of a Leviathan-state 27

Ricardo Antunes: **István Mészáros and the social metabolism of the capital system.** *Its normality is destructivieness*
An especially relevant aspect of the oeuvre of István Mészáros is how he highlighted the inherently destructive character of the metabolic process of capital. During the past decades this has been becoming more and more obvious, with the the devaluation of labor and the destruction of nature, along with the accompanying spread of racism, xenophobia, and disdain toward science. Mészáros posited that it is impossible to definitely move beyond this system without the elimination of all its pillars: capital, wage labor and the state 41

Péter Szigeti: **Types of states, development of states and the withering away of the state**
The study looks at the relationship between social forms and types of state and then looks at the development of state, which can be confronted with the problem of the withering away of the state. The author reflects on two distinct ideas of self-government: the ideas confined to the bourgeoise state and the Marxist theoretical perspectives. Using the later perspective the author makes four proposals for semi-

state solutions: 1. deliberative public gatherings based on carrying capacity of the public ownership among cooperatives. 2. rationalized revocation 3. referendum with e-democratic preparations; 4. Self-governing social norms of communities and professions 49

John Bellamy Foster: **The Renewal of the Social Ideal**
The study reconstructs the idea of socialism-communism based on the works of Marx, and some late followers, most importantly István Mészáros. According to these views the key point is social-communal ownership, work and work process controlled by wage laborers and the elimination of structural factors producing social inequalities. This rethinking is all the more important as modern capitalism has produced an economic-organizational-ecological and political catastrophe unsolvable within the current framework. Trumpism has clearly shown all the symptoms of the structural crisis within the system. Humanity can be saved only by establishing socialism 62

Marcello Musto: **Marx's Late Research on Societies Outside of Europe**
At the end of the 1870s, Marx turned to the research of the economic and politic realities in non-Western-European regions. During his studies, he put an increasing emphasis on highlighting the destructive effects of colonialization and exposing the hypocrisy of the claims about the civilizatory claims of colonization. He grappled with the question of the possibility of development trajectories that are different from those in the Western European capitalist countries. This put into question the characterization of Marx as a Eurocentric thinker and an economic determinist 81

Interview

The comune is the territorial cell of the socialism. *Federico Chimonetti's talk with Gsus García, spokesman for Altos de Lídice commune* 106

Associations

Győző Lugosi: **The spirit of Bandung**
On the occasion of the 65th anniversary of the Bandung Conference, the article outlines the structural role of post-colonial African-Asian states in the Cold War interstate system and presents three main internal development alternatives to these societies, with a specific emphasize on the non-capitalist East-Asian socio-economic systems embedded in Confucian ideology, namely North Korea. Finally, the author also discusses the current meaning of the "Bandung spirit" in the age of neoliberal globalization 120

From fact to fact

Gábor Búr: **Sub-Saharan Africa in the system of global capitalism**
Sub-Saharan Africa is the poorest, most underdeveloped area on Earth. Its violent integration into the world economy forced the continent into a vulnerable, subaltern

position from the beginning. Decolonization aroused enormous expectations but instead of these expectations coming true, the region's position within global capitalism continued to erode. The new millennium brought significant changes, due to the new „scramble for Africa", but it is still doubtful whether the growing demand for its natural resources will enable the continent to resolve its old and new problems and move toward becoming an equal partner within the world economy..... 143

Document

Amílcar Cabral: **The Weapon of Theory**. *Adress delivered to first Tricontinental Conference of the Peoples of Asia, Africa and Latin America.* Havana, 6 January 1966.... 161

In another way

László Tütő: **How long does the "major" era last?** *Wondering about double and triple powers*
Some theoretical dilemmas that the article addresses: What is the relationship between political and social revolutions and what does their alternative mean? Can any situation be justifed by bureaucratic political centralization? Can a socialist system be established without the development of a self-organizing civil society (as a third power)? Can Kádár's politics be blamed for historical omissions?..... 182

Faces

László Földes (1919–1980) – András Veres; Mihály Sárkány..... 205

László Földes: **Traditional economy and rationality**
The standard concepts of economics are the products of modern societies, and they are intended to describe the economic processes of these societies. In economics, economic activity is understood as a web of rational choices based on the scarcity of the available resources and the available alternatives regarding their usability. By contrast, in the traditional societies there are no purely economic processes, the economic activity takes place in more or less nature-given communities that encompass the totality of life, rather than in pointedly economic organizations. As a result, economic rationality often has a different meaning in tradidional and in modern capitalist societies. In the former, religious rituals, taboos, entrenched ethical and legal practices make economic activities virtually indistinguishable from other types of activities..... 215

Áron Márk Éber: **How do we interpret the class position of those who are between capitalists and wage workers?** *Barbara and John Ehrenreich's concept of the professional-management class*
How can the Marxist thesis of class polarization be reconciled with the seemingly contradictory processes of middle-class development? How can a left-wing radical, anti-capitalist political movement be built if the organization lacks blue-collar workers? Barbara and John Ehrenreich's conception of the professional-managerial class seeks a convincing solution to these two contradictions. In addition to interpreting

Ehrenreich's explanations, this brief introduction seeks to answer the question of how this concept can help solve similar problems in today's Hungary..... 234

Barbara Ehrenreich – John Ehrenreich: **The Professional-Management Class**
The authors sought a Marxist explanation for the development of the middle-class in the United States after World War II. The analysis, originally published in 1977, links this issue of class structure to the solution of a political problem. The radical left of the time was mostly populated by those who felt themselves as "middle-class". How can the class position of these skilled political activists be interpreted and how do they relate to the capitalist and working class?..... 249

History

Anna Zsigmond: **No African came to the New World of his/her own free will**
Studying the present, the history of the African roots of the colored population of the United States, the role of education, religion, and abolitionist movements clearly show that they are are not effective in giving equal opportunities. The US has to face emergencies, circumstances leading to civil rights movements, increasing role of the Supreme Court. American civilization shattered earlier African cultures, all the values that had previously lived. Conservatism calls for preservation of historical traditions, like prejudice, authority and power. The entire black population of America is relied on slaves as the main labor force are descendant of the survivors of inequality, discrimination. The concern about disadvantaged people meet national debates and sharp criticism. Laws to ensure equal opportunities in schools have been shown to be insufficient to mechanically applied positive discrimination and enforced desegregation..... 265

Stephen Eric Bronner: **White Nationalism and American Society**
White nationalism will not disappear after Trump's defeat. Its support base remains: the losers will not be winners in the foreseeable future. They will insist their dreams of a never-seen golden age and their imagined community that never existed in the same way. White nationalism, as long as it has a class base, as long as agrarian, petty bourgeois, and anachronistic groups are presented in the working class, will have an appeal because it proclaims privileges that people want to regain..... 278

Review

Lajos Kabai Domokos? **Does Putin has Russia or Russia Putin?** Sz. Bíró Zoltán: *Putyin Oroszországa.* Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019.... 301

Cover: Drawing of frontispiece of first edition (1651) of work of Hobbes, Leviathan, made by either Abraham Bosse (1602/1604–1676) or Wenceslaus Hollar (1607–1677).

KRAUSZ TAMÁS

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS EMLÉKEZETPOLITIKA

Ruszisztikai Könyvek XLIX.
Russica Pannonicana

127–128. szám (2020. ősz–tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Antal Attila (főszerkesztő), György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós.

Olvasószerkesztők: György László és Lugosi Győző.

A szerkesztőség elérhetőségei:
Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com
Honlap: http://eszmelet.hu/home/

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest
Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:
Szalai László
Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):
1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):
1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000